

GORIŠKI LETNIK

3

1976

ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

GORIŠKI LETNIK
ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

3

NOVA GORICA 1976
IZDAL GORIŠKI MUZEJ

GORIŠKI LETNIK 3 1976

»Goriški letnik« nadaljuje svojo pot po zastavljenem programu. Namen, da bi »zgodovinskim temam« pridružili sodobno snov, je v tretji številki uresničen. Da bi vsebino pestrili, smo tudi dodali novo rubriko »Dokumenti«, v kateri želimo objaviti izvirne, predvsem zgodovinske vire. Od predhodnih dveh številk se tretja razlikuje tudi po tem, da na posebnem mestu objavlja celotno gradivo z znanstvenega zborovanja ob 125-letnici rojstva Simona Rutarja. Zborniški del »Goriškega letnika« ki predstavlja njegovo jedro, pa ostaja zvest vsem stilom panogam, ki jih kompleksni pokrajinski muzej obravnava v svojem temeljnem muzejskem in raziskovalnem delu (arheologija, etnologija, zgodovina, umetnosti in literarna zgodovina zgodovina). Pa ne le vsebinsko, tudi teritorialno pokriva s svojo vsebino tretja številka področje Goriškega muzeja, ki je zaradi narave muzejskega dela zagotovo širše od tistega, ki ga določajo uradni akti (področje občin Ajdovščina, Nova Gorica, Sežana in Tolmin) in sega prek občinskih meja tudi čez državne meje na manjšinski prostor ter še dalje v tujino. Zgodovinske okoliščine ozemlja, na katerem deluje Goriški muzej, same po sebi ponujajo tako razširitev in obravnavanje. Od tod je zaradi znanstvenega pristopa k delu potrebna tudi navzočnost sodelavcev iz tujine ob seveda pretežnem sodelovanju domačih piscev, predvsem sodelavcev našega muzeja. V veliko zadovoljstvo nam je, da lahko v tej številki predstavimo tudi nekaj zanimivih tem z našega Krasa, dosedanjši številki se namreč temu področju nista posvečali. Dobro se zavademamo, da ene same številke naše publikacije ne morem niti vsebinsko niti po ozemeljskih področjih enakomerno porazdeliti. Služiti taki popolnosti ni lahko. Ohranjevanje in dopolnjevanje dosežene vsebinske ravni (ter ohranjevanje periodičnosti) so gibala, ki nas vodijo k nadaljevanju začetega dela.

Hvaležni smo kulturnim skupnostim občin Nova Gorica, Tolmin in Sežana za izkazeno denarno pomoč.

Branko Marušič

Grad Kromberk, 1. december 1976.

PROSLAVA 125-LETNICE ROJSTVA SIMONA RUTARJA

(Tolmin, 9. in 10. oktobra 1976)

KRONIKA PROSLAVE

Goriški muzej in Kulturna skupnost v Tolminu sta v sodelovanju z društvom slovenskih arheologov, etnologov, geografov in zgodovinarjev pripravila v Tolminu dvodnevno proslavo 125-letnice rojstva tolminskega rojaka Simona Rutarja (1851—1903).

Prvi dan proslave (9. 10. 1976) je bil posvečen znanstvenemu zborovanju. Drugi dan (10. 10. 1976) pa sta izpolnila odkritje spomenika Rutarju v Tolminu ter strokovni izlet za udeležence zborovanja po Baški grapi do Ruta. Prireditev je bila prvočno napovedana za 21. in 22. maj 1976, bila pa je zaradi potresa prestavljena na kasnejši, bolj primeren čas.

Znanstveno zborovanje se je odvijalo v domu JLA v Tolminu. V imenu prirediteljev ga je odprl ravnatelj Goriškega muzeja Branko Marušič, ki je v uvodnih besedah opravičil prireditev in predstavil njen program. Sledila je izvolitev delovnega predsedstva zborovanja, ki so ga sestavljali Hinko Uršič, profesor gimnazije v Tolminu kot predsednik ter člani Ivan Jermol, predsednik občinske zveze ZKPO v Tolminu, Branko Marušič in Marija Rutarjeva, vodja tolminske muzejske zbirke. Zborovalcem je bilo sporočeno opravičilo predsednika SAZU iz Ljubljane prof. dr. Janeza Milčinskega, pozdravni govor pa je nato v 'menu skupščine občine Tolmin ter družbenopolitičnih organizacij in interesnih skupnosti tolminške občine prebrala tovarišica Jožica Jarc, podpredsednica občanske skupščine.

Spoštovane tovarišice in tovariši!

»Čudno se bo marsikomu zdele slišati o zgodovini tako majhne pokrajine, kot je Tolminsko...«

Tako je zgodovinar naših krajev Simon Rutar zapisal v uvodu svojega dela Zgodovina Tolminskega.

Današnje znanstveno zborovanje je sestavni del prireditve, ki so posvečene 125-letnici rojstva tega znanega zgodovinarja in Tolminci smo še posebno zadovoljni, da ste si za svoje srečanje izbrali prav Tolmin, kljub vsem oviram, ki so vam to odločitev maja že preprečile, kljub vrvežu, ki ga je te dni Tolminska polna, saj se je spremenila v eno samo gradbišče.

Prepričana sem, da sprememba datuma ne bo bistveno vplivala na vaše delo, ki bo zagotovo prav tako plodno, obenem pa upam, da kljub vrvežu in dokaj izpremenjeni podobi Tolminske, od nas ne boste odšli z neprijetnimi spomini.

Razumeli boste stisko, v kateri smo se znašli po potresnih sunkih, ki so nekatere naše kraje katastrofalno prizadeli. Z razumevanjem sprejmite prosim tudi to, da so skoraj vse naše misli in dejanja usmerjena v odpravljanje posledic te naravne katastrofe, vsi si želimo, da bi tolminski človek ne le kmalu, temveč čimprej ponovno zaživel normalno življenje.

Obnoviti Tolminsko, to je zahtevna in obsežna naloga. Zavedamo se, da je za naše razmere in zmožnosti ta naloga mnogo prezahtevna. Prav zato je naša sreča tem večja in izrazi hvaležnosti ne le prezne besede, ki bi jih izrekali kar iz navade, ko smo dan za dnem priča nesrečni solidarni pomoči naše širše družbene skupnosti. Prav s to solidarnostjo dokazujemo, da res živimo drug za drugega. V nesre-

či ni občinskih ne republiških meja in odpade celo državna meja, ki nas loči od naših rojakov v Beneški Sloveniji. — Vsi smo kot eden in človek nam, tokrat bolj kot kdajkoli, postane najvišja vrednota.

Naravno lepa in bogata, a gospodarsko še vedno skopa pokrajina poizkuša stopiti v korak z razvitetimi, a ne uspe v celoti, kajti sama je prešibka. Tri desetletja povojnega razvoja so tudi ob Soči, Idrijeti, Bačl in na Breginjskem opravila korenite spremembe.

Res, nismo uspeli nadoknaditi tistega, za kar so nas prikrajšala desetletja zatiranja, ki so močno okrnila naš gospodarski in kulturni razvoj. Posledic niso zbrisala niti desetletja, čeprav je obdobje po vojni, — obdobje korenitih gospodar-

skih in družbenih sprememb, prineslo tudi v razvoj Tolminske popolnoma nov trenutek.

Ponosni smo, ko poudarjamo, da smo v Sloveniji največja občina in nič nam ni nerodno priznati, da smo manj razvito območje z obsežno mejo s sosednjo Italijo.

Kljub temu, morda pa prav zato, je srednjeročni program razvoja tolminske občine bolj smelo kot pretekla leta zakorakal na pot pospešenega razvoja, zlasti tistih panog, ki imajo v tem prostoru največjo možnost, to pa so gotovo kmetijstvo, industrija, gozdarstvo in turizem.

V teh trenutkih imamo nove, dodatne naloge, to je odpravljanje posledic potresa, kar pa še ne pomeni, da bomo opustili realizacijo že začrtanih in začetih poti razvoja.

Zagotoviti ljudem varne in tople domove, to je sedaj osnovna naloga, toda istočasno ne smemo pozabiti, da bodo ti ljudje ostali v novih domovih le, če jim bomo omogočili primeren dohodek, pa naj bo to v kmetijstvu ali industriji.

Zadržati ljudi v vseh, hribovitih predelih, v obmejnih krajih, to je naloga, ki je bila primarna prej in je sedaj še vedno. Ne smemo pozabiti: Iz nacionalnih in obrambnih razlogov moramo celotno Tolminsko ohraniti živo.

Problemi pred nami so še več kot očitni, a to nas ne sme potreti, kajti dan za dnem spoznavamo, da v nesreči nismo osamljeni.

Tolminski človek je trd in neizprosen, torej pravi puntar in prav naš veliki punt je Tolminsko vpisal v evropsko zgodovino.

Že bežen pogled v zgodovinska dogajanja pri nas pa nam odkrije, da je zgodovina Tolmincev in z njimi vred Tolminske, često krvav, predvsem pa trd boj ljudstva, boj za obstanek in boj za lepši jutrišnji dan.

Tovarišice in tovariši!

Nevsiljivo bi rada izrabila trenutek za to, da vas v imenu skupščine občine Tolmin, družbenopolitičnih organizacij in izvršnega sveta, prisrčno pozdravim.

Dobrodošli v dolini Soče, dobodošli v najzahodnejšem predelu naše domovine.

Poleg pozdrava vam osebno, naj pozdrav velja tudi vašemu zborovanju, ki ste ga posvetili spominu našega rojaka Simona Rutarja.

Hvaležni smo vam, da ste nekaj svojega dragocenega časa pripravljeni posvetiti nam in našim problemom, predvsem pa Tolminski.

Niste prišli k nam kot turisti, da bi uživali ob naravnih lepotah. Prišli ste kot strokovnjaki, sposobni doumeti probleme, s katerimi se soočamo, obenem pa lahko postanete vezni člen v verigi prizadovanj za razvoj in napredok Tolminske.

Pri vašem nadaljnjem znanstvenem in strokovnem delu vam želim še večjih uspehov.

Prijetno počutje med Tolminci in vsak trenutek, ki ga boste preživeli med nami, naj vam bo trajen spomin.

Pridite še, kajti to nam bo zagotovilo, da vam je Tolminska blizu. Ob koncu le še skromna in iskrena zahvala: Goriškemu muzeju, Kulturni skupnosti Tolmin ter društvom slovenskih arheologov, etnologov, geografov in zgodovinarjev za požrtvovalno delo pri organiziraju proslave 125-letnice rojstva Simona Rutarja.

Opravili ste pomembno delo, da se Tolminska lahko dostojno oddolži svojemu velikemu rojaku.

Hvala vam vsem!

Po pozdravnih besedah je pričel delovni program zborovanja. V dopoldanskem zasedanju so bili na sporednu referati prof. dr. Boga Grafenauerja, dr. Valterja Bohinca in dr. Jaroslava Šašlja (predavatelj je bil odsoten, zato je referat prebral njegova hčerka Marjeta Šašel-Kos).

V odmoru do popoldanskega zasedanja so si udeleženci ogledali muzejsko zbirko v Tolminu in nato pred ponovnim pričetkom prisostvovali otvoritvi razstave Rutarjevih del, ki jo je pripravila knjižnica v Tolminu; razstavo je predstavila ravnateljica Marta Filli.

V popoldanskem delu so bili na vrsti referati prof. Željka Rapaniča (bil je zaradi bolezni odsoten, njegov prispevek je prebral višji kustos Goriškega muzeja Drago Svoljšak), dr. Milka Matičevca in Branka Marušiča.

V razpravi, ki je sledila, sta se oglasila dva diskutanta. Janez Dolenc, profesor gimnazije v Tolminu, je predvsem poudaril Rutarjeve izsledke kot vir in okvir za literarna dela Preglja, Bevka in drugih književnikov. Daljši diskusijski prispevek knjižničarja Pokrajinskega arhiva v Mariboru Viktorja Vrbanjaka o Rutarjeven razmerju do Štajerske in Štajcerjev pa je bil za cel referat.

Zaključek zborovanja je Branko Marušič podal nekaj ugotovitev, ki so jih zborovalci odobrili:

»Naše zborovanje se je približalo svojemu kraju in tako nam preostaneta še beseda ali dve za zaključek. Sodim in upam — in tako z mano vsi prisotni — da je zborovanje doseglo svoj namen. Predstavilo nam je slavljenca v tistih ustvarjalnih izhodiščih, ki se najbolj izdvajajo iz njegovega življenskega ustvarjanja. Vrednost dela, ki so ga opravili današnji referenti pa tudi oba diskutanta, bo dobila svojo pravo podobo tedaj, ko bo vse gradivo objavljeno. To nalogo prevzame Goriški muzej, vsi prispevki bodo objavljeni kot poseben del »Goriškega letnika« (3. knjiga). Z današnjim zborovanjem in seveda z objavo gradiva, ki bo izšlo, bo dobil Simon Rutar tako oceno, ki je pred njim ni še noben znanstvenik teh ved na Slovenskem. To je vsekakor ena od oddolžitev Simonu Rutarju. Druga pa je načrtovana izdaja izbora njegovih razprav; ta načrt presega krajevne pobude. Ostaja še tretja oblika oddolžitve, za katero je pred štirimi leti akademik prof. Grafenauer (govor ob izidu ponatisa »Zgodovine Tolminskega«, Krn, 21. maja 1972) sodil, da je gotovo najbolj učinkovita: nadaljevanje dela, ki ga je Rutar z zgodovino svoje ožje domovine začel. Težka naloga še ni našla svojega marljivega avtorja.

Zelim še posebej poudariti, da je tudi današnji dan pripomogel k zanimanju za preteklost tudi tistih, ki jim ta nevdih ni zgolj poklic. To zanimanje je prav v zadnjem času in v zvezi z Rutarjevin delom pokazalo skoraj nesluten obseg. Ponatis njegove »Zgodovine Tolminskega«, ki je izšel v 2000 Izvodih in je danes razprodan, je našel pot tudi med tiste bralice, ki jim knjiga ni nekaj vsakdanjega. Zgodovinarji, arheologi, geografi in narodopisci, skratka vsi tisti, ki se ukvarjajo s tako imenovanim domoznanstvom, se pač morejo radovali ob dejstvu, da njihovi izsledki le niso samim sebi namen. Sodim, da bo odmev današnjega zborovanja načrtal za blizko prihodnost še kaj podobnega. Priložnosti prav tu na Tolminskem ne manjka, zanimanje najširše javnosti pa izdatno poplača še takoj velik napor.

Končujem s tem, da se predavateljem in diskutantoma zahvaljujem za sodelovanje, zahvaljujem se tudi za udeležbo vsem prisotnim, saj potresni sunki na Tolminskem niso zmanjšali zanimanja za prireditev in vabim na jutrišnje odkritje spomenika.«

Po končanem zborovanju (stalno je bilo navzočih do 60 ljudi) je skupščina občine Tolmin priredila v prostorih zborovanja tovariško srečanje. Zborovanja so se udeležili nekateri ugledni slovenski znanstveniki, prišli pa so tudi gostje iz zamejstva.

Naslednji dan je bilo na sporednu ob 10. uri dopoldne odkritje Rutarjevega doprsnega kipa v parku ob poslopju tolminske knjižnice. Odkritje je bilo povezano s krajšim kulturnim programom, v katerem je prebral pesem prigodnico Ludvik Zorlut, slavnostni govornik pa je bil Ivan Jermol. Spomenik je odkrila Marija Rutar, venec pa je položil predstavnik Kluba starih goriških študentov. Poleg predstavnikov družbenopolitičnega življenja tolminške občine so dogodku prisostvovali tudi Rutarjevi sorodniki in številni občani.

Po odkritju se je okoli 30 udeležencev podalo na strokovni izlet proti Rutu, ki so ga prireditelji izbrali za cilj zaradi njegove zanimive zgodovine (nemški kolonizacijski otok iz 13. stoletja). Prvi postanek v Koritnici pri Grahovem je bil povezan z razlagom o arheološki podobi Baške grape (Drago Svoljšak). V Rutu je bilo tolmačev rutarjeve zgodovine več. B. Marušiču se je pridružila Marija Rutar, pa še dr. Milko Matičetov in Stanko Murovec. Novejši problematiki kraja in sploh Baške grape pa je posvetil socialnografsko razlagu ravnatelj osnovne šole iz Podbrda Aljoša Berginc. S povratkom v Tolmin v večernih urah se je končala dvodnevna Rutarjeva prosлавa.

V naslednjem je objavljeno gradivo zborovanja, izostala sta referat o Rutarjevem narodopisnem delovanju dr. M. Matičetova in in diskusija V. Vrbanjaka.

dr. Bogo Grafenauer, redni profesor, Filozofska fakulteta, Ljubljana

MESTO SIMONA RUTARJA V SLOVENSKEM ZGODOVINOPISJU

Ko je slikar Hinko Smrekar v eni izmed svojih zadnjih podob — hranijo jo v ljubljanskem mestnem arhivu — leta 1941 pokazal v nekakšni vzporednici svojim starejšim podobam slovenskih umetnikov in literatov (1910, 1913)¹ preko slovenskega zgodovinopisa okrog 1900, je nagnetel v kot nekdanje čitalnice ljubljanskega muzeja po vrsti Josipa Apiha (1853—1911), Josipa Stareta (1842—1907), Simona Rutarja (1851—1903), Ignaca Orožna (1819—1900), Antona Koblarja (1854—1928) in Josipa Grudna (1869—1922), v sredo med nje postavil Franca Kosa (1853—1924), za mizo pred njimi pa posadil Ivana Vrhovnika (1854—1935) in Ivana Vrhovca (1853—1902). Le nekateri med predstavljenimi zgodovinarji so upodobljeni po lastnih starejših slikarjevih skicah (tako n. pr. Franc Kos po skici iz zadnjih let njegovega življenja), zvezčne pa kar po različnih fotografijah. Če od naštetih slovenskih zgodovinarjev odštejemo premladega Josipa Grudna in za raziskovanje slovenske zgodovine ne posebno pomembnega Josipa Stareta — oba sta na podobi pač kot pisatelja mohorjevskih zbirk »Zgodovina slovenskega naroda« (1911—1916) oz. »Občna zgodovina za slovensko ljudstvo« (1874—1891) — prištejemo pa sprengledana Frana Šukljeta (1849—1935) in Antona Kaspreta (1850—1920), kaže podoba res tisto skupino slovenskih zgodovinarjev, ki je v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja postavila temelje zgodovinski znanoosti pri nas. Postavila je znanje o slovenski preteklosti na trdna tla kritično pretresenih virov, ki jih je sistematično iskala in zbirala. Uveljavila je načelo, da je treba gledati zgodovino slovenskega naroda kot celoto, ne pa razdeljeno po posameznih zgodovinskih pokrajinh, tj. slovensko zgodovinsko koncepcijo, ki jo je postavil prvi že Anton Tomaž Linhart, pa so nato za tričetrt stoletja domala pozabili nanjo. V obravnavanju slovenske zgodovine je uveljavila slovenski jezik in je dve desetletji za pravniki (Slovenski pravnik, 1870—72, od 1881 naprej), a skoraj trideset let pred slavisti (ČJKZ, 1918—1931, Slovenski jezik od 1938 naprej) ustanovila poleg starejših splošnih znanstvenih publikacij poseben slovenski zgodovinski strokovni časopis (IMK 1891 naprej) in temu kmalu dodala še drugo v Mariboru (ČZN od 1904 naprej). V obravnavanju preteklosti je gledala obenem boj za krepitev položaja slovenskega naroda v njenem času: ob dokazovanju, da imajo tudi Slovenci svojo zgodovino, so se že začeli obračati od politične zgodovinske koncepcije — značilne za tedanje avstrijsko zgodovinopisje — k zgodovini ljudstva, zlasti k zgodovini slovenskega kmeta.

Če se ozremo v obravnavanje slovenske zgodovine sredi prejšnjega stoletja pa do okrog 1870, vsega tega še ni bilo. Po zgledu Matevža Ravnikarja-Poženčanca (1802—1864), ki je z nestrokovnjaškim in le navidez učenim razlaganjem

¹ K. Dobida, Hinko Smrekar (1957), S. 70—I, 77 reprodukcij ter 15, 52—4 v besedilu.

starih krajevnih imen iz dobe staroveškega rimskega cesarstva dokazoval slovensko pripadnost tedanjih Ilirov, je tedaj obvladoval slovensko zgodovinopisje kot osrednja postava patriarh slovenskega političnega in začetkov znanstvenega življenja, Davorin Trstenjak (1817—1980). S svojimi fantastičnimi spisi o venetsko-slovanski mitologiji in o Slovanih kot prvotnem prebivalstvu med Karpati in Jadranskim morjem, s katerimi je polnil publikacije Slovenske Matice še v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja, je močno vplival na tedanje ljudi — delno tudi na Rutarja v mladih letih — posebej ker so doživele njegove neznanstvene teorije odločno zavrnitev v našem zgodovinopisu šele po njegovi smrti.² Med duhovniki, ki so se brez vseučiliške zgodovinarske šole spuščali v raziskovanje slovenske zgodovine, pa so bili že tedaj tudi nekateri, ki so se pri tem opirali na arhivske vire in uspešno zbirali podatke o krajevni zgodovini, pa tudi o nekaterih širših vprašanjih slovenske cerkvene in posvetne zgodovine: na Goriškem Štefan Kociančič (1818—1883), na Štajerskem Ignac Orožen (1819—1900), na Kranjskem Janez Parapat (1838—1879).

Do pravega preloma od diletantizma k zgodovinski znanosti pa je prišlo vendar šele s Thunovo reformo vseučiliškega študija v Avstriji po 1848. Šele odtlej so nastale v Avstriji filozofske fakultete v današnjem smislu z organiziranim univerzitetnim študijem za poklic srednješolskih profesorjev in šele z nastankom zgodovinskih seminarjev (na Dunaju 1849, poleg njega 1854 še Inštitut za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje kot posebna ustanova za gojitev pomožnih zgodovinskih ved; v Gradcu zgodovinski seminar 1866, v Innsbrucku 1871) je študij zgodovine dobil svojo moderno obliko, ki je povezala učenje z lastnim študentovim delom. Prvi slovenski profesorji, ki so izšli iz te sole, še preden je reforma dozorela — dunajski študent Janez Trdina (1830—1905, študent 1849—1853), dunajski študent Janez Jesenko (1838—1908, štud. 1859—1863), praški študent Josip Stare (štud. 1862—1866) in graški študent Ivan Steklasa (1846—1921, štud. 1867—1871) so imeli več znanja, a glede vzpona slovenskega zgodovinopisa še niso mnogo pomenili; kolikor so se lotili pravega raziskovalnega dela, so to storili šele pod vplivi svojih mlajših tovarišev v že zrelih letih (npr. Steklasa šele okrog 1890 kot petinštiridesetletnik).

Pravi prelom pa je zvezan s skupino šestih zgodovinarjev, rojenih okrog 1850, dunajskih in graških študentov v sedemdesetih letih (njihov sedmi vrstnik Fran Orožen, 1853—1912, dun. štud. 1873—1881, se je posvetil skoraj izključno zemljepisu in planinstvu). Po letnicah rojstva razvrščeni so bili to Fran Šuklje (1849, dun. štud. 1867—1872, s prvo objavo 1870, z znanstvenimi publikacijami 1878—1883, nato se je umaknil v politiko), Anton Kaspret (1850, graški štud. po 1870, s prvo znanstveno publikacijo 1889), Simon Rutar (1851, graški štud. 1873—1877, s prvo znanstveno publikacijo 1874 v Soči) in kar trije dunajski študenti, rojeni 1853: Josip Apih (štud. 1873—1876, s prvo objavo 1885), Ivan Vrhovec (štud. 1873—1878, s prvo objavo 1879, s pravim znanstvenim raziskovanjem po 1883) in Franc Kos (štud. 1874—1878, s prvimi objavami 1882). Tu moremo pustiti ob strani skoraj enako številno skupino ljubiteljev zgodovine, ki so se ob praktičnem zgledu naštetih in ob svojem naravnem talentu naučili uporabljati nove tehnike in metode zgodovinopisja.

Brez dvoma je bil najpomembnejši med vsemi naštetimi najmlajši, Franc Kos, ki je najbolj dosledno sledil svojemu cilju — sistematičnemu zbiranju virov za slovensko srednjeveško zgodovino v celoti, uveljavljanju slovenske zgodovinske koncepcije, pripravljanju znanstvene obravnave slovenske zgodovine v tem

² F. Kos, Iz domače zgodovine, IMK 5 (1895) 176—189, 6 (1896) 19—34, 49—61, 85—103, 149—166, 189E216.

obdobju; gotovo je bil med vsemi tudi najbolj kritičen in menda tudi najbolj dosleden pri uveljavljanju slovenskega jezika v znanosti (odkar si je z nemško rokopisno disertacijo pridobil doktorat in s prav tako nemško rokopisno nalogo opravil pismeni del profesorskega izpita, ni objavil ničesar v nemščini, marveč le v slovenščini in menda dvakrat tudi v srbohrvaščini; nemščino srečujemo le še v njegovi korespondenci z ljudmi, ki niso znali slovenski). Ob prebiranju dela vseh naštetih zgodovinarjev pa se je težko ubraniti vtisa, da so si nekako náčrtno delili delo. Kos je delal na srednjem veku, Anton Kaspret na agrarnozgodovinskih vprašanjih od 15. do 17. stoletja, Vrhovec na zgodovini mest v istem obdobju in še kaj naprej, Apih na širokih slovenskih zgodovinskih vprašanjih 18. in 19. stoletja. Svojski položaj ima Šuklje z nekaj pomembnimi objavami ne le iz domače, marveč tudi iz obče zgodovine — tako iz 9. stoletja kot iz francoske revolucije — toda prehitro je zamenjal zgodovinarsko delo za politično. Še več posebnosti pa kaže Simon Rutar, ki je — razen nekoliko starejšega Šukljeta — z znanstvenim delom med sovrstniki začel prvi, kot bi slutil svojo zgodnjo smrt in vedel, da se mu mudi. Segal je v zelo različne smeri od arheologije in zgodovine vseh obdobij preko geografije do narodopisnega zbiranja in obravnav, združeval v včasih zelo ostrim poudarjanjem zahteve po skupni obravnavi vse slovenske zgodovine vendarle tudi posebno zanimanje za slovenske primorske dežele, ki jim je posvetil zlasti v zadnjem desetletju svojega življenja tudi največ svojega dela.

Rutarjevo življenje — kot okvir resnično velikega znanstvenega dela, ki ga je opravil v nepolnih tridesetih letih — je skoraj bi rekel tipično za slovenske delavce na vseh tistih znanostih, kar jih združuje filozofska fakulteta, do časa, ko smo leta 1919 dobili svojo univerzo. Če izvzamemo nekaj maloštevilnih visokošolskih in bibliotekarskih mest (največ za slaviste) so bile vse slovenistične vede — tudi zgodovina — oparte predvsem na srednješolske profesorje, na delo, ki so mu posvečali svoj prosti čas ob opravljanju svoje službe in ki je pogosto zahtevalo tudi velike materialne žrtve — spomnimo se spet le Franca Kosa, ki je za svoje delo moral zbrati biblioteko, kakršno danes zbirajo inštituti in v kateri so bile marsikaterje publikacije, ki jih ni bilo najti v nobeni javni biblioteki na Slovenskem. Tudi Rutar je opravljal svoje delo na ta način, le da je na nekaj mestih dobilo njegovo življenje še posebej tragičen naglas osamljenosti, ki mu je prinesla tudi prehitro smrt.

Simon Rutar je bil rojen skoraj natanko pred 125 leti, 12. oktobra 1851, visoko v hribih v vasi Krn pod Krnom: 330 metrov nad Gregorčičevim Vrsnim, 700 metrov nad Tolminom. Sola je bila pregloboko v dolini, da bi jo mogel obiskovati z doma. Mati ga je doma učila začetkov branja in pisanja in ob tem predvsem verouka, enako za njo »vaški duhovnik« zlasti v zimskem času, dokler ga niso nامenili starši v osmem letu za »gospoda«. Poslali so ga za leto dni v Ravnico pri Grgarju na robu Trnovske planote, k očetovemu bratu Lovrencu, ki je bil tam duhovnik in pomožni učitelj na trivialki; na tej šoli je Simon nekoliko dopolnil svoje znanje, nato obiskoval v Gorici normalko (1859—1864) in gimnazijo (1864—1872), kjer je bil nekoliko star, a zelo dober študent. Ves čas višje gimnazije je visela nad njim zahteva, naj postane duhovnik, ki jo je uveljavljala bolj teta, ki je bila stričeva gospodinja (sprva v Ravnici, nato v Čepovanu), doma pa pod sestrinim vplivom bolj oče kot bolj razumevaloča mati. Toda prav v malem semenišču, kamor je moral študent proti koncu gimnazije, da bi se zavaroval te zahteve, se je Simon odvrnil od te poti in se pod Lavričevim vplivom navzel mladoslovenske svodomiselne usmerjenosti. Da bi se izognil pritiskom, je po maturi odslužil v Trstu 1872/3 enoletni študentski vojaški rok, nato pa odšel študirat naravnost iz Trsta v Gradec, ne da bi o svoji nameri obvestil domače, tako da je nekaj časa

trajalo, preden so ga začeli podpirati pri prenašanju stroškov za študij. V letih 1873 do 1877 je študiral kot glavna predmeta zgodovino in zemljepis in kot stranski predmet nemščino, obenem pa si pridobil kvalifikacijo za dva učna jezika (nemški in slovenski), pozneje pa kot tretjega še srbohrvaški. Občo zgodovino je študiral pri Johannu Bapt. Weissu (avtorju znane obsežne katoliško usmerjene obče zgodovine), ki ga ni posebno spoštoval, avstrijsko zgodovino pa pri Franzu Kronesu (avtorju tedaj znanega priročnika zgodovine Avstro-Ogrske monarhije in proučevalcu tudi zgodovine slovenskega dela Štajerske, med drugim tudi celjskih grofov), slavistiko pri Gregorju Kreku in zemljepis pri A. Wolfu (čeprav je bil tudi ta pri svojem delu bolj zgodovinsko kot geografsko usmerjen). Seminarski nalogi — bili sta pač obenem profesorski nalogi — je izdelal 1875, iz obče zgodovine o »Selitvi Slovanov proti jugu« (pač tudi pod vplivom Gregorja Kreka)³ ter iz avstrijske zgodovine pri Kronesu o začetkih Celjskih grofov (to je nekoč obljudbljal Levcu za objavo, vendar mu rokopisa nikdar ni poslal). Leta 1877 je opravil profesorsko skušnjo, služboval pa je 1877/8 kot suplent na gimnaziji v Gorici, od začetka 1880 do julija 1881 že kot redno nastavljeni gimnaziski učitelj v Kotorju, od srede 1881 do januarja 1889 v Splitu (od januarja 1884 z naslovom profesor), od januarja 1889 do tragične smrti 3. maja 1903 pa v Ljubljani, kamor si je iz Splita po pričevanju korespondence z Levcem že poprej večkrat želel. Medtem ko poznamo njegovo življenje iz zadnjih razredov gimnazije ter začetkov dela na fakulteti po ohranjenem dnevniku,⁴ se je ohranilo le malo njegove korespondence (največ z Levcem) in je vzrok za nena-vadno samotarsko pot le kratko razkril Andrej Gabršček po njegovi smrti.⁵ Ko se mu je izneverilo dekle iz Tolmina — dogodek je spadal pač v čas pred stalno namestitvijo v Kotorju — si od udarca nikdar ni opomogel in je vse življenje ostal samski kot »žrtev romantične ljubezni«. Utehe je iskal predvsem v delu, pa tudi »v alkoholu« in tako se je zgodilo, da se mu je v Medijatovi hiši v Ljubljani (danes Titova 23), ki je bila nekdaj zgrajena kot hotel in v kateri 1903 še ni bilo električne, v nočni poti na stranišče na hodniku od sveče zažgala nočna obleka in je od dobljenih oplekl in samoten izdihnil med dvojnimi vrati sobe, v kateri je stanoval.

Takšna je bila kratka — mnogo prekratka — pot, ki je okvir izredno plodnega dela pri iskanju preteklosti slovenskega naroda, zlasti njegovega zahodnega dela, Slovenskega Primorja, ki se mu je čutil Rutar po svojem izvoru še posebej zavezana. Že obseg tega dela je za nepolnih trideset let neverjetno velik,⁶ pri čemer niso upoštevane objave v Zori, Soči, Primorcu in pod., kar delno dopoljuje Branko Marušič v dodatku k ponatisu »Zgodovine Tolminskega«.⁷ Samostojnih knjig je objavil 8, od tega dve v po dveh snopičih. Razen učbenika Zemljepis za spodnje in srednje razrede avstrijskih srednjih šol (1896) so vsa ta dela posvečena zemljepisu in zlasti zgodovini posameznih predelov Slovenskega Primorja: Zgodovina Tolminskega (1882 in vnovič 1972), štirikrat je obravnaval zgodovino Goriške,⁸ posebej še Trst in Istro ter Beneško Slovenijo.⁹

³ Naloga je bila objavljena šele čez dvajset let v Narodnem koledarju (1893) 122—138, (1894) 95—118, (1896) 97—107.

⁴ Dnevnik, Nova Gorica — Trst 1972.

⁵ Gabršček 2 (1934) 134.

⁶ D. Lončar, Profesor Simon Rutar, Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani 1902/3 (1903), 3—12; na tem mestu objavljena bibliografija (5—12) ima 255 številki.

⁷ Nova Gorica 1972, V—XVI; isti je objavil še Rutarjev »Dnevnik 1839—1974« (1972) in nekaj njegove korespondence v prilogah k »Dnevniku« in v Gor Ltk 2 (1975), 73—100, kjer v opombah prav tako navaja različne bibliografske nevede.

⁸ Domoznanstvo poknežene grofije Goriške in Gradiščanske za moščanske šole in učiteljišča (1882).

Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska — Prirodoznanski, statistični in kulturni opis (1892). Zgodovinski opis (1893). Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriške in gradiščanske, I (1896).

⁹ Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra (1896—7).

Beneška Slovenija (1899).

Pri dveh knjigah je bil soavtor (z Buličem in Jelićem pri vodniku po Splitu in Solinu, 1894, za katerega je prispeval zgodovino Splita, ter s Premmersteinom pri knjigi Römische Strassen und Befestigungen in Krain, 1899). Že samo obseg teh del znaša preko 1500 tiskanih strani, prav toliko pa znaša skupni obseg razprav, člankov, ocen in vsega drugega, kar je objavil v različnih periodičnih publikacijah in časnikih.

Moja naloga je predvsem, da poskušam označiti različna obdobja njegovega zgodovinarskega znanstvenega dela, kajti drugim področjem Rutarjevega pisanja so posvečeni posebni referati. Ne gre mi toliko za naštevanje vseh naslosov, ki naj bi jih v publikaciji o Rutarju navedla pač celotna in skupna bibliografija (gotovo oskrbljena po Branku Marušiču, ki je že doslej skoraj v celoti dopolnil nepopolno Lončarjevo); gre mi predvsem za označbo Rutarja kot zgodovinarja v treh ali štirih različnih obdobjih njegovega dela.

Prva doba traja nekako do meje med sedemdesetimi in osemdesetimi leti in raste iz dveh korenin: z ene strani iz Rutarjevega samorastništva, z druge strani iz šole na graški fakulteti. Samorastništvo se izraža iz vnetega branja vsega, kar mu je prišlo slovenskega kot študentu v roke — in po podatkih njegovega »Dnevnika« iz gimnazijskih let se včasih nehote čudimo, kako je kmečki študent iz Krna dobil v roke vse, o čemer tam poroča. Še pomembnejša je bila njegova zgodnjih odločitev za pisanje »Zgodovine Tolminskega«: čeprav so prvi podatki o tem v začetnem, sumarnem delu »Dnevnika« gotovo antedatirani, vendar kažejo poznejši podati v »Dnevniku«, da je že v zadnjih razredih gimnazije skušal z lastnim ogledom na potovanjih zbirati gradivo predvsem za krajepis in za zapisovanje različnih napisov in podobnih stvari, ki jih je bilo mogoče najti le na terenu. Čeprav sam v uvodu v objavljeno delo piše, da gre že za peto obliko obravnavanja zgodovine njegove rojstne deželice, je pa seveda jasno po njeni vsebini, da njena dozorela oblika ni bila v tolikšni meri zavezana študentovi zgodnji odločitvi, kot odprtju tolminskega graščinskega arhiva, danes Izgubljenega, odkar so ga Italijani po letu 1918 odpeljali iz Tolmina neznanokam. Prav samorastniško branje je bila opora vplivom Trstenjaka na mladega gimnazijca, ki se kaže pri Rutarju v nekaterih zgodovinskih tezah tudi še v poznejših letih — ne le pri dokazovanju slovenskega izvora različnih starih imen (npr. glede Karn, Krn, Carnia z neposrednimi sklicevanjem na Trstenjaka: »Če že naši ošabni sosedje nečejo naših Trstenjakov poslušati . . .«,¹⁰ v oceni Aelschkerjeve Geschicte Kärntens), marveč tudi v dvoumih formulacijah o razmerju Slovanov do Ilirov in o vprašanjih avtohtonosti ter starosti slovenske naselitve v Furlaniji, kar vse včasih mimogrede preblisne še pozneje, tja do Kosove odločne zavrnitve Trstenjakovih teorij leta 1896. Tudi Krekov vpliv med njegovim študijem ni bil ravno močna opora historični kritiki, tako da naloga o naselitvi Južnih Slovanov izhaja še iz popolne vere v Kopitar-Miklošičeve teorije in hrvatskem in srbskem valu, ki da je razdelil prvotno enotno slovensko naselitev na jug na zahodni in vzhodni del (Slovence in Bolgare), in tega tudi dvajset let pozneje ob objavi ni spremenil; spričo tega je v svojih prvih ocenah v »Ljubljanskem zvonu« genetično včasih tudi Kajkavce pristevel k Slovencem, čeprav seveda z opombo, da se zaradi tega nič ne spreminja pri njihovi sodobni pripadnosti hrvaškemu narodu, katere začetek pa je povezoval šele z migracijami zaradi turškega napredovanja na Balkanskem polotoku. Za Rutarjevo delo brez dvoma veliko pomembnejši so bili vplivi Kronesove zgodovinarske šole. Krones je v svojih priročnikih o avstrijski zgodovini posvetil veliko pozornost kritiki historiografskih virov, v objavljenem delu pa tudi arhivskim virom glede šta-

¹⁰ LZ 4 (1883), 408.

ferske — in tudi spodnještajerske — zgodovine. Tako nikakor ni samo naključje, da je Rutar posvetil svoje prvo objavljeno večje zgodovinsko delo¹¹ kritičnemu pretresu vseh sporočil Pavla Diakona o Slovanih in njihovih stikih z Langobardi v Furlaniji v »Historia Langobardorum«. Prav iz te šole izvirata še dva spisa, s katerima je Rutar v slovenskem zgodovinopisu začel kritičen pretres virov: »Kakšno važnost ima Jordanis za slovensko zgodovinopisje¹² in »Kakšno važnost imajo Pavla Dijakona knjige De gestis Langobardorum za starejšo zgodovino Slovencev«.¹³ Zlasti druga razprava je bila v marsičem temelj opombam Franca Kosa pri komentarju odlomkov Pavlovega spisa v prvi knjigi »Gradiva za zgodovino Slovencev v srednjem veku« (1902), kar po svoje priča o dozorelosti tega Rutarjevega spisa, ki ga je v nekaterih pomembnih stvareh dopolnil in popravil Milko Kos šele čez 45 let.¹⁴ Kronešova šola stoji brez dvoma tudi v ozadju predelave prve Rutarjeve monografije, »Zgodovine Tolminskega«, oprete v tej obliki predvsem na bogate arhivske vire. Knjiga ni veljala še 1898 kot »najboljši samospis, s katerim se more ponašati kak slovenski kraj« le literarnemu zgodovinarju Karlu Glaserju,¹⁵ marveč jo je kljub nekaterim kritičnim opombam zelo ugodno ocenil tudi Franc Kos: »Očitalo se nam je že mnogokrat, da nimajo Slovenci zgodovine; a imajo jo gotovo, navedena knjiga nam to dovolj pričuje. Ako že obsega zgodovina Tolminskega, katero je le majhen del Slovenskega, celo knjigo, koliko več vse slovenske pokrajine... iz knjige same je razvidno, da se je pisatelj mnogo trudil, preden je ustavil omenjeno zgodovino... iskal je listine po arhivih v Tolminu in Čedadu in porabil mnogo do sedaj še nenatisnjeni dokumentov, zato mu pa tudi ne bodo samo njegovi rojaki Tolminci hvaležni, temveč vsi izobraženi in za napredek navdušeni Slovenci«.¹⁶ Rutar sam je do konca svojega življenja ostal zagovornik ponema tudi krajevne zgodovine in jo je večkrat tudi načelno zagovarjal: »Vsaj pisec teh vrstic ve iz svoje skušnje, da se priprosto ljudstvo mnogo bolj zanimlje za resnične dogodke, ki 'se bero v starih pismih'... nego za vse izmišljene pripovedi in čudopolne pravljice. Zato ne nahajam boljšega sredstva, buditi in krepliti narodno zavest našega ljudstva, nego ravno v tem, da se mu podaja ogledalo njegove preteklosti«, je zapisal v oceni prvega zvezka Koblarjeve Zgodovine fara¹⁷ in podobno podčrtuje pomen takega pisanja tudi v ocenah obeh knjig Podreccevoga dela »Slavia Italiana«.¹⁸ Če ocenjujemo Rutarjevo »Zgodovino Tolminskega« s stališča razvoja slovenskega zgodovinopisa, moramo reči tudi danes, ne glede na nova spoznanja o zgodovini dežele, ki jo obravnava, da pomeni pri nas prvo temeljito monografijo o ožji pokrajini v našem zgodovinopisu; Rutarju je šlo prvenstveno za ugotovitev trdnih zgodovinskih dejstev, a to je bila tedaj nujna podlaga za poznejši pretres značilnih potez razvoja in z njimi zvezanih zgodovinskih problemov. Res je bil to začetek ene izmed poti slovenskega zgodovinopisa, toda poti, ki je privedla do temeljitetih in s splošno slovensko zgodovino ozko povezanih krajevnozgodovinskih monografij — pomislimo le npr. na Hauptmannovo obravnavo srednjeveške zgodovine Radovljškega kota¹⁹ ali celo na veliko Blaznikovo monografijo o zgodovini Tolminskemu sosednemu ozemlju, loškega gospodstva freisinških škofov (1973). Danes moremo celo trditi, da je prav ta oblika ena izmed poti,

¹¹ Razmere med Slovenci in Langobardi, Soča 1875, št. 9—16; ponatis v Zgodovinskih črticah 1 (1896) 81—123.

¹² LMS (1880) 59—97.

¹³ LMS (1885) 288—331.

¹⁴ K poročilom Pavla Diakona o Slovencih, ČZN 26 (1931) 202—216.

¹⁵ Glaser 4 (1889) 418.

¹⁶ Kres 2 (1882) 446.

¹⁷ LZ 4 (1884) 307.

¹⁸ LZ 4 (1884) 761—7, 9 (1889) 360—8.

¹⁹ Razvoj družabnih razmer v Radovljškem kotu do krize petnajstega stoletja, ZČ 6—7 (1952—3), 270—284.

ki nas vodi do poglobljene sinteze slovenske zgodovine v celoti, ker je le pri tej obliki mogoče uporabljati vse moderne metode zgodovinopisja.

Že okrog leta 1880 pa se začenja drugo Rutarjevo obdobje zanimanja za slovensko zgodovino. Še v času, v katerem je dokončaval »Zgodovino Tolminskega«, se začenja v njegovih delih uveljavljati problematika slovenske zgodovine kot celote. Hkrati, ko je 1882 Franc Kos začel svoj boj za vnovično uveljavljanje slovenske proti deželnemu zgodovinski koncepciji, je začel s tem tudi Simon Rutar, med tedanjimi slovenskimi zgodovinarji poleg nekoliko poznejšega Apicha približno pol desetletja v tem pogledu najbrže nadoslednejši Kosov soborec. Prvič slutimo to ozadje že v njegovem sicer narodopisnem prispevku o kralju Matjažu.²⁰ V narodopisnem pogledu je ta prispevek slab in začetniški, a zgodovinski komentar skuša povezati ob Matjažu celotno slovensko zgodovino 15. stoletja, posebej glede na Celjane, ki da so »po nekakem družili vse Slovence in prioveduje se tudi, da so se bili začeli imenovati 'vojvode vseh Slovencev'«, v dimenziji preteklosti pa je segel Rutar ob tem nazaj do spominov »Korošev na svoje stare, rodne vojvode, katere so sami volili in jim izročali vladarsko oblast v ljudskem imenu«.²¹ Tudi zgodovinsko so ti komentarji problematični in se opirajo na napačne in delno ponarejene oblike Matjaževskega izročila, a zato niso manj pomembni za spoznavanje novih Rutarjevih koncepcij slovenske zgodovine. Tako nas ne preseneča več ostra formulacija v oceni Šumanovega dela »Die Slowenen«: »Dva sta glavna nedostatka, katera moramo Šumanovi knjigi očitati: prvi, da ne podaje načrta zgodovine Slovencev, nego samo dežel, po katerih stanujejo Slovenci... Da se Slovenci po pravici smatrajo kot samostalen narod s svojo posebno zgodovino«, dokazuje »a) da so bile vse slovenske dežele tudi po osvojenju s strani Frankov in Nemcev združene... v staroslavno vojvodino Koroško«, in b) da so bile pod Habsburžani zopet združene »v jedno politično celoto« pod »skupno notranje avstrijsko vlado« vse do Jožeta II.; razkosane so bile le od 1783 do 1809 in od 1813 do 1848.²² Podobno podčrtuje, da »imamo tudi mi svojo posebno zgodovino« v oceni Mayerjeve knjige o investiturnem boju v Vzhodnih Alpah²³ in še večkrat v svojih prispevkih v »Ljubljanskem zvonu«. Tako je ob Lapajnetovi knjigi »Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev« posebej podčrtal, »da nam ni treba dvojiti, hočemo ali nečemo štajerskim Slovencem priznati njih posebno zgodovino« poleg zgodovine dežele,²⁴ ob navdušeni oceni Kosove »Spomenice tisočletnice Metodove smrti« pa je najprej podčrtal, »da knjiga v resnici ne opisuje samo življenja sv. Cirila in Metoda ter njih zaslug za kulturo panonskih in koroških Slovencev, nego ona obsega vso teritorialno in politično zgodovino Slovencev v IX. stoletju. In ta zgodovina je sestavljena na podlagi neovržljivih, kako razstresenih in zato malo komu znanih virov; zato se ne da ni tajiti, ni prezirati«²⁵ In v veljavo te zgodovine skuša obraniti (zoper Kosa) še staro Kopitar-Miklošičeve panonsko teorijo o postanku cerkvenoslovenskega knjižnega jezika.

Najobsežnejše pa je svoje poglede pokazal v nekaj lastnih zgodovinskih razpravah, predvsem v obsežni razpravi »Jedinstvo (Rutar sam je zapisal Celokupnost) slovenskih dežel od 8. do 13. stoletja«,²⁶ v kateri dokazuje — danes vemo, da neutemeljeno — povezanost slovenskih dežel v celoto vse do nastopa Habsburžanov. Tudi v razpravi »Slovenske dežele in ustanovitev Vojaške krajine za Ferdinandoma I.« v »Spomeniku o šeststoletnici začetka habsburške vlade na Sloven-

²⁰ Kralj Matijaž v slovenskih narodnih pesmih in pripovedkah, Z 5 (1879) 138—9, 148—151, 184—7, 200—2, 214—8.

²¹ Ibid. 202, 216.

²² LZ 2 (1882) 53—7.

²³ LZ 5 (1885) 191.

²⁴ LZ 5 (1885) 435.

²⁵ LZ 6 (1886) 182—5, 239—240.

²⁶ LZ 2 (1882), 25—33, 94—9, 157—161, 218—226, 284—290, 350—4.

skem²⁷ je obravnaval vprašanje, ki je tedaj povezovalo v življenjsko celoto vse notranjeavstrijske (za Rutarja slovenske) dežele in z njimi vred še del hrvaških v obrambi zoper Turka. Kos je v svoji oceni²⁸ zapisal: »G. prof. Rutar, ki si je v malo letih pridobil mnogo zaslug za slovensko zgodovinopisje, pokazal je tudi tvojo spremnost. Pomanjkljivosti v njegovem spisu menda ni, pač pa mnogo dobrega znanja«. Tudi v zapisku o »Bičarjih in skakačih na Slovenskem«²⁹ — ob današnjem znanju sicer zelo nepopolnem — je zajel vprašanje, ki je bilo za reformacije pomembno za vse tedanje slovenske pokrajine.

Dve vrsti objav sta postali še značilni za Rutarjevo delo v tem poldesetletju — čeprav sta se obe ponavljali tudi pozneje. Najprej zanimanje za kulturno zgodovino — tudi če pustimo ob strani povsem literarnozgodovinske prispevke. Tu mislim na obravnavanje »štivanskega evangelija« (danes ga imenujemo navadno »čedajskega«) in obeh samostanov, ki sta zvezana z njegovo hrambo v srednjem veku (štivanskega in belinjskega ter Monastera pri Ogleju).³⁰ Že zgodaj se je — najprej v zvezi z ocenami del različnih italijanskih, posebej tržaških in listrskih »nadzgodovinarjev« od 1881 naprej — kritično loteval vprašanja krajevnih imen v Slovenskem Primorju kot priče stare slovenske naselitve teh predelov, pozneje pa se je s kritičnimi pripombami oglasil tudi ob polemiki med Jakschem in Scheiniggom o slovenskih krajevnih imenih na Koroškem. Ob teh polemikah stoji tudi daljši prispevek s predlogom za izdelavo »Imenika krajepisnih imen slovenskih«³¹ kot pomočnika pri študiju slovenske naseljenosti v preteklosti. Ta interes ga je tako zgodaj pripeljal k vprašanju postanka »slovenskih naselbin po Furlanskem«. Že v »Zgodovini Tolminskega« jih je mimogrede postavljal v čas slovenskega prihoda, ko pa ga je Kos v oceni knjige zavnrl.³² je skušal dokazati svoje stališče v posebnih razpravi.³³ Kos ga je pozneje zavnrl — že po Rutarjevi smrti vnovič v drugi knjigi svojega »Gradiva«, dokončno pa je pokazal Milko Kos v svoji razpravi o slovenski zahodni meji,³⁴ da gre v resnici za slovansko kolonizacijo, ki je nastala po koncu madžarskih napadov. Trdnejši je bil Rutarjev prispevek k zgodovini slovenske naselitve v okolici Gorice kot dopolnilo Biedermannove razprave o tem vprašanju.³⁵

Rutarjevo službovanje v Dalmaciji ga je postopno vodilo od zgodovinarskega zanimanja v arheološko (oz. po njegovi terminologiji v »starinoslovsko«). Od srede osemdesetih let naprej prispevki te vrste postajajo v njegovih delih vse številnejši in je ostalo pri tem tudi med njegovimi publikacijami po vnovičnem povratku v Ljubljano. Seveda je s tem širil zgodovinsko obzorje v davnino, ki je bila po pisanih virih nepristopna, obenem pa se mu je začela v nekoliko spremenjeni obliki vnovič prebliskovati avtohtonistična teorija, utemeljavana s sorodstvom Ilirov s Slovani. Najdlje v tem pogledu je posegel pač v oceni razprave Petra Tomasinija »Die Völkerstämme im Gebiete von Triest und Istrien«,³⁶ kjer vprašuje, »ali so se ti poslednji (sc. današnji prebivalci naših dežel) res šele ob preselevanju národov semkaj doselili« in odgovarja s trditvijo, da »nikdo še ni evidentno dokazal, da se je kakšno čisto novo ljudstvo v večji méri naselilo po naših deželah

²⁷ (1883) 197—240.

²⁸ Kres 3 (1883) 167.

²⁹ LZ 2 (1882) 684—6.

³⁰ Svetolivanski evangeli, LZ 2 (1882) 471—4.

Božja pot in semenj pri Sv. Ivanu Deviškem, LZ 3 (1883) 407—9. Belinjska cpatlja, Soča 1883, št. 14, 16—7. Samostan benediktin v Monasteru pri Ogleju, Nova Soča 1890, št. 40—1. Slednja dve članki ponatanjena v »Zgodovinski črticah« (1896).

³¹ LZ 8 (1889) 40—4, 94—7.

³² Slovenske naselbine na Furlanskem, LZ 3 (1883) 53—60, 122—8, 188—193.

³³ K postanku slovenske zapadne meje, RDHV 5—6 (1930) 336—375.

³⁴ Opazke k naselbinskim razmeram na Goriškem v 11. št. »Kresa«, Kres 1 (1881) 672—3.

³⁵ LZ 10 (1890) 748—752.

in vendar nahajamo takoj po preseljevanji narodov Slovence kot polje obdelujuči narod po vseh vzhodnoalpinskih deželah«. Šele Kosovo razprave o teh vprašanjih, objavljene v »Izvestjih Muzejskega društva«, so ga končno privedle do tega, da je v »Zagovoru« svoje knjige o Trstu in Istri izrecno zavrgel Trstenjakove fantazije in dal svojemu pojmovanju »avtoktonizma« novo, zgodovinsko vsebino: »V zgodovinski dobi, v 6. stoletju so ‚privrelli‘ naši pradedje ob Dunavu navzgor v današnja selišča, teden še istojezični in istoverni z današnjimi Hrvati in Srbi. A niso sedli k polnim lonicem, ki so jim jih radovoljno prepustili umikajoči se Latinci ali polatinjenci in dohajajoči Germani, nego v neprestanih krutih bojih s temi sovražnimi razrodi in pa z nič manj sovražno naravo, kateri so morali iztrgati vsako ped zemlje s sekiro in plugom v roci. Po pravici se smejo torej našinci ob vzhodnih obalah Jadranskega morja smatrati za avtohtonce, za samorodce, četudi si niso bili s starimi Hirci, niti v tretjo niti v četrtjo [pač: v sorodstvu]«.³⁷ Temu stališču je v svoji oceni knjige brez pridržkov pritegnil tudi Franc Kos.³⁸

Povratku v Ljubljano sta začeli izhajati najprej nemško (1889) in nato še slovensko (1891) glasilo Muzejskega društva za Kranjsko. V slovenskem (IMK) je Rutar objavil predvsem nekaj krajevno zgodovinskih prispevkov v zvezi z graščinami na Goriškem, sicer pa le veliko število arheoloških razprav in poročil, s katerimi je tedaj sodeloval tudi v Matičnem »Letopisu«. V nemškem društvenem glasilu (MMK) je obravnaval predvsem takšne zgodovinske teme, ki so zadevale zgodovino po več dežel in so bile zato širšega pomena. To velja zlasti za raziskavo srednjeveške trgovine med Primorjem in notranjostjo, za razmerje med Celjskimi in Goriškimi, za vlogo Krayghov na Koroškem, Češkem in Kranjskem. Sodelovanje v »Ljubljanskem zvonu« se je omejilo sedaj le na ocene, na pomoč pri urejanju časopisa v zvezi z zgodovinarskimi prispevki, poleg tega pa na poljudne prispevke, posvečene zemljepisni podobi in zgodovini posameznih okolišev ali krajev, navadno z nekaj močnejšim naglasom na zgodovinskem delu, čeprav se obe sestavini pogosto kar neločljivo prepletata med seboj. Prve članke te vrste je Rutar objavil že v prejšnjem desetletju,³⁹ a ob povratku se je hitro oglasil v vrsto novih, najprej domačih,⁴⁰ nato pa z opisom treh prestolnic starega sveta.⁴¹ Trikrat se je v »Ljubljanskem zvonu« dotaknil tudi Pavla Diakona v zvezi s proslavo tisočstotletnice njegove smrti (1899), ki se je tudi sam udeležil in predložil svoja dva velika prispevka o Pavlovi podatkih glede slovanske preteklosti.⁴²

Težišče Rutarjevega zgodovinarskega dela pa se je v tem času vendarle premaknilo k Slovenski Matici, katere odbornik je postal takoj po povratku v ožjo domovino (1889). Za novo Matično zbirko zemljepisnih in zgodovinskih dežel (Slovenska zemlja) je oskrbel dela o Goriški, Trstu in Istri ter Beneški Sloveniji (štiri knjige med 1892 in 1899). Načrt je sicer izpodrinil drugega, naj bi Matica izdala zgodovino slovenskega naroda kot celote, razdeljeno v več obdobjij in napisano po različnih zgodovinarjih. Franc Kos, ki je edini napisal prvi del te načrtovane zgodovine (do 1269), pa so mu ga 1897 zavnrl kot preveč učenega, je zbirki Sloven-

³⁶ Rutar, Trst, II.

³⁷ LZ 17 (1897) 187—8.

³⁸ Boška soteska, 4 (1884) 93—7.
Akvileja, 5 (1885) 281—6, 336—343, 412—6, 474—9, 535—541, 604—9, 689—673, 732—7.

³⁹ Reka — Timava, LZ 5 (1885) 211—7.

⁴⁰ Kosové polje, LMS (1889) 303—219.
Na Gospovetskem polju, LZ 10 (1890) 31—40.

⁴¹ Rezija in Rozljan, LZ 10 (1890) 100—105.

⁴² Novi Rim in ostanki starega Rima, LZ 14 (1894) 35—9, 92—6, 153—8, 202—7, 237—272.

⁴³ Atene, LZ 14 (1894) 494—500, 554—560, 619—623.

⁴⁴ Carigrad., LZ 16 (1896) 45—52, 111—7, 165—170, 246—9.

⁴⁵ Prim. op. 11 in 13. LZ 10 (1890) 700—1, 19 (1899) 643—6, 21 (1901) 140.

ska zemlja to zameril in ob izidu Orožnove »Kranjske« v svoji oceni tudi naravnost očital takšno pisanje slovenske zgodovine po posameznih deželah.⁴² Zanimivo je, da je v Rutarjevih knjigah o Trstu in Istri ter o Beneški Sloveniji sodil drugače, tako zaradi kvalitet (čeprav je Rutarju očital prevzemanje tujih besedil na nekaterih mestih, in v podrobnostih njegove zgodovinske podatke delno popravljal in dopolnil), kot tudi zaradi potrebnosti za dva posebej ogrožena dela slovenstva — v Istri in Beneški Sloveniji. V oceni 1. snopiča Trsta in Istre⁴³ je poudaril pomen dela za opis Istre, ki da je do sedaj »po slovenskih knjigah še najmanj opisana«, pohvalil Rutarjev uspeh pri iskanju pravilne oblike slovenskih krajevnih imen v Istri, kar da »povzroči slovenskemu pisatelju veliko truda«, ter s poudarkom sprejel njegovo že navedeno spremenjeno stališče glede naselitve Slovanov v uvodnem »Zagovoru«. Tudi ocena drugega snopiča knjige⁴⁴ se sklepa s »toplom priporočilom«, in željo, »da bi jo čitatelji večkrat vzeli v roko«, čeprav je sicer nekoliko bolj kritična in zadržana. Knjiga o Beneški Sloveniji pa je bila po Kosovem mnenju⁴⁵ »ena izmed najvažnejših« v zbirki Slovenska zemlja »z ozirom na to, ker nam opisuje napol pozabljene beneške Slovence in njih zemljo. Prav potrebno je, da se nekoliko bolj seznanimo s svojimi brati, ki stanujejo onstran črnorumenih mejnikov. Dobro bi pa tudi bilo, da bi se ta knjiga vsestransko razširila med beneškimi Slovenci ter jih vsaj nekoliko vzbujala k večji narodni zavestnosti«. Kljub opozorilu, da bi bilo po že objavljenih virih povedati več o preteklem življenju ljudstva Beneške Slovenije samega, vendar s poudarkom izraža hvaležnost Rutarju za to delo in izraža željo po podobnem še o drugem zanemarjenem delu Slovencev, po orisu bivališča ogrskih Slovencev, izdelanem »na isti način«. Tudi Milko Kos je v prikazu izdaj Slovenske Matice z zgodovinskega področja sicer opozoril, da so le nekatere knjige zbirke Slovenska zemlja »izvrnejše in prinašajo tudi nove izsledke in podatke. Med te je šteti zlasti prispevke, ki jih je s trudom in prizadevnostjo, z delom tudi na terenu, uporabo virov, obsežne literature in raznih poročil napisal S. Rutar«.⁴⁶ Čeprav Rutar za pripravo teh štirih knjig še daleč ni imel toliko časa kot za »Zgodovino Tolminskega« in čeprav se je večkrat moral opreti na literaturo (npr. pri Beneški Sloveniji na Trinkove opise tega dela slovenskega ozemlja), je vendar z njimi ostal še vedno prav pri vrhu tedanje slovenske krajevne zgodovine in spravil na dan dolgo vrsto konkretnih podatkov o zgodovini teh dežel, pa tudi posameznih krajev v njih. Posebej naj podčrtam, da tudi zemljepisni opisi vsebujejo marsikaj zgodovinskega, ne glede na to, da je danes ves družbeno-gospodarski opis v njih le zgodovinskega in ne več geografskega pomena.

Simon Rutar se je po svojem delu, ki sem ga skušal očrtati glede zgodovine, posebej slovenskih pokrajjin, dvignil med prve tedanje slovenske zgodovinarje. On je začetnik pokrajinske zgodovinske monografije pri nas, viden Kosov sobojevnik za uveljavitev slovenske zgodovinske koncepcije, pa tudi pri podpiranju znanja o slovenski preteklosti s kritično uporabo zgodovinskih virov. Preko Kosa je segel le na enem področju, z razširjenjem vednosti o preteklosti slovenske zemlje s pomočjo arheologije, ne le z uporabo pisanih virov. Pomemben je tudi kot živahen razširjevalec zgodovinskega znanja v različnih oblikah publicistike, bodisi v splošnih časopisih, bodisi v časnikih. Tudi pri vsem tem delu je očitna posebej močna ljubezen do ožjega dela slovenske domovine, s katerega je bil doma, v kateri pa se je izražalo (zlasti v ocenah) tudi spoznanje o ogroženosti

tega dela slovenskega ozemlja po njegovih zahodnih sosedih, zavest, ki se je izrazila tudi v pesmi »Soči« najbližjega Rutarjevega rojaka, Gregorčiča.

Naj za sklep vnovič izrazim prepričanje, da bi zbirka izbranih del klasikov slovenskega zgodovinopisja, ki jo vendarle moramo v kratkem uresničiti, zahtevala gotovo tudi Rutarjevo knjigo z izbranimi značilnimi zgodovinskimi razpravami, članki in ocenami.

⁴² IMK 10, 1900, 90.

⁴³ LZ 18 (1898) 313—5.

⁴⁴ LZ 20 (1900) 515—7.

⁴⁵ Slovenska matica 1864—1964 (1964), 174.

dr. Valter Bohinc, višji znanstveni sodelavec
Narodne in univerzitetne knjižnice v pokolu, Ljubljana

SIMON RUTAR KOT GEOGRAF

Simon Rutar je bil predvsem zgodovinar in arheolog, po svojih študijah in službi srednješolskega profesorja pa tudi geograf. Odlikovali sta ga vzgledna marljivost in vztrajnost v raziskovalnem delu, imel pa je tudi izreden dar opazovanja. Že v Spominih, uvodnem poglavju v svoj dijaški dnevnik,¹ nas preseneča ta njegov dar, ko opisuje svojo pot na Višarje in beleži spotoma razne geografske in kulturnogeografske posebnosti. »Od Kobarija naprej ne raste vino. Že na Trnovem in na Srpenici so hiše z deskami namesto s slamo ali opekami pokrite. V Srpenici izdelujejo lesene sklede ... (V Bovcu) je le malo hiš z opekami pokritih... Ravnina med trgom in Sočo, ki je tu še zelo majhna, a vendar po velikem prostoru teče in mnogo polja skazi, je najširša ob Soči od Gorice dalje ...« Tako potuje že dijak po domovini z odprtimi očmi.

Za čuda Rutar v tem dnevniku, ki sega od leta 1869 do 1874, skoraj ne govori o svojem študiju v Gradcu, kjer se je 22-leten vpisal na filozofsko fakulteto jeseni 1873. Toliko več piše o morečih skrbeh za obstanek, saj je sprva živel v strašnem pomanjkanju. Prvo predavanje, ki ga je poslušal, je imel zgodovinar profesor Weiss. V pismu Fr. Levcu z dne 21. 11. 1873² navaja še druge profesorje zgodovinarje in filologe, katerih predavanja posluša, o geografiji pa molči. V drugem semestru se v pismu Levcu 8. 5. 1874 pritožuje: »Še najbolj me pa jezi, da nimamo nobenega geografa. Prof. Roesler je sicer, toda zaradi bolezni ne bere celo leto nič.«³ Pozneje se je stanje geografije na graški univerzi nekoliko izboljšalo. Med peterimi kolokvijskimi spričevali, ki so se ohranili v Rutarjevi ostalinii — hrani jo Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani — je iz aprila 1875 tudi spričevalo o kolokviju iz zemljepisa Evrope, ki ga je opravil z odličnim uspehom pri profesorju Adamu Wolfu. Le-ta pa je znan kot zgodovinar — morda je začasno tudi predaval geografijo. Takrat je Rutar končal 3. semester študij. Pozneje je poslušal geografa in narodopisca W. Thomaschecka, ki pa je tudi rad obravnaval historično geografijo. Tako Rutar na univerzi ni imel posebnih možnosti za študij geografije in se ne čudimo, da se je toliko bolj posvetil zgodovini in drugim predmetom.

Za diplomski izpit, ki ga je opravil 3. 7. 1875, je kot pedagoško-didaktično temo imel nalogu, da odgovori na vprašanje »ali naj se pri sedanjem stanju znanstvene geografije še nadalje obdrži povezava učnih predmetov zgodovine in geografije ali ne, in kakšne spremembe bi za vsak primer bile potrebne?« Rutar se je izrekel za popolno samostojnost geografskega pouka s posebej za to izobraženimi učitelji. Odklanjal je tudi povezavo geografije z naravoslovnimi disciplinami.⁴

¹ S. Rutar, Dnevnik (1869—1874). Uredil Branko Marušič, Trst—Nova Gorica 1972, 10—11.

² Dodatek II Dnevnika, 179—180.

³ Dodatek III Dnevnika, 185.

⁴ Spričevalo o diplomskem izpitu. Ostalina v Narodni in univerzitetni knjižnici (NUK) v Ljubljani.

Verjetno je na to mnenje vplivala omenjena zapostavljenost geografije na graški univerzi, morda pa je tudi čutil, da mu bo kot zgodovinarju vzoredni pouk geografije če ne v napoto, pa vsaj v breme zgodovinskega pouka.

To je bila teorija, v praksi pa se ni mogel izogniti zakoreninjeni šolski tradičiji, saj si je z omenjenim izpitom tudi sam pridobil sposobnost za srednješolski pouk zgodovine, zemljepisa in nemščine s slovenskim in nemškim, od I. 1879 dalje, ko je opravil še zadevni izpit, tudi s hrvaškim učnim jezikom.

Prvo službo je nastopil na gimnaziji v Gorici kot suplent za slovenski jezik (1877/1878), poleg šolskega dela pa je intenzivno izpopolnjeval že v gimnazijskih letih začeto Zgodovino Tolminskega. Nadaljeval jo je v Kotoru, kamor je bil prestavljen na tamkajšnjo gimnazijo. Tu je v drugem polletju 1879/1880 poučeval samo nemščino, šele v naslednjem šolskem letu pa svoja glavna predmeta, zgodovino in zemljepis. Z izredno marljivostjo je tu klub tolminskim študijam napisal obsežno razpravo Starine bokokotorske.⁵ Prvo poglavje te študije, ki obravnava najstarejšo zgodovino Boke, prinaša geografski opis Dalmacije in posebej Boke Kotorske. Avtor poudarja, da je poznавanje zemljepisnih osnov nujno potrebno za razumevanje historičnega razvoja. Začuda se pri Zgodovini Tolminskega, ki jo je dokončal šele v Splitu, kjer je od julija 1881 do januarja 1889 služboval na gimnaziji, ni držal tega principa, marveč je obdelal zemljepisne razmere tolminske deželice šele v dodanem posebnem poglavju z naslovom: Prirodoznanstveni opis Tolminskega.⁶ Po splošnem pregledu tolminskega glavarstva je tu zelo podrobno opisal tolminski gorski svet in posamezne gorske skupine, pri čemer je tu in tam presegel okvir tolminskega ozemlja. Ustavlja se na razglednih točkah Alp, npr. na Krnu, Tolminskem Kuku in Triglavu, omenja pa tudi prometne in gospodarske razmere. Zanimiva so tolminska imena nekaterih julijskih vrhov, ki zdaj tonejo v pozabu, kakor npr. naziv Veliki in Mali Bogatec za Veliki in Mali Bogatin. Posebej obravnava kraško ozemlje ali Kraševino, kakor jo imenuje, kolikor je je na južnem obrobju tolminskega sveta. Enako podrobno opisuje doline in ravninske predele Tolminskega ter vodovje, predvsem seveda Sočo in Idrijco z njunimi številnimi pritoki. Ob koncu opisuje geološko zgradbo tolminskih tal, kar povzema po zdaj že močno zastarelli razpravi geologa Dionysa Stura iz leta 1858. Sklepno poglavje Zgodovine Tolminskega obsega Statistični del s podatki o naseljih, demografski sestavi in gibanju prebivalstva ter številu živine.

Klub navedenim redakcijskim pomanjkljivostim in seveda takratni geografiji ustrezajočem opisovanju, nudi Zgodovina Tolminskega geografu še danes obilo poučnega gradiva.

Brž za to knjigo je proti koncu I. 1882 državna zaloga šolskih knjig na Dunaju izdala drobno Domoznanstvo Goriške in Gradiščanske,⁷ namenjeno gojencem učiteljišč v Gorici in Kopru. Že več let prej napisano in dopolnjeno delce razoveda Rutarja kot dobrega poznavalca dežele, ima pa tudi v 57 strani obsegajočih geografskih, močno statističnih poglavijh prej značaj priročnika za učitelje kot učbenika za učence. Zanimiv je izvod te knjižice iz Rutarjeve ostaline, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani. Vanj je avtor vpisoval številne popravke in dopolnila, ki kažejo na to, da je pripravljal drugo izdajo. Do nje ni prišlo, vendar je bilo Domoznanstvo dobra priprava za poznejšo monografijo Goriške in Gradiščanske v izdaji Slovenske matice.

V naslednjem desetletju je Rutarja poleg šolskih obveznosti silno zaposloval arheološko in konservatorsko delo v Splitu. Za pisanje mu je preostajalo le

⁵ Program c. k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru za šolsku godinu 1879/80, 5—14; 1880/81, 15—27.

⁶ Prirodoznanstveni opis Tolminskega in Statistični del. Zgodovina Tolminskega, Gorica 1882 in faksimilirani ponatis, Nova Gorica 1972, 254—319.

⁷ Domoznanstvo pokrajevne grofije Goriške in Gradiščanske. Dunaj 1882, 3—59.

malu časa, vendar je kljub temu objavil vrsto zgodovinskih in arheoloških člankov. Tudi njegovo geografsko pero ni popolnoma zastalo. V tem času je npr. napisal obsežno kritiko knjige Bernharda Schwarza o Črni gori in popravil mnogo njenih zmotnih trditev.⁸ Omeniti je tudi njegove kratke, vendar jedrnate zemljepisne uvidek razpravam o Akvileji, Bovški soteski in Kosovem polju.⁹ Lotil se je tudi vprašanja imena Kranjske¹⁰ in poročal o novih višinskih merjenjih v južni Dalmaciji, Črni gori in Albaniji.¹¹ Istega leta je objavil geografsko-zgodovinski opis Notranjske Reke.¹² Tu opozarja med opisom Škocjanskih jam na napačno rabe termina dolina »za liju pogobne okrogle udrtine po Krasu«, ki ga je bil uvedel v literaturo V. F. Klun, in da je bolj pravilen terminus »dol«, kakor ga uporabljajo Kraševci — torej Veliki in Mali dol v Škocjanskih jamah. Gleda podzemeljskega toka Reke — Timave navaja deloma le domneve. L. 1887 je v dunajskih *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft* izšel njegov članek Die Insel St. Andrea in Dalmatien, v katerem opozarja na prodornine na otočkih Svetcu, Kamiku in Brusniku zahodno od Dubrovnika in postavlja domnevo, da so Rimljani že tu dobivali marmor za stebre v Splitu, Solinu in drugod po Dalmaciji in da ga ni bilo treba uvažati iz Grčije in Egipta.¹³

Zopet v domovini, je v drugi polovici l. 1889 služboval na realki, nato od l. 1890/1891 dalje na novi nižji gimnaziji na Poljanah v Ljubljani. Ko je Slovenska matica vzpodbjala strokovnjake, naj zbirajo in preučujejo slovenska krajevna imena, je objavil članek z naslovom Imenik krajepisnih imen slovenskih.¹⁴ Izhajajoč iz nedvomno pravilne misli, da leži v naših krajevnih imenih naša zgodovina, pa je tu in tam pod vplivom teorije o avtohtonosti Slovencev zašel v nekaj tveganih razlag (npr. Livenza = Livnica). Pozneje je v uvodni besedi k monografiji Trsta in Istre sam ugotovil, da »ta ideja (o avtohtonosti Slovencev) napram strogemu, objektivnemu raziskovanju združenih zgodovinskih in jezikoslovnih ved ni obveljala.« L. 1890 je priobčil potopis Na Gospovskevem polju,¹⁵ ki ima poleg zgodovinskih tudi nekaj geografskih podatkov, in podobno zasnovan opis Rezije in Rezjanov,¹⁶ pomemben tudi zaradi krajevnih imen. Črpajoč iz svojih jadranskih spominov je l. 1891 v Slovenskem narodu v več nadaljevanjih objavil potopis Iz Bara v Podgorico, ki ga je nato izdal v samozaložbi še kot posebni odtis.¹⁷ Zelo nazorno opisuje tu Bar in zlasti Podgorico, ki je takrat še živila v trajnem strahu pred turškimi vpadi iz Albanije. Ta prav klasični opis sedanjega Titograda zaslubi kot dokument očividca še danes vso pozornost. Drugi, obsežnejši del tega spisa obravnava zgodovino tega dela Črne gore. Poleg manjših zemljepisnih člankov (Kako visoko nad morjem leži Ljubljana,¹⁸ in Odkod ima Šiška svoje ime¹⁹) je na osnovi zlasti V. Putickovih raziskovan na Krasu obravnaval Vodne razmere na Notranjskem,²⁰ posebej pa je v letih 1892 in 1893 opisal Goriški kras, zlasti z ozirom na njegovo pogozdovanje.²¹ Dalje je poudaril potrebo novega načrta Ljubljane in okoliških zemljevidov za šolske namene,²² poročal o spremembah na zemljevidu Afrike²³ in obravnaval

⁸ LZ 3 (1883) 508—508.

⁹ Vse v LZ 4 (1884).

¹⁰ Ibid.

¹¹ Zeitschrift für Schul-Geographie 1885, 65—69.

¹² LZ 5 (1885) 211—217.

¹³ *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft*, Wien 1887, 610—612.

¹⁴ LZ 9 (1889) 40—44, 94—97.

¹⁵ LZ 10 (1890) 31—40.

¹⁶ Ibid. 100—105.

¹⁷ Iz Bara v Podgorico. Potopisna črtica. SN 1891, št. 116—119 (25. — 29. 5.), 121—125 (1. — 5. 6.) in 127 (8. 6.).

¹⁸ Ponatis, Ljubljana 1891, 46 str.

¹⁹ UT 1891, 246—247.

²⁰ LZ 11 (1891) 115—116.

²¹ Ibid. 37, 108, 160.

²² UT 32 (1892) 313, 326; 33 (1893) 3, 20, 31.

²³ UT 32 (1892) 19—21.

²⁴ Sedanjí zemljevid Afrike. LZ 12 (1892) 37—43.

srednjeevropski čas, ki so ga takrat uvedli v Avstriji.²⁴ V Soči je zelo zanimivo opisal razgled s stolpa sv. Marka v Benetkah.²⁵

Medtem je Slovenska matica zasnovala zbirko »Slovenska zemlja. Opis slovenskih pokrajin v prirodoznanstvenem, statističnem, kulturnem in zgodovinskem oziru« in naprosila Rutarja, da začne zbirko z opisom Goriške in Gradiščanske. Rutar se je z vnemo oprijel dela, toliko lažje, ker je bil najboljši poznavalec svoje ožje domovine, ki jo je bil že opisal v Domoznanstvu. Prvi del knjige, geografski in kulturni opis dežele, je izšel konec decembra 1892. Z njim se je Rutar v polni meri izkazal kot regionalni geograf, dasi je pod vplivom podobnih regionalnih opisov tiste dobe odmeril statistiki preveliko vlogo. Knjiga je doživelva popoln uspeh ne le doma, temveč tudi v tujini. V tem pogledu bi rad opozoril na obsežno poročilo sicer po poreklu beneškega Slovenca, vendar italijanskega pisatelja Frana Musonija v milanskem dvomesečniku *Geografia* per tutti 31. marca 1893.²⁶ »Rutar je Slovenec, po rodu iz Krna, in je edini, ki pozna tako rekoč vsak kamen te pokrajine; je zelo znan zgodovinar in arheolog in uživa spoštovanje tudi tujih znanstvenikov. V Rutarjevi knjigi je pomemben predvsem njen prirodoznanstveni del. Spoznamo takoj, da pozna avtor dežela, ki jo je opisal, ped za pedjo, in da nikakor nimamo opravka s kako komplikacijo, temveč z izvirnim delom. Zaradi podrobnih opisov gora, dolin, vodnih tokov in kraških čudés, številnih višinskih navedb, odnosov med visokimi in nizkimi predeli, obilnih podatkov o podnebju, rastlinstvu in favni je delo izredno zanimivo in bi bilo zelo prav, če bi ga prevedli na naš jezik. Nič manj važen ni statistični in demografski del, kjer prinaša mnogo raznovrstnih podatkov. Tretji, gospodarski del, obsega poglavja o poljedelstvu, vinogradništvu, sadjarstvu, gozdarstvu, o rudnikih, živinoreji, obrtih in trgovini. Zadnji oddelek se ukvarja z duhovno izobraženostjo grofije in ima poglavja o šolstvu, o znanstvenih zbirkah, o dobrodelnih in oskrbovalnih zavodih, konča se pa z odstavkom, posvečenim narodopisu. Edino, kar je v tem dragocenem delu obžalovanja vredno, je pomanjkanje kakega dobrega topografskega zemljevida.« Temu poročilu pač ni treba dodajati nič drugega.

Ko je goriško-tržaški list *Rinnovamento* dva meseca pozneje objavil ponatis te ocene, je Rutar v drugi polovici šolskega leta 1892/1893 že potoval po Italiji. Leta 1891 je namreč dunajsko prosvetno ministrstvo ustanovilo štipendije za študijska potovanja v Grčijo in Italijo za učitelje klasične filologije in zgodovine na srednjih šolah. Rutar je bil takrat že splošno znan kot zgodovinar, konservator, geograf in ugleden srednješolski profesor, tako da je tudi dobil to štipendijo in potreben dopust. Navodila ministrstva so štipendistom okvirno priporočala, katere kraje, muzeje in umetniške spomenike naj si ogledajo, ne le da bodo o njih morda kaj napisali, temveč predvsem zato, da bodo pridobljeno znanje uporabljali pri šolskem pouku. Rutar se je očitno držal navodil in zelo smotreno potoval najprej po Italiji, nato pa še po Grčiji in tja do Troje, od koder se je skozi Carigrad, Sofijo in Beograd vrnil domov. Ni ga bilo treba posebej vzpodbjati k pisanju. Oglašal se je sproti v Slovenskem narodu in opisoval svoje vtise v 18 člankih, po katerih lahko zasledujemo vso njegovo pot. Poleg osebnih doživljajev vsebujejo te črtice obilo zgodovinskega in umetnostnozgodovinskega gradiva.²⁷ Pridružuje se

²⁴ UT 32 (1892) 104—107.

²⁵ Soča 1893, št. 16 (14. 4.).

²⁶ Ponatis v časopisu Il Rinnovamento, Gorizia—Trieste 50 (3. 5. 1893). — O Musoniju gl. npr.: D. Felgel — V. Nanur, Beneška Slovenija, Gorica 1950, 132 s.

²⁷ Tivoli, SN 1893, št. 114 (19. 5.); V Albanskih gorah, 116—119 (23. — 26. 5.); Kapri, 125 (3. 6.); Pompeji, 126 (7. 6.); Galov stolp pri Florenzi, 173 (31. 7.); Potopisne črtice iz Italije, 176—183 (1. Vesuv, 3. in 4. 8., II. Salerno, 7. in 8. 8., III. Pulijs, 9. 8., IV. Baja, 10. in 11. 8.); Krfa, 186 in 187 (16. in 17. 8.); Iz Patrasa v Korint, 118 in 119 (18. 21. 8.); Piraj in Navplija, 191—193 (22. — 24. 8.); Olimpija, 196 in 197 (28. in 29. 8.); Delfi, 198 in 199 (30. in 31. 8.); Na Egejskem morju, 202 in 203 (4. in 5. 9.); Hajd v Trojol, 208 in 209 (12. in 13. 9.); Sofija (Sredec), 210 (14. 9.); Belgrad, 213 in 214 (18. in 19. 9.).

jim brž nato še temeljita razprava o Argivski ravnici,²⁸ v kateri nas seznanja z geografijo, zgodovino in slavnimi arheološkimi najdišči te pomembne peloponeške pokrajine. O svojem potovanju je seveda napisal tudi obširno poročilo za ministrstvo na Dunaju.

Že leto dni za geografskim opisom Goriške in Gradiščanske je izšel drugi snopič prve knjige Slovenske zemlje z zgodovinskim opisom te pokrajine. Tu je omeniti, da je v obsežnem dodatku h knjigi orisana tudi zgodovinska topografija pomembnejših goriških krajev.²⁹

V ta čas je uvrstili tudi vodnik po Splitu in Solinu,³⁰ ki je ob prvem kongresu krščanskih arheologov izšel v Zadru v hrvaški in italijanski izdaji. Urednik tega odličnega in za tisti čas razkošno s slikami in načrti opremljenega dela je bil znani hrvaški arheolog in zgodovinar Luka Jelić, ki je uporabil poleg lastnih in F. Buličevih tudi Rutarjeve, že davno prej, za časa njegovega službovanja v Splitu v Italijani napisane rokopise. V njih obravnavata Rutar več poglavij iz splitske in solinske zgodovine ter arheologije in na koncu knjige izlete po splitski okolici. V tem opisu (str. 278—298) se izkaže kot izvrsten poznavalec Dalmacije, tako kopna kot otokov, saj je sam v nekem pismu Fr. Levcu zapisal: »...vem, da noben Dalmatinec ne pozna svoje zemlje tako temeljito kakor jaz.«³¹ Knjiga, ki je po solidnosti bržčas ni presegel nobeden poznejših splitskih vodnikov, je danes bibliofilska redkost.

Neutrudni Rutar se je takoj za knjigo o Goriški lotil zbiranja gradiva za svoje naslednje delo, opis Trsta in Istre, ki ga je Matica kot drugi del Slovenske zemlje izdala v dveh snopičih v letih 1896 in 1897. Trst je Rutar poznal od mladih nog, Istro pa je prepotoval križem z zemljevidom v roki. Ohranila se je npr. avstrijska specialna karta Pulj in Ljubenice v merilu 1 : 75.000 z Rutarjevimi sprotnimi, deloma stenografskimi beležkami.³² Za jedrnatim splošnim pregledom Trsta, Istre in otokov, gorovja, vodovja, geološke zgradbe, podnebja in biogeografije sledi 143 strani obsegajoči antropogeografski del, kjer je avtor narodni prosvetni, narodni noši in narodnim posebnostim posvetil s posebno ljubeznijo do naroda in njegovih običajev prežeti poglavji. V zgodovinopisnem delu knjige je za geografe, podobno kakor v goriški monografiji, vendar še bolj podrobno sestavljena zgodovinska topografija posebno poučna, saj obravnavata nastanek in zgodovino pomembnih Istrskih krajev in gradov.

Rutar je našel tudi čas za spisovanje šolskih knjig. Na osnovi nemškega E. Richterjevega učbenika je pripredil Zemljevid za spodnje in srednje razrede srednjih šol, in sicer za drugi tečaj z opisom zemljinj.³³ S to knjigo, ki jo je založila založba Kleinmayr in Bamberg v Ljubljani l. 1896, ni imel sreče. Ministrstvo je ni odobrilo, ker je tuja krajevna imena pisala fonetično, ne le tista prekmorskih dežel, kjer imajo drugačne pisave in izgovarjave, temveč tudi imena evropskih dežel, npr. Pjačenca, Peružija, Kenterberi, Kembrišč, Šerburg, Monpeljé, Diseldorf, Vajmar. Popraviti teh imen ni hotel. Tri leta pozneje je v isti založbi izšel drugi, zdaj od ministrstva odobreni natis knjige z nespremenjenim besedilom, vendar s popravljenim fonetičnim pravopisom imen in v oklepajih dodano izgovarjavo. Pregled

²⁸ Argivska ravnica. Izvestje c. kr. državne nišje gimnazije v Ljubljani o šolskem letu 1893/94, 3—14.

²⁹ Goriška in Gradiščanska. Zgodovinski opis. Ljubljana 1893, 112—131.

³⁰ L. Jelić, Fr. Bulić i S. Rutar, Vodja po Soljetu i Solinu. Zadar 1894, 206 str.

³¹ Pismo Fr. Levetu iz Splita 21. 2. 1888. B. Marušič, Iz neobjavljene ostaline Simona Rutarja (Dopisi uredniku Ljubljanskega zvona) Franu Levetu Gorlitz 2 (1975) 92.

³² Podobno je na robovih Kocenovega zemljevida Kranj, Istrien, Görz, Unterkrain und Untersteiermark, Wien b. l., zapisal vrsto beležk, ki se nanašajo deloma tudi na Istru (NUK, Kartografski in slikovni oddelek, Z 282, 6—117).

³³ S. Rutar, Zemljevid za spodnje in srednje razrede avstrijskih srednjih šol. Drugi tečaj: Opis zemelj. Ljubljana 1896, 167 str.

In popravke je opravil Viktor Bežek, ki ni bil geograf, temveč filolog in pedagog.³⁴ Kar pa nikakor ni bilo prav, je bilo to, da so v naslovu knjige zamolčali avtorjevo ime. Kako se je Rutar pomenil z Bežkom, nam ni znano. Ker je bil Bežek znan kot kulturnen in kritičen mož, je seveda možno, da užaljeni Rutar ni hotel sopodpisati sprememb, s katerimi se ni strinjal. Podobno trpko razočaranje je doživel iz istega vzroka s svojo slovensko prireditvijo V. von Haardtovega ljudsko-šolskega zemljevida Avstro-ogrške monarhije in zemljepisnega atlasa za ljudske šole istega avtorja, ki ju je oba izdelal Hözlzov kartografski zavod na Dunaju l. 1896. Atlas je bil skromen, imel je le 7 zemljevidov. Rutar se znova ni hotel ukloniti zahtevi ministrstva, da spremeni fonetično pisavo krajevnih imen in tako sta obe deli bili tiskani le kot poskusna natisa, vsako v le 5 izvodih. Verjetno je bilo tako tudi s prvo izdajo Zemljepisa. Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani hrani Zemljevid iz Rutarjeve ostaline; danes so to velike knjižne redkosti. Haardtov atlas je dve leti kasneje izšel z navedbo: Predelala Simon Rutar in Fr. Orožen.³⁵

Iz korespondence, ki jo je Rutar vodil z Ivanom Trinkom, prvoborcem beneških Slovencev,³⁶ vemo, da je skozi dolga leta pripravljal knjigo o Beneški Sloveniji. že 26. 1. 1885 je pisal Trinku iz Splita, da namerava spisati delce o Beneški Sloveniji za Slovensko matico, kakor hitro bo premeščen v Ljubljano. Leto za letom mu je obljubljal, da bo v počitnicah sam prišel v Beneško Slovenijo, »da se na mestu bolje pouči o razmerah«, tako v letih 1886, 1887, 1889 in 1894, vselej pa so nastopile ovire, da te obljube ni mogel držati. Bil je v Beneški Sloveniji le dvakrat, vendar samo v Čedadu in Špetru. Predelal pa je vse dotedanje slovstvo o tej deželici — v svoji knjigi, ki jo je Matica izdala l. 1899,³⁷ navaja 45 tiskanih virov — posebno izdatno pa se je poslužil podatkov, ki so mu jih pošiljali Ivan Trinko iz Vidma, vikar Simon Gregorčič ml. iz Sedlje pri Breginju, in drugi. Značilna je prošnja, ki jo je naslovil na Trinka v že omenjenem pismu: »Za sedaj je najpotrebnejše, da natanko opišete mejo med Slovenci in Furlani, da poveste, kje so čisto slovenske vasi, kje pomešane in katera narodnost je v večini, ter da na podlagi šematzizma, ali drugih štetev določite število Slovencev. Potem pa sestavite imenik vseh vasi, kakor jih narod izgovarja, s pridanimi po italijansko zavitim imeni...« Trinko mu je čez čas res poslal zaželeni imenik vasi, nakar ga je Rutar vnovič prosil za pojasnila o nekaterih krajih, ki jih ni našel na zemljevidih. Tako je nabral dovolj gradiva, da je kljub silni zaposlitvi — l. 1899 je izšla tudi Rutar—Premersteinova publikacija o rimskeh cestah in utrdbah na Kranjskem — napisal še zdaj temeljno delo o Beneški Sloveniji. Geografa zanima predvsem prvi, zemljepisni del knjige, ki obsega za splošnim »prirodoznanstvenim« prikazom dežele obširen krajepis, nato poglavje o prebivalcih, njihovi noši in običajih ter poglavje o jeziku in narodnem blagu. Mnoge, tudi zajetne odstavke je avtor prevzel dobesedno iz poročil svojih pomagavcev ali iz literature, jih postavil med narekovaje in jih spretino povezal z ostalim besedilom.

Beneška Slovenija je bila zadnja Rutarjeva knjiga. Vmes je napisal še nekaj člankov in razprav. Z veseljem je pozdravil ustanovitev Slovenskega planinskega društva in je že v prvem letniku Planinskega vestnika objavil članek Črez Ture,³⁸ ki pa ni potopis, temveč priložnostni spis ob načrtih za železnico in cesto čez Ture. Članek obravnavata prehodnost Tur, zgodovino njihovih prevalov in zlasti

³⁴ Zemljevid za spodnje in srednje razrede srednjih šol. Drugi del: Opis dežel razen Avstro-Ogrske. Drugi nastek pregledal prof. V. Bežek. Ljubljana, 168 str.

³⁵ V. pl. Haardtov Zemljevidni atlas za ljudske šole s slovenskim podučnim jezikom. Predelala Simon Rutar in Fr. Orožen. Izdanje I v 7 zemljevidih. Dunaj (1898). — Fr. Orožen je l. 1904 pripredil še posebno izdajo za slovenske ljudske šole na Štajerskem in Koroskem s 14 zemljevidi.

³⁶ R. Savnik, Stiki Simona Rutarja z Ivanom Trinkom. Bori 1 (1955) 340—351.

³⁷ S. Rutar, Beneška Slovenija. Prirodoznanstveni in zgodovinski opis. Slovenska zemlja, III. del. Ljubljana 1899 (III +) 188 str.

³⁸ Črez Ture, PV 1 (1895) 104—106, 129—133.

še krajevna imena v njihovem območju, ki so marsikje slovenskega izvora, posebno v dolini Bele ali Belanski dolini, kakor jo imenuje Rutar, na severozahodnem Koroškem. Istega leta 1895 je v Koledarju Mohorjeve družbe izšel obsežen in temeljiti opis Gorice in njene okolice.³⁹ V Ljubljanskem zvonu se je leto nato oglasil z obširnim, zelo doživetim potopisom Carigrad⁴⁰ s podrobnimi zemljevidnimi podatki, opisom mestnega življenja, sultanovega dvora, plesočih dervišev in drugega. V istem letniku Zvona je poročal tudi o gradnji sibirske železnice in o pokrajinah in krajih ob njej.⁴¹ Zadnji članek, ki ga je napisal za Zvon, je posvečen kartografu Blažu Kocenu in njegovemu delu.⁴² V Planinskem vestniku je še sodeloval s člankom Iz Bohinja čez Komno v Sočo,⁴³ vendar je to le malo spremenjen in jezikovno popravljen spis, ki ga je objavil že l. 1893 v Slovenskem narodu in ki opisuje novo, zaznamovano pot čez Komno v Soško dolino. Že hudo bolan, se je vendar še enkrat oglasil v Planinskem vestniku s potopisom Rakovska dolina in Cerkniško jezero, ki je izšel tudi kot ponatis.⁴⁴ Z njim je opozoril Slovence na lepote kraškega sveta, za katere se še nedavno nikdo ni zmenil. Rutar opisuje podrobno oba naravna mosta v Rakovem Škocjanu in druge znamenitosti te doline, nato pa obširno še Cerknico in Cerkniško jezero z njegovimi pritoki in požiralniki pa okoliški, z jamami bogati svet.

Poleg knjig, razprav in člankov je Rutar napisal veliko število ocen, knjižnih poročil in drobnih beležk, šlo pa bi predaleč, če bi hoteli vse navesti. Opozoril bi le še na dejstvo, da hrani rokopisni odelek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani mnogo njegovih še neobjavljenih, predvsem zgodovinopisnih del. Med njimi sta zlasti pomembna tudi dva obširna, nemški pisana rokopisa, ki sta nastala l. 1886 med njegovim bivanjem v Dalmaciji in ki sta pretežno geografske vsebine: *Zur Höhlenkunde von Dalmatien in Der Fluss Cetina in Dalmatien*. Prvi obsega 21, drugi pa 32 strani pisarniškega formata. Oba spisa omenja Rutar sam v znamenitem, že ponovno navedenem pismu Fr. Levcu iz Splita 21. 2. 1888: »Že pred dvema letoma«, piše, »napisal sem bil o dalmatinskih špiljam in o reki Cetini za strokovnjače zemljevidne liste, a spisa ležita še danes nepopravljena in nepregledana u mojej škrabici.«⁴⁵ Komentator B. Marušič pripominja, da Lončarjeva bibliografija ne navaja, da bi omenjena članka izšla v tisku. Da nista izšla, izhaja tudi iz rokopisov samih, ker manjkajo npr. nekateri podatki, za katere je avtor predvidel oklepaje. Vredno bi bilo prevesti jih v slovenščino, saj bi pokazala, s kako vnemo in vzgledno natančnostjo se je Rutar lotil vsakega začetega dela.

Za sklep naj bo ugotovljeno, da je Rutar tudi kot geograf pošteno in vestno služil svojemu narodu. Bil je prvi, ki je vsestransko opisal večje pokrajinske enote slovenskega ozemlja, a je tudi s številnimi manjšimi razpravami in članki osvetlil mnoge domače zemljevidne pojave. Kljub naravnim zastarelosti so njegove knjige še danes upoštevanja vredni viri, zlasti še zaradi izčrpnih topografskih podatkov. Ne smemo tudi pozabiti, da so njegovi spisi uspešno pobijali raznarodovlano delo tržaških in beneških avtorjev, s tem pa tudi krepili samozavest in odpornost primorskih Slovencev. V slovenski geografiji ima Rutar častno mesto.

³⁹ Gorica, KMD, Celovec 1895, 33—45.

⁴⁰ Carigrad, LZ 16 (1896) 45—52, 111—117, 165—170, 246—249.

⁴¹ Sibirska železnica, Ibid. 470—474, 532—537.

⁴² Blaž Kocen, Ibid. 19 (1899) 421—425.

⁴³ Iz Bohinja čez Komno v Sočo, PV 5 (1899) 185—189. Ze prej v SN 1893, št. 284—286 (12.—14. 12.).

⁴⁴ Rakovska dolina in Cerkniško jezero, PV 6 (1900) 43—45, 72—76. Ponatis: Ljubljana 1900, 14 str.

⁴⁵ Loc. cit. 92.

dr. Jaroslav Šašel, znanstveni svetnik, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana

SIMON RUTAR KOT ARHEOLOG

Eseistični osnutek

Med elementi, ki so sestavljali afmosfero časa, v katerem je živel Simon Rutar, je bil še posebej zaznaven čar antike, ki so jo strokovnjaki z evropskimi univerziteti tedaj z izkopavanji po Grčiji in Italiji otpljivo oživljali in ki so jo pričarale kot jutranjo vizijo evropske kulture magične roke entuziasrov Dörpfelda in Schleemann. Študije mož z magnetnimi imeni kot Mommsen, Willamowitz, Picard, Böckh in Cagnat so njeno podobno osvetlile v znastveni luči in vsestransko — posebej tudi arheološko utemeljile proučevanje grške in rimske kulture kot vedo.¹ Odmevi obsežnih spisov in njihovi rezultati so jeli krožiti po šolskih atlasih in geografsko-historičnih učbenikih ali po komentarjih šolskih edicij grških in latinskih klasikov.

Kombinacija rezultatov, ki jih je prinesla romantika v evropski kulturni krog na eni strani, na drugi pa zagnana vnema, izkopati, proučiti, oživiti antiko, je z neznatnim preskokom iskre ustvarila zametek tudi povsem novih študij v razvoju historičnih ved. Ustvarila je vedo »prazgodovina človeka«, z glavno nalogo, ugotoviti, kdo je živel na teh rimskih provinc (in Evropi) pred rimsko zasedbo in kakšna sta bila razvojna pot in materialna kultura teh etničnih skupin. Za razliko od antičnih študij, kjer so na razpolago grška in rimska leposlovna, juridična in vsakovrstna druga dela z obširno literaturo, je imela nova veda na voljo samo izkopanine, ki so jih prav v času Rutarjeve mladosti in zorenja začeli z ihti iskat in pridobivati za državne zbirke in deželne muzeje. Mlada veda ni razpolagala z oblikovanimi strokovnjaki, vsakdo je tedaj lahko kaj doprinesel. Bodisi revež z Dolenjskega ali grofica iz Mecklenburga. Oba sta dejansko entuziastično delovala.² In to je bilo po vsej Evropi enako.

Kako je vse to spremjal in sprejemal mladi Rutar, bo ugotavljal tisti, ki se bo posvetil njegovemu arhivu, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižica. Danes lahko predvsem določimo njegovo generalno usmeritev in če smo pretenčiozni, ovrednotimo njegovo delo. Vsako ocenjevanje je močno subjektivno, in bolje je, da se mu odrečem. Vendar ne docela. Omejil se bom na oceno njegovih rezultatov v primerjavi z današnjimi normami v tej vedi. Pri tem bom storil Rutarju krivico kot bitju v določeni, po svojih pravilih živeči epohi, v kateri je delal z vsem srcem, z vso poštenostjo in z izredno temeljitoščjo. In z globoko ljubezljivo do svojega naroda. Izkristaliziral pa bi rad tisto, kar je v njegovem delu za vedo celo po sto letih dragoceno in cenjeno.

Kako kvalitetne srednješolske izobrazbe je bil deležen mladi Rutar in kako temeljito strokovno znanje si je pridobil s študijem na graški univerzi, ni treba omenjati. Na fakulteto je prišel z znanjem šestih jezikov, obeh klasičnih ter

¹ Prim. A. Michaelis, Ein Jahrhundert kunstarchäologischer Entdeckungen (Leipzig 1908) in predvsem J. E. Sandys, A History of Classical Scholarship (Cambridge) I (1921), II-II (1908) ter tudi uvode kot J. Irmscher, Praktische Einführung in das Studium der Altertumswissenschaften (Berlin 1954).

² Prim. R. Ložar, Razvoj in problemi slovenske arheološke vede, ZUZ 17 (1941) 1—42.

slovenščine, srbohrvaščine, nemščine in Italijanščine. Z mlogo energijo se je vrgel na študij redne skupine — to je zgodovine in etnografije — kar pa mu ni zadostovalo. Polihistorično, je menil, mora biti Slovenec izobražen za akademsko borbo s tistimi, ki mu hočejo negirati samobitnost in obstoj. Zato je izpopolnjeval svoje znanje tudi v romanski, germanski, klasični in slovanski filologiji. Imena profesorjev, ki jih je poslušal — Gradec je tedaj slovel v monarhiji — še danes mnogo pomenijo na toričnih posameznih ved, Krones, Weiss, Krek in vrsta drugih. Prav odločilno so mladega Rutarja oblikovali osebni kontakti, ki jih je imel ogromno, ker je bil vsaj v mladosti družben, šegavo-trezne narave in domač v vseh izobraženih krogih. Obzorje so mu širila tudi manjša in večja potovanja, posebej pa začetna profesorska služba v Dalmaciji (1880—1889), ki ga je privedla najprej za kratek čas v Kotor, nato pa v eno od središč tedanjih antičnih in paleokrščanskih študij, v Split, kar je gotovo igralo veliko vlogo pri tem, da se je poleg vsega drugega vse življenje posvečal tudi arheologiji. Split je namreč postajal center, ki so ga tedaj ne le zaradi ruševin Salon in Dioklecijanove palače, marveč v veliki meri zaradi razboritega in razgledanega strokovnjaka monsignorja Bulića redno obiskovali strokovnjaki vseh univerz. Bulić je bil ustanovil glasilo »Bullettino di archeologia e storia dalmata«, katerega prva številka je izšla 1877, na šestdeseti rojstni dan Theodorja Mommsena (30. novembra 1817), ne slučajno, ampak prav v počastitev njegove šestdesetletnice. Občasni sodelavec glasila je postal tudi Simon Rutar,³ ki je prispeval predvsem poročila lokalno informativnega značaja, v katerih pa je močno opazna tendenca po lokalno zgodovinskem sintetičnem pregledu.

Leta 1889 je bil prestavljen v Ljubljano, kjer je kot profesor na II. državnih gimnazijah tako intenzivno in uspešno delal, da mu je v prvi polovici 1893. ministrstvo za izobrazbo in šolstvo podelilo polletno štipendijo za strokovno izpopolnjevanje v Italiji in Grčiji. Rutar je študijskemu potovanju priključil ogled Troje in Carigrada.⁴

Po povratku s teh potovanj, ki so mu izredno razširila obzorja, je še bolj intenzivno delal na velikih regionalnih in tematskih sintezah. V Ljubljani je imel na razpolago razmeroma dobre arhive, biblioteko, ki so jo izgradile prejšnje generacije in ki jo je predvsem izpopolnjevalo zgodovinsko in muzejsko društvo. Poleg strokovnih glasil, ki jih je imel tudi v Ljubljani, in poleg lokalnih muzejsko-historičnih monografij, del svojih profesorjev in kolegov (Muchar, Ankershofen, Kandler, De Franceschi, Radics, Orožen, Deschmann, Müllner, Bullić, Trstenjak, Marchesetti), je od napredne literature, ki ga je oblikovala, treba omeniti dela vodilnih strokovnjakov kot na primer plejado Mommsenovih učencev, dalje Zippla, Kuhna, Beckerja. Literatura, ki jo je imel na razpolago, mu je resda olajševala delo, da je lahko hitro in gladko napredovalo, vendar bi vse to ne pomenilo mnogo, če Rutarja ne bi gnala osebna življenjska zainteresiranost za usodo svojega naroda in če te ne bi vodila temeljita strokovna usposobljenost in pod strogom univerzitetnim nadzorstvom vzgojena natančnost pri delu.

Njegova znanstvena zainteresiranost kajpak ni bila podrejena zgolj potrebam same vede, ampak poleg tega še živi in pereči težnji, da bi pripravil k temu, da se Slovenci nacionalno osvestijo. Tedanji boj za narodni obstanek je zahteval sposobne in izobražene ljudi s tankim posluhom za furlansko-beneški živelj na obrobju slovanstva. Tako izobrazba kot istočasen boj na mnogih bojiščih

³ Njegove opazke, *Bullettino di archeologia e storia dalmata* 7 (1884) 182—5.

Nejnovejša prehistoricna otkriča na Hvaru, ibid. 11 (1888) 13—5. Eptium ed I suoi dintorni (Stobreč presso Spalato), ibid. 11 (1888) 165—170, 180—4.

Prim. tudi Starine Bokokotorske, Program c. kr. vel. gimnazije v Kotoru 1879/1880, ter 1880/1881, 3—30.

L. Jelić, F. Bulić, S. Rutar, *Vodja po Spiljetu i Solinu* (Zadar 1894).

⁴ Podrobnosti in njegovega življenja navajata n. pr. D. Lončar, *Izvestje c. kr. II. državne gimnazije v Ljubljani o šolskem letu 1902/1903* (1903) 3—12 ter V. Bohinjec, *SBL* 3 (1960), 175—7.

sta razbijala Rutarjevo dejavnost, ki je raznolika, kar se da. Poleg najožjega poklicnega dela, ki ga je prinašala s seboj pedagoška zaposlitev, v okviru tega tudi pisana učbenikov, to predvsem v nasprotovanju do naziranja Deschmanna, ki je menil, da so slovenske šolske knjige nepotrebne,⁵ so bila Rutarjeva toriča: etnografija, zbiranje narodnega blaga, literarna zgodovina, toponomastika, kartografija, vse seveda pod zornim kotom romantičnega nacionalizma; dalje geografija, potopisje, rečna plovba, seveda tudi muzejstvo in arhivistika; srednjeveška zgodovina, posebej trgovska zgodovina; dalje doprinosi k starinoslovju Dalmacije in končno klasična topografija na Kranjskem in Primorskem, študij rimskega cesta v tem prostoru, prazgodovina in stara zgodovina.

Rutar je postal konservator pri dunajskem Osrednjem poverjeništvu za preiskovanje in ohranitev umetniških in zgodovinskih spomenikov. Kot konservator je arheološko gradivo zbiral, evidentiral, notiral, vestno pazil, da se ni nič zgubilo, tudi drobnarje ne in ne prazgodovinske ostaline, ob katerih se sicer ni čutil doma in je bil v svojih poročilih o njih močno odvisen od Pečnika in Szombáthyja.⁶ Pretežno jih je objavljal v nemščini kot notice in poročila konservatorja v specializiranim glasilu *Mitteilungen der k. k. Zentral-Komission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst und historischen Denkmale*, mnogo pa tudi v slovenščini in sicer kot generalne letne preglede v *Letopisu Matice Slovenske* in v glasilu *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*. Njegovo arheološko-topografsko poročanje je precizno, kar ga odlikuje v primerjavi s kolegi po mnogih drugih pokrajinh Avstrije, in kar je očitno posledica stikov, ki jih je imel, ter široke izobrazbe, ki si jo je bil pridobil. Izgleda, da ga je bolj kot tekoča evdence najdb in ugotovitev pritegalo topografsko delo samo. Ker je to delo zelo raznoliko, je bilo nujno, da je svojo dejavnost osredotočil na nekaj področij. Njegovo pozornost so zlasti pritegnile rimske ceste, med njimi predvsem črta Aquileia—Siscia.⁷ Da ga je ta cesta posebej zanimala, je razumljivo, saj je bila v svoji prvi polovici arterija njegove rodne Primorske, v drugi polovici pa je tekla prek njegovega delovnega, interesnega in službenega področja. Druga stvar, ki mu je zbudila željo po proučevanju, so bile vse ostaline kasnoantičnih zapornih zidov in trdnjav na Krasu med Apeninskim in Balkanskim polotokom, tretje, tudi zanimivo toriče njegovega delovanja, pa je bilo identificiranje antičnih toponimov z današnjimi ekvivalenti.⁸ Ta aktívna širina prijema ter interes za celoto sta že sama pogojevala in vzpodobujala misel na lokalne in regionalne sinteze. V resnici pa je Rutar pod vplivom tedaj popularnih poskusov pokrajinskih monografij s celotnega vidika v svojem delu iz njih izhajal. Že mlad je bil pripravljal orise za Gorisko-Gradiščansko, Benečijo, dodajal kasneje Furlanijo.⁹ Pri sinoptičnem gledanju na deželne enote se je pokazala marsikatera netočnost historikov-predhodnikov in posebej nezanesljivost nekaterih lokalizacij. To ga je nato delno vzpodobujalo k lastnemu detajlnemu in dopolnilnemu raziskovanju in h kontrolnim terenskim ogledom.

Plenilne vdore sovražnih ljudstev, ki so se preseljevala v pozni antiki in ogrožala Italijo s pohodi čez Kras, je skušala rimska vojno-politična oblast zavreti s sistematično izgrajeno kontrolno trdnjavsko linijo, claustra Alpium Iuliarum, ki je segala od Čedada do Reke. Na raziskovanju teh zapornih zidov so tedaj

⁵ Prim. J. Marn, *Knjiga slovenska v 19. veku*, *Jezičnik* 28 (1890) 38—42.
A. Pirjevec, *SBL* 1 (1925), 131—5.

V. Schmidt, *Zgodovina šolstva in pedagoške na Slovenskem* 3 (1968), passim.

⁶ Z obema, posebej s prvim je tesno sodeloval. Za razgovor, ki mi je v tej zvezi mnogo pomanil, se zahvaljujem Staneti Gabrovču.

⁷ IMK 9 (1899) 27—35, 41—50, 113—9 ter v monografskem delu (op. 10).

⁸ V številnih dobrih doprinosih, predvsem pa v monografijah (op. 9, 10).

⁹ *Zgodovina Tolminskega* (1882).
Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska (Ljubljana) 1/1 (1892), 1/2 (1893).
Samosvojno mesto Trst in mejna grofija Istra (Ljubljana) 1, snopič (1896), 2. snopič (1897).

bodisi z naivnim entuziazmom bodisi z znanstvenim prijemom delali Hitzinger, Kandler, Müllner, Premerstein. Rutar se je priključil slednjemu in s tem z znanstvenega vidika dobro izbral.¹⁹ Rezultat je bil monografija, ki ne daje zgolj opisa in poskusa historičnega tolmačenja teh obrambnih naprav, marveč tudi dobro arheološko topografijo za linijo rimske ceste Tergeste—Tarsatica ter Aquileia—Siscia, za vso Notranjsko ter Dolenjsko, daje pa tudi marsikak predlog za rešitev zgodovinskih, topografskih in kronoloških problemov, ki jih spomeniki s tega področja postavljajo.

Od vsega navedenega pa do poročanja v dnevnikih o arheoloških dogajanjih doma in po svetu ni niti cel korak. Rutar je napravil še dva dlje. Rad je pisal popularizacijsko-prosvetljensko tako kot narodni buditelj, tako tudi kot pedagog.²⁰ Zanimivo je, da se je tekstno-kritične historične interpretacije ognil. Menim, da ga tok zgodovine antike na teh tleh ni zanimal, če ne, bi se bil gotovo posvetil takim vprašanjem, pa tudi tovrstna raziskovanja v pokrajinskih okvirih tedaj še niso vzcvetela. Le dveh avtorjev se je dotaknil in ju obdelal z ozirom na prihod in naseljevanje Slovanov, Pavla Diakona in Jordanesa.²¹

Še nekaj je treba posebej omeniti. Prl poročaju o novitetah iz prazgodovine se je prvi zavedel, da nima na voljo prožnih terminov, zato jih je zbiral in jih nato zase in za druge v manjšem šopku objavil.²²

Da bo Rutarjev arheološki lik reliefno močneje izstopil, je umestno vprašanje, česa se ni lotil. Ni se lotil sinteze v Linhartovem smislu. NI se posvetil analizi virov. NI se dotaknil epigrafske niti ga niso pritegova mesta kot organizem z arheološko-topografskimi vidikov.

Zavestno se je torej vrasel v dano okolje, se prilagodil njegovim mejam in se lotil dela pod zvezdo-vodnico narod, domovina, vestno delo, pri čemer ni iskal toliko novih smeri, neraziskanih področij, pač pa bolj Izgradnjo danega in konkurenčni boj, posebej, ker je bil nacionalno sankcioniran.

Njegova energija je bila velika in bi jo bil v svojih delih še bolj razvil, če ga ne bi bile ovirale nadvse različne dolžnosti. Menim, da so ga poleg tega, od zasnove večjih del ali sintez mimo intenzivne zaposlenosti in pedagoško-pisateljskega delovanja objektivno zadrževali tudi napetosti v politični atmosferi: te so usodno in nepremagljivo polarizirale ljudi, ki bi morali sodelovati (Bleiweiss, Deschmann, Müllner idr.); od take zasnove ga je zadrževala tudi vsestranskoost njegovih interesov, ki jim je zaradi svojega pogleda na svet služil in ki so mu jemale možnost koncentracije zgolj na nekaj tem. Gotovo mu je tudi manjkala neposredna bližina in pogovor z velikimi vzpodbudniki in vzorniki. Značilno je, da je sodelovanje in prijateljstvo z mladim Premersteinom, ki je Rutarja strokovno prekašal, takoj pozitivno oblikovalo Rutarjevo delo in ga usmerilo v ostro določeno tematiko pozneje nastale knjige *Die römischen Strassen und Befestigungen in Krain*.

Vkljub subjektivnim in objektivnim zaviralnim momentom pomeni Rutarjevo arheološko udejstvovanje bogato pridobitev za arheološko vedo, aplicirano na Kranjsko, kar pokaže zgolj bežen pogled v leksikon Arheološka najdišča Slovenije.

Naj povzamem glavno in še danes veljavno iz njegovega opusa: natančno in tekoče je poročal o arheološko-topografskem dogajanju, deloval terensko-topografsko, pomislil na strokovni slovarček in končno, s Premersteinom predložil tehtno študijo o rimske cestah in zaporah na Kranjskem.

¹⁹ A. V. Premerstein, S. Rutar, *Römische Strassen und Befestigungen in Krain* (Wien 1899).

²⁰ Prim. navedbo v Lončarjevi bibliografiji (op. 4).

²¹ Kako važnost imae »Jordanus« za slovensko zgodovinopisje? LMS (1880), 58–97.

Kakšno važnost imajo Pavla Diakona knjige »De gestis Langobardorum« za starejšo zgodovino Slovencev?

Ibid. (1885), 288–331.

²² Gradišče in gomilne na gori sv. Magdalene pri Šmarjiji, IMK 3 (1893) 1–7.

Zeljko Rapanič, ravnatelj, Arheološki muzej, Split

SIMON RUTAR U SPLITSKOM ARHEOLOŠKEM MUZEJU

»Takve snage postoje ovdje u Splitu. Na ovdašnjoj gimnaziji dva su profesoara koji najponiznijemu dole potpisano vrlo zgodno veliki teret mogu olakšati, što je on sam već jednom prilikom stvarno i iskusio. Profesor za povijest, zemljopis i njemački jezik na ovdašnjoj gimnaziji Simon Rutar valjana je i vrijedna nastavnička sila u svojoj struci ... Tilm je riječima Frane Bulić 1884. godine, kao direktor Arheološkog muzeja u Splitu obrazlagao svoj prijedlog da se Simona Rutara, tada profesora splitske gimnazije postavi i za asistenta u Arheološkom muzeju.¹ Bulić je u to vrijeme, naime, već dobro poznavao mladog Rutara, koj je prije tri godine bio došao iz Kotora. S njime je suradjivao na gimnaziji, kojoj je takodjer bio na čelu, a zasigurno je poznavao i prve Rutarove tiskane radove. Time počinje i službeno prisustvo Rutarovo u splitskom Muzeju.

Bilo je to vrijeme kad se Bulićev rad na spomeničkoj baštini Dalmacije, a posebno Solina, bio poprilično razmahao i kad ga sam nije mogao razvijati i unapređivati onako kako je želio. Krug ljudi s kojima je dolazio u doticaj u Splitu nije bio osobito velik, pa je Bulićevu oko odmah opazilo sposobnosti novog profesora. Pišući Visokoj c. k. Centralnoj komisiji za istraživanje i zaštitu spomenika, F. Bulić ovako dalje opisuje Rutara kojega je želio vidjeti uza se kao suradnika i asistenta u muzejskim poslovima: »On je inteligentan, radin, marljiv, revan i savjestan, zdrave je tjelesne konstitucije, a smirene naravi. Osim toga pokazuje sklonost i osobitu ljubav za arheološke studije. Time se već bio pozabavio kao amater, kad je u Programima gimnazije u Kotoru i to za god. 1879/80 i 1880/81 — gdje je ranije bio profesorom — objavio raspravu o spomenicima Boke, koja je bila s pohvalama primljena. Tu je raspravu i dolepotpisani osobno u jednom od ovdašnjih pokrajinskih listova bio povoljno recenzirao. Ovaj gospodin — piše dalje F. Bulić — radi sada marljivo u večernjim satima u društvu s potpisanim na arheološkim pitanjima, a njemu je (tj. potpisano Buliću) uredio i biblioteku. Pomaže mu sredjivati i kamene natpise i prati ga na znanstvenim putovanjima i ekskurzijama. Neoženjen je, tudji je Splitu i tamošnjem sitničavu i svajdalačkom duhu. Živi povučeno, za svoje studije, gimnazije i Muzej. On bi svakako poniznomo i dolepotpisano bio prava desna ruka, da mu pomaže u muzeju i da bude u svojstvu asistenta.²

Drugi kandidat kojega je F. Bulić istim aktom predlagao za postavljanje kao asistenta na gimnaziji (Bulić je tada obavljao istovremeno dvije direktorske funkcije, onu u Muzeju i onu u gimnaziji) bio je Milan Rešetar. I njega je Bulić

¹ Arhiv Arheološkog muzeja u Splitu (dalje: M. arh.), god. 1884, br. 46/M od 19. XI. 1884. Koncept pisani njemačkim jezikom Rutarovom rukom s Bulićevim dodacima i ispravcima.

² Na istom mjestu.

³ B. Marušić, Iz neobjavljene ostaline Simona Rutarja, Gorljk 2 (1975), 88. Pismo Rutara F. Levecu br. 28 (pisma se dalje navode po rednemu broju na Marušićevu članku).

ocrtao vrlo pohvalnim riječima. Radilo se, dakle, o dvojici ljudi koje je Bulić imao puno povjerenje, pa im je i namijenio značajna suradnička mesta. Ako se ima na umu Bulićev temperament i oština, otvorenost i hrabrost da sve i svakome kaže što misli, onda u ocjenama, koje je pisao u prijedlog u Centralnoj komisiji u Beču, pored uobličajenog tona uljudnosti i zalaganja za predlaganu osobu, valja vidjeti i njegovo osobno povjerenje u kandidate.

Bulićev prijedlog dugo je čekao da bude riješen. Kroz to vrijeme Rutarovo bavljenje arheologijom postaje sve intenzivnije, jer je Rutar tada volontirao očekujući i faktički, službeni angažman. Objavio je tada u muzejskom časopisu i jednu recenziju. Radio je s Bulićem na popisivanju kamenih spomenika, posebno natpisa, što je vidljivo iz starih muzejskih inventarnih knjiga. Kako sam Rutar piše bilo je to u poslijepodnevnim satima i bez ikakva honorara.³ Tek po službenom imenovanju dobio je za svoj rad godišnju naknadu od 300 florina. Bulić je svoj muzejski rad obavljao, kako je sam običavao reći: *caritati et amore čitavih jedanaest godina.*

Iz arhivskih podataka u splitskom Arheološkom muzeju od 1884. do 1889. god., dakle od prvog zabilježenog prisustva do razrješenja, nije moguće potanje slijediti Rutarov rad u Muzeju niti odrediti koje je stručne poslove obavljao. Vidi se da je tek aktom Kotarskog poglavarstva u Splitu od 13. IV. 1886. god. imenovan asistentom, dok se istim aktom odbija imenovanje Rešetara za asistenta Bulićeva na gimnaziji.⁴ Iz Bulićeva odgovora tom Kotarskom poglavarstvu saznaje se da je Rutar službeno počeo raditi 3. V. 1886.⁵ Slijedeće godine aktom upućenim Ministarstvu za bogoštovlje i obrazovanje Bulić je predložio Rutara za svojeg zamjenika. Visoko namjesništvo u Zadru, preko mjesnog poglavarstva u Splitu obavijestilo je Bulića da će ga dok je zastupnik u dalmatinskom saboru na funkciji muzejskog direktora zamjenjivati Simon Rutar, točnije zamjenjivat će ga u svim poslovima »čuvara I i II odsjeka za političke kotare Split, Sinj, Imotski, Makarska i Hvar muzejski pristav Simon Rutar.« Tako je Ministarstvo riješilo aktom od 23. X., a Poglavarstvo prenijelo tu odluku aktom od 10. XI. iste godine.⁶

Medju spisima iz 1888. god. ima ih nekoliko koje je sastavljaо i pisao Rutar. Tiču se sporova oko nekih prostorija koje je tada koristio splitski Muzej, zatim poslova oko zamjena dubleta, te raznih zadataka u vezi s Muzejom, koja su bila upućena ministarstvu u Beč.

Konačno 31. I. 1889. god. S. Rutar se razrješava dužnosti u Muzeju, jer je kao gimnazijski profesor bio premješten u Ljubljani. Tada mu Bulić na temelju odluke Ministarstva iz Beča piše razrješnicu. Tu stoji: »Budući da je Vaša Blagorodnost visokom odlukom c. k. Ministarstva za bogoštovlje i nastavu premještena sa ovdašnje c. k. gimnazije, na visoku c. k. školu u Ljubljani, što 1. februara stupa na snagu, to Vam time prestaje biti i asistentom ovog c. k. Arheološkog muzeja, na koje ste Vi mjesto visokom ministerijalnom odlukom od 16. III. 1886. god. bili imenovani. Zbog toga dole potpisani Vašu Blagorodnost razrješava dužnosti asistenta u ovom c. k. Muzeju izražavajući Vam svoju zahvalnost i potpuno zadovoljstvo za Vaš razboriti, točni i savjesni način izvršavanja dužnosti u gorenavedenom svojstvu.«⁷

Još se jedan detalj iz rada u Muzeju posredno vezuje uz S. Rutara. Čim je svršetkom 1888. god. Bulić doznao da je Rutar premješten u Ljubljani,

⁴ M. arh. god. 1886, br. 14/M od 17. IV. 1886. Akt Kotarskog poglavarstva u Splitu, br. 7088 od 13. IV. 1886. god. Oba na talijanskom jeziku.

⁵ Na istom mjestu.

⁶ M. arh. god. 1887, br. 28/M od 17. IX. 1887, koncept. Akt Kotarskog poglavarstva br. 22742 od 10. IX. 1887. Oba na njemačkom jeziku.

⁷ M. arh. god. 1889 br. 3/M od 31. I. 1889. Koncept na njemačkom, pisan Rutarovom rukom.

pobrinuo se da godišnja novčana naknada koju je Rutar primao ostane Muzeju i da se iskoristi u druge svrhe. Tada, naime, nije imao u vidu drugu osobu pogodnu za svog asistenta, pa je od Ministarstva zatražio da se 300 florina Rutarova honorara u idućoj godini dodijeli za Izdavanje muzejskog časopisa. To je i postigao, pa je tako Rutar posredno pomagao izlaženje jednog broja »Bullettina di archeologia e storia dalmata.«⁸

To su arhivska fakta, podaci koji objašnjavaju formalnu stranu Rutarove splitske arheološke epizode. Iz dosad iznesenog i otprije poznatog, posebno iz korespondencije S. Rutara u vrijeme njegova boravka u Splitu mogu se izvući zanimljivi biografski zaključci. Prije svega, čini mi se, da bi bilo dozvoljeno reći da je njegov duh bio prilično nemiran, a domoljublje vrlo veliko, pa se zbog toga nije mogao snaći ni u jednom od mesta u kojima je boravio za prvih godina svog službovanja. To ga je — kako se može vidjeti iz prepiske sa Franom Levecem⁹ — navodilo i na netočne pa čak i nepodobne, uopćene zaključke.

Rutar nije bio zadovoljan činjenicom da je izvan svoje domovine i da ne radi posao kojemu se želio posvetiti. To je očigledno iz mnogih pisama. Pa ipak izgleda čudno da sam želi u Kotor, piše kako se tamo izvrsno osjeća i dobro snalazi, a onda već poslije godine dana odjednom traži premješta. Brzo ga je dobio i 1881. god. prešao je u Split.¹⁰ No i ovdje se ponavlja slična stvar. Najprije je zadovoljan i smiren, piše o prijatnom osjećanju, lijepoj okolici, bogatstvu spomenika koje ga nadahnjuje i privlači.¹¹ Godinu-dvije poslije iznosi, međutim, sasvim drugačije misli.¹² Tome pronalazi i krvic: to je najprije direktor gimnazije Mihovil Glavinić, a onda Franje Bulić. Dogadja se tako da Rutar — vjerovatno u sporu s Glavinićem zbog školskih pitanja — crni direktora kao nepouzdana čovjeka, koji neće povratiti novac, kad mu se posudi. Taj detalj ne bi zavrijedio pažnje, no zanimljivo je kako Rutar taj zaključak i tu tvrdnju prenosi ništa manje nego na sve Dalmatince.¹³ I s Bulićem je ubrzano došao u konflikt: o njemu takodje negativno piše. Predbacuje mu da mora previše raditi, a da za taj rad nije plaćen.¹⁴ To je svakako neumjesno, jer je Rutar prije svega želio taj posao (sam se oduševljavao spomenicima i želio o njima pisati), a k tome bilo mu je poznato da ni Bulić — kako je prije spomenuto — za svoj rad takodje nije bio plaćen čak ni onda kad je Rutar primao godišnju naknadu.¹⁵ Očito je kako se rad u Muzeju pomalo razgranao i na neki način okupirao gotovo cijelo Rutarovo slobodno vrijeme. On se nije, valjda, želio otvoreno suprotstaviti Buliću kao gimnazijskom direktoru, pa se u privatnom pismu pojadao više nego li je u realnosti imao pravo. Pored toga baveći se spomenicima Splita i okolice nije imao vremena za rad na području koje ga je duboko privlačilo: na povijesti i kulturnoj baštini svog naroda. Tu je, eto, razlog zbog čega krivnja pada na Bulića koji ga je tobože učinio »privatnim osobnim asistentom«. Iz splitskih pisama više puta izbija želju za dolaskom u Sloveniju, točnije u Ljubljani, na tamošnju gimnaziju. Pri tome, ponekad, sasvim vjerojatno i pretjeruje u opisivanju svog stanja.¹⁶

⁸ M. arh. god. 1889, br. 1/M od 12. I. 1889. Riješeno u korist Muzeja aktom Ministarstva u Beču od 30. IV. 1889, br. 7260 i preneseno vlastima u Zadru br. 10434/I od 12. VI. 1889. Sve na njemačkom.

⁹ GorLtk 2 (1975), pismo br. 17 i 22.

¹⁰ GorLtk 2 (1975), br. 4 i 6.

¹¹ GorLtk 2 (1975), br. 10. Vidi i B. Marušić, Prispevki k biografiji zgodovinarja Simona Rutarja. Srečanje, št. 43–44, VIII (1974), 24.

¹² GorLtk 2 (1975), pismo br. 23.

¹³ GorLtk 2 (1975), pismo br. 17.

¹⁴ GorLtk 2 (1975), pismo br. 28.

¹⁵ Za rad u Muzeju Rutar je po imenovanju dobijao naknadu od 300 florina godišnje, dok je Bulić kao direktor i dalje, sve do 1894. god. radio bez ikakve naknade. Od te godine dobijao je po 500 florina godišnje.

¹⁶ GorLtk 2 (1975), pismo br. 17, 23 i 28 passim.

To svakako vrijedi za pojedinosti iz pisama u kojima Bulića opisuje kao čovjeka koji bi otako tudi rad potpisao kao svoj. Rutar, naime, iznosi kako je dobio zadatku da piše o dalmatinskim starinama, ali da će to vjerovatno ili napisati sam Bulić, ili dati njemu (Rutaru da sastavi), a on će (Bulić) popraviti i potpisati.¹⁷ To je svakako neprimjereno istini, jer i sam Rutar kaže kako je Bulić najbolji poznavalac dalmatinske regije,¹⁸ pa je čudno da bi mu netko drugi trebao sastavljati rad, koji će on tada potpisati. Očigledno je riječ o poslovima koji spadaju u zadaću asistenta, o pripremanju i prikupljanju raznih podataka, u čemu je Buliću pomoć Rutareva bila korisna.

Nije točna ni Rutarova tvrdnja da je Buliću prevodio stoga što ovaj ne bi znao njemački jezik. Na nekoliko akata pisanih Rutarovom rukom vide se Bulićeve ispravke baš na njemačkom, a da se i ne spominje one dopise koje je sam Bulić sastavljao. Može se zaključiti kako je Rutar pisao, sastavljao i prevodio zato, što je to znao dobro uraditi i što je to, posebice u ono vrijeme, bio doista posao asistenta.¹⁹

S druge strane Bulić o Rutaru pohvalno piše. To je — kako je citirano — uradio i prilikom predlaganja za asistenta u Muzeju i prilikom razrješenja s te dužnosti. Da je o njemu zaista dobro mislio vidi se iz činjenice što ga je predlagao za zamjenika. Očigledno je da medju njima nije ni bilo znatnih sukobljavanja, nego je Rutar, žečeći svakako doći u Ljubljani svojim prijateljima pisao potencirajući svoju tobožnju nevolju. S druge strane sasvim je sigurno da se on, istrgnut tadašnjim zakonima službovanja, našao u sredini koja mu ni sadržajem ni prijateljskim kontaktima nije mogla pružiti ono, što je njegova narav tražila. Krivnje, dakako, nije bilo, niti je mogla ona biti u Glaviniću, Buliću i Dalmatincima!

Poslije ove ocjene Rutarove ličnosti ostaje da se vrednuje njegov doprinos arheologiji, točnije radove koje je sastavio za vrijeme svog osmogodišnjeg boravka u Splitu. Ovom prilikom bit će riječi o onim radovima koje je objavio u muzejskom časopisu »Bullettino di archeologia e storia dalmata«. Prije svega valja reći da ih nema mnogo. Prvi je iz 1884. god., objavljen u svesku VII/1884, str. 182—185. To je kratki osvrt pod naslovom »Njekoje opazke glede članka »L'Hum« u broju VI—IX Bullettina... 1884«. Ta je bilješka — povjesno topografskog karaktera, a raspravlja o nazivu Hum, tj. Hlum u Konstantina Porfirogeneta — na neki način dopuna onoga što je St. Novaković pisao u prethodnim brojevima Bullettina. Rutarov je rad ograničenog značenja, ali s dobrim zapažanjima.

Drugi je rad takodje jedna recenzija i to prvog dijela knjige Mihe Zglava »Illyricum I Rím (do konačnog pokorenja Illyrā)«. Objavljen je u Bull. dalm. IX/1886, str. 59—62. Rutarova recenzija vrlo je široko postavljena, znalački koncipirana s ispravnim primjedbama. To je posebno lako uočiti s današnjeg znanstvenog stajališta. Pokazuje kako je Rutar dobro ovladao poznavanjem dalmatinske povijesti i arheologije.

Treći je Rutarov rad tekst o »Najnovijim predistoričkim otkrićima na Hvaru« i to u Grapčevoj špilji, tada još nepoznatom lokalitetu. To je kratki izvještaj-informacija u duhu onog vremena, sastavljen na temelju pričanja učitelja Ivana Krstitelja Novaka, koji je tamo iskopao, te uvida u predmete koje je isti Novak donio u splitski Muzej da ih se ocijeni. Objavljen je u Bull. dalm. sv. XI/1888, str. 13—15.

¹⁷ GorLrk 2 (1975), pismo br. 38. Ipač je Rutar u knjizi pisao. Vidi o tome potanje u GorLrk 2 (1975) bilj. 165.

¹⁸ U istom pismu br. 38. Rutar to Buliću otvoreno priznaje, a to je u svakom slučaju nedvojbeno činjenica.

¹⁹ Bulić je tada već bio poznat u krugovima arheologa, povjesničara i konzervatora. U tom svojstvu on je i bio namješten u Muzeju. Druga je stvar što su Rutarove ambicije i mogućnosti bile izvan toga. Objektivno je o Buliću i trebao kao pomoćnik za one poslove koje sam ne bi stizao uraditi. U tome je po svojoj prilici i bila suština sporjenja među dvojicom, koja Bulić možda čak nije osjećao.

U istom svesku Bullettina na str. 165—170 i 180—184 tiskan je na talijanskom jeziku nešto veći i najkompletniji Rutarov rad »Epetium ed i suoi dintorni (Stobreč presso Spalato)«. Tu je sasvim uredno i korektno, za ono vrijeme solidno obradjen ovaj značajan arheološki lokalitet. Rutar je tu opisao i pojedinosti za koje je saznao reambulirajući bogatu okolicu. Zabilježio je mnoštvo interesantnih stvari, zaista vrijednih za arheološku djelatnost i znanost.

Na kraju kronološki dolazi Rutarov udio u značajnom »Vodji po Spljetu i Solinu« koji je sastavio Luka Jelić i objavio 1894. god. U njemu je objavljen i priličan dio teksta koji je napisao Rutar u vrijeme svog boravka u Splitu. Taj se vodič, kako je poznato, citira pod trostrukim autorstvom Jelića, Bulića i Rutara. Iz predgovora, koji je napisao L. Jelić, vidi se točno udio svakog od trojice autora. Rutar je napisao tekst na str. 26—31 (Dioklecijanov život), zatim onaj na str. 44—82 (tu je obuhvaćen dio povijesti Splita i dio opisa Dioklecijanove palače), pa na str. 220—233 (dio opisa solinskih spomenika) i konačno str. 278 do 298 (geografski opis splitsko—solinskog područja s prijedlozima za izlete uz obilazak spomenika).²⁰ Tu je dao izvrstan doprinos, sasvim ravan ostaloj dvojici kaoautoru »Vodića«.

Time je — koliko je zasad moguće utvrditi i koliko je autor ovog prigodnog priloga uspio sakupiti — zaokružen rad Simona Rutara u Arheološkom muzeju u Splitu publikacijama koje je ta ustanova svojevremeno izdavala. Sasvim je sigurno da bi se daljim istraživanjima pronašlo još tragova Rutarova djelovanja u Splitu, no za ovu priliku i ovaj skromni pokušaj vjerojatno znači doprinos.

Branko Marušič, višji kustos in ravnatelj, Goriški muzej, Nova Gorica

TOLMINSKA V DELIH SIMONA RUTARJA

Moji ugledni predgovorniki so zelo izčrpano in mnogostransko osvetlili človeški lik in podobo znastvenika, ki mu namenjamo to zborovanje. Vendar pa menim, da zaradi izjemne pozornosti, ki jo je poklanjal rodnim krajem, današnje razpravljanje ne bi bilo dovolj popolno, če se ne bi dotaknili najrazličnejših del, v katerih je Simon Rutar govoril o Tolminski.

Domoznanstvo, ki je imelo v 19. stoletju uveljavljen pomen in mu je šele specializiranost kasnejših desetletij odvzela tisto raznoliko vlogo, je spodbujalo in vodilo Rutarja od prvih dijaških poskusov do prvih objavljenih del. Sam je zapisal, da se je začel seznanjanji že v prvih razredih gimnazije z zgodovino ožje domovine.¹ Ohranil nam je tudi lastno prigodo iz šolskih počitnic, ko je želel na pragu svojega devetnajstega leta izkoristiti prostost za potovanje po Tolminski, da bi lahko tako nabiral gradivo za svoj »popis tolminskega glavarstva«; očetova strogost mu je preprečila, da namero izvrši.² Rutarjev dijaški in dnevnik iz prvih študentskih let je prav nazorna priča prizadevanj, da bi izvedel čim več o rodnih krajih, in zatrdilo, da so mu bile zgodovina, zemljepis, starinoslovje (danes arheologija) in nabiranje »narodnih reči« usmeritve, ki si jih je izbral za svoje življensko ustvarjanje.

Ko govorimo o začetkih Rutarjevega raziskovalnega dela, ki je povezano s poudarjenim zanimanjem za čim bolj široko znanje o rodnem okolišu (v okviru tedanje upravne in sodne porazdelitve) v preteklosti, se nam na prvem mestu zastavlja vprašanje, katere historiografske in sorodne pripomočke je lahko uporabil pri svojem delu. V tujih jezikih so izšla že nekatera temeljna dela kot na primer Morellijeva zgodovina goriške grofije v štirih delih, ki je sicer obravnavala čas po letu 1500. Za starejša obdobja, za srednji vek, se je mogel zgodovinar zateči k mnogim furlanskim zgodovinam, izmed teh omenimo le nekaj, na primer dela obeh Palladijev iz 17. stoletja, iz naslednjega so pomembnejša dela Asquina, Liruttija, Fistularia in drugih. V 18. stoletju se pojavijo tudi prve zbirke objavljenih virov, pri tem je omeniti De Rubeisovo izdajo ogljejskih dokumentov; v 19. stoletju je objav virov že več, poznane so zbirke Blanchija, Minotta in Manzana. Prav v času, ko je Rutar začenjal svojo študentovsko dobo, je izšla obsežna Czörnigova knjiga o Goriško-Gradiščanski (1873), ki pa je bila, kot je Rutar kmalu spoznal, komplikacija. Z naštevanjem bi lahko še nadaljevali.

Drugačno podobo pa daje pregled gradiva, ki je bilo objavljeno v slovenskem jeziku. Prvi, ki je začel tudi v slovenskem jeziku razkrivati podobo tolminske preteklosti, je bil Štefan Kociančič, profesor goriškega semenšča; poleg jezik-

¹ Rutar, Tolm. (4).

² Rutar, Dnevnik 49.

³ 2. 9. 1854, 278–9. Avtor članka je najverjetneje Ivan Kuk.

slovia, mu je bilo domoznanstvo najpomembnejši ustvarjalni namen. V obširnih prispevkih, ki jih je Kociančič najprej objavil v Kukuljevičevm »Arkviju za povestnicu jugoslavensku« (1852, 1854) je seveda poročal tudi o Tolminski, pri tem mu je pomagal tedanji svetolucijski župnik Tomaž Rutar, prvi, ki je slovensko javnost opozarjal na svetolucijske arheološke najdbe. Leta 1854 so ljubljanske »Novice«,⁴ v članku o Tolminski, podpisanim z Ivan zaželete, da bi se našel nekdo, ki bi zgodovino dežele podrobneje preučil. Članek je pozval, da naj dovrši tako nalogu tedanji ročinjski kaplan Filip Jakob Kaffol, Tolminec s Pečin. Po zatrdilu sodobnikov je Kaffol zbiral gradivo za zgodovino tolminske grofije in naj bi posebno pozornost posvetil razmerju oglejskega patriarhata do te dežele. Delo je imel Kaffol v rokopisu nedokončano, vendar je po njegovih smrti (1864) rokopis neznano kam Izginil.⁵ Lahko omenimo, da je sicer Kaffol za življenja izdal obširno in prav zanimivo napisano pričevanje o preteklosti Pečin in tamkajšnje cerkve sv. Mohorja in Fortunata.⁶ Z izjemo drobcev, ki so se v slovenskem tisku pojavljali od časa do časa, je bilo do Rutarjevega prvega nastopa v letu 1874 to je vse, kar je o Tolminski v slovenskem jeziku vredno večje pozornosti.

Svojo prvo objavljeno razpravo je Simon Rutar posvetil topografiji goriške dežele za Rimljanov, v obravnavo je seveda vključil tudi Tolminsko.⁷ Tudi druga objavljena razprava o razmerju med Slovenci in Langobardi je posredno vezana na Tolminsko.⁸ Izrazito »tolminska« tema pa je njegova tretja objava »Kdaj in kako je Tolmin prišel med goriške grofe?«,⁹ ki je sicer nastala kot polemičen odgovor na Alojza Carlija članek »Tolmin kot kraj in okraj«.¹⁰ Tudi Carli (psevdonom Lukovič, pa tudi Hephaistos) je bil Tolminec, pet let starejši je v tistem času župnikoval v Mirnu pri Gorici. Naloge se je lotil dovolj amatersko, zato mu je že na začetku polemičnega odgovora Rutar naprtil očitek, da ni upošteval že obstoječe literature (Morelli, Czörnig) in niti ne objavljenih virov (Bianchi). Rutar se je odločno zavzel, da je potrebno od paberkanja preiti k delu na virih in literaturi; poznanje takega gradiva rešuje mnoge probleme ter vodi k ugotavljanju resnične podobe preteklosti. Lahko dodamo, da je imela Rutarjeva kritika tudi politično ozadje. Carlijev članek je izšel v staroslovenskem »Glasu«, Rutarjev odgovor pa v mladoslovenski »Soči«. Pouk Carliju ni škodil niti ga ni odvrnil od zanimanja za krajevno zgodovino. Arheologi¹¹ so mu hvaležni za zaznamke o svetolucijskih najdbah, ki jih je ohranil predvsem v svetolucijski farni kroniki; tu je živel po letu 1877.

Po končanem šolanju na graški univerzi je postal s šolskim letom 1877/78 Rutar suplent na goriški gimnaziji. Tedaj je zopet našel priložnost, da dela na svojem mladostnem načrtu, zgodovini Tolminske. Poleti 1877 je dobil dovoljenje, da pregleda grajski arhiv v Tolminu.¹² Zbral je tedaj veliko gradiva za svoj načrt ter za šolski učbenik o domoznanstvu goriške dežele, ki ga je dokončal že leta 1878, v tisku pa je izšel šele čez štiri leta.¹³

Najverjetneje je že do leta 1878 zbral pretežni del gradiva na »terenu« za svojo tolminsco zgodovino, saj je poslej enajst let (1878–1889), z izjemo počitnic, živel zunaj Slovenije. Nekaj odlomkov iz svojega prvega in najbolj originalnega dela »Zgodovine Tolminskega« je objavil še predno je to delo izšlo

⁴ B. Marušič, Simon Rutar in njegova »Zgodovina Tolminskega«, v S. Ruter, Zgodovina Tolminskega (1972), XII.

⁵ Cerkvica sv. Mohora na Tolminskih Pečinah, SV 8 (1863), 3–28.

⁶ Topografija goriške dežele za časa Rimljanov, Soča, 1874, št. 36–8.

⁷ Razmere med Slovenci in Langobardi, Soča, 1875, št. 9–16.

⁸ Soča, 1875, št. 33–4.

⁹ Glas, 1875, št. 12–16. Članek je objavila M. Filii v Alojzu Carli-Lukoviču in njegov spis »Tolmin kot kraj in okraj« (Tolmž 2/1975, 277–287), Rutarjev polemike pa avtorica ni poznala (Kron, 24/1976, 64).

¹⁰ D. Svoljšak, Raziskovanje prazgodovinske naselbine na Mostu na Soči, GorLtk (1974), 5–32.

¹¹ B. Marušič, Iz neobjavljene ostaline Simona Rutarja (Dopisi uredniku »Ljubljanskega zvona« Franu Levcu), GorLet 2 (1975), 76.

¹² B. Marušič, Simon Rutar ... VIII–IX.

v zgodnjem poletju leta 1882. Prvi objavljeni odlomek so »Zgodovinske črtice o Bovškem«, ki je izšel leta 1879 v goriški »Soči« v devetih nadaljevanjih.¹³ Objavljene črtice niso sicer podpisane, a postane njih avtorstvo nesporno ob primerjavi z besedilom tolminske zgodovine. Isto velja za krajši prispevek »Kozlov rob«, ki je izšel v štirih nadaljevanjih v istem listu.¹⁴ Rutar poroča o tolminskem gradu in njegovi zgodovini. S takim najavljanjem svoje »Zgodovine Tolminskega« je potem prenehal. Knjigo, ki je po izjavi avtorja peta verzija, je najbrže dokončno objlikoval tedaj, ko je bival v Dalmaciji, najprej v Kotoru in nato v Splitu. Rutar je 22. oktobra 1880 sporočal Franu Levcu iz Kotora, da je Tolmincem oblijubil njih »špecialno zgodovino«. Delo naj bi končal do konca leta 1880, pa se mu je tako razvleklo, da ga je konec leta 1881 imel napisanega le do polovice. Potem je nadaljeval s pospešenim tempom, da je mogel sredi januarja 1882 pisati Levcu v Ljubljano, da bo knjiga kmalu pripravljena za tisk. Konec junija 1882 je bila nato dotiskana v goriški Hilarijanski tiskarni.¹⁵

Te časovne etape nastajanja »Zgodovine Tolminskega« so namenoma prikazane; iz njih je namreč razvidno, da je končna redakcija knjige, za katero je sicer vrsto let zbiral gradivo, potekala v dokajnji naglici. Pomanjkljivosti za tisk pravljene dela je Rutarjev kritični duh ugotavljal, saj je v uvodu zapisal: »Samo želja, zbrane vesti kolikor mogoče razširiti med naš narod in njegov poduk, in lepa priložnost, ki se ne ponuja tako pogostoma, manje važne knjige izdavati, naklonile so pisatelja že zdaj u natis dati 'Zgodovino tolminsko'.¹⁶ Zato je mogel edini pravi recenzent knjige dr. Franc Kos o njej napisati marsikaj kritičnega.¹⁷ Podobni očitki zaradi nekaterih pomanjkljivosti so bili na Rutarjev račun zapisani tudi deset let kasneje, potem ko je pri »Slovenski matici« objavil samostojno zgodovino Goriško—Gradiščanske. Tedaj je mladi goriški pravnik Miroslav Premrou — od leta 1900 dalje kobariški notar ter vnet zbiralec in proučevalec arhivskega gradiva — v svojem dnevniku leta 1893 zapisal, da Rutar pri pisanju te knjige ni obiskoval goriških arhivov (niti cerkvenih in ne grofovskih) in da je Orožnova ocena tega dela v »Ljubljanskem zvonu« malikovalska.¹⁸

»Zgodovina Tolminskega« je predvsem zgodovinsko delo, čeravno vsebuje tudi zemljevidni oris dežele. Zagotovo je najboljša slovenska krajevna zgodovina, ki je bila izdana do tistega časa. Vendar sega njen pomen tudi v današnji čas, ker jo lahko rabimo kot zgodovinski vir. Velik del listin, na katerih gradi svojo pripoved o Tolminski je danes najverjetnejše izgubljen. Rutarjeve izsledke in besedilo pa tudi njej sodobne publikacije in kasnejše zgodovinske knjige je sicer napredok moderjnega zgodovinopisja v kasnejših desetletjih popravljali, zgodovinarji so spoznavali nove vire, menjala se je metodologija raziskav in njihova Interpretacija.

Če je bil Simon Rutar ob svojem prvem nastopu prvi pravi začetnik znanstvenega raziskovanja preteklosti Tolminske, so se okoli leta 1880 razmere pokazale že v novi luči. Zopet omenimo neutrudnega Štefana Koclančiča, ki je v letih 1879 in 1881 objavil v goriškem nadškofijskem listu »Folium periodicum« zgodovini vikarijata Logje in fare Sv. Lucija ob Soči.¹⁹ Obe deli sta napisani na podlagi arhiva in z vso potrebnou natančnostjo. Za starinoslovje pa je pomembno leto 1880, ko je pričel meseca septembra na prazgodovinskem grobišču na današnjem Mostu na Soči kopati goriški konzervator dr. Bizzaro. Njegove prve izsledke

¹³ Stev. 22—3, 25, 27—32. Ponatis v Bočko borilo (1971), 47—82.

¹⁴ 1879, št. 35—8.

¹⁵ B. Marušič, Simon Rutar ... X—XI.

¹⁶ Kres (1882), 445—6.

¹⁷ Iz dnevnika Miroslava Premruja, JKol 1975, 158.

¹⁸ Lonsch, 5 (1879), 25—7, 33—6. Parroccchia S. Luciae od Pontem, 7 (1881), 83—92, 125—8, 159—160, 190—5, 220—3, 252—7, 287—9, 316—9, 345—8.

je mogel Rutar že vnesti v svojo tolminske zgodovino. Rutarjevo zanimanje za arheološko podobo Tolminske pa s tem ni nehalo. O svetolucijskih najdbah je kasneje še pisal. Tako leta 1884 v »Soči«,²⁰ nato v treh zajetnih poročilih, ki jih je priobčil »Letopis Matice Slovenske«;²¹ ta poročila so sicer zajemala vse slovensko ozemlje in niso bila izključno namenjena ugotovitvam arheologov pri delu na Tolminskem. Zajetno poročilo o svetolucijskih najdbah je izdal leta 1894 v »Izvestijh muzejskega društva za Kranjsko«.²² Lahko dodamo, da Rutar izkopavanji niso osebno opravljali, k poročanju pa ga je navajalo zadovoljstvo nad doseženimi raziskovalnimi uspehi. Problem svetolucijskega grobišča je namreč Rutar spremjal od tistega dne septembra leta 1872 dalje, ko je v družbi Frana Levca in pesnika Simona Gregorčiča obiskal tedanjega svetolucijskega župnika Tomaža Rutarja z namenom, da si ogledajo dotedaj slučajno odkrito arheološko gradivo.²³ Zelo verjetno mu je domača tolminska arheologija še bolj vzbujala zanimanje za tedaj komaj porajajočo se novo slovensko znanstveno disciplino — arheologijo. Zaradi njegovega tovrstnega dela, ki je seveda zajemalo ves slovenski prostor, velja za njenega ustavnitelja.²⁴

Z izidom »Zgodovine Tolminskega« pa seveda Rutarjevo delo na taki lokalni problematiki ni prenehalo. Že leta 1882 je objavil v celovškem »Kresu« zapis o Nemškem Rutu, današnjem Rutu.²⁵ Pri svojih dognanjih ni prešel tistega, kar je o tej tolminski vasi zapisal že v knjigi. V članku začutimo le močnejšo polemično ost, ki jo je usmeril nemškim znanstvenikom; ti so namreč prebivalstvo Ruta proglašali za Nemce, področje Ruta pa za nemški otok sredi slovenskega ozemlja. Podoben polemičen ton, s katerim je branil zgodovinske pravice Slovencev, se je pojavil še v kakem Rutarjevem odstavku, v katerem se je soočal s trditvami nemške in zlasti italijanske historiografije. Bodimo odkriti in priznajmo, da Rutarjeva dokazovanja in oporekanja niso bila vselej znanstvena. V članku o Nemškem Rutu je segel tudi na interesno področje jezikoslovca, dialektologa.

Poslej je rodni Tolminski napisal razna krajska dela. Tako je v Schumijevem »Archiv für Heimatkunde« v nemščini objavil zapis o meji med Kranjsko in Tolminsko.²⁶ Potem je v »Ljubljanskem zvonu« objavil krajske poročilo o urbarju bovškega gospodstva ter o trdnjavi Kluže pri Bovcu.²⁷ Leta 1885 je izšla daljša Rutarjeva študija o pomenu langobardskega kronista Pavla Diakona za starejšo slovensko zgodovino, o tem je prvič pisal že pred desetimi leti.²⁸ Isto leto je izšel v časniku »Soča« članek o Muznikovi knjigi »Clima Goritiense«.²⁹ Članek je sicer podpisal Pavel Radics, a ga je Rutar čez deset let objavil deloma popravljenega kot svojega v »Zgodovinskih črticah iz poknežene grofije goriško-gradiške« (1896).³⁰

Dve leti zatem je objavil v »Soči« članek o razvodnici pri Starem selu.³¹ Oporekal je s pomočjo trditev nemškega zemljevida Otta Gumprechta, da je Soča »najnovejša evropska reka«. Potem je popisal pot iz bohinjske strani čez Komno

¹⁹ Prazgodovinske najdbe pri Sv. Luciji, 1884, 45—6.

²⁰ Prazgodovinska in rimska razkopalovanja po Slovenskem I. 1888, LMS (1889), 57—63.

²¹ Prazgodovinska in rimska razkopalovanja po Slovenskem I. 1889, LMS (1890), 117—130.

²² Grobišče pri Sv. Luciji blizu Tolmina, IMK, 4 (1894), 1—6, 41—6, 81—7, 121—134, 210—1.

²³ Rutar, Dnevnik, 105.

²⁴ J. Kastelic, Arheologija Slovenije v XIX. stoletju in njene dileme, v XI. seminar slovenskega jezika, Ilterature in kulture 7.—19. julija 1975, (1975), 125.

²⁵ Nemški Rut na Goriškem, 524—9. Ponatis v »Berilo o Rutu« (1972), 27—35.

²⁶ Alta Grenze zwischen Krain und der Hauptmannschaft Tolmeln. 1 (1882/3), 104—6.

²⁷ Meje, LZ 3 (1883), 812.

²⁸ Bolška soteka, LZ 4 (1884), 93—7.

²⁹ Kakšno važnost imajo Pavla Diakona knjige »De gestis Langobardorum« za starejšo zgodovino Slovencev? LMS (1885), 288—331.

³⁰ Goričani pred 100 leti, Soča, 9 (27. 2. 1885).

³¹ Goričani pred 100 leti, 77—80.

³² Razvodnica pri Starem selu, 7 (11. 2. 1887).

v dolino reke Soče¹¹ in s tem nehal z objavami, ki so neposredno vezane na Tolminsko. Posredno se je seveda te krajevne problematike loteval še v drugih svojih delih, tako predvsem v monografiji o Goriško—Gradiščanski, ki je izšla v letih 1892/93 ter deloma v prvi samostojni slovenski monografiji o Beneški Sloveniji, ki je izšla leta 1899. Med presledkom, ki loči omenjeni knjigi, je izšlo trinajst že objavljenih Rutarjevih razprav v že omenjeni knjigi »Zgodovinske črtice« (gradivo za knjigo je izšlo kot posebna priloga h »Koledarju goriške grofije« za 1896 in 1897 in bilo nato združeno v knjigo). Poleg že omenjenga članka o Muznikovi knjigi so na Tolminsko vezane še razprave o topografiji goriške dežele za Rimljancov¹² ter poročilo o svetolucijskih najdbah, objavljeno v »Izvestjih muzejskega društva za Kranjsko«.¹³

S tem se pregled Rutarjevih del, ki neposredno govore o Tolminski, končuje. Še neizdelana Rutarjeva bibliografija bo zelo verjetno odkrila še kakšno enoto, saj Rutar mnogih svojih krajskih prispevkov v dnevнем tisku ni podpisoval. Za nekatere članke predpostavljamo njegovo avtorstvo, tako na primer za zapis o usodi listinskega gradiva o velikem tolminskem kmečkem puntu leta 1713.¹⁴ Pa naj je takih člankov še nekaj, se seveda bistveno ne bosta menjala vtis in spoznanje, ki nam ga daje pravkar prikazani pregled.

Profesor dr. Bogo Grafenauer je pred štirimi leti pred Rutarjevo domačijo v Krnu (22. maj 1972) poudaril, da je šel Simon Rutar bolj samorastniško in svojstveno raziskovalno pot kot njegova generacija pomembnih slovenskih zgodovinarjev, da se je bolj kot ostali usmeril k zgodovini rodnih krajev. Zakaj se je odločil za tako pot (in če k temu dodamo seveda še zanimanje za ljudsko pesništvo, starinoslovje in prirodoslovje), Rutar sam ni posebej razlagal. Vendar iz mnogih njegovih razprav veje nedvomna ugotovitev, da se mora tudi raziskovalec preteklosti vključiti v tedanjo politično borbo slovenskega naroda. Kot rojak z zahodne meje slovenskega etničnega ozemlja se je čutil poklicanega, da se z dokazi iz zgodovine bori zoper politične manipulacije s preteklostjo in da dokazuje mesto in vlogo Slovencev v različnih obdobjih zgodovine. Od tod izvira vsi njegovi prav izdatni posegi v lokalno problematiko ne le Tolminske, pač pa ostalega tedanjega avstrijskega Primorja in še več, seže celo na manjšinski prostor, v Beneško Slovenijo, kjer so tamkajšnji Slovenci že od 1866. živeli v kraljevini Italiji. Rutarjeva »Beneška Slovenija«, ki jo je historiografija našega stoletja že v mnogočem korigirala, ohranja svoj narodnoobrambeni značaj, obenem pa izpoveduje avtorjevo resigniranost, ko sporoča slutnjo, »da za njim ne bo noben Slovenec več tako obširno pisal o tem predmetu.«¹⁵

Rutar ni bil prvi, ki je Slovencem v njih jeziku sporočal zgodovino slovenskih ozemelj ob zapadni narodnostni meji. Bil pa je zagotovo prvi, ki se je dela lotil z vso potrebno strokovnostjo in znanjem. Zastavil je temelje, ki so jih kasnejši specializirani raziskovalci dograjevali in dopolnjevali. Kar zadeva Tolminsko, imam v mislih predvsem temeljno delo profesorja dr. Milka Kosa za obdobje srednjega veka.¹⁶

Še nekega vidika, vendar kot posledice Rutarjevega dela ne moremo preiti. Njegova raziskovanja po tolminski preteklosti so bila izhodišča za prenekatero književno delo njegovih rojakov pisatelja dr. Ivana Pregla, ki je našel Joannesa Plebanusa v »Zgodovini Tolminskega«, in pisatelja Franceta Bevka, ki je pri Rutarju našel junake svojih puntarskih povesti ter drugih zgodovinskih

¹¹ Iz Bohinja čez Komno v Sočo, SN, 1893, št. 284—6 in PV 5 (1890), 185—9.

¹² Topografija goriške dežele za časa Rimljancov, 124—134. Cfr. op. 6.

¹³ Prazgodovinska razkopalavanja po gorenji Soški dolini in bližnji Benešiji, 41—71. Cfr. op. 21.

¹⁴ Listine o »tolminskem puntu«, Soča 21 (23. 5. 1884).

¹⁵ Rutar, Beneška, (4).

¹⁶ Urbarji Slovenskega Primorja, 1 (1948).

povesti in romanov (Umirajoči bog Triglav, Znamenja na nebuh). Njima se more s svojim Petrom Kupljenikom pridružiti še štandreški rojak dr. Andrej Budal.

Zdi se mi, da bi današnja prireditve, ki nam je skozi besede poznavalcev z vseh strani osvetlila Rutarjevo ustvarjalnost, izzvenela vsaj za okolje, v katerem se odvija, nedorečeno, če ne bi vključila te lokalne teme. Poudarjanje lokalnega zanimanja pa v nobenem primeru ne oporeka Rutarjevemu stališču o enotnem, celovito slovenskem konceptu slovenske zgodovline. Prav zavoljo tega je posvečanje tolminski tematiki pri Rutarju imelo širše cilje, ki so daleč presegli lokalne meje.

KAJ POMENI SIMON RUTAR SLAVISTOM?

Na tem simpoziju smo spoznali Simona Rutarja kot zgodovinarja, geografa, etnografa in arheologa. Naj ga na kratko osvetlim še kot slavista.

Vse življenje se je zelo zanimal za domačo in tujo književnost. Posebno o počitnicah je še kot dijak veliko bral in si o prebranem beležil v dnevnik, npr. vsega Danteja je prebral v originalu. Zbiral je ljudsko slovstvo, pesmi, pripovedke in pugovore v domačem kraju. Poskušal pa se je tudi v izvirni poeziji in prozi ter nekaj krajših stvari objavil v »Zori«. Pomemben je tudi njegov zapis Levčevih predavanj o slovenskem slovstvu.

V Gradcu je kot študent poslušal slavista dr. Gregorja Kreka, ki se je vneto ukvarjal s tradicionalnim slovstvom in slovansko mitologijo. Po naročilu SM naj bi Krek pripravil znanstveno izdajo slovenskih ljudskih pesmi, vendar je to zamisel uresničil šele njegov naslednik dr. Karel Strekelj, ki je objavil v »Slovenskih narodnih pesmih« veliko Rutarjevih zapisov. Tako se je Rutar pod Krekovim vplivom še bolj navdušil za ljudsko slovstvo in o njem v Ljubljanskem zvonu objavil več krajših razprav. Po podatkih V. Bohinca v Slovenskem biografskem leksikonu vidimo, da je pisal razprave tudi o naših starejših pesnikih in knjižne ocene o domačih in tujih literarnih delih.

Omeniti moram še posredni Rutarjev vpliv na slovensko književnost — njegovo »Zgodovino Tolmniškega« kot pobudnico in vir mnogih literarnih del s tolminsko zgodovinsko motiviko, zlasti puntarsko. Tu so zajemali Remec, Pregelj, Gradnik, Bevk in drugi. Ob žalostnem dejstvu, da je bil tolminski grofovski arhiv med prvo vojno verjetno uničen, bi rad poudaril veliko Rutarjevo zaslugo, da je ta arhiv še pravočasno izčrpal in ohranil prihodnjim rodovom dragocene zgodovinske podatke in motive za umetniška dela.

Vsekakor je Simon Rutar pomembno ime tudi za slavistiko.

Janez Dolenc, profesor, gimnazija, Tolmin

THE CELEBRATION OF THE 125th ANNIVERSARY OF THE BIRTH

OF SIMON RUTAR

(Tolmin the 9th and 10th of October 1976)

On the 12th of October 1976 hundred and twenty five years passed from the birth of the historian, geographer and folklorist Simon Rutar, pioneer of Slovene archeology (born on the 12th of October 1851 at the village Krn by Tolmin, died on the 3rd May 1903 at Ljubljana). In Tolmin — the heart of the Tolmin country — there was a celebration of this jubilee which lasted two days. The first day there was a scientific assembly dedicated to the work of the celebrant while the second day's performance was connected with the unveiling of his monument. Scientific material for the celebration published here includes the chronicle, five reports read at the assembly and one contribution for discussion. The basic statement was the estimation of Rutar as a historian. The University professor Bogo Grafenauer read the relative report. The reports of dr. Valter Bohinec and dr. Jaroslav Šašelj described the share of Rutar in the sphere of geography and archeology. Ž. Rapanić gave a description of Rutar's activity in Dalmatia while dr. Milko Matičetov presented the celebrant's part in Slovene ethnography. At last Branko Marušič spoke about the place Simon Rutar's native country occupied in his works. The contribution for discussion from Janez Dolenc accentuated the results of Rutar's research work as the basis for many literary works. V. Vrbnjak described Rutar's connections with Styria.

The report of M. Matičetov and discussion of V. Vrbnjak are not published.

(Translated by M. Miklavčič)

dr. Stane Gabrovec, višji znanstveni sodelavec, Narodni muzej, Ljubljana

ŽELEZNODOBNA NEKROPOLA V KOBARIDU

Intenzivna železnodobna poselitev Posočja je z novimi uspešnimi raziskavami Goriškega muzeja znova močno stopila v našo zgodovinsko zavest. Med soškimi najdišči, ki jih strokovno stavljamo v svetolucijsko skupino, je Kobarid po svojem pomenu gotovo med prvimi, čeprav ga danes komaj poznamo. Po številu odkritih grobov — samo C. Marchesetti jih je odkril 1110 — sodi med največja grobišča, prekaša ga samo Most na Soči, ki je prišel v arheološko strokovno literaturo pod imenom Sv. Lucije. Število odkritih grobov je visoko ne samo za naša domača razmerja, ampak za halštatsko kulturo sploh. In pri tem ne gre le za število, ampak za pomembno, bogato gradivo.

Če pomislimo, da je bilo odkrito že v prejšnjem stoletju, se borimo z mešanimi občutki. Na eni strani čutimo spoštovanje do velikega raziskovalca C. Marchesettija in njegovega dela, drugič pa se čudimo, da je tako pomembno odkritje ostalo za arheološko vedo domala sterilno. Vzrok je na dlani. C. Marchesetti svojega obsežnega terenskega dela, ki postaja za današnje pojme že skoraj nepredstavljivo, ni mogel ustrezno objaviti, skladno z današnjimi merili seveda še celo ne. Čeprav je bil C. Marchesetti tudi publicistično zelo plodovit (pomislimo le na njegovo objavo prvih 2950 grobov Sv. Lucije,¹ ki je bila za tedanji čas edinstveno izčrpna, na njegovo knjigo o primorskih gradiščih² in končno na njegova vestna vsakoletna poročila o opravljenem delu), je seveda jasno, da njegovih objav ne smemo meriti z modernimi merili. Mrzlična terenska raziskovanja v desetletjih od 1880 do 1910 na slovenskem prostoru so nujno morala ostati znanstveno neprečiščena in neobdelana. Posebej usodno je bilo to za našo slovensko arheološko vedo. Po razpadu stare Avstrije je gradivo pogosto ostalo izven slovenskih muzejev nepublicirano, za maloštevilne slovenske raziskovalce nedostopno, za prav tako maloštevilne strokovne delavce na Dunaju in v Trstu pa je bilo komaj na robu njihovega zanimanja. Šele v zadnjih letih se je položaj spremenil. Razstava situlski umetnosti v letih 1961—1962 je odprla sodelovanje, ki želi s skupnimi močmi dokončati tudi velika terenska dela pred 1900. V tej nalogi pripada nam Slovencem posebno delikatno delo: na moderen in kritičen način moramo predložiti gradivo, ki so ga izkopali v svojem času pomembni raziskovalci z Dunaja in iz Trsta, ter si tako ustvariti temelje, da bomo o svoji najstarejši zgodovini vendarle že lahko enkrat sami pisali. Gotovo, to je strokovni problem, njegove politične dimenzije v najlemenitejšem, pa tudi najaktualnejšem smislu, pa se vse premalo zavedamo.

Ta naloga ni lahka. V desetletjih pred letom 1900 in nekaj let zatem izkopano gradivo je bilo muzejsko urejeno, ali pa tudi ne. Stari zapisi so se ohranili, ali pa

¹ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr., 15 (1893) 3 seqq.

² C. Marchesetti, Castellieri (1903).

tudi ne. To velja še posebej za Trst, ki nikoli ni imel močne arheološke službe, kjer Marchesettijeva dediščina ni vedno niti pravno popolnoma jasno rešena. Tako je skupna priprava kataloga Mosta na Soči — Sv. Lucije velik napor za vse. Ob teh pripravah se v tržaškem muzeju ureja tudi drugo gradivo, ki vse po velikih Marchesettijevih raziskovanjih ni bilo več deležno posebne pozornosti. V sklopu priprav kataloga Sv. Lucije se ureja tudi kobariško gradivo, ki pa je v sedanjem stanju komaj dobro pregledno, posebej za nekoga, ki je zunaj muzeja. Tako se mi zdi prav, da Kobarid predstavimo z gradivom, ki ga imamo sami, brez ozira na glavnino, ki jo hrani Trst. To še posebej, ker bo to, če izvzamemo sedaj Arheološka najdišča Slovenije prva predstavitev v slovenskem jeziku po Rutarjevih poročilih iz časa Marchesettijevih izkopavanj. In pri tem gre, naj ponovimo, za številčno najmočnejše grobišče po Mostu na Soči.

Kobaridu daje pomen njegova geografska lega. Podobno kot vsa važna svetolucijska najdišča leži na stičišču več dolin. V Kobaridu se gorski tok Soče spusti v ravninski tok po široki dolini, od tu se odpre tudi najbližja pot v dolino Nadiže in nato v Furlansko ravnino in Italijo. To je geografski položaj, ki ga je halštatski prebivalec vedno iskal; na takih odprtih mestih, ki jih je pa vendarle zlahka obvladal, si je postavil svoja prva bivališča na začetku prvega krščanskega tisočletja. Od tod je nato polagoma koloniziral celotno Soško dolino in bolj zaprte doline njenih pritokov. Oba prometna vozla, kobariški in tolminsko-svetolucijski, sta obdržala tudi v zgodovinskih obdobjih svojo veljavo in pogojevala naselitev.³

Prazgodovinsko naselje leži na višini pri cerkvi Sv. Antona, ki je danes vključena v kostnico italijanskih vojakov, padlih v prvi svetovni vojni. Starejša poročila ga primerjajo s svetolucijskim in poudarjajo njegovo boljšo ohranjenost in izrazitejšo podobo.⁴ Tega danes ne moremo več videti; gradnja kostnice je temeljito spremeniла njegovo nekdanjo podobo. Prazgodovinsko naselje je doživelno še rimske obdobje. S. Rutar izrečno omenja tudi rimske ceste, ki naj bi šla po pobočju Sv. Antona. Koliko smemo rimske obdobje postojanko povezovati z Ad Silanos po Tabuli Peutingeriani, ostaja seveda dvomljivo. Grobišče leži na jugozahodnem pobočju Sv. Antona, na terasah, ki padajo proti Soči. S. Rutar navaja višino teras z grobovi: 218 in 224 m, Soča teče v globini 200 m, višina naselbine naj bi bila okoli 320 m. Natančnejša lokacija Marchesettijevih izkopavanj iz ohranjenih poročil ni možna; Marchesettijev načrt, kolikor je še ohranjen, ni bil na razpolago. Lega grobov, ki je prišla na dan pri gradnji mlekarne leta 1953 in sondiranja leta 1955, je razvidna iz načrta (sl. 1).

Zgodovina raziskovanj

O najstarejših najdbah v Kobaridu nam poroča S. Rutar.⁵ Leta 1880 so na Šribarjevem vrtu (»konec Kobarida proti Trnovemu«) našli prve žgane grobove pokrite s skrilmi. Še prej pa naj bi bilo najdeno »vojaško orožje«. Verjetno tedanje najdbe niso bile edine: Moser poroča iz očitno istega mesta o najdbah dveh kačastih fibul in keramike,⁶ ki so prišle v privatno Rozmanovo zbirko v Bovec.

Leta 1886 je začel s sistematičnimi izkopavanji C. Marchesetti.⁷ Že prvo

³ ANSI (1975) 116.

⁴ A. Melik, Slovenski alpski svet (1954) 283 seqq.

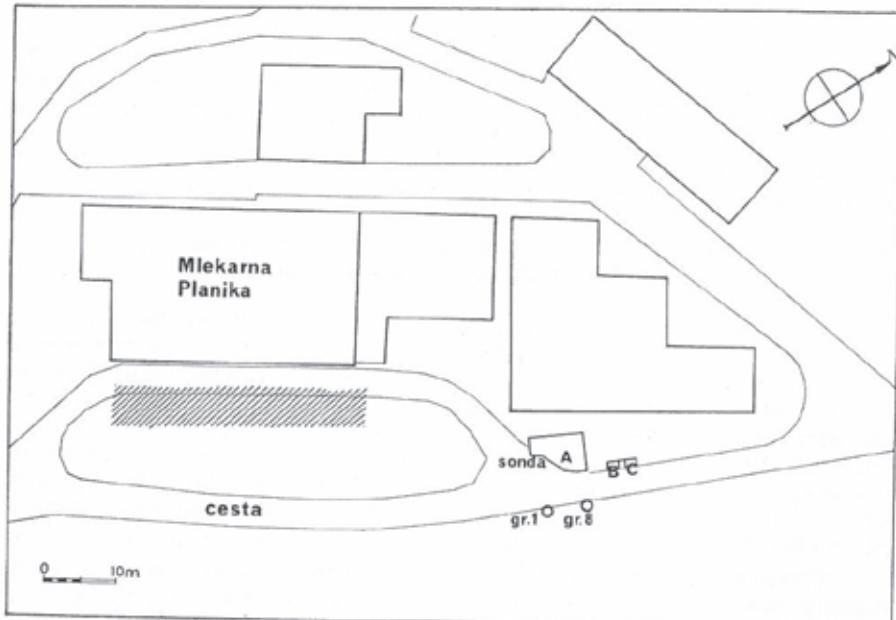
⁵ Rutar, Tolm. (1882) 12. — Id., IMK 4 (1894) 123. — Id., Kolegar za goriško nadškofijo (1895) 55 sq. — C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 10 (1887) VII (»Iepo gradišče«). — Malonica, MZK NF 19 (1893) 74 omenja tudi nasip.

⁶ S. Rutar, IMK 4 (1894) 122 sq.

⁷ Rutar, Tolm. (1882) 13.

⁸ K. Moser, MAGW 14 (1884) 10.

⁹ C. Marchesetti je o svojih izkopavanjih poročal vsako leto: Boll. Soc. Adr. 10 (1887) VI sq.; o. c., 11 (1889) XXXIII sq., in Ll; o. c., 12 (1890) XIII sq.; o. c., 13 (1891) LI sq.; o. c., 14 (1893) XIII sq. Njegova poročila povzemata bolj ali manj izčrpno tudi Arch. Triestino 14 (1888) 210; o. c., 15 (1890) 316 sqq.; 18 (1892) 253 sqq., 257 sqq., 267 sqq. In Acti del. Mus. di St. Nat. Trieste 8 (1890) 218 sqq. V slovenskih poroča o Marchesettijevih izkopavanjih redno S. Rutar: LMS (1889) 59; (1890) 129; (1891) 206. Posebej obširno v IMK 4 (1894) 122 sqq. — Id., Kolegar za goriško nadškofijo (1895) 55 sq.

Slika 1. Kobarid. Prostor pred mlekarno Planika, kjer so bili odkriti halštatski grobovi leta 1953 in 1955 (sonda A, B in C)

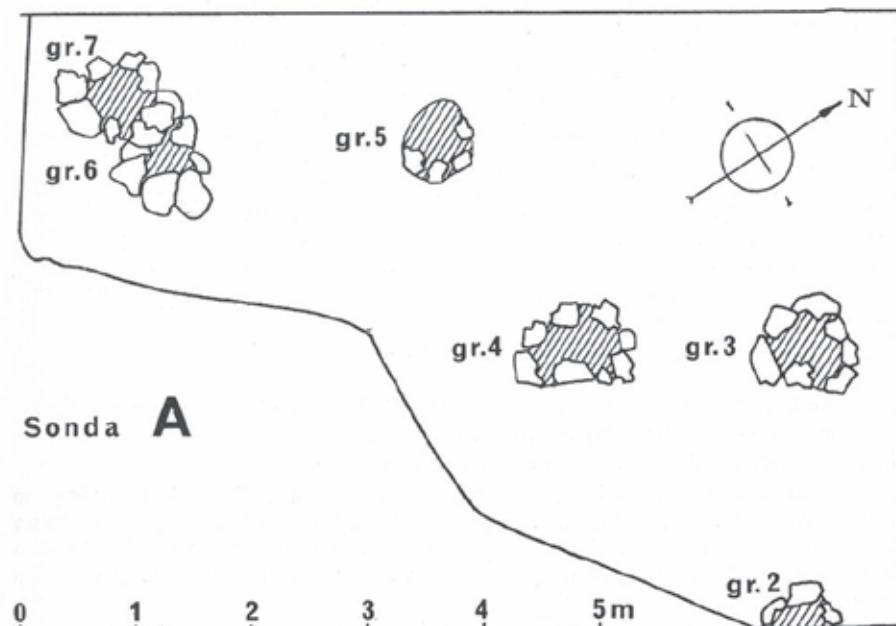
leto je odkril 97 grobov, med gradivom tudi figuralno ornamentirano situlo in skelet konja z opremo. Naslednje leto je odkopal novih 340 grobov, nato pa še 186 (leta 1888), 255 (leta 1889) in 141 (leta 1890). V letu 1891 ni izkopaval, 1892 pa je odkril novih 60 grobov ter veliko ustrino. V ustrini je bilo veliko oglja, v njej pa črepinje in fragmenti brona ter predvsem ostanki nesezganih živalskih kosti goveda, drobnice in svinj. S tem letom je Marchesetti prekinil svoja dela v Kobaridu za dobrih 10 let in je nadaljeval še leta 1903 in 1904.¹⁰ Medtem ko je leta 1903 naletel le na grobove, ki so bili po večini že uničeni, navaja za leto 1904 31 novih grobov. S tem poročila o izkopavanjih v Kobaridu prenehajo. Računati moramo torej, da je C. Marchesetti skupaj odkril 1110 grobov. Marchesetti je v poročilu za leto 1892 še sam navedel 1079 skupaj odkopanih grobov. Po letu 1904 je nastopilo zatišje. Ne poznamo več nobenih raziskovanj, niti poročil o novih najdbah.

Šele leta 1953 so pri gradnji nove mlekarne (sedaj mlekarna Planika) naleteli na nove grobe in jih prekopali brez strokovnega nadzorstva.¹¹ Gradivo se je delno ohranilo in prišlo po posredovanju M. Rutarjeve v Tolminski muzej. Ni pa bilo več mogoče dobiti zanesljivih podatkov o samih grobovih. Grobne celote se niso ohranile. Koliko so se najdbe uničile in raznesle, ne vemo. Zaradi hitre intervencije M. Rutarjeve smemo verjeti, da je večji del gradiva vendarle bil rešen. Leta 1954 sem si na vabilo Tolmskega muzeja teren lahko ogledal. Iz poizvedovanja se je dalo razbrati, da je glavnina najdb prišla na dan pred današnjo mlekarno. Odkritih naj bi bilo kakih 10 grobov, ki so bili vsi žgani, le

¹⁰ MAGW 34 (1904) 37 sq.; o. c., 35 (1905) 26.

¹¹ LDK (25. 2. 1953); SPor. (15. 3. 1953) 4. — Cf. tudi N. Mozetič, Tolmzb (1956) 24 sq. — B. Otorepec, Kron. 1 (1953) 147.

eden je bil pokrit s ploščo. Vkopani so bili v prod, nad katerim je bilo kakih 60 cm humusa. Grobovi naj bi ležali na razmeroma ozkem prostoru (na sl. 1 je označen s šrafurami); večji del zazidalne in preurejene površine naj bi ne bil več intakten. Na mestu sedanje mlekarne naj bi nekdaj stala italijanska vojaška lesenača. Sledove starejšega planiranja smo vsekakor lahko ugotovili tudi pri našem sondiranju 1955. Seveda pa ne bi bilo povsem izključeno, da je na tem mestu delno že kopal tudi C. Marchesetti, čeprav zato nimamo zanesljivih dokazov. Temelje za novo mlekarino so kopali v hudi zimi januarja in februarja in smemo računati, da je bilo število uničenih grobov višje, kot so navajali delavci.

Slika 2. Kobarid. Lega grobov v sondi A

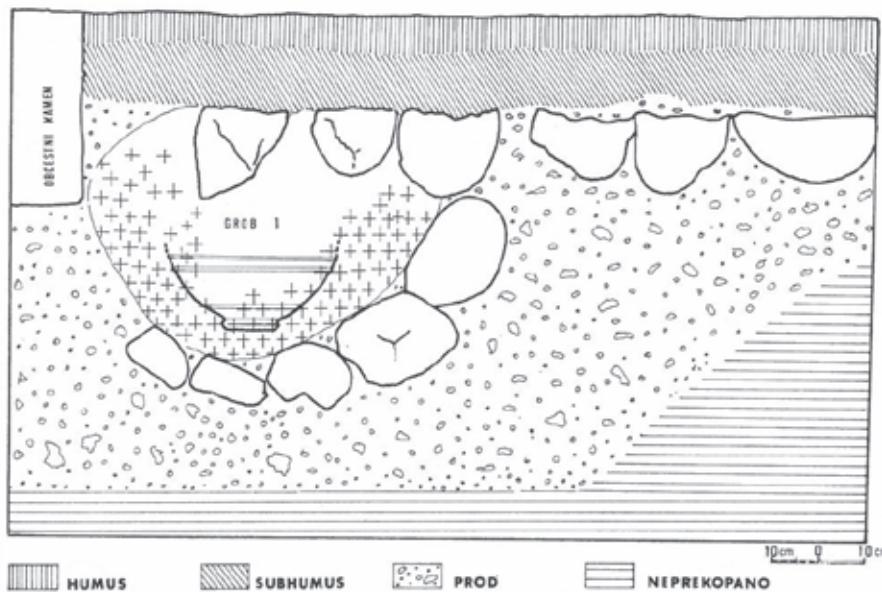
Sondiranje 1955

Junija 1955 sem na povabilo Muzeja za Tolminske, ki je delo tudi finansiralo, sondiral prostor pred mlekarno na mestih, ki so bila še bolj ali manj nedotaknjena. Pri tem sem odkril še osem grobov oziroma ostankov grobov. Prostor in obseg sondiranja kaže sl. 1, sl. 2 pa tloris odkopanih grobov v sondi A.

Grob 1. Cesta je grob uničila v njegovem zahodnem in vrhnjem delu. Grobna jama je bila vkopana v morenski prod in v spodnjem delu obložena z večjimi prodniki. V njej je ležala žganina s kalciniranimi kostmi, v žganini žara, v kateri so bili le skromni žgani ostanki s kostmi (sl. 3).

1. Spodnji del žare iz rjavo glajene gline. Dno poudarjeno, nad njim plastično rebro; plastični rebri oklepata tudi 4,5 cm širok pas na največji površini. Žara je počila in je bila zvezana s svinčenimi spojkami, od katerih so ohranjene še štiri. Pr. d. 18,2 cm, ohr. v. 24,4 cm. T. 1 : 3, svinčena spojka T. 1 : 1.

2. Fragment estenske vase, na površini rdeče glajene. Pr. d. 12 cm, ohr. v. 2 cm. T. 1 : 2.

Slika 3. Kobarid — mlekarna Planika. Profil skozi grob 1

Grob 2. Na zahodnem robu ceste so bili še opazni ostanki grobne jame, izkopane v morenski prod, na vrhnjem robu obdane z večjimi prodniki. V jami so bili še ostanki žganine, brez ohranjenih pridatkov.

Grob 3. Lijakasta grobna jama, v vrhnjem delu že uničena, je bila vkopana 20 cm globoko v prod in obložena z večjimi prodniki. Nad njo je bilo 40 cm moderne zasutine in 20 cm humusa. V grobni jami je bilo 20 cm žganine z redkimi kalciniranimi kostmi. Ze izven grobne jame je ležala tarzalna goveja kost. Brez ohranjenih pridatkov.

Grob 4. Grobna jama vkopana v prod, na vrhu obdana z večjimi prodniki. V žganini redke kalcinirane kosti in nekaj nesestavljinivih črepinj trebušaste žare in vsaj še ene posode. Črepinje so prišle zanesljivo že kot fragmenti v grob. Brez ohranjenih pridatkov.

Grob 5. Grobna jama je bila vkopana le do proda in je bila skromno obložena s kamni. Redke kalcinirane kosti so ležale bolj pod posodama kot v njih.

1. Vaza na nizki nogi iz sive, slabo glajene gline. V. 19 cm; pr. d. 11 cm. T. 1 : 5.
2. Skodelica na nogi z navznoter upognjenim ustjem. V. 13 cm, pr. u. 17,5 cm. T. 1 : 4.

Grob 6 in 7. Dvojni grob plitvo vkopan v prod in obložen s prodniki. Po sredini postavljeni prodniki ločijo grob 6 in 7. V žganini so bile redke kalcinirane kosti in keramika; imeti jo moramo za pridatek in ne za žaro, čeprav je tudi vanjo zašlo nekaj kalciniranih kosti. Nad grobom je bilo nekaj fragmentov grobe keramike trebušaste žare s pasovi (podobne žari iz groba 1) skupaj z žganino. V grobu 6 je ležala posoda na nizki nogi iz sive slabo glajene gline. V. 19,5 cm, pr. u. 17,5 cm. T. 2 : 1. Posoda je bila pokrita s ploščatim kamnom. V grobu 7 so bili naslednji pridatki:

1. Fragmentarno ohranjena estenska vaza. Verjetno je imela 5 pasov ločenih z

rebri, dva sta bila grafitirana, prav tako vrat. Na prehodu noge v trup je bil horizontalni niz žigosanih krožcev. Rek. viš. 20 cm. T. 1 : 9.

2. Skodelica na nogi, fragmentarno ohranjena. Ročaj je ležal pod posodo, vendar nima ohranjenega stika. Pr. u. 16 cm. T. 1 : 6.
  3. Bronasta sklenjena zapestnica nepravilno okroglega preseka. Pr. 7,3 cm. T. 1 : 8.
  4. Utež za statve. V. 3 cm. T. 1 : 7.
- Zapestnica in utež sta ležali v žganimi pod estensko vazo. Grob ni bil več intakten, vendar se tudi kak naknadni pokop ne da več dokazati.

Grob 8. Na vzhodni strani ceste severno od groba 1 je bila še vidna grobna jama z ostanki žganine brez ohranjenih pridatkov.

Za časa izkopavanja sem pridobil tudi čolničasto fibulo (T. 3 : 5), ki so jo našli pri kopanju kanalizacije v Sočo. Pripada grobu, na katerega so naleteli na terasi pod cesto. Po priovedovanju delavcev so ob tej priliki naleteli na kakе 3 grobove.

V naši objavi prinašamo še starejše gradivo, ki je prišlo že pred prvo svetovno vojno v Naravoslovni muzej na Dunaju. Gradivo sicer ne poteka iz zaključenih najdb, niti ne prinaša novosti, vendar je prav, da je združeno na enem mestu vse gradivo izven Marchesettijevih izkopavanj, oziroma tržaškega muzeja. Dunajsko gradivo — v inventarni knjigi Naravoslovnega muzeja, navedeno kot zbirka Kragel — je inventarizirano pod inv. št. 21667—21673 in je prikazano na tab. 5, 1—4. 6—7. 10. 12—16. 18. Vse preostalo gradivo na tab. 2—9 je iz izkopa temeljev za mlekarno Januarja in februarja 1953.

Prav tako prinašamo še enkrat že objavljeno gradivo iz Marchesettijevih izkopavanj. Gre za skromne kose (T. 10), ki jih je objavil Marchesetti¹² in za figuralno okrašeno situlo (T. 11), ki jo je prvič objavil O. H. Frey.¹³ Ponatis že objavljenega gradiva na tem mestu se mi zdi vsekakor opravičen: tako bo na enem mestu zbrano vse gradivo, ki je danes na razpolago. Prav tako je naravno, da bo to prav publikacija, ki jo izdaja Goriški muzej, ki je sedaj tako plodno obnovil raziskovanja v Posočju.

Mesto Kobarida v svetolucijski skupini

Ker danes kobariško gradivo v tržaškem muzeju ni pregledno in dostopno, smo pri njegovi celotni oceni še vedno navezani na Marchesettijeva opozvanja, ki jih je napisal bolj mimogrede v svojih poročilih.¹⁴ Bolj ali manj dobesedno so jih povzemali tudi drugi. Med njimi je potrebno omeniti predvsem S. Rutarja,¹⁵ ki je dal najbolj izčrpen prikaz Kobarida v slovenščini, in Messerschmidta.¹⁶ Tega nezadostnega izhodišča se seveda zavedamo in s tem seveda tudi nezadostnosti, začasnosti podobe, ki jo lahko skiciramo.

Pripadnost Kobarida svetolucijski skupini je jasna. Osnovna podobnost Kobarida in Mosta na Soči je bila razvidna že Marchesettiju in nam jo novo gradivo le potrjuje. To bo veljalo vsekakor tudi za način pokopa, čeprav je skromno dokumentiran. Naši novi grobovi sicer polno potrjujejo obe osnovni značilnosti — žgan grob in plano nekropolo — so pa manj zgovorni v tretjem znaku svetolucijskega pokopa, da so plani žgani grobovi do 90 % brez žar;¹⁷

¹² C. Marchesetti, Casteillari (1903) tav. 16: 11, 16, 19—20; 17: 1—5; 18: 3—5, 10—11, 15, 17, 18, 20.

¹³ W. Lucke — O. H. Frey, Die Situla in Providence (Rhode Island), Röm. — Germ. Forsch. 26 (1962) 71, Taf. 33: 19; 34: 19.

¹⁴ O gradivu dobimo največ podatkov v Boll. Soc. Adr. 15 (1893) passim, ko daje primerjalno gradivo za Sv. Lucijo. Cf. še opombo 9.

¹⁵ S. Rutar, IMK 4 (1894) 122 sq. — Id., Koledar za goriško nadškofijo (1895) 55 sq. — Cf. še opombo 9.

¹⁶ Duhn — Messerschmidt, Italiache Gräberkunde 2 (1939) 109 sq.

¹⁷ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15 (1893) 137. — Analizo pokopa v svetolucijski skupini daje sedaj izčrpno D. Svojšak, AV 24, 1973 (1975) 397 sqq. — Cf. tudi S. Gabrovec, AV 25, 1974 (1976) za Bohinj.

tudi kadar imamo keramiko je služila v veliki meri kot pridatek. Za žare so služile le velike posode, doliji, in kovinske posode. Grobove, ki sem jih izkopal, lahko dobro tolmačimo v okviru opisanega svetolucijskega pokopa kljub sporadičnim kalciniranim kostem v posodah, kamor so očitno prišle naknadno. Manj pa nam to potruje Marchesettijev podatek, da so v Kobaridu poznali dosti skrbnejši izbor sežganih kosti kot v Sv. Luciji,¹⁸ čeprav nam tudi v tej zvezi Marchesetti zagotavlja, da imamo tudi v Kobaridu kosti prosto v grobni jami ali pa v velikih posodah, dolijih, kot je to znano za Sv. Lucijo.

Tudi struktura pridevov bo očitno ista v obeh nekropolah. To pomeni, da so moški grobovi brez orožja. Delno predstavlja izjemo le ukrivljen nož (T. 2:4) in bodalo v nožnici (T. 2:2), ki sta starejša kot orožje, ki ga dobimo v Sv. Luciji v stopnji II c in z njim tudi tipološko nimata povezave. Glede orožja ima posebno mesto grob, ki ga je našel leta 1889 Marchesetti na pobočju Sv. Antona,¹⁹ očitno zunaj sklopa prave nekropole. V veliki zdrobljeni bronasti žari iz debele pločevine je bilo 8 sulic, 4 tulaste sekire, ena plavutasta, železen okov in železna sekira, železna zapestnica in brusni kamen. Sestav je za grob tako nenavadan — in za svetolucijsko skupino še celo — da misli Messerschmidt na depojsko najdbo.²⁰ Žal je gradivo v Trstu danes nedostopno. Po golem naštetu pa najdbe niti ne moremo dobro datirati. Kolikor so sulice, tulaste in plavutasta sekira bronaste (misel bi bila upravičena v toliku, ker Marchesetti navaja železno izdelavo le pri eni sekiri, okovu in zapestnicu), bi morali misliti na osmo stoletje. Če pa je bilo vse orožje železno, za ožjo datacijo nimamo osnove. Prav tako je izjemen konjski skelet s pripadajočo opremo.²¹ V enem primeru ga poznamo tudi iz Sv. Lucije (grob 2141),²² v grobu mlajše stopnje, vendar konjska oprema ni skitskega tipa, kot je sicer običajno v tem času na Dolenjskem. Kobariške konjske opreme ne poznamo (»žvala iz enega kosa, na pol bronasta, na pol železna«, pravi Rutar)²³ in je ne moremo opredeliti, važno je, da gre tudi v Kobaridu za pokop konja s pripadajočo opremo, pojavit, ki je nenašten: na Dolenjskem so položili konjsko opremo pokojniku, ne njegovemu konju.

Kronološko mesto Kobarida je vsekakor zelo podobno svetolucijskemu. Najstarejše gradivo prinaša Marchesetti, bronasto enozankasto fibulo s tordiranim lokom (10 : 1) in »vilanovsko« (tako jo imenuje Marchesetti) žaro (10 : 15). Kljub nepoznani grobni celoti smemo misliti na osmo stoletje, to je na svetolucijsko stopnjo I a.²⁴ S tem gradivom je Kobarid gotovo že istočasen s Tolminom, čeprav seveda nima njegovega pretežnega starejšega poudarka. Koliko sega v ta zgodnji čas tudi Sv. Lucija, je dvomno; z gradivom iz Szombathyjevih izkopavanj gotovo ne, ni pa izključeno, da so nekateri Marchesettijevi grobovi tudi že tako stari.²⁵ Staro obdobje (predvsem stopnja I b) je v Kobaridu gotovo moralo biti zelo močno. Marchesetti nam je ohranil podatek,²⁶ da je bilo najdenih 109 železnih dvozankastih fibul (kar je 72,2 % vseh ločnih fibul v Kobaridu), ki so znak prav te stopnje. Marchesettijev opažanje, da so kobariški grobovi revnejši

¹⁸ C. Marchesetti, o. c., 11 (1889) XXXIII.

¹⁹ C. Marchesetti, o. c., 12 (1890) XIV.

²⁰ Duhm — Messerschmidt, o. c., 110. — Kolikor sodijo v sklop naše najdbe — kar je seveda le domnevna — za mladohriščanski čas (stopnja Sv. Lucija II c).

²¹ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 10 (1867) VI. — Id., o. c., 15 (1893) 298.

²² S. Rutar, IMK 4 (1894) 123.

²³ Svetolucijsko kronologijo sem prvič skiciral v *Actes du VIIIe Congrès UISPP* (Beograd 1971) 193 sqq. — Cf. se S. Gabrovec, AV 24, 1973 (1975) 355 (kronološka tabelja). — Podrobnejše sta jo sedaj Izvedli B. Teržan — 5 sqq. — Id., Tolmin, *Inventarja archaeologica, Jugoslavija*, fasc. 18 (1974) Y 169 — Y 187.

²⁴ Npr. grob 2478, Boll. Soc. Adr. 15 (1893) 109, tav. 6: 6; 28: 7. — Iz Marchesettijevih izkopavanj poznamo tudi grobove z enozankastimi fibulami (kot v Tolminu), npr. grobovi 511, 513, 557.

²⁵ C. Marchesetti, Boll. Soc. Adr. 15 (1893) 228.

od svetolucijskih, bi vsekakor smeli tolmačiti tudi z večjim številom starejših grobov, za katere je prav značilno, da so v pridatkih skromnejši. Prav tako je morala biti močna stopnja I c, ki s svojimi številnimi čolničastimi fibulami predstavlja tudi jedro gradiva, izkopanega leta 1953 (T. 2 : 3, 5—8, 3 : 1—6, 8—9, 4 : 2, 7). Lepo ohranjene čolničaste fibule (»conservazione stupenda«) so navdušile že Marchesettija. Skupaj s starejšimi ločnimi dvozankastimi fibulami (T. 3 : 7, 10), mlajšimi rtastimi fibulami (T. 4 : 5, 8—9) ter starejšo varianto kačastih fibul (tab. 4 : 6) kaže fibulni inventar, da je glavnina grobov pred mlekarno sodila prav v čas okoli 600 pr. Kr., to je v stopnjo Sv. Lucija I c. Očitno moramo postaviti v to obdobje tudi grobove 1—8, pri čemer nam ostaja grob 7 nejasen: estenska vaza s plastičnimi, grafitiranimi pasovi (T. 1 : 9) je po današnjem poznanju že mlajša in nezdržljiva s skodelo na visoki nogi (T. 1 : 6). Kot sem že omenil pri opisu grobov, naknadni poseg v grob ne bi bil izključen, čeprav ni zanesljivo razviden. Predcertoški horizont (stopnja II a), ki ga zastopa predvsem kačasta fibula, je v izkopu 1953 le skromno zastopan (T. 4 : 10—11). Obe certoški fibuli (T. 4 : 1, 4) sta gotovo že mlajši (II c)²⁷ in govorita o naknadnem pokopu na tistem delu nekropole, kjer so sicer pretežno pokopavali v stopnji I c.

Grobove pred mlekarno Planika, izkopane 1953 in 1955, moramo torej postaviti pretežno v čas okoli 600 pr. Kr., to je stopnjo Sv. Lucija I c, pri čemer ravno še dosežejo tudi sredo šestega stoletja (stopnja II a), kot je razvidno iz obeh kačastih fibul (T. 4 : 10—11) in estenske žare (T. 7 : 4), medtem ko gre v grobu z obema velikima certoškima fibulama očitno za sto let mlajši naknadni pokop. V ta časovni razpon s pretežnim poudarkom na stopnji I c moramo postaviti tudi veliko situlo (T. 8) in drugo manj jasno opredeljivo gradivo, kot so zapestnice (T. 6) in keramiko (T. 7; 9 : 22—27), ne da bi ga hoteli na tem mestu podrobnejše analizirati.

Gradivo iz dunajske zbirke (T. 5 : 1—4, 6—7, 10, 12—16, 18) je kronološko še dosti bolj neenotno in študijsko nepomembno.

Edina figuralno ornamentirana situla (T. 11), ki jo lahko dobro uvrstimo v dolenjski krog situl, sodi zanesljivo v certoški horizont (stopnja II b), to je v čas okoli 500.

Vsekakor je važno, da se kobariško grobišče nadaljuje tudi v latensko obdobje, o čemer pričajo železni latenski meči, čščiti (cfr. T. 10 : 12—13) in fibule.²⁸ Tudi v tem je Kobarid sličen Sv. Luciji, le da je v svetolucijski nekropoli latensko gradivo ohranjeni pretežno sporadično brez zaključenih grobnih celot. S posameznimi rimskimi najdbami pri Sv. Antonu pa je zagotovljeno življenje tudi v čas rimske zasedbe.

Iz Marchesettijevih poročil lahko dobimo še nekaj dragocenih podatkov. Tako smemo računati s horizontalno stratigrafijo. Na posestvu Manfreda (po domače Šribarja, kjer so naleteli na prve najdbe) so ležali starejši grobovi (z dvozankastimi ločnimi fibulami, situlastimi posodami in skodelami na nogi), dalje proti Soči pa mlajši (najprej s čolničastimi in rtastimi fibulami, nato pa še z mlajšimi).²⁹ K splošni označbi sodi še podatek, da so pokopavali v Kobaridu mnogo bolj na redko (tudi 2,5 krat bolj kot v Sv. Luciji, pravi za leto 1889 Marchesetti) in da so bili grobovi slabše ohranjeni. Vzrok je predvsem v tem, da so bili kobariški plitvejši in zaradi tega bolj izpostavljeni plugu.

²⁷ Sodita v skupino IX d po Teržanovi, Certoške fibule in njen čas v jugovzhodnem alpskem svetu (1975, tipko-piana magistr. naloge) 76 sqq.

²⁸ C. Marchesetti, o. c., 13 (1891) LI.

²⁹ C. Marchesetti, o. c., 12 (1890) XIV.

Iz Marchesettijevih poročil, ki jih novo gradivo dobro potrjuje, pa dobimo še važen podatek, ki nam omogoča videti med Sv. Lucijo in Kobaridom kljub nedvomni pripadnosti isti skupini, vendarle tudi razlike. Kaže jih predvsem lokalno občutljiva keramika. V Kobaridu prevladujejo v starejšem obdobju glinaste situle in skodele na visoki nogi, medtem ko v Sv. Luciji lonci z ročajem na trupu (pentola ad orechietta). Razmerje je Marchesetti leta 1893 (torej že po odkritju večine kobarških grobov) lahko izrazil v prepričljivih procentih: glinaste situle predstavljajo v Kobaridu 19,32 % vse keramike, medtem ko v Sv. Luciji le 5,16 %, skodele na nogi 17,28 %, medtem ko v Sv. Luciji le 1,70 %. Nasprotno pa dosežejo lonci z ročajem 34,61 %, v Kobaridu pa le 8,63 %.³⁰

Primerjava je toliko bolj dragocena, ker primerjamo istočasno keramiko: tako glinaste situle kot skodele na visoki nogi na eni strani, kot lonci z ročajem na drugi, so predstavniki starejše svetolucijske stopnje.³¹ Iz primerjave lahko jasno razberemo, da je Kobarid v svoji keramiki močneje naslonjen na Este, kjer v starejši stopnji (Este II a — b) prav tako pogosto dobimo glinaste situle in skodele na nogi.³² Svetolucijska keramika pa je formalno bolj povezana z Istro, čeprav ne pozna več tipičnega istrskega okrasa.³³ Ta razmerja se izražajo tudi v gradivu Izkopanem 1953—55 pred mlekarno: v njem imajo skodele na visoki nogi in glinaste situle iz temnosive gline prav poudarjeno vlogo. Slednje imajo sicer že nizko nogo, predstavljajo torej že razvojno stopnjo, ki je v časovni stopnji I c dobro razumljiva, vendar so v Sv. Luciji prav tako redke; iz Szombathyjevih izkopavanj jih praktično ne poznamo.

Večjo povezavo Kobarida z estenskim prostorom lahko vidimo tudi v podatku, da je v Kobaridu v nasprotju s Sv. Lucijo veliko posod okrašenih z glajenim ornamentom, zopet poteza, ki je prav značilna za Este v stopnji II c in II/III.³⁴ Težje pa lahko razložimo pogostnejši okras s cinastimi lističi v Kobaridu v nasprotju z žebličenjem v Sv. Luciji.

Našo predstavitev Kobarida s tem zaključujemo. Videli smo, da Kobarid kljub precejšnji uniformiranosti svetolucijske skupine, vendarle kaže svoje lokalne posebnosti, ki dobro dopolnjujejo podobo svetolucijske skupine. Seveda pa v našem poročilu nismo mogli izčrpati vseh možnosti, ki še vedno ostajajo skrite v velikem številu odkritih grobov tako Sv. Lucije kot Kobarida in ki jih ne bo mogoče izrabiti brez dobre kataloške objave obeh najdišč.³⁵

NECROPOLI DELL'ETA DELL FERRO DI KOBARID (CAPORETTO) (Riassunto)

Nell'articolo si pubblicano i materiali del periodo hallstattiano concernenti la necropoli di Kobarid (Caporetto) venuti alla luce durante gli scavi per la costruzione della nuova fonderia Planika ed in occasione dei sondaggi eseguiti nel 1955.

Vengono pubblicati pure i materiali, relativi alla stessa località, custoditi nel Museo di storia naturale di Vienna (raccolta Kragel) e quelli, concernenti gli scavi operati da Marchesetti negli anni 1886—1892 e 1903—1904, in tutto 1100 tombe. I materiali in parola sono custoditi nel Civici Musei di Storia ed Arte in Trieste ed, eccettuate le parti qui riportate, sono rimasti finora inediti.

³⁰ C. Marchesetti, o. c., 15 (1893) 205 sq.

³¹ Za tip lonca z ročajem in njegovo kronološko oceno cf. O. H. Frey — S. Gabrovec, Actes du VIIIe Congrès UISPP (Beograd 1971) 198, Abb. 8: 1. — B. Teržan — N. Trampuž, o. c., T. 1: 1, 3.

³² O. H. Frey, Die Entstehung der Situlenkunst, Röm. — Germ. Forsch. 31 (1969) 12. Cf. grob 233, kjer dobimo tudi lonc z ročajem (Taf. 4: 15), ki je sicer v Este izjemen.

³³ Za Istro cf. Picugi, Duhn — Messerschmidt, o. c., Taf. 24.

³⁴ O. H. Frey, o. c., 15 sq.

³⁵ Leta 1953 in 1955 pridobljeno gradivo je zrisala Erna Navinšek, zbirko Kragel iz Naravoslovnega muzeja na Dunaju Darja Grosman (ki je pripravila tudi vse tabele), načrte pa Roman Hribar. Vsem se za njihovo delo še enkrat najlepše zahvaljujem.

L'autore, in base ai nuovi materiali venuti alla luce ed alle sucinte relazioni del Marchesetti, definisce ex novo la collocazione cronologica e culturale di Kobarid nel quadro dell'insediamento di Most na Soči (S. Lucia d'Isonzo).

(Tradotto da Stanko Murovec)

DIE NEKROPOLIS IN KOBARID (CAPORETTO, KARFREIT) AUS DER EISENZEIT (Zusammenfassung)

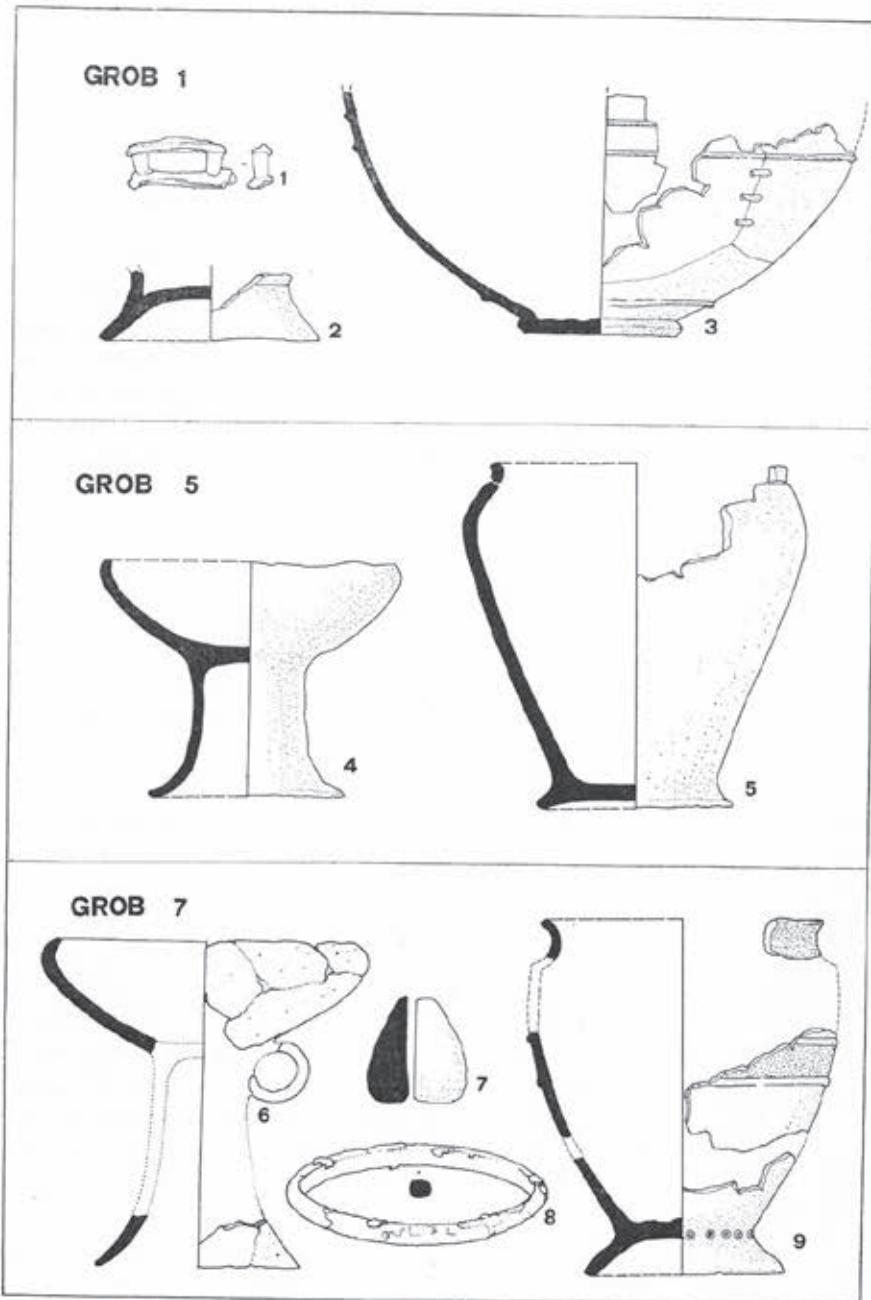
Im Artikel sind beschrieben die Hallstattischen Funde der Kobarider Nekropolis, die beim Bau der neuen Molkerei »Planika« in Jahre 1953 und bei den Sondierungsarbeiten im Jahre 1955 zutage traten.

In selben Artikel sind die sich im Naturwissenschaftlichen Museum in Wien befindlichen Kobarider Funde (Kragel Sammlung), sowohl wie auch die durch Marchesetti ausgegrabenen und bis heute wenig veröffentlichten Funde behandelt. Marchesetti hat in den Jahren 1886—1892 und in den Jahren 1903—1904 insgesamt 1100 Gräber ausgegraben. Die ausgegrabenen Gegenstände sind im Civici Musei di Storia ed Arte in Triest aufbewahrt. Mit Ausnahme, der in diesem Artikel veröffentlichten Funden, wurden soweit keine anderen Funde veröffentlicht.

Der Autor hat auf Grund der neuen Funde und der bescheidenen Marchesettis Berichte chronologisch und kulturell die Stelle von Kobarid im Rahmen der Gruppe von St. Lucia (Most na Soči) neu bestimmt.

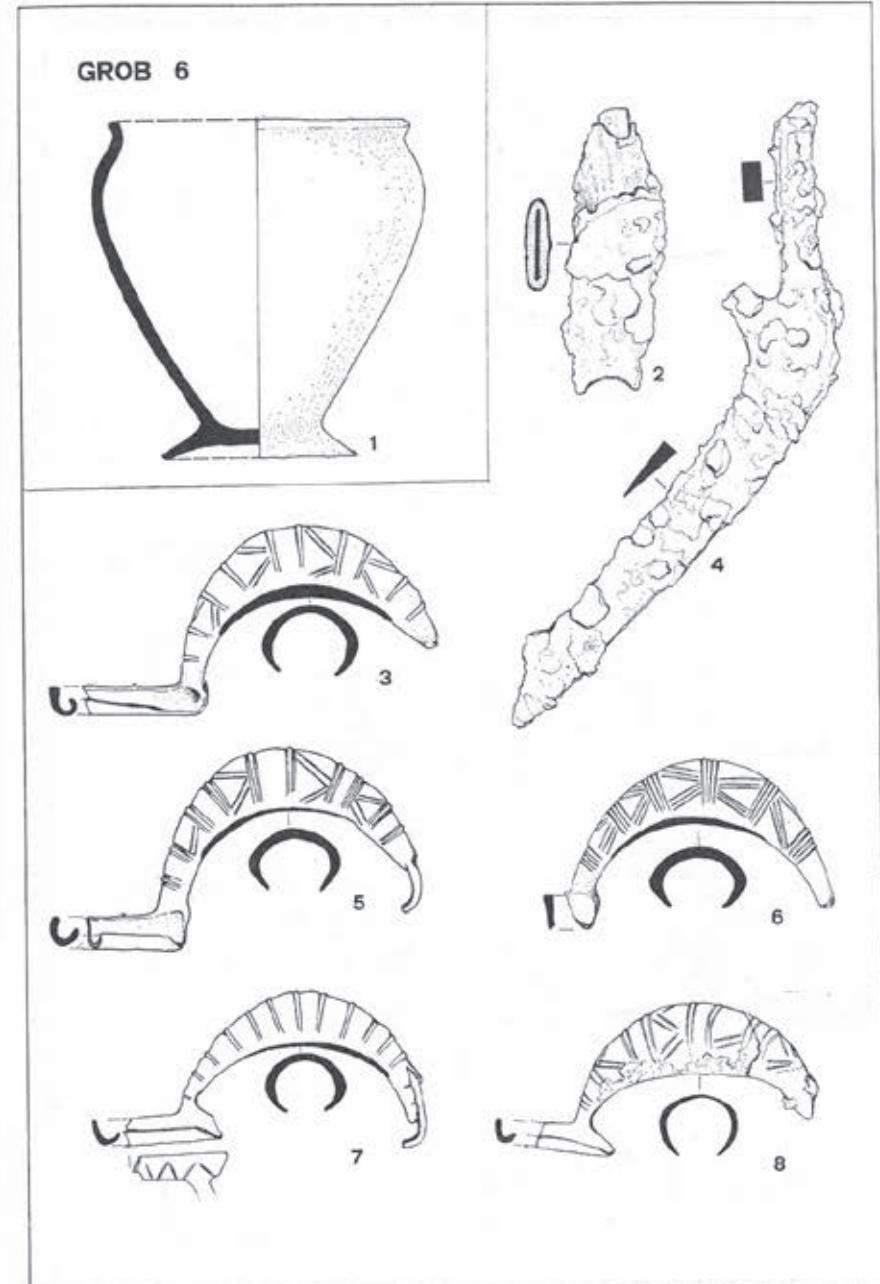
(Überzeugt von Aleš Komavec)

T. 1.

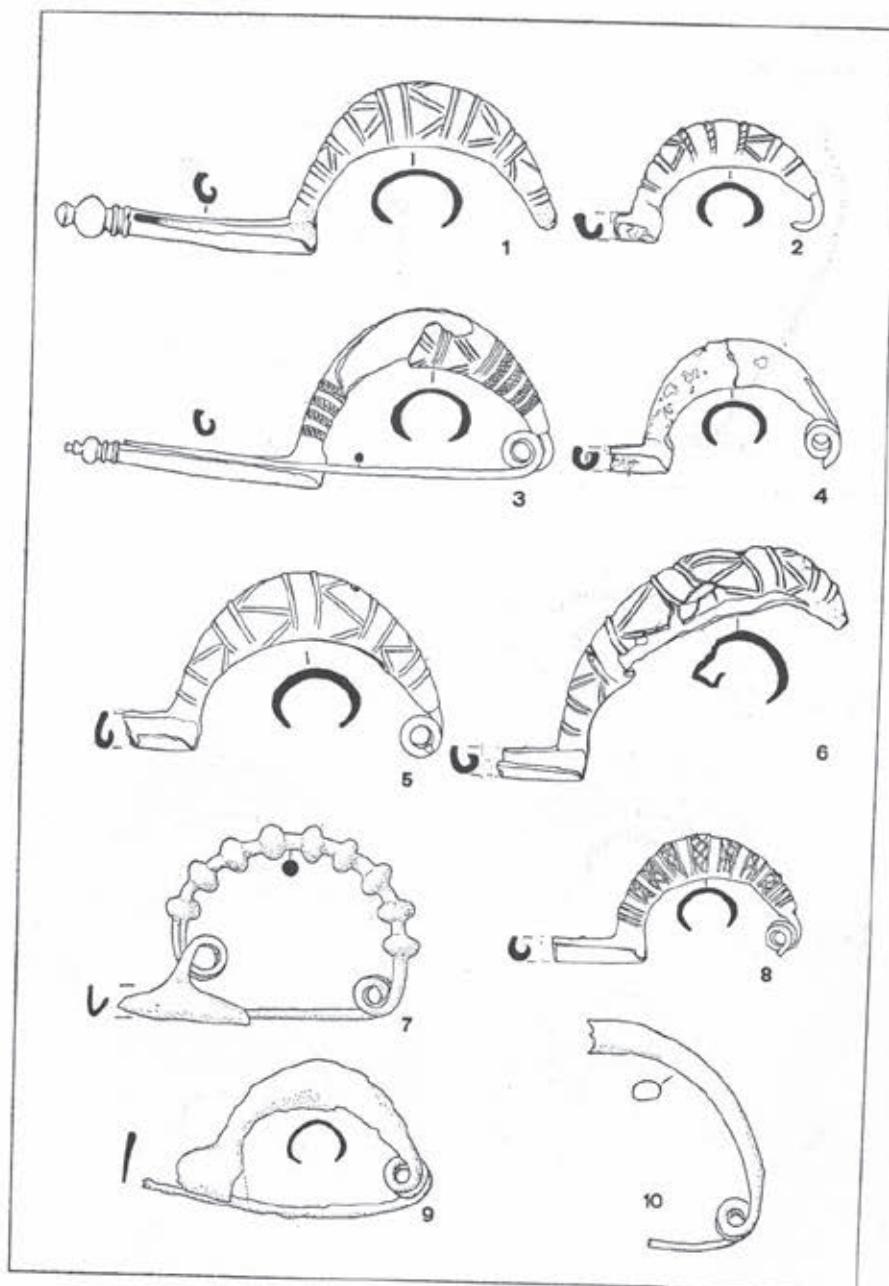
Kobarid — mlekarna Planika. Izkopavanje 1955
1. 7—8 M. 1 : 2; 3. 4—6. 9 M. 1 : 4

T. 2.

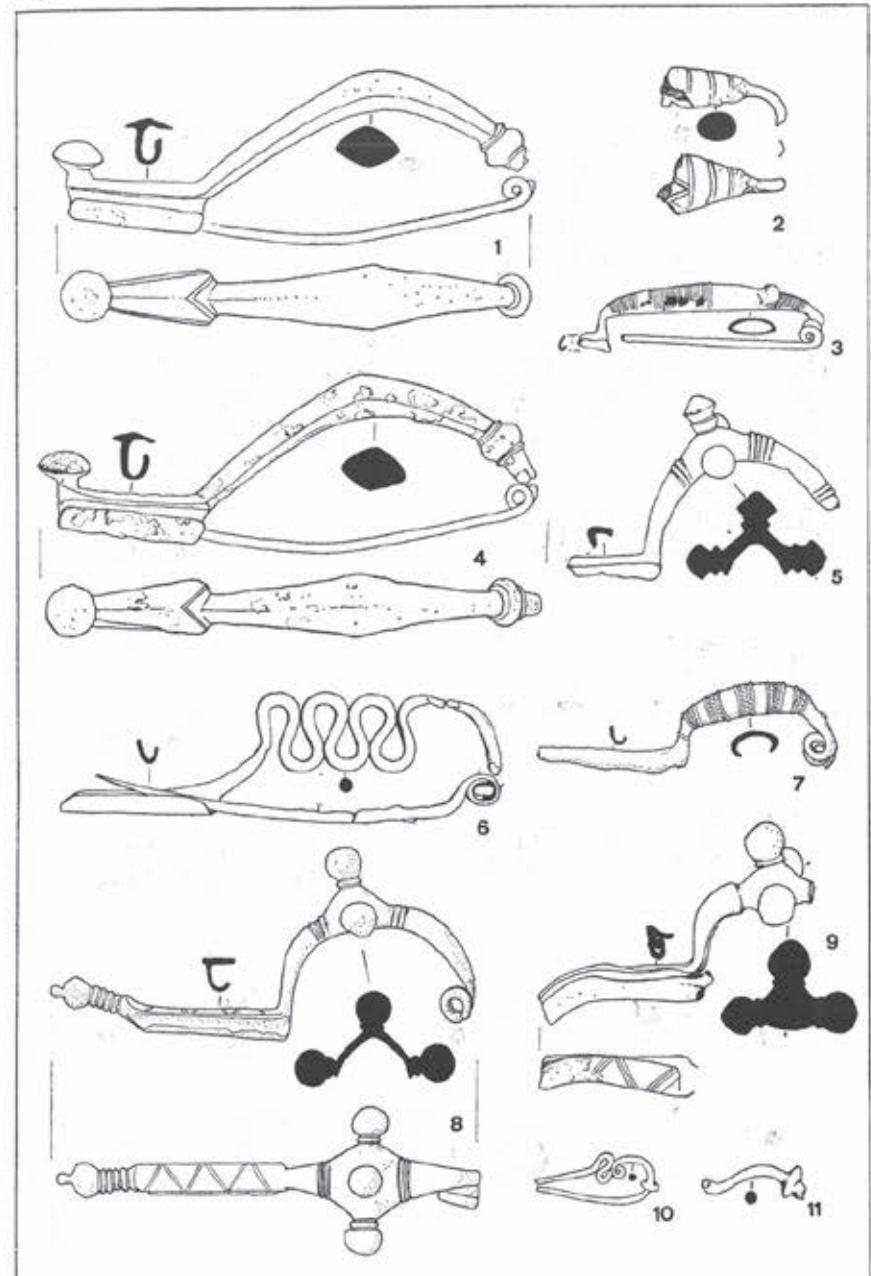
Kobarid — mlekarna Planika. I. izkopavanje 1953, ostalo leta 1955
1 M. 1 : 4; 2—8 M. 1 : 2

T. 3.

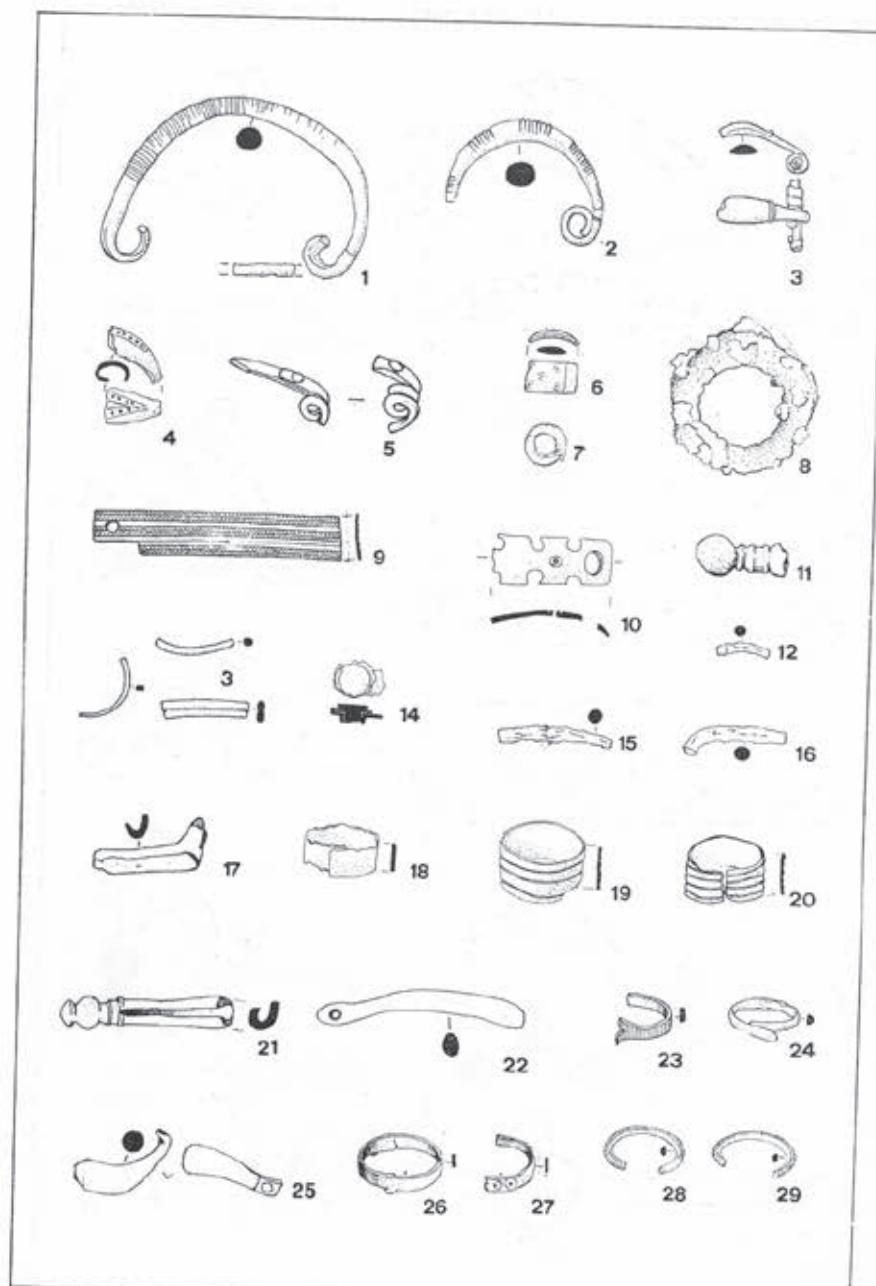
Kobarid — mlekarna Planika.
Vse M. 1 : 2

T. 4.

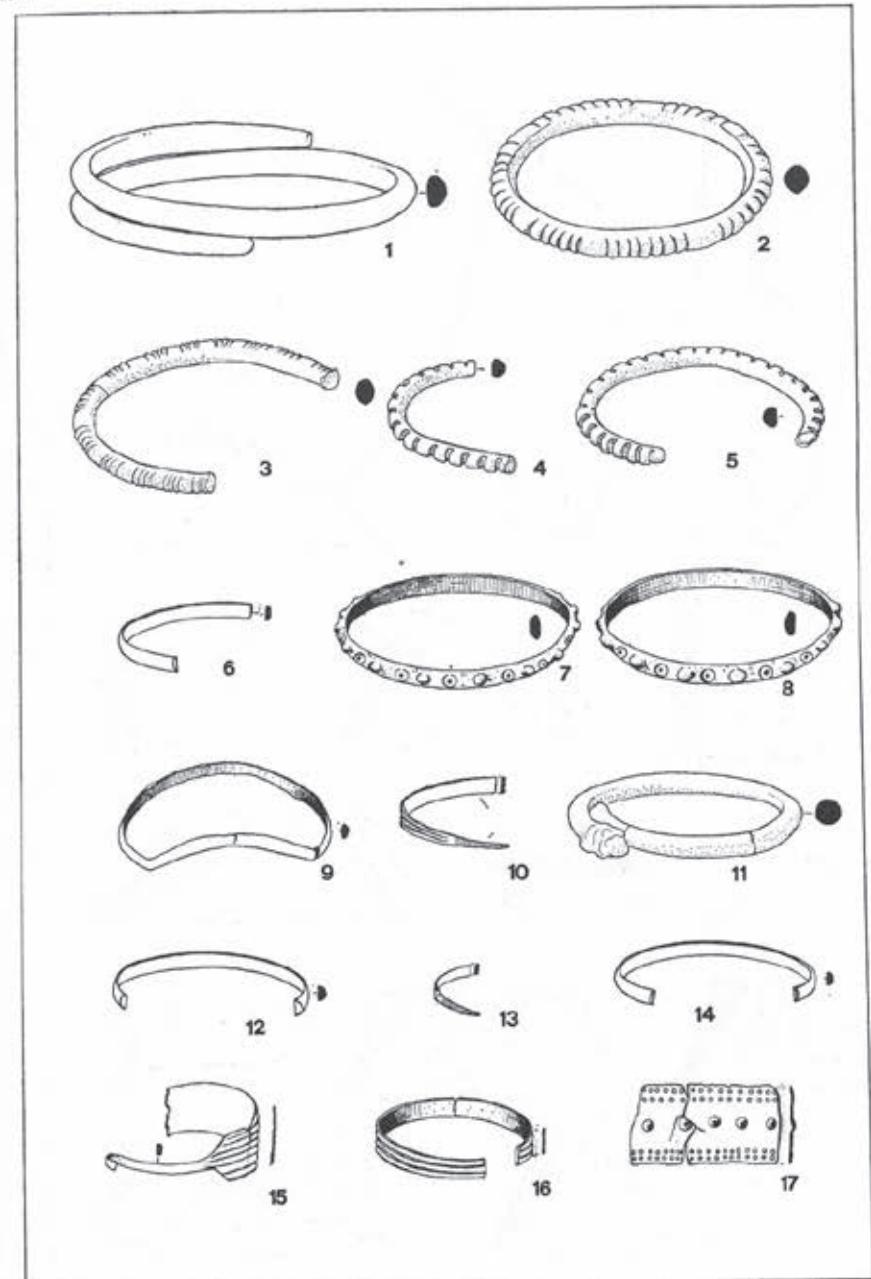
Kobarid — mlekarna Planika.
Vse M. 1 : 2

T. 5.

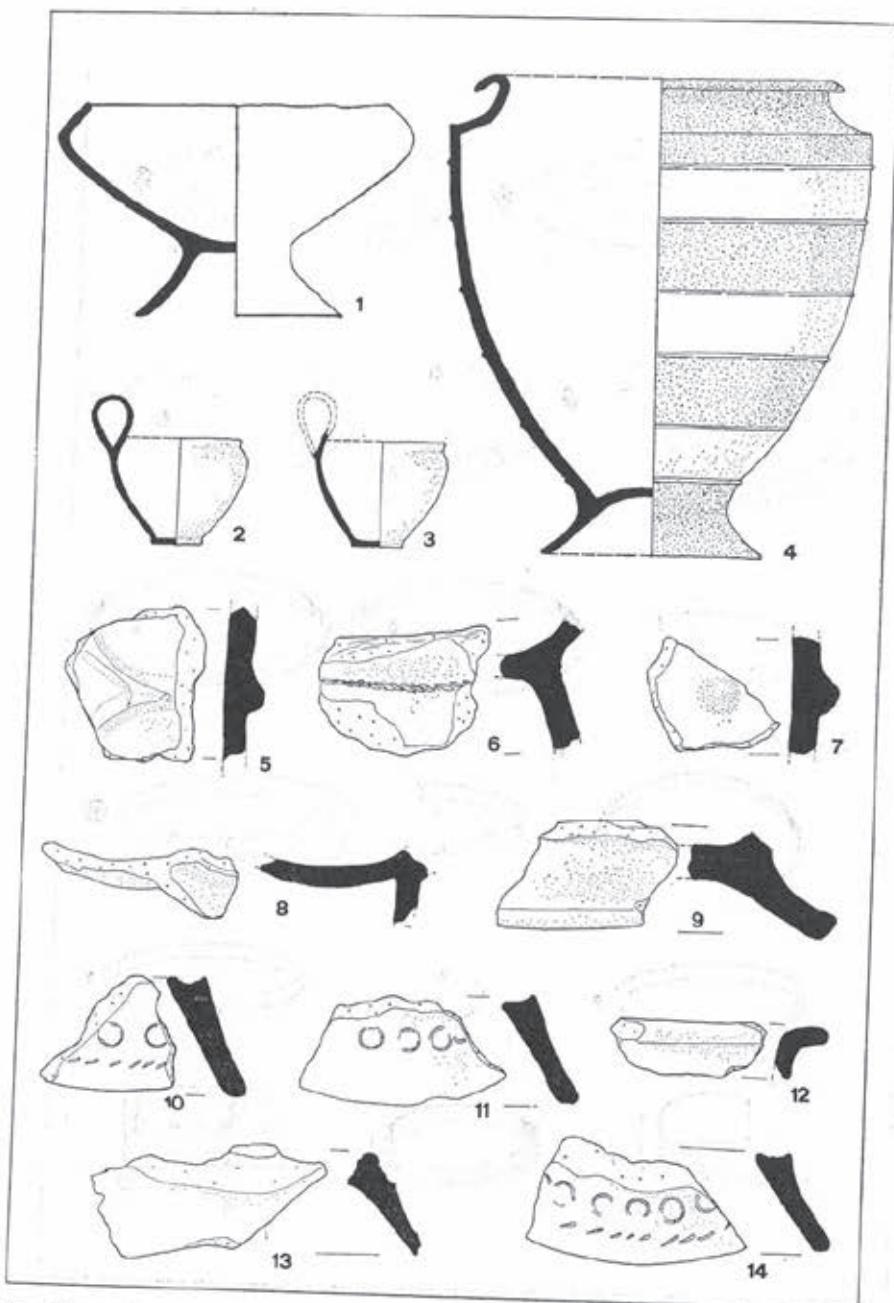
Kobarid. 1 : 4, 6—7, 10, 12—16, 18
 Zbirka Kragel (Naravoslovni muzej) na Dunaju, ostalo mlekarna Planika. Vse M. 1 : 2

T. 6.

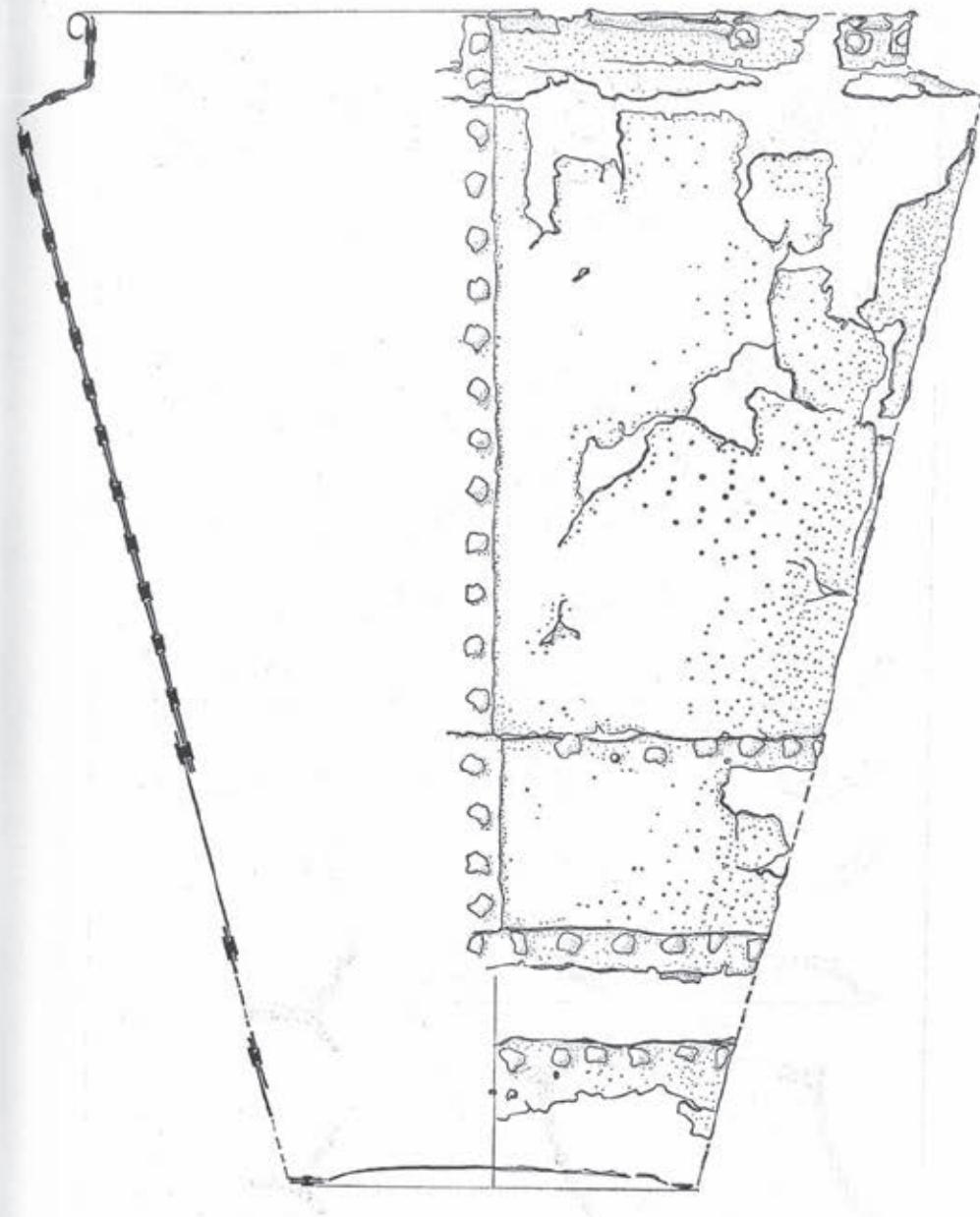
Kobarid — mlekarna Planika.
 1 : 20 M. 1 : 2, ostalo 1 : 4

T. 7.

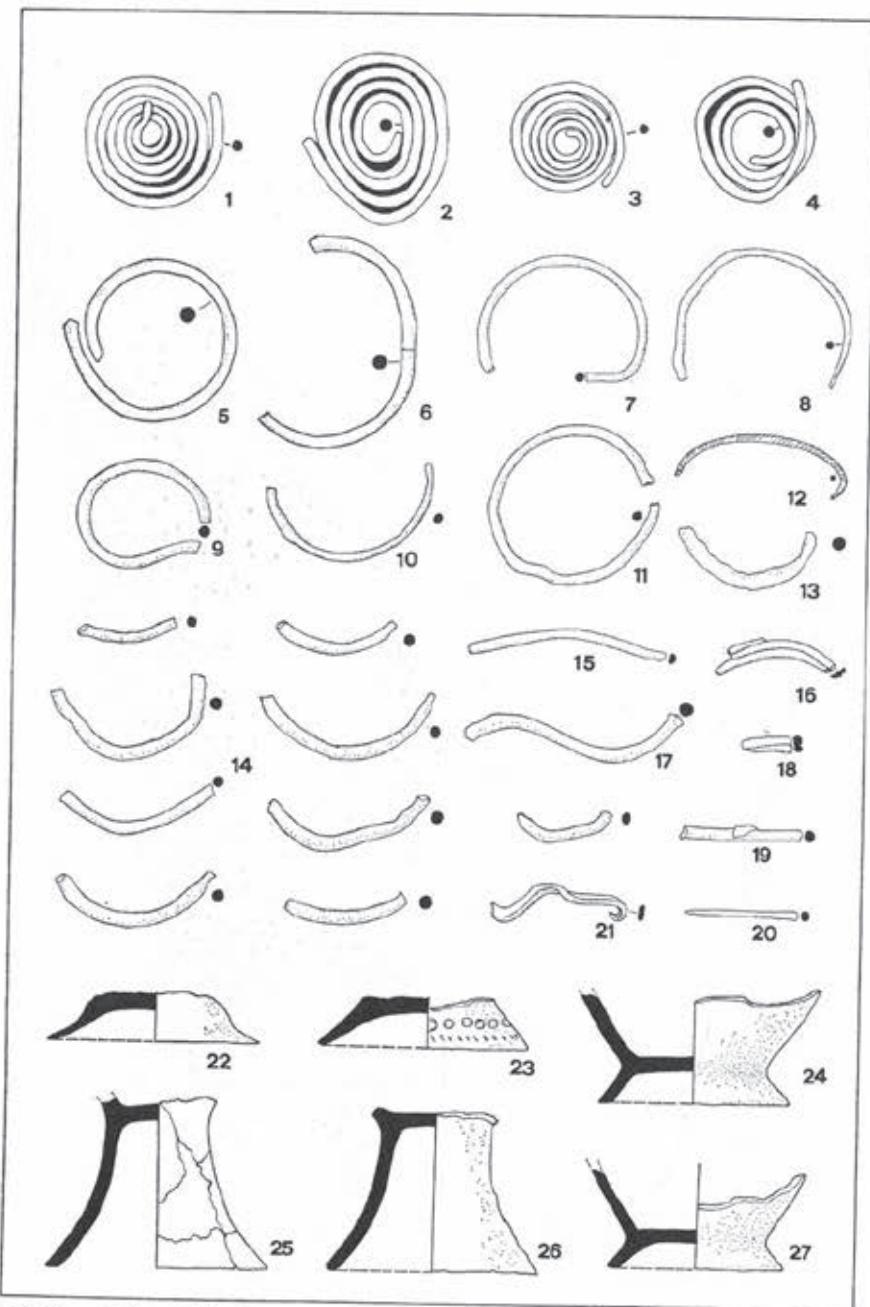
Kobarid — mlekarne Planika.
1—4 M. 1 : 4, ostalo 1 : 2

T. 8.

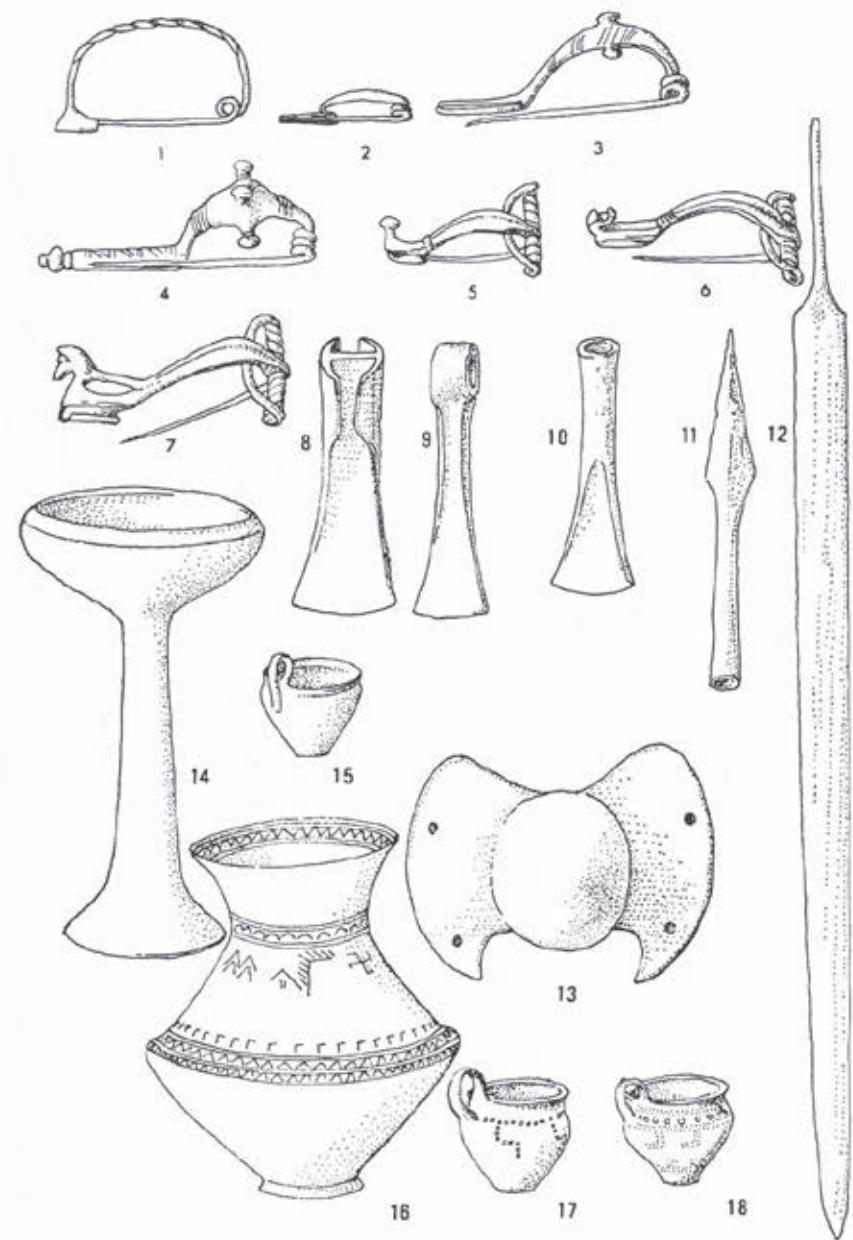
Kobarid — mlekarne Planika.
M. 1 : 4

T. 9.

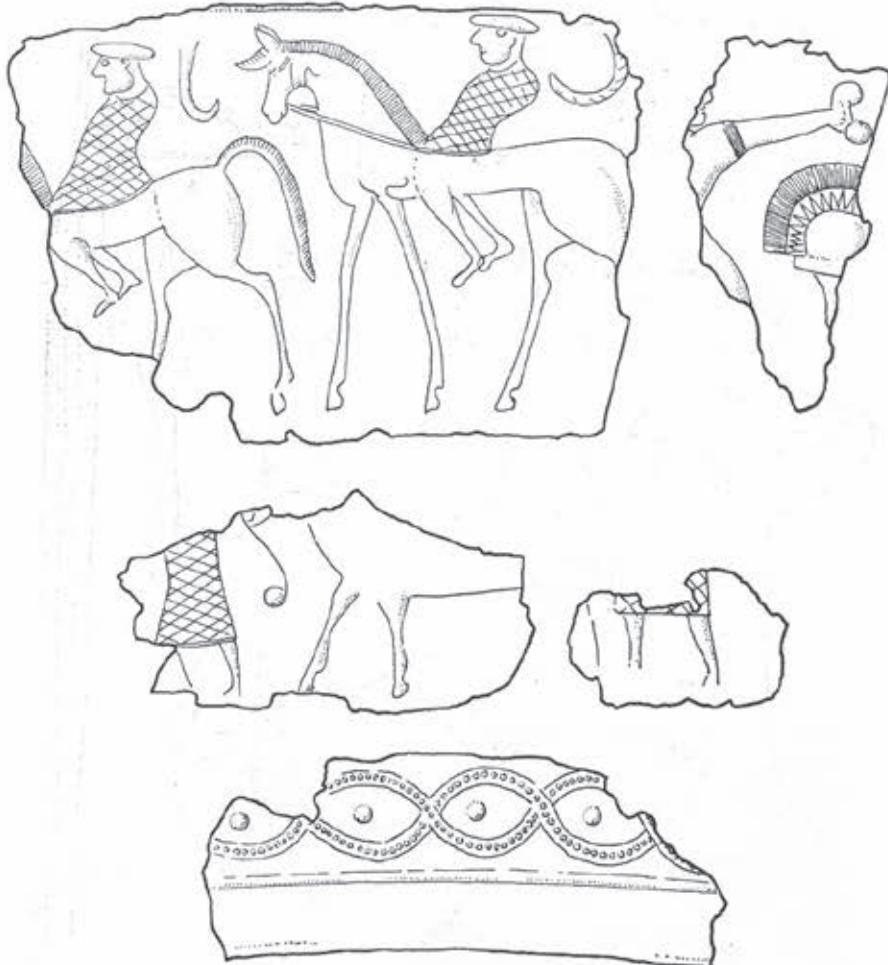

Kobarid — mlekarina Planika.
M. 1 : 2

T. 10.

Kobarid, izkopavanje Marchesetti.
1—7 M. 1 : 3; 8—12 M. 1 : 5; 13 M. 1 : 10; 14—18 M. 1 : 6
(Po Marchesettiju)

Kobarid, izkopavanje Marchesetti
M. malo manj kot 1 : 1 (po Lucke—Freyu)

Drago Svoljšak, višji kustos, Goriški muzej

UTRINKI O GOSPODARSTVU V POSOČJU V STAREJŠI ŽELEZNI DOBI

Grobišče takega obsega, kakršno je tolminske,¹ s 460 raziskanimi grobovi nudi raziskovalcu mnogotere možnosti in smeri iskanja. Lahko se spopada s kronološkimi ali historičnimi problemi, išče kulturno ali etnično pripadnost pokopanih ali pa poizkuša v grobnem gradivu najti pričevanja o načinu življenja, gospodarskih dejavnostih ali o duhovni kulturi.² Prav za to obliko iskanja je grobno gradivo še najmanj zgovorno, pa kljub temu ne smemo zanemarjati tistih, pač prav skromnih možnosti, ki nam jih nudi, kolikor izhajamo iz spoznanja, da je cilj arheologije rekonstrukcija življenja v vseh njegovih oblikah.

V Tolminu je bilo v grobovih najdenih nekaj predmetov, ki izstopajo iz večinske skupine nakitnih predmetov in ki jih moremo uvrstiti med orodja ali orožje ali pa posredno izpričujejo eno izmed dejavnosti. To so bronast trnek iz groba 155 (sl. 1: 3) in bronasti šlavanki iz grobov 130 (sl. 1: 2) in 229 (sl. 1: 1); med orodja sodijo tudi številna glinasta vretenca (sl. 2: 1—8). Le izjemen pojav je v tolminskih grobovih orožje, in tako je bila samo v grobu 158 najdena ostkopja (sl. 1: 4). Posredno pa o gospodarjenju pripovedujeta bronasta dvojnoplloščičasta fibula in železna, na fibulo prižgana zapestnica iz groba 345—346 (sl. 3 in 4), na kateri so ohranjeni kosi tkanine.

Gotovo sta ta zadnja predmeta najbolj zanimiva — na njih je po srečnem naključju ohranjena, z železovim oksidom impregnirana tkanina — in povečujejo ne preveč bogate tekstilne ostaline naše starejše železne dobe.³ Na izvrstnih primerih tkanine iz Hallstatt⁴ in Dürnberga⁵ temelji študij predenja in tkalstva v halštatskem obdobju, obenem pa prav ti vzorci izpričujejo veliko znanje ter tehnično sposobnost in spretnost halštatskodobnih tkalcev. Po tehnični plati in po uporabljeni surovini tolminska tkanina ne predstavlja izjemnega pojava, volna (?) je stekana v t. l. keper vez, ki je prav v starejši železni dobi bila polno uveljavljena.⁶

Vsekakor moramo upoštevati pri naši tkanini možnost, da je prišla v posest pokojnika z nakupom, torej s posredovanjem trgovca iz tujega okolja, nobenih zadržkov pa ni, da bi ne smeli videti v njej izdelka domače proizvodnje. Dovolj je namreč pričevanj, že v tolminskih grobovih, ali pa sosednjih, sočasnih najdišč, ki utemeljujejo tako presojo.

¹ D. Svoljšak, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie* (Beograd 1971) 233 sqq; *Idem*, *Tolmin, Inventaria Archaeologica, Jugoslavija*, fasc. 18 (1974) Y 169 — Y 178.

² D. Svoljšak, AV 24 (1975) 397 sqq.

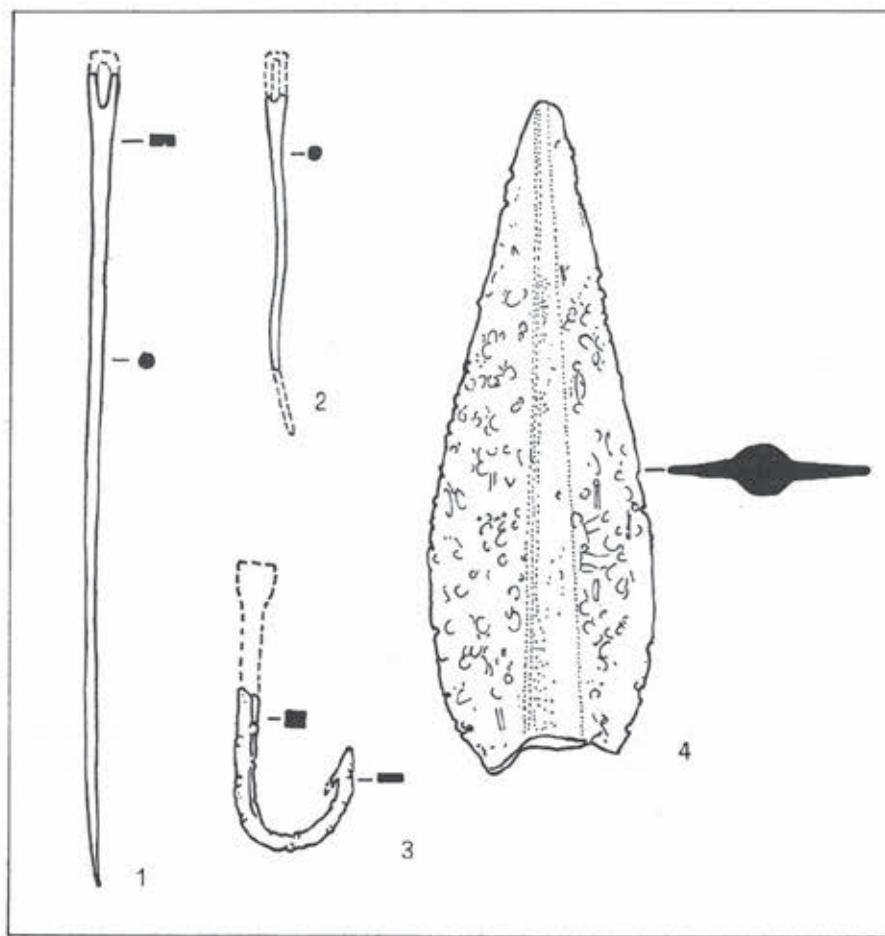
³ Ostalino tekstila so bile odkrite npr. na Vačah (F. Stare, Vače, Arheološki katalog Slovenije 1 (1955), npr. T. 48: 8; 62: 2,6; 63: 1,2,4), v Črnomlju (J. Dular, AV 24 (1975) 544 sqq., T. 11: 7; T. 16: 4).

⁴ H.-J. Hundt, Krieger und Salzheren (1970) 53 sqq.

⁵ *Idem*, Jahrb. d. Röm.-Germ. Zentralmuseums Mainz 8 (1961) 25 sqq.

⁶ *Idem*, Krieger und Salzheren (1970) 57.

Najprej o volni, surovini, iz katere je naša tkanina stkana. Za starejšo železno dobo sta ovčjereja in kozjereja izpričani kot pomembni gospodarski dejavnosti,⁷ rejo drobnice na področju svetolucijske halštatske kulturne skupine pa potrjujejo tudi nekateri arheološki dokazi. To so predvsem številne ovčje in kozje kosti iz stanovanjskih objektov in plasti halštatskodobne naselbine na Mostu na

Slika 1. Tolmin. 1 — grob 229, 2 — grob 130, 3 — grob 155, 4 — grob 158. Vse bron. (1—4=1 : 1).

Soči,⁸ prezreti pa ne smemo tudi kosti drobnice, ki jih je našel C. Marchesetti na ustrini v Kobaridu.⁹ Nedvomno je drobnica sodila med dokaj priljubljene ter okolu, načinu življenja ter potrebam najbolj primerne domače živali. Takemu sklepu v prid govori še posebej zgovorno pojav kosti drobnice v ostalinah ustrine, drobnica

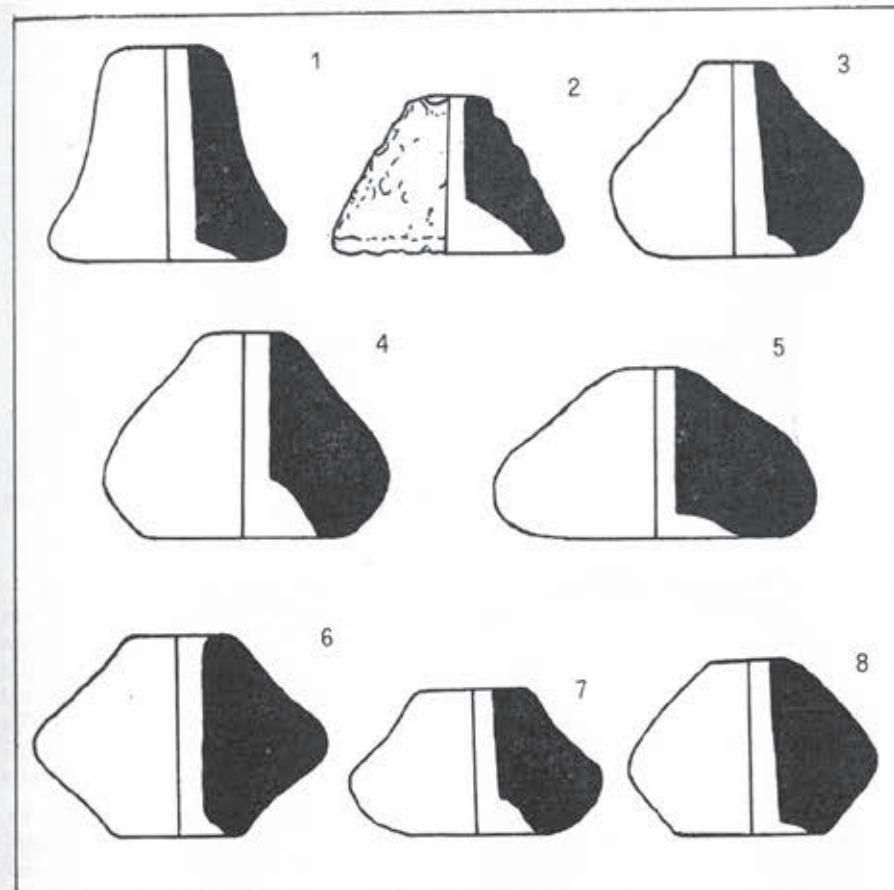
⁷ A. Stipčevič, Iliri (1974) 140.

⁸ Analizo kosti iz naselbinskih plasti na Mostu na Soči sta napravila Janez Dirjec in Vaso Mikuž.

⁹ C. Marchesetti, Bell. Soc. Adr. 14 (1892) XIII.

je bila torej vključena v pogrebeno obredje, pogostost teh kosti v naselbini na Mostu na Soči pa pomeni, da tudi v prehrani tedanjih prebivalcev Posočja drobnica ni imela majhne vloge.¹⁰

Povsem logična posledica te zvrsti živinoreje je uporaba volne, ki je bila poleg lanu osnovna surovina halštatskodobnega tekstilstva.

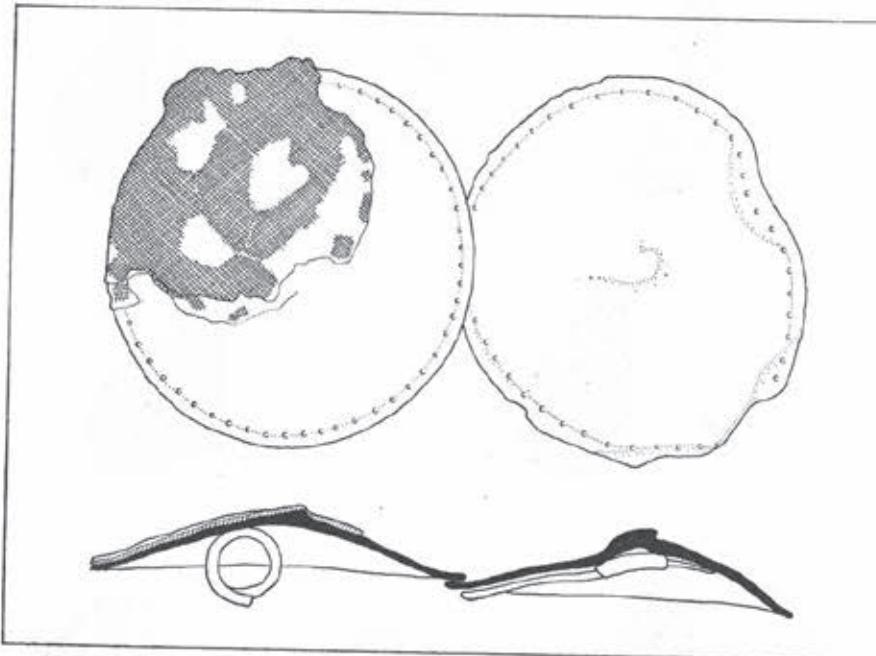

Slika 2. Tolmin. 1 — grob 230, 2 — grob 209, 3 — grob 104, 4 — grob 60, 5 — grob 281, 6 — grob 215, 7 — grob 398, 8 — grob 167. Vse glina. (1—8=1 : 1).

Prav tako kot za rejo drobnice in iz nje izhajajočo uporabo volne, imamo med gradivom iz tolminskega grobov prvine, ki utemeljujejo tkalstvo kot eno izmed oblik domače delavnosti starejše železnodobnih naseljencev Posočja. To so glinasta vretenca ali uteži za statve (sl. 2: 1—8). Zanje je dovolj zanesljivo in

¹⁰ Ovcarstvo je ostalo pomembna gospodarska dejavnost tudi v naslednjih obdobjih; zanj imamo ponovno dovolj preprtičljive dokaze iz plasti rimskeodobne hiše na Mostu na Soči (1. stol. pr. n. št.), ali v grobovih latenskodobnega grobišča na Idriji ob Bači, kjer so bile najdene škarje za strizjenje ovac (J. Szombathy, MPK 1 (1901) sqq; grob 16, fig. 188). Med priznavanja o pomenu in razvilitosti ovcarstva pa sodijo tudi nekateri izrazi, ki so jih Slovani ob naselitvi prevzeli od romaniziranih staroselcev (V. Novak, Linguistica 15 (1975) 110 sqq.).

prepričljive dokazana uporaba pri tkanju na vertikalnih statvah," sodijo pa tudi med tiste predmete, s pomočjo katerih se pokopi v žganih grobovih opredeljujejo po spolu. To so značilen pridatek v ženskih grobovih in prav v Tolminu so večinoma prav v grobovih z najbolj značilnim ženskim predmetom — fibulo. To pa lahko pomeni, da je bila prav ženska nosilec te oblike domače obrti, med ženska opravila pa moremo prištetiti tudi šivanje, saj sta tudi obe šivanki (sl. 1: 1, 2) bili najdeni v grobovih s pokopom ženske.¹²

Slika 3. Tolmin, grob 345—346. Bron. Pomanjšano.

Medtem ko živinorejo, sodeč po živalskih kosteh (poleg kosti drobnice so najpogosteje kosti goveda in svinje) iz naselbinskih plasti na Mostu na Soči ali iz grobov v Tolminu ter z ustrine v Kobaridu, lahko označlmo kot osnovno gospodarsko dejavnost, pa tega, sodeč po grobnih in naselbinskih najdbah, ne moremo trditi za lov in ribolov. S trnkom iz groba 155 v Tolminu (sl. 1: 3) imamo ribolov sicer izpričan, razumljiv pa je tudi v samem okolju, pa vendar se zdi, da je ribolov bil postranskega pomena v gospodarstvu halštatskodobnih Posočanov.

Še teže kot ribolovu je oceniti pomen lovu. Njegovo vlogo zmanjšujejo zelo redke kosti divjih živali med kostnim gradivom iz naselbine na Mostu na Soči, kost gozdnega jelena v žganini iz groba 35 v Tolminu pa mu pomen povečuje, čeprav morda ne kot obliki pridobitne gospodarske dejavnosti. Kot dokaz lova je moč upoštevati tudi ost kopja iz groba 158 (sl. 1: 4), vendar je to dokaj tvegan početje, kajti meja med lovskim in bojnim orožjem je povsem zbrisana.

¹¹ A. di Vita, Archeologia classica 8 (1956) 40 sqq., z obsežno literaturo.

¹² Cf. npr. K. Birket-Smith, Putovi kulture (Zagreb 1960) 109 sqq.

Slika 4. Tolmin, grob 345—346. Bron.

Trnek, ost kopja in tudi jelenova kost so bili pridatek v grobovih s pokopom moškega. Sta bila tudi lov in ribolov izrazito moški opravili (?), tako kot smo med ženska dela opredelili tkanje in šivanje. S tem pa se začenja že novo razmišljanje o delitvi dela, o odnosih v družini in vaški skupnosti, o socialni ureditvi. Gotovo tudi spoznanja in ugotovitve, da je živinoreja bila ena od osnovnih gospodarskih panog, ki sta jo dopolnjevala lov in ribolov, in da je tkalstvo bila ena izmed oblik domače dejavnosti, ki je temeljila na rejti drobnice in proizvodnji volne, niso dokončna. Dograjevala jih bodo nova odkritja.

SOME THOUGHTS ON THE ECONOMY DURING THE OLDER IRON AGE IN THE UPPER SOČA VALLEY (Summary)

In the graves of the prehistorical burial-places at Tolmin (Ha B3—Ha C), there were among the decoration objects, some objects which permit us to make a judgment on the economical activities. These objects are, a fishing hook, found in the grave 155 (fig. 1: 3), two bronze needles found in the graves 130 (fig. 1: 2) and 229 (fig. 1: 1), earthen spindles (fig. 2), a spear point from the grave 158 (fig. 1: 4), to these belongs also a fibula from the grave 345—346 (fig. 3, 4) with preserved woven stuff. From the analysis of the found material and taking into consideration some facts connected with the research of the iron age settlement at Most na Soči, it can be ascertained that cattle-breeding and in the first place sheep-breeding and wool production (weaving and sewing) were the basic economic activities. Secondary economic activities were hunting and fishing which were male jobs whereas weaving and sewing were female jobs.

(Translated by A. Komavec)

Nada Osmuk, dipl. arheolog, Zavod za spomeniško varstvo Gorica, Nova Gorica

NOVE ANTIČNE NAJDBE V POVIRU

Vas Povir leži na jugovzhodnem, nekoliko dvignjenem robu kraške planote Gabrk. Na severu jo omejuje cesta, na jugu železница iz Sežane v Divačo. Staro vaško jedro v več strnjeneh stavbnih nizih obdaja prostor okrog male cerkvice sv. Jakoba, novejša gradnja pa postopoma zapolnjuje vrzel med središčem in cerkvijo sv. Petra.

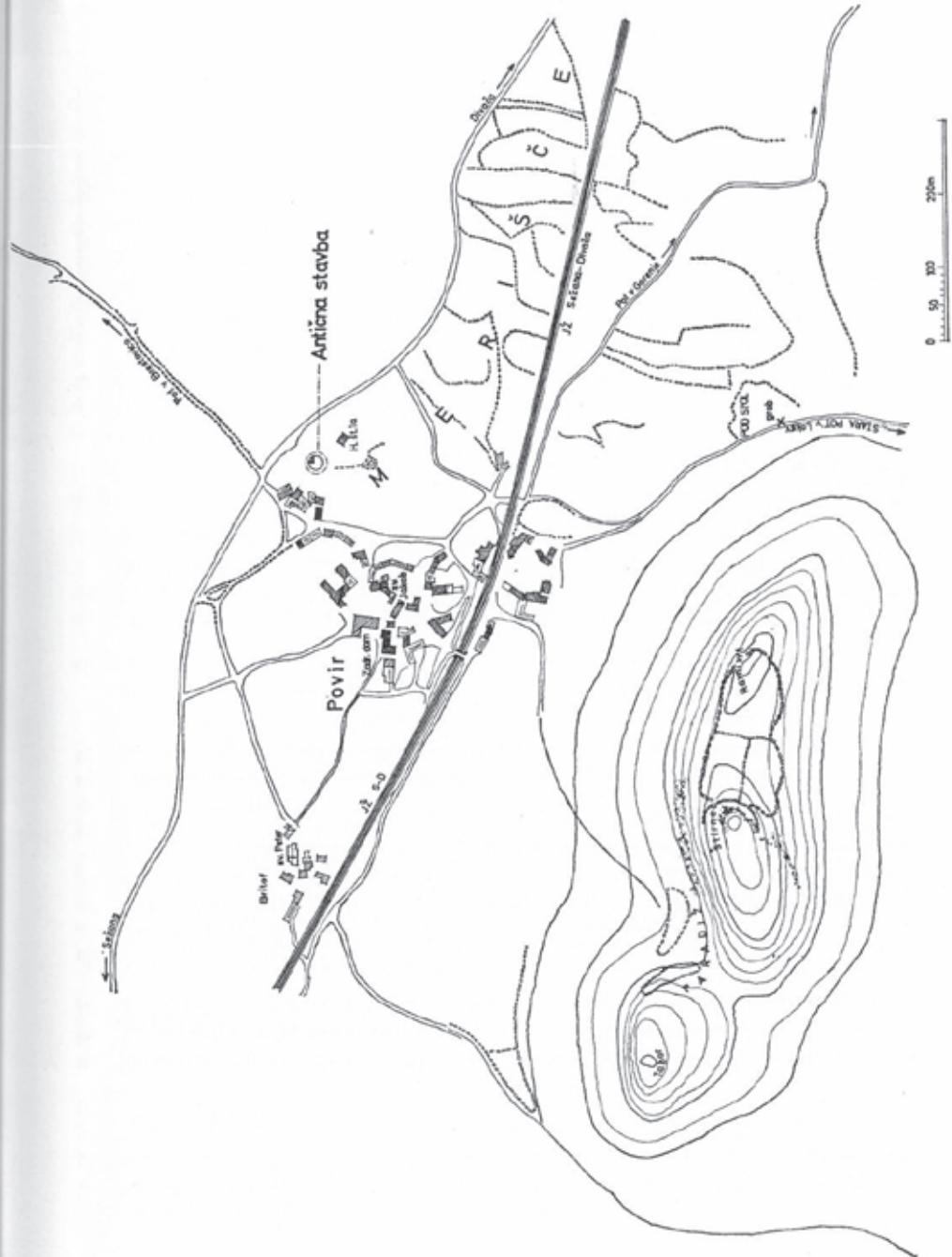
Južno od vasi se dviga pobočje dolgega slemenskega hrbta s tremi vrhovi, z imenom Tabor pa označujejo ves hrib in posebej njegov skrajni severozahodni vrh, kjer so še vidne ruševine zidanih stavb in spodnji obod okroglega stolpa. Srednji vrh imenujejo Štirnca, kjer je na temenu še videti vrhnji del globoko vkopanega in obzidanega vodnjaka. Vzhodni del slemena se prevesi v ozek podolgovat plato, imenovan Ravnih vrh (karta). Na vseh straneh je na pobočjih Tabora še videti obsežne kamnite ograde in groblje, ki predstavljajo ruševine obrambnih zidov in so zapirale vse tri vrhove v dobro utrjeno postojanko.

Ruševine stolpa, vodnjaka in obrambnih zidov na hribu so že od nekdaj burile radovednost in domišljijo ljudskega izročila, zato poznamo niz pripovedi o nastanku »utrdbe«. Ena od njih baja o razvalinah orjaškega rimskega tabora na hribu, druga pripisuje gradnjo času turških vpadov, tretja omenja kot napadalce naših krajev še celo Obre. Ena od pripovedi meni, da je bil okrogli stolp na Taboru s podzemnim rovom povezan z utrdbo na Starem taboru nad Lokvijo, vanj so menda skrili zaklade. Kopanje okrog stolpa na temenu hriba je gotovo posledica iskanja tega zaklada. Vodnjak na Štirnci je služil prebivalcem na hribu, saj drugega vodnega vira ni. Nizko in široko sedlo med Taborom in Štirnco imenujejo Paradiž in pripovedujejo, da so tam nekoč stale hiše.

Ljudsko izročilo navadno izvira iz silno starih, iz roda v rod prenešenih pripovedih o prejšnjih prebivalcih domačih krajev, o njihovih naseljih in grobiščih. Izkažalo se je, da je tudi v Povirju izročilo temeljilo na resničnih zgodbodivskih dejstvih.

Na vseh treh vrhovih Tabora je ležala nekdaj naselbina, pred sovražnimi napadi zavarovana z mogočnim kamnitim zidom, grajenim brez malte; ruševine tega zidu imajo še danes videz visokih nasipov. Nastanek naselbine moramo postaviti daleč v prazgodovinska obdobja, natančnejšo časovno opredelitev pa bodo omogočila šele načrtna raziskovanja. V primerjavi s sorodnimi utrjenimi selišči na Krasu in v Sloveniji naslož moremo soditi, da je ta naselbina živila v vsem železnem obdobju do prihoda Rimjanov. Tedaj se je večina višinskih naselij premaknila v nižine, v Povirju pa se je na Taboru morda obdržala utrjena vojaška postojanka.

Jedro prazgodovinske naselbine je bilo na platoju Ravnega vrha, kjer je še opaziti nizke, nekoliko proti jugu padajoče terase, vzporedno s podolžno osjo

Naselbinska terasa na Ravnem vrhu, ob južnem delu obzidja, zadaj obrambni nasip na vrhu Štirnce

gradišča. Na njihovi površini je najti kose prazgodovinskih lončenih posod in žganino; zdi se, da je bila naselbinska plast najmočnejša znotraj južnega dela obzidja. Plato je s treh strani zavarovan z ruševinami obrambnega zidu, na zahodnem robu sogajo njegovi zidovi do močnega obrambnega oklepa v obliki kroga na vrhu Štirnci, pobočje in sedlo Paradiž pa na severni strani varujejo le še sledovi veznega obrambnega zidu. Vrh Tabor je bil spet samostojno utrjen. Veznega nasipa na južni strani danes ne moremo več slediti. Dostopi na nekdanje gradišče so teže ugotovljivi: najverjetnejši je tistil na severni strani na sedlu v Paradižu, vendar ni ohranjena njegova konstrukcija, saj tam vstopa tudi sedanja kolovozna pot.

Velikost naselbine in izredno utrjena lega pričata tudi o dolgotrajnosti življenja na njej: poleg prazgodovine in antike je hrib Tabor uporabljala tudi srednjeveška utrdbena postojanka, katere sestavni elementi so na tistem mestu povsem uničili starejše kulturne plasti.

Na vprašanje o mestu naselbini pripadajočega grobišča je skušal odgovoriti že eden najboljših poznavalcev kraških gradišč v preteklem stoletju, dr. C. Marchesetti, vendar lokacijo odkritih grobov ni določneje opredelil.¹ Domačini omenjajo za najdbe grobov oziroma »loncev« več lokacij, z raziskavami nam je uspelo določiti eno izmed njih na ledini Podstol, na severnem vznožju Ravnega vrha. Več o tem bomo povedali v poročilu o sondiranju.

¹ C. Marchesetti, Castellieri (1903) 33, op. 1.

Del severnega položnega vznožja hriba Tabor in ravninski del vzhodno od vasi Povir nosi ledinsko ime Merišče, kar že samo po sebi zbudi arheologovo pozornost. Navadno to ime pomeni, da je bila v času slovanske naselitve tod že neka druga, starejša naselbina, morda tudi v ruševinah. V domnevi o starejših ostalinah stavb nas je podprlo tudi ime »stara vas«, kakor izročilo imenuje prostor na Merišču.² Posamezne opisane najdbe iz preteklosti na površini obdelovanju nimenjenih parcel, predvsem najdbe zidov ob oranju, lončenih posod in sledov malte, ki jih domačini imenujejo »apnice«, so nas potrjevale v prepričanju o obstoju neke starejše naselbine na tem mestu. Ponovno so slučajne najdbe opozorile na arheološki pomen imena Merišče.

V februarju leta 1974 je vaščan Roman Štok odkopaval rob velike groblike nanesenega kamenja, kakršne nastajajo na Krasu ob čiščenju obdelovalnih površin. Ob tem delu je našel pod večjim ploščatim kamnom zloženih več železnih poljedelskih orodij. Nekoliko bolj v notranjosti kamnitega kupa pa je odkril ostanke zidov z maltnim vezivom, postavljenih na živo skalo. O najdbi je obvestil Zavod za spomeniško varstvo Gorica, ki je še istega leta izvršil na istem mestu manjša zaščitna izkopavanja, saj je bila dokumentarna vrednost brez tega nепopolна.³

Pogled na ruševine obrambnega obzidja na vzhodni strani Ravnega vrha

² B. Slapšak, VG 17—19/1 (1974) 206; — Topografija ZSV Gorica, poleti 1974.

³ Izkopavanja je omogočila Kulturna skupnost Sežana.

Stavba

Ob odkopu sta bila odkrita dela južnega in zahodnega zidu stavbe in ohranjeni jugozahodni vogal. Izkopavanja so izkop toliko povečala, da sta bila oba zidova odprta tudi z zunanje, to je z južne strani, ob tem pa je bil ugotovljen tud južni podaljšek zahodnega kraha zidu v notrajoš kamnite groblje (sl. 1: 2).

Južni krak zidu je dolg 3,55 m, širok od 0,52 do 0,60 m, največja ohranjena višina je 0,47 m. Na vzhodnem koncu je zid iztrgan, tik pred koncem je na vrhnjem kamnu notranje linije zidu vklesana plitva okrogla vdolbin premera 2 cm (sl. 1: b). Zahodni krak zidu je dolg 2,80 m in je nekaj ožji od južnega, največja ohranjena višina je 0,52 m. Severni konec zidu je segal do roba kamnite groblje in je tu iztrgan, južni pa je od vogala v temeljni vrsti iz večjih obdelanih blokov podaljšan, pri odkopu mu zaenkrat še nismo sledili, sedaj vidna dolžina tega zidu je 3,75 m.

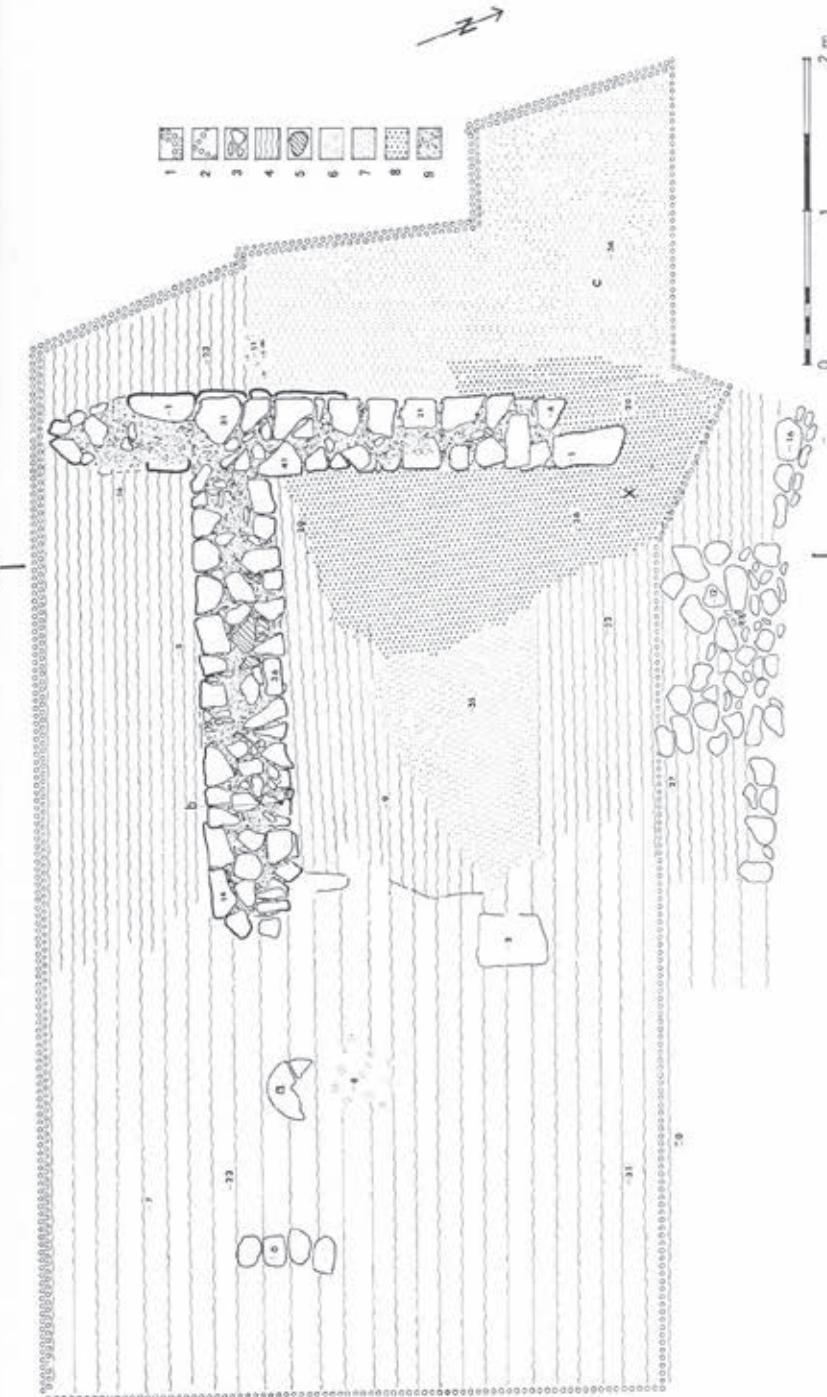
Zidovi so grajeni iz srednje velikih, vsaj na eni strani obdelanih lomljencev belega apnenca, vezivo je srednje kvalitetna malta. Zunanji vrsti kamnov tvorita ravno steno, med polnilom znotraj je opaziti tudi kose strešnih opek. Zgornja površina zidov ni ravna, postopno se znižuje proti iztrganim koncem. Podlaga zidov je večji del nivo flišne skale, neraven in grebenast, vdolbine v skali zapoljuje sivo rjava peskasta humusna zemlja. Južni krak zidu se prilagaja skalnati podlagi, zahodni pa stoji na izravnalni plasti ene izmed večjih vdolbin v skali, ki tvori obenem prvotno hodno površino in podlago tanki plasti maltnega preliv-a estriha. Estrih je debel 1–2 cm, malta je zelo kvalitetna, a brez primešane zdrobljene opeke. Plast estriha je ohranjena v zahodni polovici prostora, ki ga zidna kraka oklepata in ob zunanjosti steni zahodnega kraha, opazna pa je še ob njegovem severnem iztrganem zaključku (sl. 1). Podlaga estriha je ugotovljiva do roba žive skale v odkopanem prostoru, estrih sam pa ni ohranjen. Nivo žive skale na vzhodnem robu presega estrih za 10 do 15 cm, prehod med njima ni izravan. Vzhodnega kraha zidu nismo ugotovili, sledove severnega pa nakazujejo ruševine razmetanih lomljencev tik pod travnato rušo že zunaj nekdanjega roba groblje. Ob odkopu je estrih v prostoru prekrivala plast žganine, ki pa jo je slučajni najditelj v celoti odstranil, z njo pa tudi vse morebitne drobne najdbe.

Pri izkopavanju je bilo sorazmerno težko ločiti antično ruševinsko plast od nanesenega kamenja, mejo označuje zelo tanka plast humusne zemlje, ki se nabira na vrhu kompaktnejše, z žganino in z malo pomešane ruševinske plasti z velikimi lomljenci belega kamna, za razliko od okoliškega črnjakastega flišnega materiala. Vendar je ruševinska plast dobro določljiva le v dosegu zidov, zunaj njih je plast z najdbami le v vrhnjem delu zasipov v vdolbinah med skalami in je stratigrafska ni moč ločiti, kar velja za celotno vzhodno polovico odkopa. Zahodni del zunaj zidu in ohranjene plasti estriha tvori trdno steptana plast rjave zemlje, prekrite s plastjo pepela, pomešanega z zemljijo in drobci oglja, v katerem je ležala edina novčna najdba.

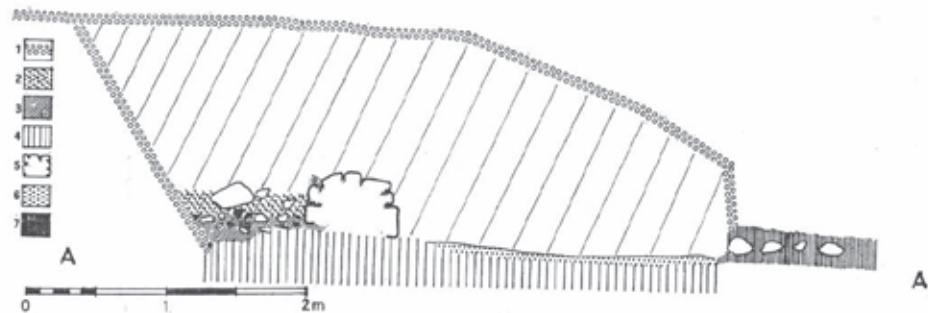
V zasipu vdolbin v vzhodni polovici odkopa so najdbe pogostejše: kosi kamnitih žrmelj (T. 3: 1; sl. 1: a), večja keramična skleda z ročaji (T. 1: 1), več drobcev steklenih čaš (T. 1: 7–10), brusilni kamen (T. 2: 7), svinčen predmet z železnim jedrom (T. 2: 1) in nekaj železnih žebeljev (T. 2: 2, 5, 6).

Z razširitvijo izkopa zunaj južnega kraha zidu sta bili ugotovljeni dve plasti in sicer:

- a) ruševinska antična plast: temnejša zemlja je mešana z žganino in drobci malte, vmes so zlomljeni kosi strešne opeke, nekaj kosov lončenih posod (T. 1: 4–6). Prevladujejo pa zidne ruševine lomljencev belega kamna.
- b) Pod ruševinsko plastjo je prvotna hodna površina iz temnorjave, zbitje zemlje, močno mešane z žganino, v resnici je to izravnalna plast na skalnati podlagi.

Slika 1. Povir—Marišče. Tloris odkopanega dela rimske hiše. 1 — rob izkopa v groblji, 2 — rob groblje pred izkopom, 3 — ruševinska plast lomljencov, 4 — sterilna plast, skala, 5 — opeka, 6 — sledovi žganine, 7 — izravnalna plast, 8 — maltni preliv, a — žrmelje, b — vdolbina v kamnu zidu, c — novec, x — lega oroda ob najdbi.

Slika 2. Povir—Merišče. Profil A—A. 1—vrhnji rob kamnite groblje, 2—ruševinska plast z malto in opeko, 3—izravnalna plast z žganino, 4—sterilna plast, skala, 5—zid iz lomljencev, 6—maltni preliv, 7—humus.

Najdbe iz te plasti so: kos amfornega ročaja, dva kosa ostenja amfore, želen nožič (T. 2: 3), razbita lončena skleda — cedilo (T. 1: 3), lonček z ročajem (T. 1: 2) in kos skodelice v imitaciji terre sigillate.

Majhno število najdb je pogojeno z zelo plitvo ohranjenou kulturno plastjo največ 10 do 15 cm, pa tudi z nestrokovnim odkopom v notranjosti prostora, kjer bi bilo drobne predmete prej pričakovati. V tem pogledu bo celoten odkop stavbe nedvomno še marsikaj doprinesel.

Depojska najdba poljedelskega orodja je pri nas dokaj redek pojav, čeprav je pri izkopih na vilah rusticah in Panoniji pogosto omenjeno poljedelsko orodje.⁴ Po zatrjevanju najditelja je ležala tik ob iztrganem severnem zaključku zidu, še na plasti estriha in jo je prekral velik ploščat kamen. Lege posameznih predmetov ne moremo zanesljivo rekonstruirati. Motika je bila menda najdena na robu skale, a še znotraj prostora. Ker podatka z novimi najdbami nismo uspeli preveriti, tudi ta predmet obravnavamo skupaj z ostalimi iz depoja. Vsi predmeti, dve kos, škarje, šestilo in motika so zelo dobro ohranjeni, le eden od obeh obročev je poškodovan (T. 4: 1—7).

Drobne najdbe

1. Kos spodnjega dela keramičnega vrča iz bledo rdeče žgane, fine gline, izdelan na vretenu in prostoročno dodelan. Zunanji rob dna je nekoliko odebelen. Ohr.: pr. dna 4,8 cm, viš. 4 cm. T. 1: 5.
2. Kos masivnega trakastega ročaja amfore iz bledo rumeno žgane gline skupaj z delom ostenja vrata. Ohr.: viš. 11,5 cm, šir. 3,8 cm.
3. Brusilni kamen podolgovate kvadraste oblike, z izrabljenimi robovi na podolžnih stranicah. Temno rjav, drobno zrnat peščenec. Ohr.: dolž. 10,2 cm, deb. 2,5 cm. T. 2: 7.
4. Svinčen predmet (čep?) z železnim jedrom v nastavku ozlroma vrata. Predmet je sploščeno valjaste oblike, največja šir. 5 cm, nastavek je ožji, šir. 2,8 cm, železno jedro je razcepljeno v dva kraka. Ohr. viš. 4,2 cm. T. 2: 1.
5. Kos zgornjega dela keramičnega lončka z izvihanim ustjem, iz sivočrno žgane, močno peskaste gline, površina je ponekod sekundarno prežgan do svetlo rjave, površina je luknjičava. Ohr.: pr. okoli 14 cm, viš. 2 cm. T. 1: 6.

⁴ E. Thomas, Römische Villen in Panonien (1964), 105—107, T. LXXXV; 109, T. LXXXVI; 143, T. CIV: 323, T. CCXII.

6. Večja keramična skleda konične oblike, rekonstruirana risarsko. Rob ustja nekoliko zapognjen navzven, dno je ravno, prehod iz ostenja v dno je odebelen. V steni se v viš. 2,3 cm ozir. 2,8 cm pojavlja dve okrogli odprtini 0,8 cm v premeru, medsebojna oddaljenost teh odprtin ni ugotovljena. Enaka odprtina se javlja na enem od kosov dna iste posode. Ohranjen je 1 poln ročaj polkroglaste oblike, drugi je fragm. Na zunanjji površini sledovi površnega metličastega okrasa. Ne segajo do dna posode. Močno peskasta in slabo žgana sivo rjava glina, dno sekundarno prežgan do črne. Izdelava prostoročna. Mere rek.: pr. ustja 34 cm, pr. dna 20 cm, viš. 10 cm. T. 1: 1.
7. Kos železnega žeblička ali zakovice s široko ploščato skovano glavico okrogle oblike, trup je tanek z odlomljeno konico. Ohr.: viš. 1,8 cm, šir. 2 cm. T. 2: 4.
8. Kos ostenja steklene čaše, ustje lijakasto profilirano; v ognju deformiran in prežgan do rjavo sive barve. Ohr.: viš. 2,1 cm, šir. 1,7 cm. T. 1: 10.
9. Kos ostenja steklene čaše rumeno zelenkaste barve, debelo ustje je nekoliko lijakasto profilirano. V ognju deformiran. Ohr.: viš. 2 cm, šir. 3,2 cm. T. 1: 9.
10. Kos ostenja steklene čaše, svetlo zelene barve, ustje profilirano. Ohr.: viš. 3,4 cm, šir. 2,2 cm. T. 1: 8.
11. Kos ostenja steklene čaše svetlo zelene barve z okrasom jagodaste oblike iz temno modre steklovine. Ohr.: 1 x 0,7 cm. T. 1: 7.
12. Razbit nizek keramičen lonček trebušaste oblike z enim ohranjenim ročajem, ustje je izvihano. Dno je ravno, ročaj pritrjen na največjem obodu. Pod vratom in nad ročajem ozka proga valovnice, vrezane slabo z nekim večgrebenastim predmetom. Izdelan prostoročno. Bledo rjavo žgana, močno peskasta glina. Rek. risarska. Ohr.: pr. ustja 12,9 cm, viš. 10,2 cm. T. 1: 2.
13. Kos ostenja keramičnega lončka z visokim koničnim vratom in izvihanim ustjem, prostoročno izdelan. Sivo črno žgana, peskasta glina. Ohr.: pr. ustja 20 cm, viš. 2,7 cm. T. 1: 4.
14. Kos ostenja keramičnega lončka iz sivo rjavo žgane peskaste gline izdelan prostoročno. Ohr.: 9,2 x 8,8 cm.
15. Kos ostenja keramičnega lončka, na ramenu slabo viden okras valovnice, vrezane s topo konico. Sivo rjavo žgana peskasta glina. Ohr.: 5,7 x 5,3 cm.
16. Kos odlomljenega rezila železnega noža, hrbet lista je odebelen. Ohr.: 8,1 x 2,3 cm. T. 2: 3.
17. Večja keramična skleda konične oblike, s preluknjanim dnem. Rob dna in ostenja dodelan, zato ta plast odpada. Izdelan prostoročno. Rob ustja rahlo navzven zapognjen, na zunanjji strani kratki potegi metlice v poševno vertikalni smeri, ne segajo do dna. Odprtine v dnu so po ostanku sodeč razvrščene simetrično ozir. radialno. Risarska rek. Črno sivkasta, peskasta glina, dobro žgana. Mere rek.: pr. ustja 22,2 cm, pr. dna 13,2 cm, viš. 9,6 cm. T. 1: 3.
18. Bronast novec — Constantius II. (določitev L. Strenar).
19. Kos trakastega ročaja amfore, v ognju močno prežgan. Svetlo rjavo žgana glina. Ohr.: 6,7 x 4,7 cm.
20. Kos dna skodelice imitacije terre sigillate, znotraj dve koncentrični kaneluri, opečno rdeče žgana glina, vidni ostanki rdečega premaza. Ohr.: 4,1 x 2,9 cm.
21. Železna zagozda manjšega formata, ozka, dobro ohranjena. Mere: dolž. 6,0 cm, šir. 1,9 cm. T. 2: 2.
22. Kratek železen žebelj, kvadratnega preseka. 5,8 x 2,5 cm. T. 2: 6.
23. Kos železne žice kvadratnega preseka, močno zvit, na obeh koncih odlomljen. Ohr.: 10,6 x 0,6 cm. T. 2: 5.
24. Razbite kamnite žrmlje, sestavljeni iz dveh delov: spodnji iz belo sivega zrnatega apnanca, zgornji iz debelo zrnate rdečaste breče. Stični ploskvi

obeh detajlno obdelani in prilagojeni druga drugi, osrednja odprtina za centralno os je pri zgornjem delu večja kot pri spodnjem. Spodnji del tvori nekoliko konično obdelana okrogla plošča, spodnja ploskev je neobdelana. Robovi so zaobljeni. Premer plošče 42 cm, deb. povprečno 4,2 cm, v sredini ob odprtini 8,2 cm, šir. odprtine 2,6 cm. Ohranjena sta 2 kosa, ki tvorita dobro polovico celote.

Zgornji del žrmelj je masivnejši, zgoraj ob odprtini profilirano porezan do precejšnje vdolbine, kamor so nasipali žito. Ob spodnjem robu zunanjega oboda sta na večjem ohranjenem kosu ohranjeni dve izdolbeni jamici trapezoidne oblike, ki sta služili za nasaditev kraka vrtilne palice; enaka vdolbina je ohranjena tudi na manjšem kosu zgornjega dela, katerega lege ne moremo točno določiti; domnevam, da so odprtine diagonalno razvrščene na obodu. Od zgornjega dela sta ohranjena dva večja kosa. Premer ca 42 cm, premer vdolbine v sredini 15 cm, deb. 8,2 cm. T. 3: 1.

25. Kos masivnega trakastega ročaja amfore iz rdečkasto rjavo žgane gline. Ohr.: 7,4 x 5 cm.
26. Kos ostenja vratu manjše amfore iz rjavo žgane gline. Ohr.: 8,4 x 8,2 cm.
27. Železna kosa, v celoti ohranjena; ozko rezilo prehaja v ostrom kotu v ploščat držaj s trnastim pokončnim nastavkom na zaključku. Držaj je sorazmerno kratek, na njem je obešen ploščato skovan obroček s presegajočima zaključkoma, ki se prekrivata in sta skupaj skovana. Obroček se na enem delu močno razširi — služil je za pritrjevanje lesenega držaja kose. Ohr.: prečna dolž. 61 cm, dolž. rezila 65 cm, šir. obročka 5 cm. T. 4: 1.
28. Železna kosa, v celoti ohranjena, oblika podobna prejšnji; ohr.: prečna dolž. 50 cm, dolž. rezila 54 cm, šir. obročka 4,2 cm. T. 4: 2.
29. Veliko železno šestilo, sestavljeno iz 4 delov: dva koničasta kraka imata glavici ploščati, srčaste oblike, v sredini predri; skozi te okrogle luknje je vdeta močnejša železna os v obliki masivnega žebbla, ki ima v sredini ozko kvadratno luknjo za vdevanje zagozde klinaste ploščate oblike. Glavici krakov sta komaj opazno usločeno skovani, tako da obe krivini, obrnjeni druga proti drugi, preprečujeta premik krakov in s tem izmik začrtane linije. Konica enega kraka odbita, sicer zelo dobro ohranjeno. Ohr.: dolž. krakov 31,5 cm, dolž. osi 7,2 cm, dolž. zagozde 7,2 cm. T. 4: 7.
30. Železne škarje, kovano iz dveh delov, ki sta ob strani na držaju speta z dvema masivnima zakovicama. Prehod iz rezil v ovalno sploščen držaj je stanjen, a okrepljen. Lista rezil sta trikotne oblike, v zgornjem delu ob rezilih list nekoliko zavilan navznoter. Konici rezil sta odlomljeni, sicer dobro ohranjeni. Ohr.: dolž. 31 cm, šir. 6,5 cm. T. 4: 3.
31. Železna motika ali kopača, masivna, uho v temenu glave je v profilu kvadratno razširjeno. Rezilo nekoliko trapezoidno razširjeno, močno obrabljeno. Ohr.: dolž. 20,2 cm, šir. 6,3 cm. T. 4: 6.
32. Železen obroč, nekoliko konično kovan, s presegajočima koncema, ki sta skovana skupaj. V celoti ohranjen. Ohr.: premer 16,2 cm, obseg 52,5 cm, viš. 2,9 cm. T. 4: 4.
33. Železen obroč, podoben prejšnjemu opisu, a delno poškodovan; presegajoča konca sta tudi skovana skupaj, a je na tem delu obroč v sredini oboda preluknjan, enaka odprtina leži diametralno na obroču, prav tako v sredini oboda. Odprtini merita v premeru 0,6 cm. Ohr.: premer 16,7 cm, obseg 48 cm, viš. 3,2 cm. T. 4: 5.

Grobišče

V starejši literaturi omenjeni grobovi pri vasi Povir⁵ nimajo točno opredeljene lokacije, zato je bilo potrebno za iskanje uporabiti topografske podatke in pripovedovanje domačinov o najdbah.⁶ V letih pred drugo svetovno vojno je Matija Kariž iz Povirja na svojem travniku (parc. št. 1219 k. o. Povir, ledina »Podstol«) tik ob spodnjem robu stare poti iz Povirja v Lokev, ki prečka severno vznožje Tabora, odkopal tik pod rušo veliko kamnito ploščo, ki je prekrivala tri lončene posode, napolnjene s pepelom. Posode so danes izgubljene, plošča pa še leži ob robu poti.

Sondiranje je bilo zato postavljeno v neposredno bližino tega žganega groba in sicer na strmo travniško pobočje tik pod potjo.

Sonda 1: velikost 5 x 2 m, vzporedna s potjo, Z od groba, oddaljena od njega ca. 2,50 m. Do globine 0,60 m sega enotna plast rumeno rjavkaste zemlje, mešane s srednje debelim in drobnejšim gruščem, pod tanko humusno plastjo in sega do trde podlage flišnega, črno sivega apnanca. V skrajnem delu sonde smo odkopali rob kamnitega zaboja iz kamnitih plošč, brez pokrova. Notranjost zaboja je bila zapolnjena s popolnoma enako plastjo, sledov vkopa v sondi ni opaziti. Kljub temu domnevam, da gre za grobno skrinjo,⁷ zato imenujem najdbo grob 1.

Grob 1. Vkop grobne jame ni zaznaven. Grobna skrinja je sestavljena iz 4 plošč — skrilj, pravokotne oblike, debeline od 4 do 7 cm, različnih velikosti, postavljenih nekoliko poševno, tako da sestavljajo na dnu zožen zabolj. SV plošča je močno nagnjena in zmanjšuje prostorno. O pokrovu zabolja ni bilo sledu, dno je iz drobnega grušča. Ob spodnjem robu SZ plošče smo našli glavico kovanega železnega žeblja (T. 2: 4). Mere: dolž. skrinje 62 cm, šir. 52 cm, viš. 41 cm, dno grobne skrinje 0,72 m pod gornjim robom sonde ali povprečno 0,60 m globoko (sl. 3). Razdalja groba 1 in slučajno odkopanega groba je ocenjena na 3 m.

Sonda 2: velikost 5 x 2 m, 13,50 m Z od sonde 1, prav tako vzporedna s potjo Povir—Lokev. Negativna.

Časovna opredelitev

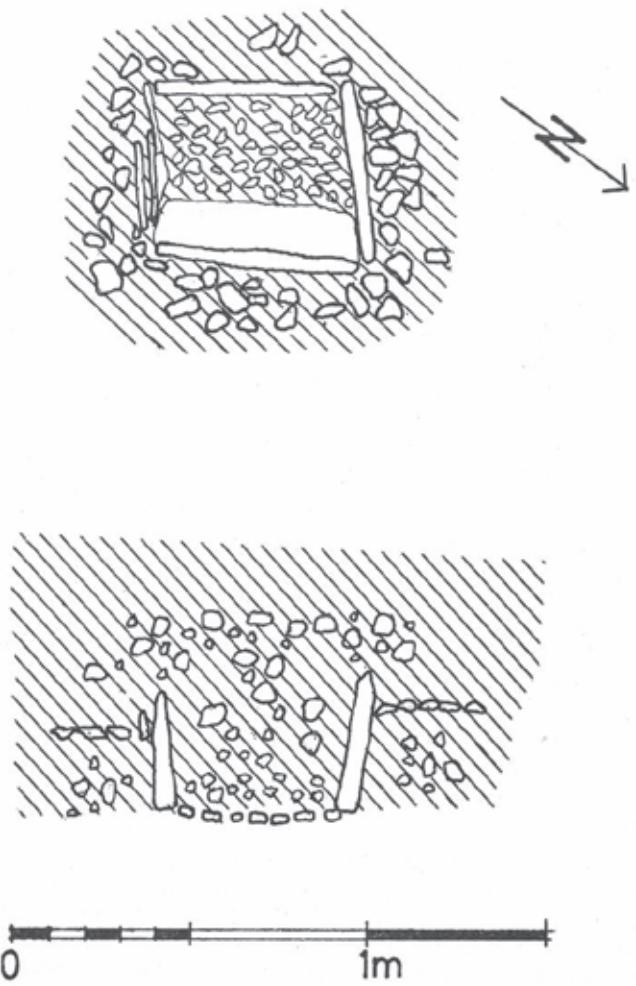
Odkopani zidovi pripadajo skrajno severovzhodno ležečemu prostoru neke večje stavbe, ki jo v celoti prekriva kamnita groblja, visoka do 1,5 m. Dokaz za obsežnejšo arhitekturno ostalino nam nudi južni podaljšek zahodnega kraka zidu in nezaključenost zunanjega stene vogala na tem mestu. Obsega stavbe v celoti seveda ne poznamo, le ocenjujemo ga lahko po velikosti groblje (dolga 16 m, široka 12—14 m) in pri tem upoštevamo domnevo, da je groblja nastala nad antičnimi ruševinami prav zato, da jih ni bilo treba izčistiti za obdelovalno površino.

Namembnost odkopanega prostora je težje določiti, saj nimamo niti njenih dimenzijs. Če štejemo vdolblino na kamnu v notranji steni južnega kraka (sl. 1: b) kot možnost, da je služila tečaju vrat kot ležišče, dobimo linijo vzhodnega kraka zidu, todaj je prostor bil širok največ 2,10 m. Na tej širini pa sta ohranjena dva zelo različna nivoja hodne površine brez vsakršnega izdelanega prehoda z medsebojno višinsko razliko 15 cm. Ostankov lesene obloge, ki bi to stopnico morda izravnala, nismo zasledili. Sodim, da je tako neraven tlak mogel služiti le v nekem stranskem gospodarskem prostoru.

⁵ C. Marchesetti, o. c., 33, op. 1.

⁶ B. Slapšek, o. c., 206; — Domačini omenjajo najdbe posod s pepelom na travniku nad cesto, parc. štev. 469—468, k. o. Povir. Cf. Topografija ZSV Gorica, 1974.

⁷ Ni verjetno, da bi z odkopom naleteli na grob, ki ga je odkril C. Marchesetti, ker ob grobni skrinji ni bilo sledov starejših vkopov.

Slika 3. Povir. Grob 1.

Nasprotno pa ostanki kvalitetnega maltneg estriha v zahodni polovici prostora in še zunaj njega ter zelo kvalitetna izravnalna plast v zahodni polovici odkopa dokazujeta obstoj nekega bivalnega prostora v starejši gradbeni fazi. Zahodni krak ohranjenega zidu je namreč postavljen na sam estrih, medtem ko zidov starejše faze še nismo ugotovili. Razporeditev prostorov v starejši stavbi je bila očitno povsem različna, verjetno pa je, da vzhodna ravna linija estriha nakazuje tudi vzhodno mejo te stavbe, pa naj je bila njena konstrukcija lesena ali zidana. Tudi kosi strešne opeke v zidovih nakazujejo starejšo fazo z opečno kritino.

Drobne najdbe nas zaradi maloštevilnosti, delno tudi zaradi atipičnosti pri kronologiji obeh stavbnih faz ne podpirajo dovolj, še posebej nam pri tem

manjkajo podatki iz notranjosti odkopanega prostora. Edina novčna najdba, novec cesarja Constantiusa II (350—361),⁹ je ležala v plasti pepela nad izravnalno plastjo zunaj zahodnega kraka zidu in posredno morda opredeljuje čas propada zidane stavbe. V isti čas moremo postaviti tudi drobce steklenih čaš iz vzhodne polovice odkopa, še posebej tistega, ki ima na ostenju okras temnomodre jagode (T. 1: 7). Ker moremo steklene najdbe dokaj zanesljivo postaviti v čas ob koncu 4. stol.,¹⁰ so z njimi časovno opredeljene tudi kamnite žrmlje in keramične najdbe iz tega dela izkopa. Keramika je namreč izrazito lokalna in ne poznam zanesljivih analogij v ožji okolici. Vse posode iz tega najdišča, z izjemo kosov amfor in imitacije terre sigillate, sledijo v izdelavi domači, morda še prazgodovinski tradiciji. Gлина je slabo kvalitetna, močno peskasta in slabo žgana, vse posode so izdelane prostoročno, na največji obod so postavljeni majhni okrogli ročaji. Ustja so le narahlo izvihana. V okraševanju je zaslediti več variant plitvega metličastega ali grebenastega vrezu in skromno valovnico, narejeno z viličastim predmetom (T. 1: 1—3). Za obliko plitve široke sklede (T. 1: 1) najdemo najbližje analogije v naselbinski keramiki na Križni gori,¹¹ opredeljeni v čas kasnejših emonskih plastil. Vse druge keramične oblike so kronološko atipične, podobno pa je tudi z ostalimi predmeti. Prav najdbe kamnitih žrmelj in orodja pa dopolnjujejo sliko nekega stranskega prostora, morda delavnice ali shrambe.

Časovna opredelitev depojske najdbe železnega orodja je dokaj nezanesljiva. Zanesljivih najdiščnih podatkov zanjo nimamo, vendar sodeč po pripovedovanju gre res za nameren zakop ali shranitev. Ali pripada prebivalcem zadnje antične gradbene faze, ali pa je bila položena tjakaj kasneje, ker je bil rob kamnitih groblije pač primerno skrivališče, je danes težko ugotoviti.

Gre namreč za predmete, ki so v skoraj docela nespremenjeni obliki znani tudi še v polpretekli dobi, pa naj gledamo kosi ali škarje in obroč, ki jih popolnoma enake srečujemo še danes. Dolgotrajne navade v obdelovanju narekujejo tradicijo v izdelovanju orodja, zato je tipološka analiza predmetov le skromen pripomoček. Če začnemo pri kosah: oba predmeta sta verjetno izdelek ene roke, saj sta v detaljih popolnoma enaka, razlikujeta se le v velikosti. (T. 4: 1, 2). Skovani sta iz po enega kosa, rezilo in nastavek za ročaj oklepata oster kot, hrbel rezila je močno ojačan. Oblika se precej razlikuje od primerka iz vrhniškega depoja,¹² vendar je po izdelavi zelo sorodna kosi iz Modreja¹³ in tisti iz okolice Pivke.¹⁴ Vse tri naštete analogije sodijo zanesljivo v čas 1. stol., oziroma v antično obdobje, skupna značilnost vsem trem pa je srpska krivina na prehodu iz rezila v ročaj, ki se naslanja na latenoidne vzore tega orodja. Izdelkoma iz povirskega depoja ta polkrožna srpska krivina že manjka, kar je gotovo rezultat razvoja tega orodja. Obročke za pritrjevanje lesenega držaja pozna tudi že kosa iz Vrhnik, na drugih tovrstnih predmetih so morda tudi izgubljeni. Trnast nastavek na zaključku ročaja je pri povirskih in pri modejskem kosu povsem enak, podobna je tudi širina rezila in odebelen hrbel rezila.

Tudi škarje se podobno kot kose pojavijo prvič v latenski dobi, skorajda nespremenjeno, le v detaljih dopolnjeno obliko so ohranile praktično do danes. Naš predmet (T. 4: 3) je sestavljen iz dveh kosov, na zaobljenem sploščenem ročaju spetih z dvema zakovicama. Profiliran, odebelen prehod ročaja v široka lista rezil pozna tudi že antični primerki tega orodja. Lista rezil sta široka, na

⁹ Novec je določil L. Strenar.

¹⁰ S. Petru, Antično steklo v Sloveniji, AV 25 (1974) 17, z vso literaturo.

¹¹ M. Urleb, Križna gora (in okolica v antiči), AV 19 (1968) 478; T. 2: 1, 6.

¹² F. Stare, Pomembeni zaklad z Vrhnik, AV 4/1 (1953) 99; T. 4: 1.

¹³ D. Švajšak, VS 12 (1967) 85; T. 3: 6.

¹⁴ A. Valič, Gradišče nad Pivko pri Naklem, AV 19 (1968) 494; T. 5: 1.

notranji strani nekoliko zapognjena navzgor, kar sicer navadno pri slabše ohranjenih predmetih ni vidno.

Šestilo moremo zaradi masivnosti izdelave in trdnosti sestave verjetno pripisati kamnoseškemu orodju. Sorodnih analogij ne poznam (T. 4: 7).¹⁴

Motika oziroma kopača je kronološko povsem atipičen predmet, vendar je zaradi svoje domnevne lege ob notranji steni južnega zidu najbolj zanesljivo antičnega porekla (T. 4: 6).

Oba železna obroča (T. 4: 4, 5) sta po velikosti, obliki in izdelavi sodeč sestavna dela lesenih koles za vozove, enaka ali vsaj podobna tistim, ki jih kolarji in kovači še hranijo v delavnicah, nekdaj pa so jih pritrjevali na zunanj stran pesta na kolesu. Za to opredelitev bi pričali tudi diametralno razporejeni okrogli luknji na poškodovanem izmed obeh obročev in nekoliko konična oblika obeh. Časovno torej teh dveh predmetov nikakor ne moremo določiti.

Za vse ostale predmete iz tega depoja pa določen dvom v njihovo pripadnost antičnim stavbnim ostalim ostaja, čeprav izključevati te možnosti ne moremo. Vzrok za zakop oziroma za skrivanje poljedelcu in obrtniku nedvomno dragocenih predmetov je bilo v vsakem obdobju nemirov in negotovosti dovolj, takšno pa je bilo prav gotovo tudi obdobje kasne antike in že konec 4. stol.

Zaključek

Novoodkrite antične stavne ostaline na Merišču pri Povirju okvirno sodijo v čas druge polovice 4. stol. Na istem mestu je stala starejša stavba, od katere je ohranjen le kvalitetni tlak, ne pa zidani deli stavbe. Časa življenja v starejši stavbi trenutno še ne moremo določenoje opredeliti. Odkopavanje celotnega območja kamnitih groblj pa bo gotovo odgovorilo zadovoljivo na to vprašanje.

Lokacija novega najdišča pa nam je tudi pokazala, kje moremo zanesljivo iskati kontinuiteto poselitve od propada prazgodovinske naselbine na Taboru nad vasjo. Obsega celotne naselbine ne moremo še potegniti, le približno moremo nakazati njen okvir: če sodimo po legi naše najdbe, kjer domnevam celotno stavbo pod obsežno grobljo kasneje nanesenega kamenja, in ob upoštevanju pogostih najdb kosov tegul in amfor na velikih podobnih grobljih na vsej ledini Merišče vzhodno od vasi, potem moremo postaviti milje naselbine v obsežen prostor (karta). Zelo verjetno pa je del antičnega naselja segal tudi znotraj okvira sedanje vasi, saj omenjajo najdbe lončenine in opeki tudi za čas izkopov za temelje zadružnega doma v sredini vasi.

Časovna opredelitev antične stavbe okvirno gotovo more veljati za celotno naselbino, upoštevati pa moramo skromnost najdb, na osnovi katerih smo jo datirali in možnost novih, izpovedno bogatih najdišč.

Problematična ostaja datacija grobišča v Podstolu. V antičnem obdobju poznamo način žganj pokopov v kamnitih skrinjah predvsem v dolenskem prostoru v času od 1. do 3. stol.¹⁵ Grobna skrinja, ki smo jo odkopali pri sondiranju, je sorodna dolenskim primerom, vendar je bila brez pridatkov in verjetno niti ni bila uporabljena kot grob. Že primer sosednjega, pred leti slučajno odkopanega groba, treh posod pod kamnito ploščo, pa izdaja tudi prazgodovinsko tradicijo grobnega rituala na Krasu¹⁶ in na Primorskem sploh.¹⁷ Predmeti iz tega groba niso ohranjeni, zato brez novih raziskav grobišča v Podstolu ne moremo brez pridržkov pripisati sočasnosti z antično naselbino na Merišču.

¹⁴ M. Urleb, Gradišče v Slavini, AV 8 (1957) 154; T. 2: 1. — Šestila iz naselbinskih plasti na Gradišču v Slavini ne po obliki niti po velikosti ne moremo primerjati.

¹⁵ T. Knez, Novi rimski grobovi na Dolenskem, Razprave SAZU 6 (1969) 109 sqq.; T. 21.

¹⁶ Npr. prazgodovinsko grobišče iz Breča pri Divači, ANSI (1975) 131 in antično ter prazgodovinsko grobišče ob Gradišču pri Trnovem, o. c. 152.

¹⁷ D. Svoljšak, Tolmin, Inventarje archaeologica, Jugoslavija, fasc. 18 (1974) Y 169 — Y 178.

Grobna skrinja iz kamnitih plošč, odkopana v Podstolu

Vlogo in pomen novih antičnih najdb je treba presojati v okviru širšega prostora, predvsem s stališča izrazite prehodnosti kraškega ozemlja. Kolikor danes poznamo rimske cestne omrežje, je povirska naselbina ležala sicer nekoliko ob strani, zunaj glavnih prometnih poti, vendar ob eni važnejših notranjih kraških povezav. Predvsem pa naj nove najdbe prispevajo k dopolnjevanju karte antičnih najdišč v tem delu Slovenije.

NUOVE SCOPERTE DELL'ETÀ ROMANA A POVIR (Riassunto)

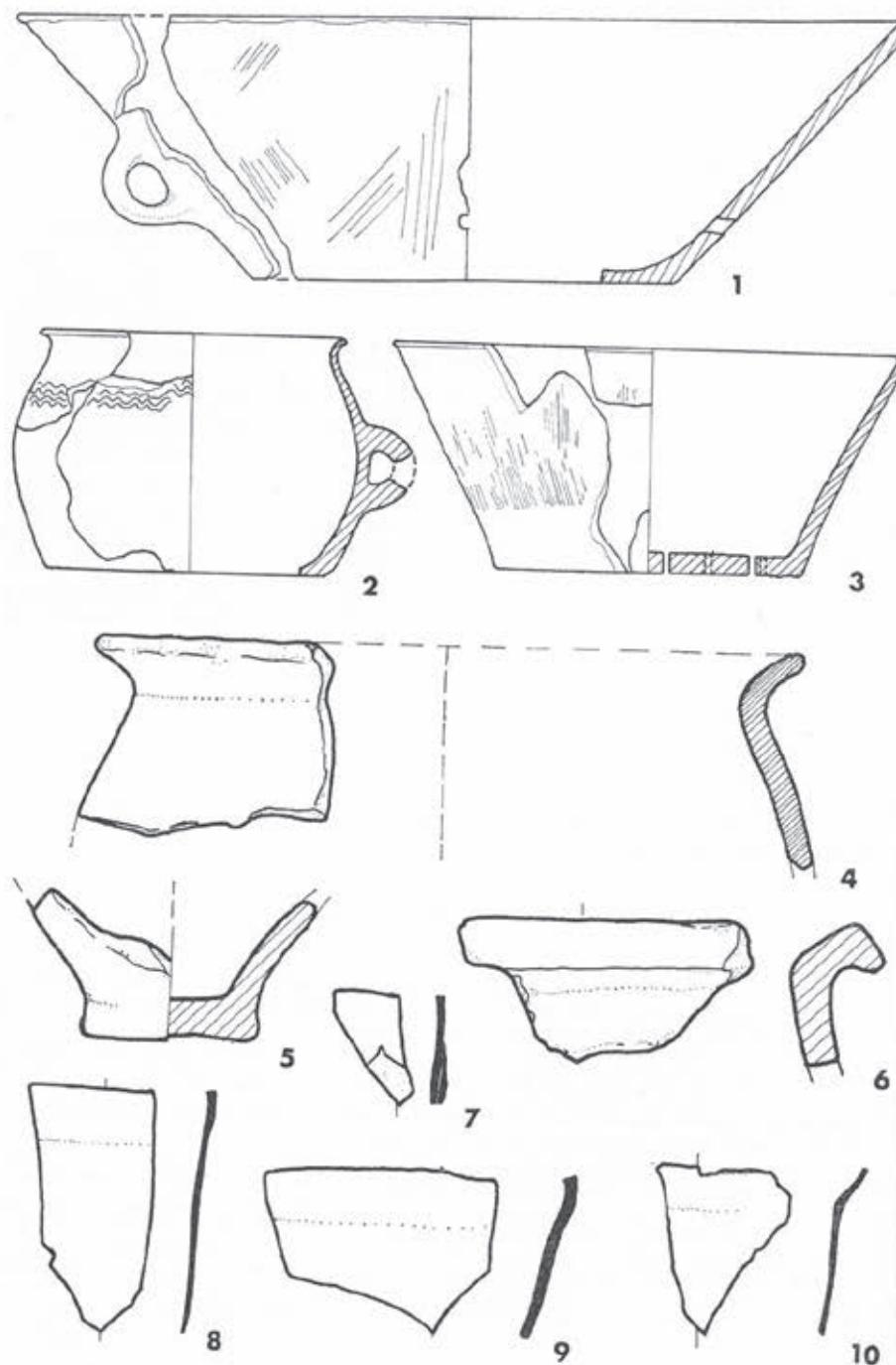
In prossimità del villaggio di Povir (Povirio), ai piedi del lato nord del monte Tabor — che conserva in cima i resti di un luogo fortificato dell'età preistorica — sono venute casualmente alla luce le rovine di un edificio dell'età romana con accanto un deposito di attrezzi in ferro. Con scavi a scopo di tutela, eseguiti in misura limitata, ci è riuscito di scoprire i resti di un vano, mentre le altre parti della costruzione sono tuttora sotto un cumulo di pietre. L'edificio fu costruito in due fasi differenti di cui solo la più recente si è potuta collocare con sicurezza nella seconda metà del IV secolo, mentre per la più antica, l'epoca di costruzione non si è potuta ancora definire.

Per quanto riguarda il deposito degli attrezzi in ferro (T. 4, 1—8): due falci fiorenti, cesole (forbici), zappa e due cerchioni supponiamo risalgono alla più recente fase antica.

Con opportuni sondaggi siamo riusciti a localizzare con sicurezza il luogo della necropoli. Con sondaggi nell'incolto denominato Podstol sul versante settentrionale del Tabor nelle vicinanze delle scoperte dell'epoca più remota è venuto alla luce un sarcofago in pietra senza tracce di un eventuale uso. Giudicando per analogia, potremmo assegurarne all'età romana nelle quale collochiamo l'insediamento vicino al villaggio, o all'epoca preistorica cui appartiene l'insediamento sulla sommità del monte Tabor.

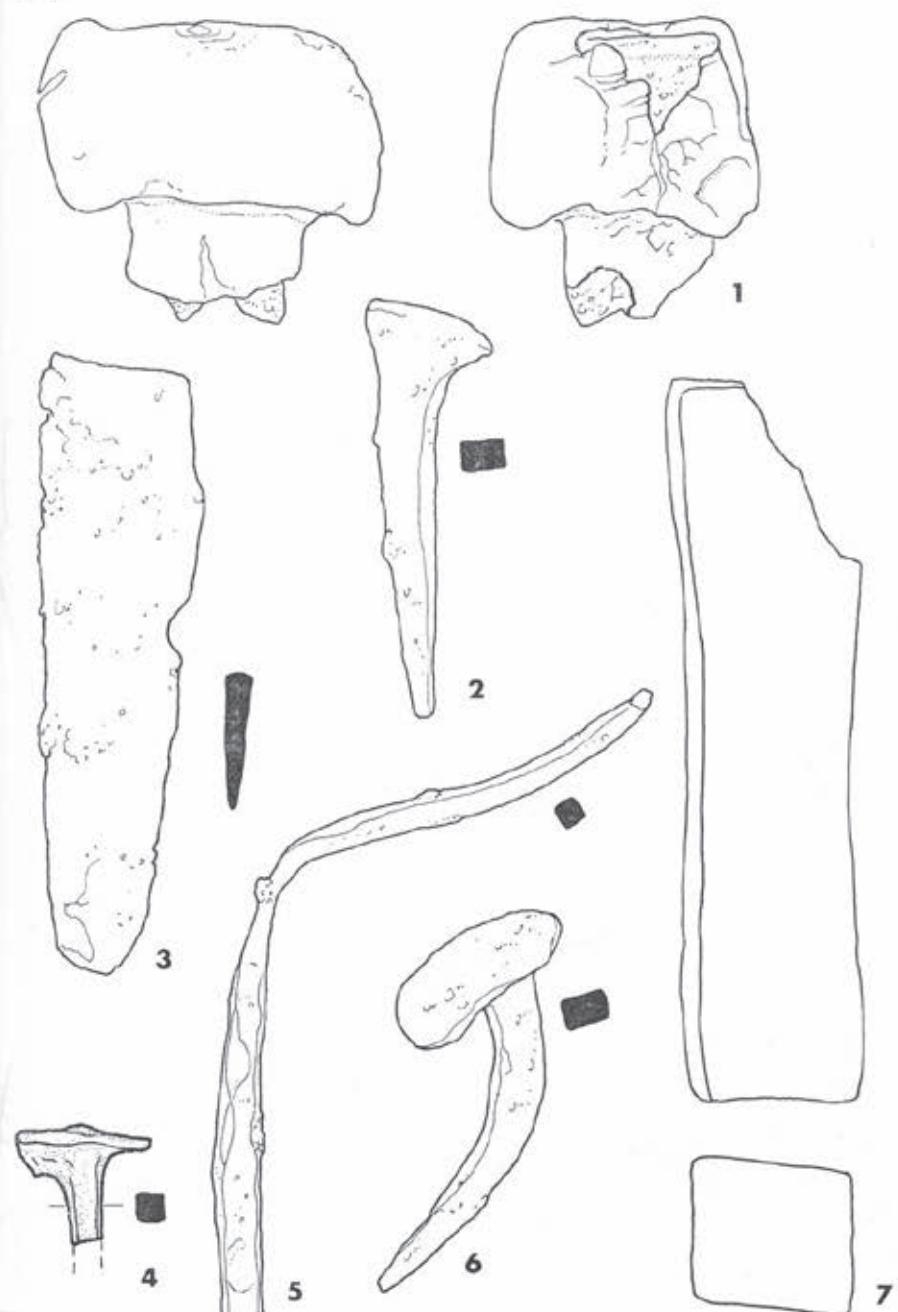
(Tradotto da Stanko Murovec)

T. 1.

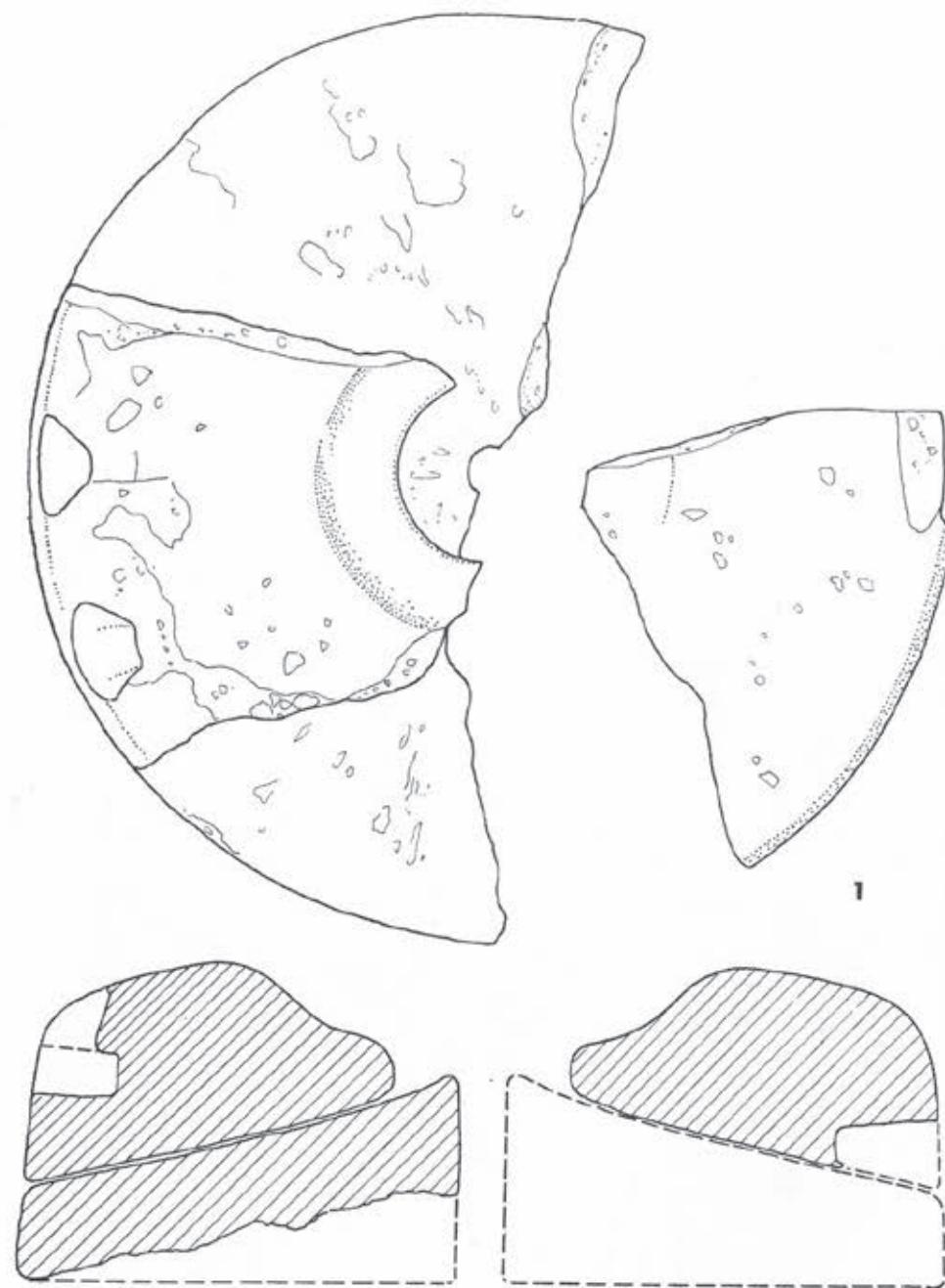
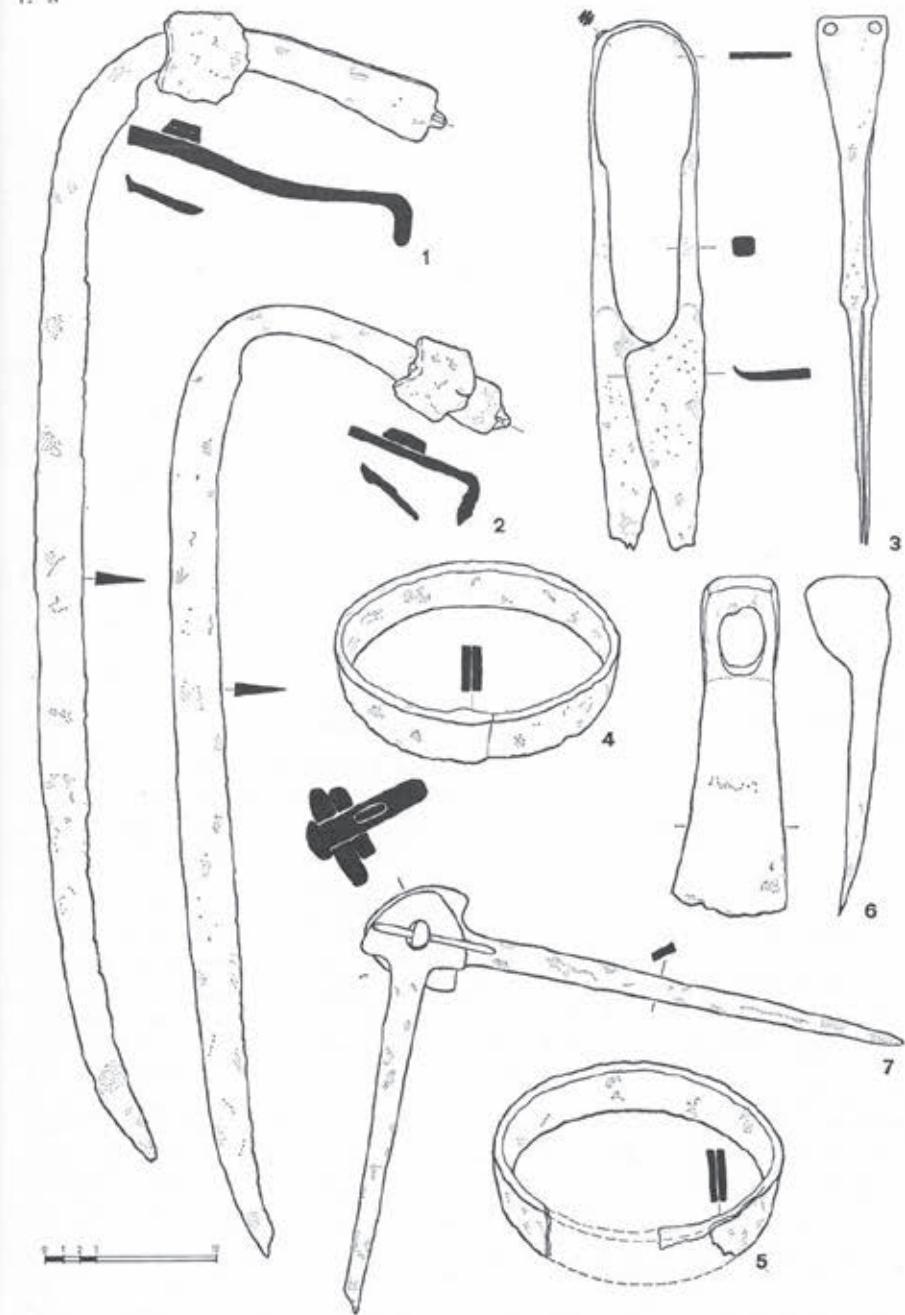

1—10 Povir—Merišće. 1—6 glina, 7—10 steklo. (1—3=1:3, 4—5=1:2, 6—10=1:1).

T. 2.

1—3, 5—7 Povir—Merišće, 4 Povir-grobišće, 1—svinec z železom, 2—6 železo, 7 — kamen. (Vse 1:1).

1 Povir-Merišće. 1 — kamen. ($1 = 1 : 3$).

1—7 Povir-Merišće. 1—7 železo. (Pomanjšano).

dr. Alma Bianchetti, asistent, Inštitut za geografijo, Fakulteta za jezike in tujje literature tržaške univerze, Videm

NOVEJŠA PROUČEVANJA RIMSKE MEJE NA PODROČJU TRBIŽA

Rimska meja X regije, imenovane Venetia et Histria, se v novi razdelitvi Italije, ki jo je leta 8 pr. n. š. določil cesar Avgust, v tem delu gorske alpske verige ujema s severno mejo rimskega agra (državnega zemljišča), ki nosi ime po kraju Iulium Carnicum (Zuglio). Njena natančna določitev, posebno na vzhodnem, tu obravnavanem odseku, se srečuje z velikimi ovirami, ker manjkajo najdbe, ki bi jo dokazovalo. Take najdbe, čeprav nastopajo le tu in tam ter poredkoma, pa neovrgljivo odkrivajo potek meje na zahodnem odseku.¹ Težave še povečuje dejstvo, da se je škofija Iulium Carnicum že v 8. stoletju pripojila oglejski škofiji. Znano je namreč, da so starodavne škofije pogosto ohranjale upravne meje rimskega okrožja. Posebno prve listine, ki se nanašajo na oglejsko škofijo, pripisujejo le-tej morda že v 8., gotovo pa v 9. stoletju, obširno območje, segajoče vse do Drave, se pravi ozemlje, ki je v rimski dobi pripadalo Noriku.² Pridobitev posestev onstran Alp pa izključuje možnost, da bi ugotovili morebitni — in najpravšnji — primer, ko bi se obe meji prekrivali; zaradi pomanjkanja listin smo prisiljeni, da nadaljujemo raziskavo na podlagi domnevani.

Prva je domneva P. Morove, ki meni, da k rimskemu agru s središčem v kraju Iulium Carnicum ni mogoče šteti vse doline reke Bele do sedanja meje onstran Trbiža in niti ne do Žabniškega sedla (812 m), to je do širokega podolja, ki loči Karnijske Alpe od Julijskih in je razvodnica med Ziljo in Tilmentom ter se je po tradiciji štelo kot del meje z Norikom.³

Proučevalka podčrtuje, da meja pri Žabnicah ne samo, da pušča nezavarovano široko področje od Kluž (Chiusaforte) do Pontebe (Pontebba), temveč ne nudi niti opore za gradnjo vojaških utrd, kajti obsežna, skoraj ravna Kanalska dolina se le rahlo dviga do Pontebe do Ziljske doline onstran Žabnic; zato misli, da je strateško bolj verjetno, da je meja potekala pri Klužah. V prid temu kraju z arheološkimi najdbami, kjer zapirajo dolino Bele Zahodni Juliji, onkraj katerih se vije gornji tok reke po zelo ozki tesni, ne govori le čut praktičnosti, ki je bil

¹ Ta podatek je povzet po delu P. Moro, *Iulium Carnicum (Zuglio)*, Roma 1956, 107 ssq., ki je temeljno za spoznavanje razmer na področju Zuglia. Najdbe so mejni napis v skali na prelazu M. Croce Carnico (CIL V, 1852 ILS, 5885; CIL V, 1853 ILS, 5886; CIL V, 1854), ki kažejo, da je prehod sodil k agru Iulium Carnicum; rimske ceste, ki je tod čez vodila, so večkrat popravljali in obnavljali na stroške tega mesta. Druge najdbe so mejni napis v gorski skupini Civetta (Année Epigraphique 1939, št. 22), ki določajo v dolini 5 km del meje z agrom Bellunum in končno napis iz Nogaré v Valle di Cadore (CIL V, 8801), ki omenja rod Kladnjicav (njim je bilo predano področje Iulium Carnicum), zaradi cesar bi lahko ves Cadore vključili v ager Zuglio. In končno je to področje pripadalo od leta 811 do 1845 Ogleju in je moralno zelo verjetno predhodno pripadati cerkvi v Zugliu. O tem piše P. Moro, op. cit. 107–8.

² P. Moro, op. cit. 107. V tistih stoletjih so bile politično razmerno zelo neurajejene in predmet stalnih sprememb v tollični meri, da »izgubi vešk ponosen lokenjan mejo (...) ki si so brez vsake politične veljavje« (G. Valussi, Il confine nordorientale d’Italia, Trieste 1972, 54–5).

³ Tako misli ne da bi imel natančnejšo motivacijo M. Bagnara, *Le Alpi Orientali in epoca classica*, Firenze 1969, 13–6. A. Degrassi, Il confine nord-orientale dell’Italia romana, Bern 1954, 45, govori le, da je »tudi na vzhodu moralo biti ozemlje Iulium Carnicum omejeno od gorskega hrbta Alp«. G. Valussi, op. cit. 45, jasno navaja Žabnico.

lasten Rimljanim, temveč cela vrsta situacij, ki so povezane z njegovo naravno lego: takó dejstvo, da se v Klužah odcepi razmeroma lahka in dober del leta prehodna pot, ki po dolini Reklance prek Nevejskega sedla v dolini kakih štirideset kilometrov pelje do Trbiža, kjer se je vključevala v rimska pot Iz Ogleja v Norik,⁴ dalje dejstvo, da so v Klužah (ki so bile l. 1826 porušene in se šele od l. 1867 imenujejo v italijsčini Chiusaforte)⁵ skozi ves srednji vek plačevali mitnino trgovci, ki so potovali skozi Kanalsko dolino. Zelo pomembno je končno, da so na Beli (Resiutta, 8 km niže od Kluž) odkrili ne samo ostanke javnih zgradb iz rimske dobe, morda celo vojaških, temveč, kar je bistvenega pomena, napis, ki spominja na Statio Poruc(ensis), postajo, kjer so pobirali carino na cesto, ki je peljala v Norik.⁶ To je zelo zanimivo, kajti carinske postaje so bile praviloma razmeščene na krajše razdalje od meje (v našem primeru 8 km). Bosio⁷ navaja kot značilen primer *Clausa sub Savlone* na retijski (Raetia) meji ob cesti iz Verone proti Brennerju s pred njo stoječo postajo *Ponte all’Isarco*. Podobno bi bila carinska postaja Na Beli pred mejo, ki jo je mogoče postaviti pri Klužah, ob pomembni trgovski in vojaški poti, vodeči v Norik.⁸

Tu ne moremo mimo dejstva, da je meja pri Pontebei spričana vse od srednjega veka in da je tu ostala v različnih zgodovinskih dogajanjih vse do prve svetovne vojne. Ob pičlosti dokumentov, ki se nanašajo na pripojitev škofije v Zugliu oglejski škofiji in tistih, ki se nanašajo na ozemeljsko rast in kasnejšo krčitev oglejskega patriarhata, je zanimiva pripomba, da je obstoj tega središča razviden vse od ustanovitve možniške opatije leta 1118 ali 1119 kot zadnja posest opatije v Kanalski dolini.⁹ Gotovo pa je opatija s časom povečala svojo upravno in versko pristojnost s postopnimi beneficiji in obdaritvami, ki jim ni lahko vsakič določiti etap in načinov. Nedvomno pa bi bilo pomembno pojasniti morebitne zveze med mejami (zlasti Izvirnimi) njene jurisdikcije in mejami tistih bivših politično upravnih ali cerkvenih organizmov, ki so pred njo obstajali. Naj povzamemo: med redkimi zgodovinsko vsaj v grobem ugotovljenimi dogodki, ki jih je moč postaviti v čas med propadanjem langobardskega kraljestva in vrhuncem gibelinskoga (oglejskega) patriarhata, pa lahko samo dva pobujata nadaljnja razmišljanja — ustanovitev možniške opatije in pred njo bamberške cerkve, ki jo je postavil Henrik II. leta 1007.¹⁰ Po neki listini, znani kot Kacelinova oporoka (a ohranjeni le v kasnejših spominih, o kateri je soglasno mnenje, da je ponaredba, ki pa vsekakor navaja dejanski dogodek), datirani z letom 1084 ali 1085, je neki Kacelin, palatinski grof slovanskega rodu na dvoru Henrika IV. daroval svoja posestva v Furlaniji in na Koroškem oglejskemu patriarhu Frideriku, a pod pogojem,

⁴ M. Rigoni, *Camporoso in Val Canale: probabile identificazione dell’antica stazione romana sul tracciato Aquileia-Virunum. Aquileia Nostra* 43 (1972), 21–40. Od treh verjetnih mejnih črt pri Žabnicah, pri Pontobu in pri Klužah izloči prvi kraj zaradi razlogov, ki jih je sprejela Morova in Pontebba, ker je pustila nezavarovan lahek prehod iz Norika v dolino Bele; nagib se za Kluž iz razlogov, ki so bili pravkar navedeni.

⁵ M. Rigoni, op. cit. 23, 27. Trdjava—carinica je stala vzhodno od sedanjega centra naselja, na desni strani Bele. Se danes so ohranjeni ostanki okoli 4 metra nad sedanjim državnim cestom. A. Battistella, L’Abbazia di Moggio, Udine 1903, 17–8 dokazuje z dokumenti, da so bila oprščena davčnina tista ozemlja samostana v Možnicah, katerih prebivalci so imeli posebno nalogo, da branijo Kluže. O sedanjem poimenovanju cf. G. B. Pellegrini, *Introduzione all’Atlante Storico-Linguitistico — Etnografico Friuliano*, Udine 1972, 71; prvič se Kluž omenja leta 1072 kot Fortis.

⁶ Napis (Année Epigraphique 1923, št. 46), ki ga je objavil R. Egger, *Historisch-epigraphische Studien in Venedien. Eine römische Strassenstation in Resiutta*, Jahreshefte des österreichischen Institutes, Wien 21–2 (1922–24) 313–4, je bila interpretirana (sedaj je skoraj nečitljiva) kot posvetitev nekega službenca carinice *Statio Ploruc(ensis)* (P. Moro, op. cit. 110–2); SILVANO / SILVESTRI / AUICCTOR / VECTI(GALIS) / [LL]YR(IC)I [- -] / [STATI(ONIS)] PLORUCE(N)S(IS) / [VOT]UM POS[UI]T / [L(I)BENS] M(ERITO).

⁷ L. Bosio, *Itinerari e strade della X regio*, Padova 1970, 155. Pisec Identificira Kluž z Chiuse di Albiontonum, ki se omenja v listini Berengarija iz leta 923 škofu v Bellunu Aliconu. Toda že G. C. Mor, L’età feudale, Milano 1953, 1, (s. 107, op. 97) se je odločil za Venzone (Pušja vas). O razvoju toponomija Venzone cf. A. di Prampero, Saggio di un glossario friulano dal VI al XIII seolo, Venezia 1882, geslo Venzone.

⁸ M. Bagnara, op. cit. 113–6.

⁹ Za Možac cf. A. Battistella, op. cit. 9–31, 92–102, 135–8; P. Paschini, *Notizie storiche della Carnia*, Udine Tolmezzo 1960, 14–20. O razvoju meje v srednjem veku cf. posebno 3. poglavje G. Valussi, op. cit.

¹⁰ G. Höhl, Bamberg 1957.

da bo ta dal zgraditi benediktinski samostan na kraju, kjer se je v Možnici dvigal njegov grad (o katerem naj bi po Battistellu obstajal dokument iz druge polovice XI. stoletja).¹¹ Tudi v tem primeru je težko ugotoviti nastanek kacelinskih posestev in zlasti njihov obseg v dolini Bele,¹² tako bo morda ostala edina možnost v razčlenitvi bamberške jurisdikcije, na meji katere je na Italijanskem ozemlju spričana Pontebe in sicer v legi, ki je, kot smo povedali, preživelata stoletja. Ta cerkveni organizem je bil ustanovljen pred našo opatijo in verjetno je, da so njegove meje posnemale neko prejšnje stanje, seveda pa je težko reči, katero je bilo to stanje, če nam kaki na novo odkriti dokumenti ne bodo prinesli novih značilnih elementov. Sicer pa so te jurisdikcije živele dinamično življenje, njihove meje pa so se spreminali, glede na to, ali so na kakem ozemlju opravljale tudi politično ali pa zgolj duhovske funkcije.¹³

Ce se zdaj vrnemo k vprašanju, kod je potekala meja v rimski dobi, ni lahko postavljati niti domneve o obstoju kake meje, ki bi jo tvoril nekak področni osamitveni pas, kar predpostavlja obstoj nekega prostora, označenega kot »nikogaršnja zemlja«. Kajti tudi, če sprejemamo domnevo, da so se Rimljani utrdili v že po naravi zavarovanih Klužah, pa dejstvo, da so bile v Pontebei odkrite najdbe iz rimskih časov,¹⁴ izključuje domnevo o osamitvenem pasu, medtem ko mišljene, do katerega sta prišla Bosio in Rigonijeva, da je namreč v Žabnicah bila carinska postaja za Norik, postavljena nasproti oni Na Beli v X regiji, pa znova zastavlja ne lahko rešljivo vprašanje o položaju in zgodovinski vlogi takratne Pontebe.

Izhajajoč iz domneve o izpričani meji pri Klužah, skušata Bosio in Rigonijeva rešiti drugo vprašanje, ki zadeva zgodovinsko topografijo trbiškega območja, t.j. identificirati nekatere stationes (postaje) na trasi, ki je povezovala Oglej z Virunumom (nem. Zollfeld, Gospovske polje, nekaj kilometrov od Celovca) na razdalji, ki jo Itinerarium Antonini dokaže na CVIII rimskih milj (ok. 160 km).¹⁵ Sestavljač itinerarija navaja, da je razdalja med krajema Oglej in Belloio (identificiran s Tricesimom)¹⁶ XXX milj in prav toliko med krajema Santicum (Beljak, na Dravi) in Virunum: ostaja tako XLVIII milj (71 km), kar naj bi bila razdalja med Tricesimom in Beljakom, ki pa je za ok. XXVIII milj manjša od dejanske, ki znaša med obma krajema ok. 113 km. Bosio¹⁷ misli, da je bila postaji Larix (ki jo prepoznamo v Campolanu, naselju zahodno od Kluž, tudi glede na bližino toponima) zaradi materialne napake namesto XXX pripisana razdalja XXIII milj, ki pa pripada naslednji postaji, ki jo je sestavljač pozabil, a jo on istoveti z Žabnicami.¹⁸ Dejansko so v tem kraju, 35 km daleč od Beljaka (kar ustreza XXIII miljam) prišle

¹¹A. Battistella, op. cit. 10—3; P. Paschini, op. cit. 16—9.

¹²A. Battistella, op. cit. 11 in 13—5; P. Paschini, op. cit. 18.

¹³A. Battistella, op. cit. 9—31, 82—102; P. Paschini, op. cit. 18 ssq.

¹⁴Cf. L. Bosio, op. cit. 159 in op. 46.

¹⁵L. Bosio, op. cit. 147—160. Potek poti po itinerariju (III. stol. n. št.) je naslednji:

ab Aquileia

Lauriacum m. p. CCLXII

viam Belloio m. p. XXX

Larice m. p. XXIIII

Santicum m. p. XXIIII

Virunum m. p. XXX

¹⁶L. Bosio, op. cit. 149—151.

¹⁷L. Bosio, op. cit. 153—5.

¹⁸L. Bosio, op. cit. 154—5. Potek ceste dopoljuje na sledoči način:

Aquileia

viam Belloio (Tricesimo) m. p. XXX

Larice (Campolano) m. p. XXX

... (Žabnice) m. p. XXIIII

Santico (Beljak) m. p. XXIIII

Viruno (Gospovske polje) m. p. XXX

Drugi kot H. Deringer, Die römische Reichsstrecke Aquileia-Lauriacum. Ein Beitrag zur Verkehrsgeschichte Österreichs in der Römerzeit, Carinthia I, 139 (1949) 210, postavljajo statio Larix v Žabnici in Na Beli (Resiutta) naj bi bila poštna postaja, ki jo je Itinerar preskočil. Istovetje Larika z Žabnicami za M. Rigoni, op. cit. 25 nima prave motivacije. G. B. Pellegrini, op. cit. 71 omenja, da običajno zgodovinski atlanti (na primer Tabula Imperii Romani: Tergeste) vključujejo Larix v Norik.

na dan številne ostaline in poleg nekaj milnjikov (CIL, III, 5703 in 5704) tudi fragmentaren napis (CIL, III, 4716),¹⁹ po katerem naj bi na tem kraju stalo carinsko mesto, anonimno, ki ga Rigonijeva²⁰ poskuša določiti in ga šteje za carinsko postajo, postavljeno nasproti tiste Na Beli (Statio Plorucensis) na ozemlju X regije. Rigonijeva tudi omenja, da je bil (leta 1910) v Žabnicah odkrit sarkofag neke deklice (iz II. — III. stol., zdaj v Beljaku), ki ji je bil oče Erminianus scrutator st(at)ionis) Bilachinie(n)s(is);²¹ ta je očitno pregledoval blago, ki je šlo skozi carino Bilachinum (?). To seveda ne pomeni, da se ta statio lahko kar enostavno istoveti z Žabnicami, kajti Erminianus je bil lahko tu le začasno po službeni dolžnosti ali pa je bil lahko dal sem prepeljati hčerkino trupelce; tako bi lahko to postajo locirali na kdo kdo katerem kraju cesarstva. Vendar se Rigonijevi zdi značilno, da je bil zahodni del Žabnic, kjer je največ rimskih najdb, ob koncu preteklega stoletja znan kot Vila (Fila), morda pa zakonu vztrajnosti, iz latinščine Villa (vas, naselje) ali pa morda spominja na Bilachinum (?).

(Prevedel Stanko Murovec)

STUDI RECENTI SULL'IDENTIFICAZIONE DEL CONFINE ROMANO NEL TARVISIANO (Riassunto)

La nota prende in esame gli studi più recenti e qualificati sulle ipotesi della linea seguita dal confine tra la X Regio Venetia et Histria e il Norico in età romana, problema sulla cui soluzione gli studiosi discordano, propendendo alcuni per Camporosso ed altri, per diversi motivi, per Chiusaforte. Tra i due centri, tuttavia, è situata Pontebeba, che appare attestata sul confine con la Carinzia dal 1007 alla fine della prima guerra mondiale:

cioè fa sorgere l'interrogativo se il confine del 1007 non ripeta una situazione preesistente, che però gli studi attuali non sono in grado di sciogliere.

(Alma Bianchetti)

¹⁹Za seznam najdb cf. M. Rigoni, op. cit. 36—7, op. 21. Besedilo napisa iz Žabnic: [...] C(ONTRA)S(CRIPTOR) EX PR [...] PRO] / SALUTE [SUA ET] / SUORUM [...] / SABINI [...]. Toda vedeti je treba, da »contra-scriptores« niso bili nujno povezani na carinsko funkcijo.

²⁰M. Rigoni, op. cit. 21—40.

²¹M. Rigoni, op. cit. 27—32 in 39, op. 43. Ta napis je težko prebrati, ker je slabo ohranjen. Tako ga je interpretiral R. Egger, Fribüchristliche Kirchenbauten im südlichen Norikum, Sonderdruck des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 9 (1910), 94 sqq; DI(S) M(ANIBUS) / ERMINIANUS SCRUTATOR STATIONIS) BILACHINIE(N)S(ET / LEONTIA CONIUX) F(ECERUNT) C) APR(AE FIL(IAE) KARISSIM(AE) / OBIT(AE) ANN(ORUM) V(MENSUM) XI (TIERUM) XII. Lokaliziral je Bilachinum v Beljak, v predelu rimske toplice. Od tedaj naj bi ime prešlo na mesto, ki je zraslo na ruševinah Santicuma. Toča karoker je jezikovno gledano zelo malo verjeten prehod, preko stare slovanščine, do Villacha (Beljak), tako rimska carinarnica na tem področju ni ugotovljena in niti ni imela pravnih razlogov za obstoj.

FANTOVSKA SKUPNOST V KOBJEGLAVI NA KRASU*

Fantovska skupnost (fantovska) je povezovala v naselju fante, ki so končali osnovno šolo, nekako po petnajstem letu starosti, pa do poroke.¹ Fanta do sprejema v skupnost ostali fantje niso upoštevali (šteli), kar je bilo povezano s številnimi prepovedmi: ni smel v njihovo družbo, z njim niso govorili, zvečer ni smel na vas in z njimi prepevati, ni smel v druge vasi in kar je bilo najvažnejše, ni smel hoditi vasovat. V cerkvi ni smel stati pod korom, kjer so bili fantje. Če se jim je kje pridružil ali kakje prepovedi ni upošteval, je bil lahko tepen.

Sprejem v fantovsko skupnost je bil na »fantovski dan«, na Štefanovo, navadno v gostilni. Razen ustrezne starosti je bil pogoj za sprejem še prispevek določene količine vina, ki ga je fant vzel naskrivaj očetu, placilo vina (navadno dopio vina)² ali prispevek v denarju. Višino prispevka so določili fantje. Za fanta iz bogate družine je bil prispevek višji, za revnega so prispevali tudi drugi. Vendar zanj ni bilo častno, če ni plačal. Pred drugo vojno so se fantje že začeli upirati, da ne bodo plačevali za sprejem v skupnost.

Novinca je v skupnost sprejemal fantovski župan. Najprej je bral iz »bukeve«, ki jih je držal tajnik, nato jih je »pozegnali« s »škalabonom« (borovo ali brinovo vejo) iz »bokala«. Novinec je moral speti iz posode črno vino, ki je bilo pomešano s poprom, kisom, česnom, čebulo ipd. in v katerem je včasih plavala še klobasa. Na dan sprejema so bile še volitve vodstva fantovske skupnosti. Izvolili so svojega župana (fantovski župan, župan od fantov), podžupana, tajnika, blagajnika (kasirja) in čuvaja (gvardjana).³

S sprejemom v skupnost je dobil fant vse pravice odraslih fantov. Lahko se je z njimi družil, hodil zvečer v vas in v druge vasi vasovat (fantavat), na ples in v gostilno. Fantje so se zbirali navadno vsak večer na vaškem trgu ali v drugih delih vasi. Ob nedeljah so se zbirali v gostilni, kjer so balinali (balali), igrali karte in pili vino. V manjših skupinah so hodili prepevat dekletom pod okna v domači vasi in v sosednji vasi. Fantovski župan je imel pregled nad tujimi fanti, ki so hodili k dekletom v vas. Preden je fant iz druge vasi dobil dovoljenje, je moral plačati »dopio« vina, če je bilo dekle čedno, pa še več. Revno tako so morali plačati fantje iz Kobjeglave, če so hodili vasovat drugam.

Na Silvestrovo ponoči so dajali fantje dekletom darila, ki so jih postavljali na vidna mesta ob hiši, na drevo ali kol. Fant je svojemu dekletu postavil drevesce ali ohrov (vrzoto), v katero je dal pomaranče in bonbone. Drugim,

* Odломek iz magistrske naloge Iglej Goršek 3/1976, 268—9.

¹ Prim.: gradivo Instituta za slovensko narodopisje SAZU iz leta 1960, ki je bilo zbrane po vprežalnici 8 ISN SAZU, Fantovska vešča skupnosti, objavljeni kot priloga Glasnika SED 2 (1959/60), št. 3.

M. Dolanc, Fantovska v Kršu že davno ni več. Delo (Trst) 1/1949 (3, 9.), št. 41, str. 3.

Kjer bojšl unec, tam Boljunc. Delo (Trst) 1/1949 (3, 8.), št. 38, str. 3.

² Dopolj. iz it. dopiyo — dvojen, pomeni 2 dl vina.

³ Kasir iz it. cassiere — blagajnik, gvardjan iz it. guardiano — čuvaj.

»pridnim« dekletom, so dali samo ohrov, nemarnemu in nerodnemu dekletu so postavili na dimnik (kamin) omelo; dekletu, ki je hodila z več fanti in na katero so bili jezni, pa so postavili slannatega moža, kar je bilo za dekle sramotno.

Na pusta so se fantje našemili (umaskuráli) in pobirali darove po vasi. Šli so od hiše do hiše, le v najrevnejše niso stopili. Dobili so klobase, slanino, jajca, flancate (fancije) in vino. Spotoma so vabili na ples, ki je bil zvečer. Iz nabranih darov so pripravili v gostilni večerjo. Po večerji so prišli dekleta in drugi vaščani na ples. Pustno praznovanje so končali naslednji dan, ko so slannatega moža nosili po vasi, ga nato sežgali in pokopali za vasjo.

V noči pred prvim majem so postavljali mlaj (maj) na trgu in za cerkvijo. Poiskali so visok bor ali pa so bor privezali na drog. Na vrhu so ga okrasili s pomarančami in cvetjem. Pod Avstrijo so na vrh obesili slovensko zastavo, pod Italijo pa je bilo obešanje slovenske zastave prepovedano. Zjutraj so si hodili vaščani ogledovati mlaj. Fantje so nato tekmovali, kdo bo splezal do vrha, ker je zmagovalc dobil vse, kar je bilo obešeno na »vencu«.

Fantje so priredili ples na binkoštni ponedeljek. Plesi niso bili pogosti, ker so jim v preteklosti župniki zelo nasprotovali. Zlasti deklet ni pustil župnik na ples in jih je ta dan peljal večkrat na romanje. Ples so priredili na prostem, na začetku vasi, kjer so ogradiili prostor (brjár) z zelenjem. Plesišče je bilo na lesenem podu (flosu), ki so si ga sposodili v drugih vaseh. Igrala je godba na pihala (pleh muzika) iz Prvačine, Proseka ali Križa. Ples se je začel zgodaj popoldne ob treh. Pari za prvi ples (prvega) so bili izbrani že prej. V prvi ples so šli pari, ki so bili pred poroko ali fantje, ki so ga pripravljali, kar je bila posebna čast. Vstopnilo je plačal za dekle fant. Ples so dali tudi na »kontrakt«,⁴ kar je pomenilo, da je par za določeno vsto plesal ves popoldan. Fantje so posebno pazili, da domača dekleta niso hodila plesat s fanti iz drugih vasi. Dekle, ki se tega ni držalo, so med plesom spotikali ali celo oklofutali, kar je bil povod za pretep med fanti. Kdor ni hotel takih nevšečnosti, se je moral prej domeniti z domačimi fanti in jim plačati pijačo. Dekleta so lahko plesala do mraka, ko je zvonilo »Zdravo Marijo«.

Na večer pred Ivanovim so na križiščih kurili kresove. Najprej so po hišah nabirali brinje in dračje, butaro (bremer rožja) pa je nesel tudi vsakdo, ki je šel h kresu. Pri kresu so se zbrali fantje in dekleta. Ko je ogenj že nekoliko dogorel, so skakali čezenj, da bi bila repa debela. Za dekle, ki je skočilo najdlje, pa so prerokovali, da se bo prva poročila.

Ob trgatvi so hodili fantje prešat vino od kmeta do kmeta. Če je gospodar že sprešal, so oprešali drugič in narejeno pijačo so lahko spili. Tako je bilo v tednu dni vse grozdje v vasi sprešano. Na Martinovo so hodili vino pokušat. Vzeli so velik lesen bat in hodili gledat, »ali so sede zabilie«.

Fantje so prihajali radi k skupnemu delu, kjer so ličkali koruso (slačili sirk), ker je bilo več deklet. V družbi so se pogovarjali, si pričovedovali zgodbe in peli. Domači so jim postregli s kruhom, vinom in pečenim kostanjem.

Fantje so si radi privoščili šale zlasti tam, kjer so imeli dekleta. Z dvorišča so odpeljali voz v kal ali so ga zložili na vrh strehe, odvezali so ovce in jih spustili na gmajno, odnesli so kamne z dvorišča v kal, razstavili so dvoriščni vhod in dele privezali k oknu, kjer je spalo dekle, razobesili so perilo po drevju, prestavili so cvetlične lončke in podrli so zid, če so bili na dekle jezni. Če so imeli pri hiši čedna dekleta, so na dvorišču premetali hlode, da jih je moral naslednji dan gospodar najeti, da so jih zložili nazaj. Za delo jih je plačal, seveda, če je šalo razumel.

⁴ Kontrakt iz it. contratto — pogodba.

Ko so šli fantje na nabor (na vistro),⁵ so okrasili voz z zelenjem, s seboj so vozili sodček (boček) vina in igrali. Tako so se peljali v Sežano. Ko so se vračali, so se med potjo ustavliali v vaseh, kjer so pili in se veselili. Včasih so zvečer priredili ples.

Naborniki leta 1922.

Pred poroko, v času oklicev, je moral ženin plačati »fantovsko« fantom v domači vasi in v vasi, kjer je bila doma nevesta — »da je punco o dplačal«. Če ni plačal, so mu obesili na dvoriščni vhod robido in ko je šel k poroki, so za svati tolkli s pokrovkami, lonci, kosami in starimi škatlami ter se obešali na vozove. Fantje so navadno tudi naložili in razložili nevestino balo, redkeje so jo peljali. Ženin jih je moral pogostiti in plačati pijačo. Pred prvo vojno je bila še navada, da so fantje zaprli pot svatom, če je odhajala nevesta v drugo vas. Da so jih spustili naprej, jo je moral ženin odkupiti.

Fantovska skupnost in šege, ki so z njo povezane, so se ohranile do danes. Fant, ki še ni bil sprejet v skupnost, ne sme zvečer na vas, na ples ipd. Če prekrši prepoved, mora plačati kazen, ki znaša določeno količino vina. V skupnost ga sprejmejo, ko konča osnovno šolo. Sprejem je navadno v soboto zvečer v gostilni v Tupelčah. Sprejemajo jih v župnika in strežnika običeni fantje, ki novincem povedo, kakšne pravice in dolžnosti imajo.

Dokler ne gredo k vojakom, nimajo fantje še vseh pravic odraslih fantov. Ne smejo hoditi k dekletom, veliko piti in ob osmih zvečer morajo biti doma. Kdor ne spoštuje pravil, mora plačati kazen, ki je navadno določena količina vina. Krst novincev se nadaljuje s preizkušnjo v pitju. Fant mora spiti pijačo,

⁵ Vista iz it. vista — nabor.

ki so jo zmešali iz več vrst likerjev, kave, popra, čebule, česna, soli, jajca ipd. Če pijače ne spiye, ga nimajo za fanta in ga ne sprejmejo v skupnost. Po krstu je ples in vsak novinec mora plesati z vsemi dekleti, ki so na sprejemu. Plešejo na glasbo iz gramofonskih plošč, ki so jih prinesli s seboj.

Fantje na Silvestrovo še zdaj dajejo dekletom na streho »vrzote«, ki jih napolnejo s pomarančami za dekleta, ki so bolj priljubljena. Na pustni torek gredo našemljeni po vasi in sosednjih vaseh. Na večer pred prvim majem postavijo dva mlaja, ki ju okrasijo s cvetjem in na vrh privežejo zastavo. Na treh delih vasek zakurijo kresove, igrajo in pojeno. Kresove kurijo še na Ivanovo. Za cerkvene praznike okrasijo z zelenjem cerkev in oltarje ter počistijo poti, koder gre procesija.

Ko gredo fantje na nabor, se z okrašenim vozom, ki ga vleče traktor, vozijo po sosednjih vaseh. Med potjo pojeno in pijejo. Zvečer priredijo v gostilni večerjo in ples. Podobno praznujejo odhod k vojakom.

Novejša šega, ki je povezana s poroko, je postavljanje »kalóne« ali slavoloka. V preteklosti so postavljali slavolok le pri županu in najbogatejših kmetih. Fantje okrasijo dvoriščni vhod ženina ali neveste dan pred poroko z borovimi in brinovimi vejami, s cvetjem in napisom. Pred tem jim mora ženin odšteti kar precejšnjo vsoto (500 din in več). Ko je slavolok postavljen, povabijo fante v hišo in jih pogostijo.

Plačilu se ne more izogniti niti starejši ženin, ki s fanti ni bil več povezan. Ženin, ki ne plača, se ne more izogniti posledicam in sramoti. Takemu ženinu so pred vhod nasuli kup peska ali so odnesli vrata pri kaloni.

Za fantovsko skupnost po drugi vojni je značilno, da se fantje družijo le občasno, ker so v šolah ali delajo zunaj vase. Na zabavo hodijo tudi drugam, poleti najpogosteje na ples v Tupelče ali Hruševico, pozimi na ples ali v kino v Komen, Prvačino, Šempas ali še daje. V fantovski družbi so zdaj pogosto tudi dekleta in z njimi se udeležujejo številnih šeg, ki so bile v preteklosti samo fantovske.

Kobjeglavska mladina po drugi vojni

Pred prvo vojno je bila fantovska skupnost trdno povezana. Skrbela je za zabavo in uravnavala predzakonsko spolno življenje mladine, pri čemer je težila k zaprtosti vase. V veliki meri je održala tudi tedanje družbene razmere.

V sprejemu se kaže uvajanje v vodenje in upravljanje skupnosti, v nadzoru in vrednotenju deklet se odraža višji položaj moškega, gospodarja in lastnika zemlje do ženske delavke brez zemlje in brez pravic do odločanja.

Ukinitev pevskega in bračnega društva, ki je bilo v vasi pred prvo vojno in veliko število brezposelnih fantov je vplivalo, da je ostala fantovska skupnost med obema vojnoma še naprej trdno povezana. Za širšo skupnost je bila pomembna, ker je s slovenskim petjem utrjevala narodnostno zavest.

Po drugi vojni se kažejo v fantovski skupnosti velike spremembe. Skupnost ni več vase zaprta, na spol in starost omejena skupina. Vanjo so se v veliki meri vključila tudi dekleta, v čemer se odraža spremenjeni položaj žensk v družbi. Mladina se vključuje v dogajanje na vase in se povezuje s širšo skupnostjo. Iz neformalne skupnosti vedno bolj prehaja v mlađinsko organizacijo in druge družbene organizacije ter društva.

Mladina v nedeljo popoldne na trgu. Slikano po drugi vojni.

YOUNG MENS COMMUNITY IN KRAS (KOBJEGLAVA)
(Summary)

The Young Mens Community united young men from 15 years of age until marriage. It determined the conditions and matter of reception in the community and the rights and duties of the members. It looked after entertainment and arranged the premarital lives of the young men, which was illustrated In New Years customs, before marriage etc...

The social circumstances of set periods were reflected in the community. Before World War 1 this is shown as an introduction into the administration of the community of titles such as »mayor« (župan), »deputy-mayor« (podžupan), etc. etc... A higher standing within the male population was reflected in the supervisor and valuation of the young girls, likewise landowners towards women, and female workers without decisions.

Between both wars the community remained closely knit, especially because of the large number of unemployed young men in the village and because of the abolishing of singing and reading associations. With Slovene singing, the young mens community consolidated the national feeling.

After the war, the community came to life again, but with many changes. At the performances, which used to be only gatherings of young men, girls now also participate, which reflects the changed social standing of women. In the past the closed community of young men has now been changed to a community which links all young people.
(Translated by Brian G. Mundy)

Literatura:

- N. Kurel, Praznično leto Slovencev. I — IV, (1959 — 1970).
P. Fallotti — Vilafalletto, Gius C^o Associazioni giovanili e feste antiche. Loro origini. 1 (Milano 1939) 431—442.
S. Vilfan, Kako so v Podgorju rezali na pelico župana. Koledar kmečke knjige 1955 (1954), 115—120.
S. Vilfan, Prešernov »Ponočnjak« kot spoznavni vir ljudskega pravnega običaja, Rad kongresa folklorista Jugoslavije 6 (1959), 33—35.

dr. Miroslav Pahor, znanstveni sodelavec in ravnatelj, Pomorski muzej
»Sergej Mašera«, Piran

**KRAŠKA VAS POVIR, PRIMER SIMBIOZE
MED KOPNIM IN MORJEM**

Povirski zvon, povirski zvon,
prav milo tvoj odmeva bron.
Čez hrib, dolino in prelaz
tvoj glas brni v deveto vas.

Ko zjutraj zora rumeni,
opoldne sončece žari,
zvečer ob lučkah čez Povir,
zvoniš nam ti oj ljubi mir.¹

Tako je doživel Povir eden od vaških učiteljev neposredno pred prvo svetovno vojno. V tistem času je bila vas še skoraj popolnoma skrita v orehovem gozdu, ki jo je obkrožal. Velikanski (tudi do 60 cm v premeru) orehi so rasli okoli vasi in po vseh vaških ulicah. Le zvonik cerkve Sv. Petra in Pavla je molel iznad gostih krošenj. Danes nudi Povir lepo, nekoliko raztegnjeno panorama, žal že preveč poudarjeno z modernimi hišami, ki se ne vklapljam v stari vaški ambient. Kajti Povir je stara vas, vas ki je verjetno nastala v zgodnjem srednjem veku. Zgodovinarji jo prištevajo med prafare. že leta 1380 se v vasi imenuje duhovnik.² Ni znano, koliko resnice je na stari bajki, da je v svojem začetku stala vas na kraju z ledinskim imenom Merišče, približno 500 m od sedanjega naselja. Dejstvo pa je, da je bilo že v prejšnjem stoletju tukaj županstvo, da je bil torej Povir središče občine, ki je obsegala še vasi Gorenje, Brestovico, Žirje, Plešivico in Merče.

Leta 1852 je južna železnica presekala naselje na dva dela. Od tedaj dalje se vaščani gredo Gorenje in Dolenjce, odvisno od tega, ali stanujejo nad železnico ali pod njo. Kot tretji razdelek naj omenimo še del vasi okoli cerkve Sv. Petra in Pavla, ki ga imenujejo Britof. Danes ima vas obsežen trg. Zaradi starega vodnjaka, ki stoji na tem mestu, mu pravijo »pri Štirni«. Ker bo o štirni še govora, naj trenutno zadostuje omemba.

Poleg cerkve sv. Petra in Pavla, ki je danes središče župnije, je treba omeniti še opuščeno cerkev sv. Jakoba sredi vasi. Medtem, ko je župna cerkev, kakršno vidimo danes, nastala v XIX. stoletju, je zgradba cerkve sv. Jakoba precej starejša. Nad pročeljem se bohoti lep baročni zvonik, verjetno iz XVII.

¹ Pesem je napisal upokojeni učitelj Milan Vouk. Teko pravilna pripovedovalcev. Drugi pravijo, da je napisal učitelj Brinc. V obeh primerih gre za učitelje, ki so delovali pred prvo svetovno vojno. Osebnega imena učitelja Brinca nismo mogli zvesteti.
² Podatek je posredoval župnik Jožef Milič. Drugi pripovedovalci so navajali isti datum.

stoletja. Na Gori, približno pol ure od vasi, je še romarska cerkev Matere božje na Gori, tako imenovane po kraju, kjer jo je postavil renesančni umetnik.

Povir je vas gozdov: Tabor, Stari tabor, Novi boršt, Strmec, Gora, Debela griža, Kožljek, Benčna Jama, Štrnica itd., vse to so imena gozdov, ki — precej razredčeni in na vitez mladi — še danes obkrožajo vas. Velikanski ceri in hrasti so bili dolga stoletja bogastvo vasi. Isto velja za ostale vasi občine Povir. Prav zaradi gozdov je sredi februarja 1976 prišla sem ekipa Pomorskega muzeja v Piranu s posebno topografsko nalogo.

Toda preden preideimo na nalogo samo, moramo navesti še nekaj zgodovinskih podatkov. Med prvo svetovno vojno se je iz Povirja odcepila ozkotirna železnica, ki jo je zgradila avstrijska vojska zaradi lažjega oskrbovanja kraške fronte. Železnica je prečkala ves zahodni Kras in se končala v bližini Opatjega sela. Ves čas prve svetovne vojne je bil Povir eno od glavnih zbirališč vojske, ki je odhajala na fronto ali prihajala iz nje. V vasi je bilo skladisče municije, ki je leta 1917 povzročilo požar, v katerem je zgorela cela ulica. Vse pripovedovalke (moški so bili tedaj na frontah) se živo spominjajo dogodka, ko je skozi Povir potoval cesar Karel z generalom Boroevićem. Pri železnici se je ustavil, sprejel raport krajevnega vojaškega poveljnika, pozdravil ljudi in odpotoval dalje proti Sežani.

Leta 1918 so Povir zasedli Italijani. Tedaj se je za vas začelo najtežavnejše obdobje. Začela se je težka brezposelnost, ker so se Italijani branili slovenskih delavcev. Leta 1926 so fašisti začeli siliti vaščane v stranko. Brez strankarske izkaznice ni bilo mogoče dobiti stalnega dela. Nekateri so nasedli propagandi in se vpisali, posebno še zato, ker so videli, kako so fašisti pretepli Jožeta Mahniča, ki je kategorično odklonil vpis. S tem so si mladinci pridobili dolžnost nedeljskih predvojaških vaj in »pravico« do stalnega dela. Ali od »pravice« do dela je bila še dolga pot, ki so jo le redki prehodili, kajti stalnega dela za Slovence ni smelo biti.

Leta 1931 so začeli Italijani graditi novo cesto Divača—Sežana, ki se je v blagem loku izognila Povirju, odpravila pa je dva prehoda preko železnice, ki sta mnogokrat ovirala cestni promet. Polir, ki je vodil dela — pisal se je Zanella — je kljub prepovedi sežanskega fašističnega vodje Graziolija, sprejel na delo tudi tako imenovane »boljševike«. Zanella ni gledal na strankarsko pripadnost, ampak na zmožnost za delo in na pridnost. Dobrih delavcev ni odpustil, tudi ko je Grazioli to od njega zahteval pismo. A kaj, ko je bilo delo samo začasno! Nekateri so bili sicer pritegnjeni na cesto za Snežnik, vendar tudi ta je bila kmalu končana in delavci so se znašli ponovno na svojih kmetijah.

Povirci so sicer glasno očitali italijanskim oblastem, da je stanje slabše kot je bilo pod Avstrijo. Vendar uspeha ni bilo.³ Začele so se prve misli na upor. In vas je bila zelo složna. V odporu proti fašizmu, ki se je pojavljal v raznih oblikah, ni bilo izdalca.

Leta 1940 je Povir zadela še ena nesreča. V velikem požaru je zgorela še ena ulica. Še danes so te hiše nepozidane. Ljudje so si poiskali ali druge lokacije ali so se izselili. Takšna je bila vas neposredno pred začetkom druge svetovne vojne. Ko je spomlad 1941 Italija napovedala vojno Jugoslaviji, se je začel čas upanja na osvoboditev. Povirci so se zavedali, da prihajajo težki časi,

³ Odgovor, ki so ga dobili Povirci od oblasti, je bil takle: »Le strade le abbiamo fatte; l'acqua verrà. Se non avete denaro, andate, a battere la pietra. Tanti mucchi tanto danaro.« Povirci so razumeli zafrkljivost vodstva in so si ga razlagali takole: »Ceste smo naredili (razumeti: je treba :»torej imate presto pot«, sezveda na jug), voda bo prisla (razumeti: »ko bo deževalo«). Ce nimate denarja, pojrite tolči kamenje. Je bilo povezovanje vaščanov v boju proti fašizmu kmalu nujno.

toda sklenili so sprejeti nase vsako nevarnost, da le pripomorejo k borbi Primorske proti okupatorju. Tako se je boj začel tudi v Povirju. Že 26. novembra 1942 je bil ustanovljen petčlanski odbor Osvobodilne fronte.⁴ Dva meseca kasneje je bil odbor razširjen na sedem članov.⁵ Delo odbora so italijanske oblasti kmalu občutile. Zato so marca 1943 odpeljali v Italijo vse za orožje sposobne fante in može. Bili so uvrščeni v tako imenovane specialne bataljone, ki jih lahko imenujemo tudi kazenske. Večina se je vrnila po kapitulaciji Italije. Nekateri, ki se niso mogli vrniti, so se nekoliko kasneje vključili v prekomorske brigade.

Kot odgovor na to italijansko akcijo je bila v Povirju že marca 1943 ustanovljena celica zvezne komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ).⁶ Delo organizacije je bilo že takoj na začetku zelo živo. Mladinke so organizirale in skrbele za kurirske zveze, prinašale literaturo in na splošno poživile delo odbora Osvobodilne fronte. Tudi to so Italijani občutili. Zato so 25. marca 1943 ponovno vdrli v vas in s seboj odpeljali Jakoba Mahniča in Andreja Šavlja. Zaprli so ju v tržaški Coroneo, kjer sta sedela nekaj mesecev.

Delo v vasi pa zaradi tega ni izostalo. Po hišah so drdrali kolovrati, ženske so predle globovko v noč, mladinke so pletle nogavice in jih oddajale partizanom. Kurirska zveza med Sežano, Divačo in Senožečami je delovala brezhibno. Prav tako zveza s Štorjami in drugimi kraji. Prišel je 8. september 1943. Skozi vas je pribelalo nekaj italijanskih vojakov. Povirci so jih razorozili in orožje oddali partizanom. Kljub nemški zasedbi, ki je sledila italijanski kapitulacija, delo v Povirju ni zamrlo. 16. oktobra 1943 je prišlo v vas 30 partizanov, ki so priredili krajši miting. Še isti dan je odšlo z njimi 14 Povircev. Kasneje so se jim pridružili tudi drugi.⁷

Februarja 1944 je bila ustanovljena organizacija AFŽ, ki je zajela tudi ostale povirske vasi. Kljub nemški postojanki v vasi, je delo za partizane dobivalo nov razmah. Čeprav so Nemci prisilili ženske, da so čuvale progo, da je ne bi partizani minirali in čeprav so si sledile hišne preiskave druga za drugo, so aktivisti in aktivistke v Povirju še nadalje opravljali svojo dolžnost. Mimo Nemcov je šla hrana za partizane, mimo nemških straž so kurirke odnašale in prinašale nadvse važno pošto. Hišne preiskave niso uspele.⁸ Vas je bila zelo složna. Ni bilo človeka, ki bi pomislil na izdajo. Celo v vasi živeči mesar — Nemec, poročen s Povirkom⁹ — ki je sicer delal za Nemce, je bil prisiljen delati tudi za partizane — in molčati.

Tako je prišla osvoboditev. Pet mladih živiljenj je žrtvoval Povir na žrtvenik domovine.¹⁰ Po vojni se jim je oddolžil s skromno vendar vidno spominsko ploščo na zadružnem domu. Ko je leta 1947 sledila priključitev k Jugoslaviji, se je tudi za Povir začelo novo živiljenje. Žal je meja pri Sežani skoraj popolnoma prekinila tiste istorodavne zveze z morjem, ki so jih Povirci v času Avstrijе zavestno vzdrževali, in ki jih je Italija zmanjšala na minimum v svoji slepi narodnosti politiki do Slovencev.

V to vas se je torej odpravila ekipa Pomorskega muzeja v Piranu, da bi na osnovi pripovedovanja poskusila dognati, kakšne so bile zveze z morjem,

⁴ Vsi podatki o NOB v Povirju so iz »Povirske kronike«, ki jo je po vojni pisala vaščanka Pavla Felicijan (Povir '48). Rokopis je v njenih rokah. Člani prvega odbora OF so bili Filip Mahnič, Andrej Mahnič, Roman Vitez, Franc Vitez in Stanko Felicijan.

⁵ N. o. m. Nova člana sta bila Jakob Mahnič in Pavla Mahnič.

⁶ N. o. m. Prve članice SKOJ-a so bile Pavla Miklavčec, Marija Mahnič in Natalija Mahnič.

⁷ N. o. m.

⁸ N. o. m. Včasih je prišla prav tudi krsta. Pripovedovalkin oče si je naredil krsto še za živiljenja. Imel je v svoji spalnici. Tu je pripovedovalka pustila spisek vseh darovalcev za partizane. V tem pa so Nemci vdrli v hišo in začeli s preiskavo. Ko so prišli do očetove spalnice, so se ustrashili krste (oče je medtem globoko spal) in održali naprej. Tako je bil spisek rešen. Pripovedovalka kasneje ni več naredila takšne napake.

⁹ To je bil Jožef Hubner, ki je bil ubit ob bombardiranju Opčin skupaj s sinom in hčerjo.

¹⁰ Padil so Franc Živec, Ivan Karlož, Lojze Karlož, Milan Mašič in Stojan Mašič.

ladjedelnicami, pristanišči itd. Vprašalnik, ki je obsegal 159 vprašanj, je bil namenjen tako v osebne, delovne kakor gospodarske stike z morjem in mornaricami. Naslednja izvajanja podajamo kot strnjene zaključke raziskovanja, ki so jih potrdili razni pripovedovalci tako v samem Povirju kakor v Žirjah, Plešivici in v drugih vaseh. Za osnovo smo vzeli celotno bivšo občino, čeprav je bila teža dela v centru tako imenovanega »županstva«.

Mornarji

Najtežje je bilo poizvedeti, koliko in kateri ljudje so preživeli del svojega življenja na morju oziroma na ladjah trgovske ali vojne mornarice. Težave so bile predvsem za čas avstroogrške monarhije, ker se ljudje le težko spominjajo, kaj so jim pripovedovali njihovi starši in dedje v otroških letih. Vendar smo deloma s pomočjo že objavljenih dejstev, deloma s pomočjo arhivov in deloma s sodelovanjem pripovedovalcev, le uspeli rekonstruirati dobršen del pomorske preteklosti vasi. Kdaj so se prvi Povirci in okolični odločili oditi na ladje in pluti za vojno ali trgovsko mornarico, najbrž ne bo mogoče nikoli zvedeti. Verjetno že v srednje mveku. Prvi znani pomorščak iz Povirja je bil Anton Žvab (v dokumentih tržaške trgovsko-pomorske šole je pisan Schwab). Rojen je bil 16. januarja 1828 kot sin Antona Žvaba in Marije Svetina. Najbrž še ni bil 17 let star, ko se je preselil iz Povirja v Bazovico in od tam v središče Trsta, kjer se je zaposlil v ladjedelnici. Tu se je izučil za ladijskega tesara in taisto delo je opravljal v vojnopolomorskem arsenalu v Pulju, ko ga je avstrijska vojska oziroma mornarica poklicala na odsluženje vojaškega roka. O njem je znano, da je bil med redkimi Slovenci, ki se v mornarico niso prijavili prostovoljno. Po vrnitvi iz vojske se je vkrcal na eno izmed ladij avstroogrškega Lloyda in nekaj let plul kot ladijski tesar. Leta 1871 se je nenadoma odločil za vpis na trgovsko-pomorsko akademijo v Trstu. Tu je dovršil šestmesečni tečaj za plovnega ladjedelskega mojstra. Po uspešno opravljenem izpitu se je ponovno vkrcal in od tedaj nimamo o njem nikake sledi več.

Anton Žvab je spravil na morje tudi svojega mladega nečaka Karla Žvaba. Ta je bil rojen 4. novembra 1849 v Povirju kot sin Simona Žvaba in Terezije, vdove Počkar, rojene Štok. Karl Žvab se je vpisal na trgovsko-pomorsko akademijo okoli leta 1867. Tu je — verjetno na stričeve stroške — študiral na navtičnem oddelku. Iz virov tržaške pomorske akademije je razvidno, da je leta 1871 diplomiiral. Nadaljnje sledi o njem bo treba iskati v Lloydovem arhivu v Trstu ali v arhivih zasebnih tržaških ladjarjev. Obema Žvaboma je sledilo nekaj fantov, katerih imen pripovedovalci niso navajali. Vkrcali so se na trgovske ladje raznih ladjarjev bodi kot tesarji ali izučeni mizarji, bodi kot navadni mornarji. Tudi o njih bo treba iskati sledi v tržaških pomorskih arhivih. Toliko o mornarjih trgovske mornarice.

Glede vojne mornarice, lahko rečemo, da je bilo, kakor za ostale kraje Primorske, odločilno tudi za Povir usodno leto 1849, ko je danski viceadmiral v avstrijski službi Hans Birch von Dahlerup ob blokadi upornih Benetk odpravil veliko večino Italijanskega kadra avstrijske vojne mornarice in ga nadomestil s Slovenci iz Trsta in okolice, s Krasa in iz Istre, Iz Vipavske in Soške doline, nekajko kasneje pa tudi iz Notranjske in ostale Kranjske ter Štajerske in Koroške.

Meseca marca 1849 srečamo pred Benetkami kar tri Povirce hkrati. Vsi trije so se ob von Dahlerupovem pozivu prijavili prostovoljno v vojaško službo, ki jim je dajala večje možnosti napredovanja. To so bili Ivan Štok, Dominik Sila in Anton Mahnič. Edini med njimi, za katerega viri navajajo napredovanje, je bil Anton Mahnič, ki je že leta 1850 postal podoficir izkrcevalne pehotе. Za ostala

dva napredovanja niso navedena. Ivan Štok se omenja leta 1856 kot ladijski topničar prvega reda. Vsi trije so zapustili mornarico leta 1861. Ni znano, ali so se vrnili v Povir. Od pripovedovalcev smo slišali, da je v času italijanskih vojn služil v mornarici kot prostovoljec še Franc Mahnič, o katerem pa nimamo drugih podatkov.

V sedemdesetih letih XIX. stoletja srečamo v vojni mornarici nadaljnjih pet Povircev. Prvi je bil Jožef Renčelj (v viru je pisan kot Rönzel), ki se je javil v Pulju 1. oktobra 1871. Točno leto dni kasneje mu je sledil Jožef Štok. 1. oktobra 1874 se je v vojno mornarico prijavil Peter Mahnič, 4. aprila 1876 Anton Štok in 1. decembra 1877 Janez Mahnič. Vse pet so avstrijske mornariške oblasti uvrstile med ladijske topničarje. Pomorsko službo so zapustili po dvanajstih letih od prihoda v mornarico. Tudi zanje ni znano, ali so se vrnili v Povir. V naslednjem desetletju je v vojni mornarici služil Rudolf Štok. Rojen je bil v Povirju leta 1864. V vojsko je odšel 1. oktobra 1881. Leto dni nato je bil površan v nižjega podnarednika palube (Marsgast). V naslednjih desetih letih je napredoval do višjega podoficirja palube (Bootsmannsmaat ali narednik-noštromo). V mornarici se omenja še leta 1895. Po demobilizaciji je vsaj nekaj časa živel v Pulju. O njem vemo, da se je leta 1917 ponovno javil v mornarico, da pa ni bil sprejet zaradi prevelike starosti.^{11a}

Nekaj vojnih pomorščakov imajo v Plešivici in v Žirjah. V Plešivici smo zabeležili pravo pomorsko družino. To je družina Božeglav. Pripovedovalci se spominjajo treh avstrijskih podoficirjev, ki so odšli na morje po sledovih svojih stricev, o katerih nimamo podatkov. Najbolj znan je bil Franc Božeglav, rojen 13. septembra 1882. Leta 1901 se je prijavil v mornarico kot prostovoljec. Leta 1904 se je vrnil s činom palubnega podnarednika (Quartiermeister). Plul je na različnih ladjah od novih torpedovk do bojnih ladij tipa Habsburg. Na začetku prve svetovne vojne je bil ponovno vpoklican in je služil kot podnarednik do razpada Avstrije. Njemu je sledil brat Metod Božeglav, rojen v Plešivici 14. julija 1887. Ta je odšel v mornarico leta 1906. Odpuščen je bil leta 1912 brez čina. Od tedaj do prve svetovne vojne je delal v tržaški luki. Leta 1914 je bil ponovno vpoklican. Ni znano, na katerih ladjah je služil, znano pa je, da je bil določen v artillerijsko stroko. Na koncu leta 1916 je imel čin nižjega podnarednika artillerijske stroke (Waffengast). Tretji brat je bil Ciril Božeglav, rojen ravno tako v Plešivici 29. marca 1889. V mornarico je odšel leta 1909 in je služil do konca prve svetovne vojne. Nazadnje je služil na admiralski ladji »Viribus Unitis«. Ko se je po eksploziji ladje novembra 1918 reševal, je postal invalid. Tudi on se je ukvarjal z artillerijo in kakor Metod je končal vojno v činu nižjega podnarednika artillerijske stroke. Leta 1917 je bil vpoklican v mornarico še starejši Ivan Mahnič iz Plešivice. Rojen je bil 31. decembra 1877. Vzroki tako poznega vpoklica in premestitve iz drugega rodu vojske niso znani. V mornarici je ostal do konca prve svetovne vojne.

Med prebivalci Žirij smo zvedeli, da je bil »priča« njihov mornar »Lukotov Janez«. Priimka žal nismo zvedeli. Izgleda, da je odšel v mornarico okoli leta 1880 in da je služil še prva leta tega stoletja. Zanimiva osebnost je bil Franc Kocijan iz Žirij. V mornarico se je javil kot prostovoljec z dvanajstletno službo. Kmalu je napredoval do nižjega podnarednika krmarske stroke (Steuergast) in nato v podnarednika (Steuerquartiermeister). Ko pa je prišel po osmih letih službe do čina in položaja narednika (Steuermaat), je naredil disciplinski prekršek. Z vsemi svojimi možmi se je do nejavnosti napil. Zaradi tega je bil degradiran in

^{11a} Za vse podatke o Antonu in Karlu Žvabu prim. M. Pahor, Slovenski dijaki v trgovsko-pomorskih akademijah. Zbornik 10 let VPS-Piran — Piran 1970. Za podatke o vojnih pomorščkih gl. Österreichisches Kriegsarchiv, Marine archiv, Assent protokol za posamezna leta in Abgang protokol posameznih let za konec službovanja. Poleg tega pa še Manschaftsgrundbuchslätter. Do 1883 so temeljni listi urejeni po abecedi, od leta 1883 do 1903 po prihodu v mornarico.

kariero je končal kot navaden mornar. Kasneje je služil na železnici in tu se mu je — po zatrdilu pripovedovalcev — godilo enako. Žirski mornar je bil Ivan Kocijan, ki je služil do konca prve svetovne vojne kot palubni nižji podnarednik (Maršgast).

Poudarjamo, da bo treba seznam avstrijskih mornarjev iz Povirja in okolice dopolniti s tem, kar bodo povedali drugi arhivski viri. Domneva, da je bilo mornarjev več kot smo jih navedli, je popolnoma na mestu. Predvsem sredi XIX. stoletja, ko opažamo takorekoč množičen odhod Slovencev na morje, bomo gotovò našli še katerega. Še bolj gotovo bo to v tridesetih letih, ki sledijo pokoritvi Benetk leta 1849.

Italija je v času med obema vojnoma na tem delu Krasa skoraj prekinila tradicijo. Nezaupanje do Slovencev, ki naj za mornarico ne bi bili »primerni«, kakor niso bili primerni tudi za druga opravila, je tu povzročilo precej škode. Vendar tudi v času Italije najdemo nekaj mornarjev, to pot iz samega Povirja. Prvi je bil Franc Čefuta, ki je bil kvalificiran mizar. Kot tak je delal v tržaški ladjedelnici na notranji opremi ladij. Ker pa so fašisti težko pritiskali nanj, da bi se vpisal v stranko, je pod grožnjo, da bo zgubil delo, napisal prošnjo za vkrcanje. Ker je bila prošnja naslovljena na podjetje bratov Kozulićev, ki so imeli s Povirjem tudi drugačne zveze, je bil sprejet in vkrcan na prekoceanski ladji »Vulcania«. Na tem kolosu je plul nad 10 let. V trgovsko mornarico je odšel tudi Albin Princ, o katerem pa nismo dobili drugih podatkov.

Kljud temu, da je Italija poskušala in v veliki meri uspela prekiniti avstrijsko pomorsko tradicijo med našimi ljudmi, je nekaterim Povircem in okoličnom uspelo priti tudi v vojno mornarico. Prvi je bil Albert Fonda. Rojen je bil v Povirju 7. aprila 1920. Po poklicu je bil ključavníčar. Neposredno pred drugo svetovno vojno je bil vpoklican v italijansko vojno mornarico. Po nekajmesečni službi v La Spezii, je plul na vojni ladji »Duca degli Abruzzi« kot mornar-trobentač. Po kapitulaciji Italije je iskal zveze z narodnoosvobodilno vojsko. 15. februarja 1944 mu je uspelo priti v 3. prekomorsko brigado, v kateri se je boril do osvoboditve kot vodnik v inženirskem bataljonu.

Leta 1939 so Italijani vpoklicali v vojno mornarico Metoda Božeglava mlajšega, sina že obravnavanega Franca Božeglava iz Plešvice. Rojen je bil 31. maja 1918. Torej je bil ob odhodu na morje navaden rekrut. Imel je manj sreče kot njegov oče in oba strica. Vkrcan je bil namreč na ladji »R. T. Calipso«, ki je bila med prvimi italijanskimi ladjami, ki jih je Angležem uspelo potopiti. 9. decembra 1940 je bila ladja zadeta in je zginila v globine Sredozemlja. Od tedaj je Metod Božeglav pogrešan. Družina še vedno hrani dokument, s katerim so ga vojaške oblasti proglašile za pogrešanega.

Končno je treba spregovoriti še o Bernardu Štoku, ki je bil leta 1931 in 1939 dodeljen obalni artileriji, stroki, ki so jo tako v Avstriji kakor v Italiji nekako prištevali k pomorskim strokam. Prvič je služil dve leti na Siciliji, drugič pa na Sardiniji, kjer je ostal do konca druge svetovne vojne.

Prekinjena tradicija in nenanaravna odrezanost od Trsta je vplivala na stanje po drugi svetovni vojni. Vendar do popolne kontinentalne miselnosti tudi zdaj ni prišlo. Po vojni sta namreč študirala dva Povirca na pomorskih šolah v Piranu. Prvi je bil Ecijo Štok, ki je dovršil strojni oddelek in plul nekaj let na ladjah Splošne plovbe v Piranu. Drugi je bil Silvan Štok, ki se je šolal na ribiški šoli in plul na ribiških ladjah podjetja Delamaris v Izoli ter na vojnih ladjah JVM. Silvan je plul skupaj deset let. Na Pomorski šoli v Piranu so se šolali tudi nekateri otroci razseljenih Povircev. Nekateri še vedno plujejo za Splošno plovbo in druga podjetja. Iz povedanega je razvidno, da je pomorska tradicija začela upadati z

italijansko zasedbo. Medtem, ko je Avstria znala ceniti pomorščaka Slovenca, čeprav je bil tudi njej nevaren, ga je Italija poskušala popolnoma odriniti od morja in pomorstva. V tem je vsaj za prvih deset let njene vladavine uspela. Žal se ta uspeh vleče tudi v nove razmere, ki so nastale z osvoboditvijo. Prekinjeno tradicijo je zelo težko obnoviti.

Med dokri in žerjavni

Nekoliko lažje je bilo poizvedovati za ljudi, ki so delali v ladjedelnicah in pristaniščih. Lažje predvsem iz razloga, ker so se ladjedelski delavci vračali domov in so ostali otrokom v spominu kot ljudje, ki so vsaj enkrat na teden peš prehodili pot iz Povirja v Trst in nazaj. Podatki, ki smo jih dobili, segajo v devetdeseta leta prejšnjega in gredo do tridesetih let sedanega stoletja. Nekateri pripovedovalci so nam sicer zatrjevali, da so ljudje iz Povirja hodili na delo v tržaške ladjedelnice že mnogo prej, vendar nam niso vedeli povedati nobenega imena. Delno smo to razrešili na osnovi virov Vojnega arhiva na Dunaju. Toda tudi to vprašanje bo ostalo v precejšnji meri nerazrešeno, dokler ne najdemo arhivskih virov, ki bi pripovedovanje osvetlili in poglobili.

Začnimo s pristanišči. V poštev prihaja predvsem novo pristanišče v Trstu, kjer sta ob koncu prejšnjega stoletja in na začetku sedanega stoletja delala Žirca Peter Kobeja in Blaž Kuferšin. Oba sta delala kot nakladalca in razkladalca ladij in to tako na žerjavih kakor samotež in z vozovi. Povirec Anton Mahnič je delal v novem pristanišču celih osemnajst let in to od svojega dvaintridesetelega leta (rojen je bil leta 1864, torej je začel delati leta 1896) do leta 1914. Včasih je delal na žerjavih, včasih pa z lastno vprego, kar mu je nudilo več zasluba. Istočasno je nekaj Povircev delalo sezonsko v ladjedelnici Sv. Marka v Trstu. Med njimi so pripovedovalci najčešče omenjali Franca in Andreja Mahniča in nekega Čefuta, katerega imena pa nismo mogli zvedeti. Omeniti je treba še Miha Grželja, ki je bil sicer pri tajni policiji, vendar zadolžen za Novo pristanišče in ladjedelnico. Med ladjedelci so pripovedovalci označevali že omenjenega Antonia Mahniča, ki pa je delal v Sv. Marku le, kadar ni bilo dela v pristanišču. V Sv. Marku so delali še Franc Čefuta, Ivan in Lovrenc Štok, vsi trije stalno zaposleni, medtem ko je bil Jože Mahnič sezonski delavec. Sezonec je bil tudi Franc Grželj, ki pa je delal v ladjedelnici v Tržiču.

Razen Antona Mahniča, ki si je uredil samsko stanovanje pri Sv. Jakobu v Trstu, in Franca Mahniča, za katerega pravijo, da je stanoval v Škednju, so vsi omenjeni stanovali po delavskih barakah ali na senikih. Zaslube je bil sicer dober, vendar so bili le redki, ki so si kaj prihranili. Trdo zasluzeni denar so razmetavali po veselicah in na plesih v Povirju in okolici. Zgodilo se je tudi, da je kdo zapravil vso tedensko plačo po gostilnah na poti domov. Izjema so bili Ivan in Lovrenc Štok, ki sta z zaslubkom pomagala graditi hišo v Povirju, in Anton Mahnič, ki si je kupil hišo s posestvom prav tako v Povirju (sedanja št. 7). Poslednji je bil tudi edini, ki si je v pristanišču in ladjedelnici prigral pokojnino.

Med ladjedelci poznamo enega celo iz XVI. stoletja. Neki Jelar iz Povirja se namreč imenuje leta 1575 na seznamu ljudi, ki so bili dolžni prispevati delo za gradnjo tržaškega gradu. Bil je smolar, kar pomeni, da je delal pri gradnji ladij.¹⁰ Gotovo se bodo našli v arhivskih virih še kateri. Trenutno znani viri pa jih ne omenjajo.

Če preidemo na XIX. stoletje, ko je bil ustanovljen mornariški arzenal v Pulju in ko so začele delati velike ladjedelnice v tržaškem zalivu, tj. v Trstu, Miljah

¹⁰ Haus-Hof u. Stats Archiv — Dunaj. Österr. Acten Triest u. Istrien 1564—1657/3. TS. 1. 2. 1575.

in Tržiču (do tedaj segajo tudi podatki naših pripovedovalcev), spoznamo, da je bil Povir po svojih ljudeh povezan tudi z ladjedelnostvom. Najpogosteji poklic, ki ga srečamo v ladjedelnih strokah, je slabo plačani poklic delavca težaka. Toda Povirci se lahko pohvalijo, da je bila večina njihovih ladjedelskih delavcev sprejeta na delo zaradi poklica, v katerem so bili izučeni. Vojna mornarica je med svoje arsenalske delavce sprejemala v glavnem ljudi s formiranim poklicem. Tako srečamo v arsenalu v Pulju izučenega kovača Karla Perhavca, ki je odšel iz Povirja okoli leta 1880. 1. aprila 1881 ga je mornarica uvrstila med kovače arzenala. Kovač je bil tudi Karlo Štok, ki je bil sprejet v arzenal 3. januarja 1887. Naslednji vojnopolomski delavec je bil Albin Štok, ključavnica, ki je bil sprejet v arzenal 20. novembra 1889. V arzenalu se je prekvalificiral v livarja, kar mu je onemočilo redno napredovanje. 10. decembra istega leta je bil sprejet v arzenal Mihael Kariž, mizar. Edini, ki je bil sprejet kot delavec težak, je bil Štefan Miklavec, ki se prvič omenja v arzenalu 3. januarja 1890. Po pregledanih virih ni mogoče dognati, koliko časa so omenjeni ostali na delovnih mestih arzenala. Domnevamo pa lahko, da je zanje veljala ista službena doba kot za mornarje prostovoljce, tj. 12 let. Prav tako je mogoče domnevati, da so službeno dobo podaljšali za več let, ker je bil arsenal med tistimi ustanovami, ki so zelo težko in nerade odpuščale dobre delavce, če so hoteli ostati na precej dobro plačanih delovnih mestih.^{10c}

Podobno poroča ustno izročilo za povirske ladjedelce v civilnih ladjedelnicah stare Avstrije, le s to razliko, da ne navaja časa zaposlitve in da gre v precej primerih za sezonsko ali občasno zaposlitev. Da bi si bili o tem popolnoma na jasnem, bi bilo treba raziskati personalne akte vseh tržaških in morda tudi reških ladjedelnic, kar pa zaenkrat ni mogoče. Po ustrem izročilu je bil Anton Mahnič tesar, Franc Čefuta pa kvalificiran mizar. Mizarja sta bila tudi že omenjena Ivan in Lovrenc Štok, medtem ko je bil Jože Mahnič kovač. Že sami poklici povedo, da so omenjeni delali pri notranji opremi ladij, z izjemo Antona Mahniča, ki je verjetno delal pri rebrih in kobilici. Čeprav je šlo do določene meje za sezonce, ni dvoma, da so to bili dobri delavci, kajti drugače bi jih ladjedelnice ne sprejemale. Po drugi strani, če so sprejemali sezonsko delo, pomeni, da so se tako v ladjedelnice kakor v pristanišča radi vračali, da so torej živeli z nastajajočimi in s potovanji vračajočimi se ladjami. Med sezonskimi delavci tržaških ladjedelnic se omenjajo za čas Avstrije še Jože Mahnič, Franc Grželj in Anton Škrinjar.

Prva svetovna vojna je delo ladjedelnic skoraj popolnoma zavrla. Zato so bili Povirci, kolikor jih vojaške oblasti niso poklicale na fronto, nezaposleni. To je čas, ki se ga vaščani ne spominjajo radi. Vas je zasedlo vojaštvo. Tu je bilo zbirališče pred odhodom na kraško fronto in zaledje, kjer so počivale frontne čete. Na njivah je zmanjkovalo vsega. Mnogi vaščani so hodili peš na Dolenjsko, da bi si preskrbeli hrano. Vladala je lakota, stanje je bilo brezupno. Vojska se je sicer obnašala človeško, a kaj ko so tudi vojaki stradali. Štiri leta takšnega stanja so spravila vas gospodarsko skoraj popolnoma na tla.

Z odhodom Avstrijev so prišli Italijani. Nihče si jih ni želel in nihče jih ni pričakoval. Povirci so se nasproti novim oblastem obnašali dokaj sovražno. Stanje se je še poostriло z nastopom fašizma. Tržaške ladjedelnice so sicer rabil delavce, da bi obnovile trgovsko floto Lloyda in drugih velikih ladjarjev. Toda za zaposlitev je bila potrebna fašistična legitimacija, ki so jo pa Povirci in okoličani odklanjali. Preostalo je le še sezonsko ali, bolje rečeno, občasno delo. Ko so določene ladjedelnice bodo v Trstu, Miljah ali Tržiču gradile nove plovne objekte ali izvrševale večja popravilla na starih ladjah, so Povirci uspeli dobiti delo za

^{10c} »Assent protokoli« za navedena leta v mornariškem oddelku Vojnega arhiva na Dunaju.

teden ali dva, največ za dva meseca. Res je sicer, da nove uprave ladjedelnice niso rade sprejemale Slovencev, vendar so bili Povirci tako povezani z ladjedelnostvom in ladjarstvom, da so vsaj v tem deloma uspeli. Dovolj je bilo, da je eden od Kozuličev ali Martinolič, ali Gerolinić dvignil telefonsko slušalko in poklical uprave ladjedelnic in že je bilo nekaj tednov dela za razne Povirce tudi brez »črnej« legitimacije. Tako so delali v ladjedelnici sv. Marka v Trstu Ivan Grželj, Franc Tavčar, Albin Kariž, Ivan, Franc in Anton Štok iz Povirja ter Danilo Mahnič, Ivan Čok, Metod Božeglav in Danilo Čok iz Plešivice. Metod Božeglav se je iz Trsta preselil v ladjedelnico v Tržič, kjer je občasno delal do odhoda v vojno mornarico, od koder se ni več vrnil. V Tržič se je preselil tudi Danilo Čok, po poklicu livar. Ta poklic mu je zagotovil skoraj neprekiniteno delo. Neprekiniteno je v zadnjih letih pred vojno in med vojno delal v tržaški ladjedelnici Martin Miklavec, ki je bil po vojni zaposlen v ladjedelnici v Piranu, kjer je delal vse do zasluzene upokojitve. Občasno je delal v Tržiču tudi Anton Štok, vendar hkrati po največ štiri mesece. Zaslužek je bil pod Italijo vse prej kot zadosten. Omenjeni fantje so v glavnem zasluzili za vsakdanje potrebe in še to če so živeli skromno. Edini izmed omenjenih, ki je preživil držino z zaslužkom iz ladjedelnice, je bil Ivan Čok iz Plešivice.

Vprašati se moramo: kaj je gnalo vse omenjene može in mladeniče, da so iskali zaposlitev prav v ladjedelnicah? Ni dvoma, da bi se našla občasna zaposlitev brez »črnej« legitimacije tudi v času Italije. Pridne in marljive delavce so rabili razni gradbeni in drugi podjetniki. Ni dvoma, da bi se lahko občasno zaposlili pri raznih prevoznih podjetjih. A povirske fante je gnalo na morje. Zelo stara, čeprav izumirajoča tradicija, jih je gnala med doke in žerjavje, na ladje, kjer so lahko soustvarjali železne velikanke, ki so bile ponos tržaških ladjarjev. Seveda so Povirci doma pripovedovali o svojem delu. Ker pa tega kmetje niso dovolj razumeli, je pripovedovanje prešlo na opis ladij, njihove veličine, lepote in uporabnosti. Tako so bili Povirci sicer na grobo, vendar dovolj dobro seznanjeni s tem, kar se je dogajalo v pomorskem Trstu. In Trst je bil za Povirce dovolj važen, da so se zanimali zanj.

Kot rečeno, so nudile ladjedelnice v času Italije dokaj slabe možnosti preživljjanja. Ljudje so zdržali tudi ob slabem zasluzku, ker so jim doma pomagali s hrano in ker so se lahko vračali domov ali vsak dan ali vsaj na dan sobote. Vendar so nekateri že videli, da pomeni fašizem s svojimi legitimacijami za Slovence narodno in družbeno zlo in so se začeli pripravljati na organiziran odpor. Med temi je bil tudi Ivan Štok, ki je na začetku tridesetih let pobegnil v Jugoslavijo, kjer se je začel pripravljati na boj za osvoboditev.

Fašistična Italija je hotela s svojo politiko odriniti Slovence od morja, torej tudi od ladjedelnic. Prisilno raznarodovanje, prepoved stalne zaposlitve za nečlane stranke, prepoved narodnega jezika, vse to je pripomoglo k temu, da so tudi Povirci gledali v Jugoslaviji rešitev. A fašizmu je uspelo vsaj to, da je skoraj popolnoma prekinil staro mornariško in ladjedelsko tradicijo, ki je bila za Povir z okolico dolga desetletja kakor okno v svet.

V Trst in Benetke s hrasti in ceri

»Benetke stojijo na kraških hrastih«. To je rek, ki ga slišimo po vsem Krasu od Senožeč do morja in od Kozine do Opatjega sela. V Povirju ljudje precizirajo: »Benetke stojijo na kraških cerih«. Povirci ločijo namreč tri vrste hrasta. Prvi je »cer«, ki je bil v teh krajih najbolj pogost. Raste bolj ravno kot ostale vrste, ima »lepšo« skorjo, podolgovate, ozke in »gosto nazobčane« liste. Povirci vedo, da je cer trd in odporen. Pripraven je predvsem za podvodna dela,

torej za »pilote« in morda za podvodni del bark, ker pod vodo ne razpoka in lahko zdrži stoletja. V Žirjah so naredili poskus. Na cerovem pilotu so zgradili obok domače »štirne«. Po petdesetih letih so ga sneli, ker je bilo treba »štirno« popraviti. Cer je bil tak, »kakor, da bi ga posekali tisti dan«. Drugi vrsti hrasta pravijo Povirci: »gnjelc«. To je pravi hrast. Raste bolj krivo, ima temnejšo in grobo skorjo, široke in malo nazobčane liste. Je pripraven za posodo (sode, škafe itd.). Vendar so vsi pripovedovalci iz Povirja, Žirij in Plešivice enotnega mnenja, da je gnjelc pripraven za ladjedelnštvo. Vedo povedati, da so iz njega delali ladijske kobilice, deske za oblogo ladijskega trupa in plohe za palubo. Krivi gnjelc so rabili za ladijska rebra. Nekateri pripovedovalci so vedeli povedati, da so cere in gnjelce rabili v Trstu za »jarbole«, kar sicer ne drži, potrjuje pa dejstvo, da so ljudje tudi s svojimi gozdovi sodelovali z ladjedelnštvom. Gnjelc je bil za ladjedelnštvo posebno priporočljiv, ker — če je pravočasno sekani — je odporen proti črvom in drugim zajedalcem in boleznim.

Tretji vrsti hrasta pravijo »graden«. To je krhki hrast. Po zunanjosti je podoben gnjelcu, vendar je manj odporen, mehkejši in bolj podvržen črvom. Rabi se za iste namene kakor gnjelc, le da z manj uspeha.

Medtem, ko za cere ni veljalo posebno pravilo, kdaj jih je treba sekati, le da so bili to poznojesenski ali zimski meseci, je veljalo za gnjelc in graden pravilo, da ga je treba sekati v »decembriski luni«, t.j. v luni, ki nastopi v decembru. Sekali so lahko tudi januarja, če je decembska luna nastopila pozno. Decembra in januarja je bil torej čas sečnje. Ljudje so odhajali in gozdove, posekali, kolikor so mislili tisto leto prodati ali uporabiti, ali kolikor so jim naročili posredniški trgovci. Ob koncu sečnje so priredili skromen likov, ki so se ga udeležili vsi delavci z gospodarjevo družino. Na mizo so prinesli pršut, salamo, klobase, kruh in vino (navadno tako imenovani povirski teran, ki je bil bolj podoben cvičku kakor teranu). Ob takih prilikah so tudi zapeli in tudi drugače katero »rekli«.

Iz Povirja in okolice je šlo v Trst in Benetke ogromno hrastov vseh vrst. Vsi pripovedovalci zatrjujejo, da je trgovina s hrastom za potrebe pristanišč, ladjedelnštva, predvsem pa za potrebe Benet v njihovi družinski tradiciji obstajala za nekaj stoletij nazaj. V dveh primerih smo zabeležili stavek: »Moj ded mi je pravil, da je slišal od svojega deda, da so Benečani kupovali naše cere«. Že ta stavek pomakne cerovo trgovino za stoletje in pol nazaj. Če bi imeli možnost iti še bolj nazaj, bi verjetno ugotavljali kaj podobnega. Vsekakor je bila to zelo staro trgovina, ki se je sicer le deloma rentirala, do določene meje pa je le pomagala živeti. Po podatkih, ki smo jih zabeležili, pa lahko to trgovino ločimo v dve časovni obdobji.

Prva obsega ves čas Avstrije do konca prve svetovne vojne, druga pa čas Italije, nekako do sredine tridesetih let sedanjega stoletja.

Pod Avstrijo so Povirci izvažali v Trst vse tri vrste hrasta. Avstrijske pristaniške oblasti so rabile cere za razširitev pristanišča in gradnjo valobranov. Za takšna dela so naročali do 6 m dolga cerova debla, ki jih je bilo treba samo posekati, prezagati na želeno dolžino, olupiti in odpeljati. Za gnjelc in graden je včasih veljalo isto. Zelo pogosto pa se je zgodilo, da so prihajali naročniki z načrti. V takšnih primerih so iskali najbolj krive gnjelce in gradne. »Bolj so bili krivi, rajši so jih imeli«, so nam zatrdili nekateri pripovedovalci. Ni dvoma, da so iskali les za ladijska rebra, prednji in zadnji del kobilice in verjetno prednje in zadnje ograje. V takšnih primerih so dobili povirski tesarji naročilo, da so les na grobo obtesali po predloženih načrtih. Šlo je za pravo kooperacijo z ladje-

delnicami. Nekateri pripovedovalci so vedeli povedati, da sta tako ravnali predvsem ladjedelnica sv. Marko in Tržaški tehnični zavod.

Ista podjetja so kupovala tudi orehov les. Ta je služil v glavnem za notranjo opremo. Orehe so prodajali cele. Treba jih je bilo le olupiti. Le v posebnih primerih so naročniki zahtevali, da se določena orehova debla obtesajo po načrtih.

Kmetje iz Povirja so svoj les najraje prodajali sami naravnost naročnikom. To jim je dajalo največ zasluga. Toda zelo pogosto so se vmešali lesni trgovci — posredniki, ki so dobili od ladjedelnic naročilo, da dobavijo ves les za načrtovani plovni objekt. Trgovci so bili v glavnem Italijani, katerih imena pa se v Povirju niso ohranila. Niti lesnega trgovca Tamburlinija, ki je bil med najbolj znanimi dobavitelji ladjedelnic in je veliko hodil po Krasu in po Notranjskem, se v Povirju ne spominjajo. Pravzaprav se spominjajo samo lesnega trgovca Leskovca, ki je med drugim kupoval tudi akacio, in pa Postojnčana Jurco, ki je dobavljal les ladjedelnicam. Lesni trgovci so včasih kupovali še stoječi les. Navadno so kupili cele gozdne komplekse, jih deli posekati, debla olupiti, po potrebi obtesati po načrtu in odpeljati na Općine ali v Rojan, od koder so jih v ladje delnice spravili z lastnimi prevoznimi sredstvi.

Les so Povirci vozili na vozovih. Vozovi so bili popolnoma leseni. Lesena je bila celo os. Prednja prema je bila trdno zbita z drenovimi klini. Stari ljudje so našim pripovedovalcem pravili, da so bila kolesa teh voz polna, t.j. brez »špic«, le glava je bila vanje vdelana, tako da se ni premikala. V novejšem času so se pojavila praktičnejša kolesa na špice. Zadnja prema je bila premična. Sora je imela luknje, da so voz lahko po potrebi podaljšali ali krajsali. Kolesa so bila okovana z železniimi obroči. »Križnih« koles se v Povirju ne spominjajo. Edino en pripovedovalec je slišal za neokovana kolesa. V slučaju, da so vozili samo po eno dolgo hrastovo deblo, je lahko to služilo namesto sore. V takšnem primeru je postala zadnja prema lahko premična, da so bolje izvozili ovinke.

Na vprašanje, kdo je fural, so pripovedovalci odgovarjali na splošno, da je furala vsa vas. Končno pa nam je uspelo zapisati nekaj znanih furmanov, ki so vozili tudi za druge. To sta bila npr. Jakob Mahnič in Alojzij Skrlj. Oba sta imela konje in oba sta lahko hitreje prišla v Trst oziroma Rojan kot tisti vozniki, ki so vozili z voli. Iz Žirij je vozila cerovino tudi ženska. To je bila Marija Kuret, babnica, »ki je niti hudič ne bi osleparil«. V ostalem pa so furali tudi drugi lastniki lesa. Ker je bilo v vasi do 20 parov volov¹¹, lahko domnevamo, da je bilo stalno na razpolago kakih deset furmanov. Manjše tovore pa so vozili tudi s kravami.¹²

V času Avstrije so vozili po staro »Napoleonovi« cesti, ki je peljala iz Divače čez Gorenje in Povir ter mimo Plešivice in Merč v Sežano. Ljudje se sicer spomnijo govoric o staro srednjeveški cesti, ki je šla po Igmajni med Povirjem in Brešovico v smeri proti Trstu, toda več kot to, da je bila ozka, da se na njej še vidijo kolesnice v kamnu, ter da je po njej divjala »Šembilja«, danes ne vedo.

¹¹ Stalež živine v času Avstrije je dosegel do 400 glav goved, 4 do 5 parov konj in okoli 100 glav drobnice. Pod Italijo so drobnico opustili, ker se ni več izplačala. Stalež govedi se je zvišal za kakih 40 do 60 glav zaradi trgovine z mlekom, ki je postajala kmetom — zaradi visokih davkov — vedno važejši vir dohodka. Gotovo pa je, da so bile v vsej povirski okolici in v Povirju samem vse krave vprežne. Teko so tahrko vozili oziroma delali tudi s kravami. Le močne mlekarice so »šparali« za mleko.

¹² Oprena vprežne živine je bil do konca prve svetovne vojne jarem za dva vola z dvermi kambama, ki sta bili večinoma leseni. Jarmi so bili navadno okrašeni z rastlinskimi ali geometričnimi motivi. Zelo razširjen okras je bil hrastov list z želodom. Tu pa tam so vrezali v jarem stilizirane poljske rože. Med geometričnimi motivi so se često pojavljale po dve ali več vzporednih valovitih črt. Po večini je bila na jarmih vrezana letnica izdelava in začetne črke lastnikovega imena. Po prvi svetovni vojni je začel jarem izpodraviti komat za enega vola, ki ga pa ne smemo zamenjati s konjskim komatom. To je pravzaprav enoten jarem s kambo, ki je vedno pogosteje želesna. Na zahodnem Krasu t.j. okoli Temnice in Kostanjevice se tak komat imenuje »klojšter«.

S prihodom Italije se je stanje spremenilo precej na slabše. Trgovina z lesom bi lahko še ostala, vendar so bili gozdovi že precej razredčeni. Kljub temu je še vedno šlo veliko cerov v Trst, kjer so jih rabili pri gradnji pristanišča in v Tržič, kjer so jih potrebovali za utrditev morskega obrežja pri ladjedelnici in za razna podvodna dela v sami ladjedelnici. Tako je na primer Franc Tavčar po prvi svetovni vojni prodal lepo količino cerov, ki jih je zvozil v pristanišča. Da bi pa kmetje sami prevažali svoj les neposrednemu potrošniku, oziroma ladjarju, ladjedelnici ali pristaniškemu poveljstvu, se je dogajalo že zelo poredko. Trgovino z lesom so vedno bolj prevzemali v svoje roke lesni trgovci iz Trsta, ki so v dogovoru z vodstvom ladjedelnic in pristanišča prevzemali v svoje roke vso dobavo lesa.

V času Italije so Povirci prodali ogromno orehovega lesa. Orehi so nekaj let pred vojno zboleli in se začeli sušiti. Treba jih je bilo posekatl, dokler je bil les še dober. Do sredine tridesetih let je izginil tako imenovani »orehov gozd« okoli Povirja. Ves les je šel v tržaške ladjedelnice, kamor odslej štejemo tudi ladjedelnico v Tržiču, kjer so ga uporabljali za notranjo opremo ladij. Toda kmetje so imeli od te trgovine vedno manj. Glavni doblček so pospravili lesni trgovci. Prodajali so neobtesana debla, ker je za tesanje poskrbel trgovec. Tako je izginil tudi ta zasluzek. Prav tako so prodajali grnjce in graden. Vedeli so, da gre v Trst, da pa se tam ne ustavi, kakor se je ustavljal še pred vojno. Hrastovino so rabil le še ladjedelnice v Kopru in Piranu, ki so še gradile majhne lesene barke za ribiče in za obalni promet s peskom, kamenjem in drugim gradbenim materialom. Povirci so vedeli, da sekajo za Piran ali Koper; svoj les so dajali deloma iz potrebe, deloma pa tudi zato, ker jih je na ladjedelnico vezala stara tradicija.

Očitno je, da je Italija začela odrivati Slovence od morja. To so Povirci občutili tudi pri svoji trgovini z lesom. Prehod lesa v roke posredniških trgovcev je naše ljudi odrnil od morja. Tako je bilo stare tradicije vedno manj. Pri svojem življenju so bili vedno manj povezani z morjem in da bi preživeli kljizo, ki jo je za naše kraje pomenila Italija, so se vedno bolj vezali na Trst. Ta je odslej absorbiral vedno več njihovih pridelkov. Morje je izgubljalo vrednost, Trst jo je pridobil. A Trst je pomenil pomorstvo, zato ga je bilo treba trdno držati. O tem pričajo nadaljnja dogajanja.

Furmanska postaja

Slovenskega pomorstva v preteklosti si ne moremo zamišljati brez furmanstva. Furmani so bili najvažnejši člen med morjem in zaledjem. Vse kar so ladje privažale v Trst, so prevozili v notranjost tja do Dunaja. Vse kar so naše dežele izvažale, so furmani prepeljali v Trst ali na Reko, da so se lahko ladje polnile. To je nedvomno bila ena od kooperacijskih dejavnosti, ki je bila na slovenskem ozemlju najbolj razširjena. S časom so nastale furmanske postaje vzdolž vse poti do Dunaja in do Zagreba. Najbolj znane so Trojane, Logatec, Planina, Senožeče, Sežana in Općine na eni strani, Sodražica, Knežak, Ilirska Bistrica, Divača in Lokev na drugi strani. Vendar so tu in tam nastale manjše furmanske postaje, ki so jih imeli furmani prav radi. Takšna postaja je bil tudi Povir. Gostilni »pri Hribu« in »pri Stampinu« sta imeli urejena prenočišča za furmane in »štale« za konje. Tudi vozove sta lahko spravili pod obširne lope ali v skedenje. Družinsko izročilo pri Perhavčevih, ki so lastniki gostilne »pri Hribu«, pripoveduje, da je bila tukaj gostilna »že od zdavnaj«. Še določnje povedano naj bi stala tam že skoraj tristo let. Nekaj več kot dvesto let naj bi se tam ustavljal furmani, ki so prihajali iz Vremške doline in Škocjana in vozili v Trst

les in druge pridelke. Izročilo sicer pretirava, nedvomno pa so se furmani ustavljal tukaj vsaj od začetka prejšnjega stoletja. Isto velja za gostilno »pri Stampinu«. Furmanska postaja gotovo ni mogla nastati pred tako imenovano »Napoleonovo cesto«, ker se je stara cesta izogibala Povirja, avstrijska cesta Trst—Dunaj pa je šla iz Sežane čez Štorje in Senadlice v Senožeče. A tudi sto let pomeni za Povir gotovo rast in seveda določeno blagostanje.

Ceste, po katerih so furmani vozili, so bile precej nevarne. Tu in tam so prežali cestni razbojniki, kakor npr. pri Ravbarkomandi pri Postojni, ki je bila menda najbolj zloglasna. Ravbarkomanda pa ni bila edina. Na cesti med Fernetiči in Općinami so večkrat prežali cestni tatovi, da so vračajočim se vozarjem odvzeli denar. Prišlo je tudi do ubojev.¹³ Najnevarnejše mesto je bil kraj med Općinami in Fernetiči, ki ga ljudje imenujejo Piklc.

Da so bile ceste prevozne, jih je bilo treba vzdrževati. Dežela je skrbela samo za glavno cesto Sežana—Štorje—Senožeče, medtem ko so morali vse ostale ceste vzdrževati kmetje sami z roboto (v Povirju rečejo rabota). Vaški vodja je sklical ljudi s tem, da je »poklenkal« z zvonom cerkve sv. Jakoba.¹⁴ Vaščani so se zbrali in vaški vodja jim je povedal, kaj bodo delali. Nato so odšli na cesto in jo uredili. Posebno dobro je bilo treba skrbeti za »Napoleonovo« cesto, ki so ji rekli tudi furmanska cesta. To je razumljivo, saj je prinašala največ dobička. Dolžnost Povircev je bila, da so vzdrževali naslednje odseke: proti Gorenju do »kraja, kjer je rasla velika lipa« in ki ga še danes imenujejo »Pri lipi«, proti Plešivici, do kraja, ki ga imenujejo »Podgora«, proti Brestovici do takoimenovane »Kapane poti«. Cesto do Žiriju so si z Žirci dellili na pol. Med vzdrževanje cest je spadal tudi kidanje snega. Čeprav je bila »Napoleonovo cesta« ozka in polna »oključev« (ovinkov), je bila za furmane privlačna, ker je bila vedno dobro vzdrževana. Tako se je vas lahko pohvalila, da je kljub ozki cesti privlekla dobršen del prometa za Trst in iz njega.

Poleg tega se je zgodilo, da so povirski furmani posodili priprego, da so lahko težko otovorjeni vozovi speljali najtežja mesta tja do Merč ali celo do Sežane. Zgodilo se je tudi, da so povirski furmani prevzeli del tovora in so ga s svojimi vpregami peljali do Trsta, prav v pristanišče. To se ni dogajalo pogosto, kajti vsak furman je rad zaslužil. Toda pot je bila dolga in kdaj pa kdaj je bila pomoč potrebna.

Trgovski odnosi z avstrijsko vojno mornarico

Avstrijska vojna mornarica je bila v mnogih ozirih vezana na slovensko zaledje. Od tu je dobivala les, premog, del potrebnega železa in drugih metalov. Toda iz slovenskega zaledja je mornarica dobivala tudi del hrane, predvsem pa lahko kvarljive hrane, ki bi jo bilo težko prevažati iz globljega avstrijskega zaledja. Zato so mornariški komisarji (intendanti) potovali po deželi in kupovali živilo, zgodne sadje, pa tudi moko in druge prehrambene artikle. Povir se je znal vključiti v to trgovino. Res je, da smo le s težavo zvedeli, da so se pojavili mornariški komisarji v Povirju, vendar smo iz njihovega obnašanja, iz jezikov, ki so jih govorili in iz drugih podrobnosti, ki jih lahko pripisemo samo ljudem, ki so dolgo živel na morju, mogli zaključiti, da so se komisarji kdaj pa kdaj oglasili tudi v Povirju. Predvsem se je to dogajalo v pozni pomlad, ko so dozorevale češnje. Mornarica je večkrat kupila velik del povirskih češenj, jih dala prepeljati v Trst, od koder so jih vojne ladje odpravile v Pulj in druge mornariške baze.

¹³ Ubit je bil npr. neki Matija iz Podbrežja. Umor pa tatomovom ni prinesel zaželenega dobička, ker je imel denar sin, ki se je vrnil domov že nekaj ur prej.

¹⁴ Po prvi svetovni vojni niso več zvonili. Ljudi je sklicevali trobentač s trobento.

V pozni jeseni so občasno kupovali zelje in »vrzote« (ohrovit) pa repo in korenje. Tudi to so dali prepeljati v Trst in od tam v Pulj.

Včasih so komisarji odpeljali po nekaj glav živine za svoje klavnice in mornariški bazi. Včasih so kupovali krompir. Neredko so iskali specialeten orehov les za puškinova kopita in za opremo določenih delov vojnih ladij. To se je dogajalo predvsem v osemdesetih in devetdesetih letih, to je v dobi modernizacije avstrijske vojne mornarice, ko je imel mornarico na skrbi kot komandant Celovčan baron Maksimiljan Daublebsky von Sterneck, ki je bil tudi drugače vezan na slovensko zaledje, saj je kljub visoki starosti večkrat prihajal na Kras na lov. Morda je prihajal tudi na povirsko lovišče.

Le redko so komisarji kupovali orehe, saj mornariške kuhinje niso pogosto pekle potic. A zgodilo se je tudi to. Okoli leta 1900 je vojska, t. j. mornarica kupila ves pridelek orehov v povirski okolici. Ljudje so radi prodajali mornarici, ker je plačevala nekoliko višje cene kot trgovci-dobavitelji. Poleg tega so kupovali večje kontingente, kar je imelo za posledico cenejši prevoz in boljšo spravitev pridelkov.

V posameznih primerih smo zvedeli tudi za cene, ki so jih plačevali mornariški komisarji. Vola srednje velikosti so plačevali okrog 55 goldinarjev, medtem ko je bil velik vol vreden do 65 goldinarjev in včasih tudi več. Krompir so plačevali po dva do dva in pol solda za kg. To so bile cene, ki so se vsaj za 15 do 20 % razlikovale od cen, ki so jih plačevali drugi trgovci. Ni čudno torej, če je v tistem času vzdrževala vas zelo dobre odnose z vojno mornarico.

Ostali izvozni pridelki

Vsa okolica Povirja je sejala precej konoplje. Iz nje so tkali domače rjuhe in izdelovali delovne »gvante« in trpežne »firtahe«. Vendar se je ob konoplji razvilo tudi »štrikarstvo«. Priovedovalci so v glavnem trdili, da so ljudje izdelovali štrike samo za domačo uporabo, toda dva starejša vaščana sta slišala od svojih staršev, da so včasih izdelovali debele »štrike« tudi za ladjedelnice in mornarico. To kaže, da je bilo štrikarstvo v prejšnjem stoletju med kmeti v Povirju precej razvito.

Drugi izvozni predmet je bil led. V bližini Povirja je »globača«, t. j. dolinica, kjer se izteka voda. Ko se pozimi napravi led, so ga kmetje sekali in shranili. V ta namen so si v zemlji pripravili pokrite lednice, kjer so skladali ledene klade in jih hranili do poletja. Poleti so led zvozili v Trst. Kupcev za led je bilo več. Zelo rada ga je kupovala pivovarna »Dreher« v Trstu, toda navadno so ga vozili naravnost v pristanišče, t. j. direktno na čakajoče ladje, o katerih so vedeli, da bodo kraški led odpeljale daleč po svetu. Lahko si zamislimo, kako so bili ponosni, ko so slišali, da je njihov led priproval v Brazilijo ali Argentino ali kam drugam v kako oddaljeno deželo.

Led so iz Povirja vozili samo ponoči. Navadno so vstali še pred polnočjo, naložili vozove in okrog ene odpotovali. Pred peto uro zjutraj so morali biti že pred ladjo ali v pivovarni.

Še en pridelek je treba omeniti, na katerega so bili Povirci zelo ponosni. To so bile češnje. Sicer smo jih že omenili v zvezi z vojsko, a včasih so češnje »delale čudež«. Ob posebno dobrih letinah so češnje — zopet z ladjami — izvažali v Anglico. V takšnem primeru so prišli prav trgovci naročniki, ki so s seboj prinesli žveplo v prahu. Odbrane in zdrave češnje so zložili v zabočke, vsako plast prežveplali, da se sadje ne bi kvarilo, in jih ponoči peljali v Trst. Tu so jih čakali trgovci, ki so blago stehitali in izplačali ter odpravili naravnost na

ladjo, ki je morala čimprej odpluti. Tudi ta primer pove, da so hoteli biti Povirci povezani s svetom.

Obrt

Takšno razgibano življenje je zahtevalo tudi skrb za popotnika, ki se je ustavil v vasi. Kot rečeno sta bili tukaj dve gostilni, ki sta skrbeli za prenočišče, za tovorno živilo in tovore ter za hrano in pičajo. Toda to ni bilo dovolj. Marsikdaj je bilo treba konje podkovati in popraviti razmajane ali polomljene vozove. Zato se je razvilo nekaj kovačij, ki so sicer delale za domačo rabo, ampak tudi za furmane in druge tuje, ki so bili tega potrebni. Prav tako je bilo nekaj »bognarjev« (kolarjev), ki so popravljali vozove in izdelovali jarme ter komate. Bognarji so popolnoma zadoščali za potrebe vasi in za širšo okolico. V starejših časih je bilo precej tesarjev, ki so po načrtih pripravljali les za ladjedelnice in druge kupce. Dalje so bili tu krojači in čevljarji, ki so delali za vso okolico. Najbolj so se razvili kovači, kar je pri takšnem staležu živine popolnoma razumljivo. Včasih so jih imenovali podkvarte, ker so izdelovali podkve za konje, vole in krave. Izdelovali so jih vedno po naročilu in le redko za prodajo na tuja tržišča. Poleg tega so izdelovali »drevesa« (lemeže), brane, »fouče« (krive nože), ognjišča in štedilnike, kadenje (verige za ognjišča), obroče za kolesa in sode ter druge predmete za domačo rabo. Nekateri priovedovalci so vedeli povedati, da so dobili kovači naročila tudi zunaj »županstva« in včasih se je zgodilo, da je določeno količino konjskih podkvet kupila vojska.

Bognarji so prenehali delovati s prenehanjem furmanstva, t. j. nekako v začetku prve svetovne vojne. Po vojni so delali še nekateri, a le za domače potrebe. Mizarji so imeli precej dela z mizami, stoli, »mendrgami« (zaboj za mesenje kruha, ki je imel v spodnjem delu po dva predelka za shranjevanje masti in drugih živil ali posode) in skrinjami, ki so bile, kar pomnilo ljudje, večinoma brez okrasja. Le redko so se lotili kakšne omare, še redkeje kompletnega pohištva.

Vsi našteti obrtniki, posebno pa kovači, bognarji in mizarji so imeli v času Avstrije precejšnje možnosti zaposlitve. Bili so celo zelo iskani. Večinoma so se občasno zaposlovali v ladjedelnicah ob gradnji velikih ladij. Tako je Povir tudi na tem področju — čeprav so bile zaposlitve prehodnega značaja, — prispeval k pomorstvu majhen, a toliko bolj pomemben delež.

Lovišče*

Nov dokaz za trditev, kako je bila vsa ta okolica povezana z morjem, nam ponuja povirsko lovišče. To je obsegalo ves kraški predel od Sežane in Dan do Divače in Senadol z izjemo vasi Zirje, ki je imela lastno lovišče v oskrbi velenostnika Kocijana. Občina je sicer lovišče prodajala na dražbi najboljšemu ponudniku. Ko je ta lovišče izdražil, je podpisal lovno pogodbo, ki se je navadno glasila na tri leta, a jo je bilo možno podaljšati na šest in tudi na devet let. Zanimivo je na primer to, da je občina pogodbe podaljševala, ne glede na to, da bi se lahko po treh letih pojavil boljši ponudnik. A najbrž je vedela zakaj.

Kdo je kupoval pravico do lova v Povirske lovišču?

Priovedovalci so tako za čas Avstrije, kakor za čas Italije navajali priimek, ki so naši pomorski zgodovini dobro znani. Za čas Avstrije navajajo sledeče priimek: Prote, Bandelj, Scaramacca, Rossaro, Pollay, Diem, Kralj, Tarabočić, Kozulić, Premuda, Oblak in Windischgraetz, torej same ladjarje, velike pomorske trgovce in mornariške oficirje. Za čas Italije so bili priovedovalci še bolj jasni. Tačas so imeli v zakupu lovišča Anton in Gvido Kozulić, Anton Bandelj, Anton

* Podatki o lovišču, kulturi in drobnih trgovini je zbrala Ilonka Hajnal, za kar se ji na tem mestu toplo zahvaljujem.

Oblak, Ivan, Marijan in Anton Kralj. Dalje so sestavljali to lovsko družbo: Premuda, Martinolič, Gerolinič, Karmelič, Vidič, Vascotti, Caffedonti (ta je bil iz Genove), Janežič, Torosella in Tripkovič. Torej zopet sami ladjarji in pomorski trgovci.

Lovci so v Povir prihajali vsako nedeljo in to ves čas lovne sezone. Lovili so v glavnem zajce, lisice, jerebice, brinovke in srnjake. Če je šlo za lov na srnjake, so lovci odstopili od nedeljskega pravila in prihajali tudi druge dni v tednu. Nekoliko dni poprej so sporočili lovskemu čuvaju, koliko jih pride, in mu naročili, kaj naj pripravi. Čuvaj (pod Italijo čuvaj) je pripravil oštevilčene liste in javil v vasi, da potrebuje določeno število »plaščev«. Ko so se prijavili (navadno se jih je prijavilo več kot jih je potreboval), je razdelil liste in povedal, kateri del lovišča bodo prečesali. Za »boljše lovce« je čuvaj najel tudi nosače.

Zjutraj pred lovom so se s kočijami pripeljali lovci. Navadno se je njihovo število gibalo od 15 do 30. Na začetku prve svetovne vojne so kočije prišle iz mode in lovci so se pripeljali z avtomobili. To se je nadaljevalo tudi v času Italije. Priovedovalci so nam zatrdirili, da se je pred gostilno »pri Hribu« zbral 8 do 15 kočij in kasneje od 5 do 10 ali več avtomobilov.

Ko so torej prišli, so razdelili »plaščem« malico — navadno pol kg kruha z mortadelo ali sirom, ponovili, kateri del lovišča bodo tisti dan zajeli, in naročili, v katero smer naj plaščjo. Nato so plašči odšli in kakšno uro za njimi tudi lovci z nosači. Lovili so ves dan. Zvečer so se vračali s plenom v Povir, izplačali plašče in se odpeljali v Sežano, kjer so navadno priredili lovsko pojedino v gostilni pri »Treh kronah«. Pri takšnih pojedinah ni manjkal kraški teran.

Ljudje so hodili radi med plašče. Pod Avstrijo je bila lovска nedelja bolj športnega značaja. Kljub 2 kromam dnevnega zaslужka, kar ni bilo tako malo, je bil lovni dan rekreatijska od napornega tedna. Pod Italijo je postal vse drugače. Zaslужka je bilo malo in lovna nedelja je bila za povirske fante in može tudi lov na majhen, toda gotov zaslужek. Zato so se takorekoč množično prijavljali lovskemu čuvaju vsako soboto zvečer. Ta jih je zbral 15 do 30, kolikor mu je bilo naročeno, in naslednji dan zvečer jih je izplačal. Poleg malice so dobili po 10, redko kdaj 20 lir za dan plaščenja. Ker je lovská sezona trajala od 1. oktobra do 31. decembra, za srnjake pa do 31. marca, je bilo mogoče, da je plašec, ki je imel srečo, da so ga najeli vsako nedeljo, zaslužil do tristo lir v lovni sezoni, kar je bilo zelo malo.

V času pod Avstrijo je bilo povirske lovišče izredno bogato. Zgodilo se je, da je družina tridesetih lovcev ustrelila do 70 zajcev poleg Jerebic in brinovk, ki jih niso niti šteli. To so ladjarji, ki so najemali lovišče, tudi dobro vedeli. Zato so s seboj pripeljali povabljence, da so se pri lovru razvedrili in da so jih s tem vezali nase. Tu nastane vprašanje, kdo so bili ti povabljeni. Priovedovalci na to vprašanje niso vedeli točnega odgovora. Iz drugih virov, predvsem pa od priovedovalcev iz Sežane, ki so bili izprašani leta 1974, je moč dognati, da so to bili tržaški veletrgovci, ki so jih hoteli ladjarji pridobiti. Povirci pa so nam priovedovali, da so ladjarji marsikaterega gosta v času Avstrije nagovarjali z gospodom kapetanom ali z gospodom admiralom, pri čemer lahko zatrdno zaključimo, da je ladjarska lovská družina vabila tudi visoke oficirje avstrijske vojne mornarice. To tudi drži. Iz Sežane vemo, da je tod hodil, v družbi ladjarjev in sam, kontraadmiral Anton Schaffer, Sežanec, ki je bil strasten lovec do svoje smrti leta 1904. Prav tako je z družbo ladjarjev lovil kontraadmiral Oto Balzar iz Ljubljane. Isto velja za kontraadmirala Hermana Janittiya iz Trsta, kateremu se je večkrat pridružil tedanjí kapetan fregate Anton Dolenc iz Loža pri Cerknici, oziroma iz Oreka pri Postojni, kjer je imela njegova družina graščino. Seveda so semkaj prihajali tudi kapetani bojne ladje Beno Milenkovič iz Konjic, Oskar

Cassini iz Trsta, vsekakor tudi mlajši knez Windischgraetz, ki je bil tedaj poročnik fregate. Vse to dokazuje, da je imel Povir izredne goste. Dokazuje pa tudi, da so hoteli imeti tržaški ladjarji dobre odnose z vojno mornarico, od katere so bili deloma odvisni zaradi prodaje uvoženega blaga.

Podobno se je dogajalo v času Italije, le da o imenih povabljenih lovcev ni bilo mogoče zvesti ničesar.

Zanimivo je, da je lovišče s prihodom Italije dokaj obubožalo. Predvsem zajev je primanjkovalo za dober lov. Proti koncu prve svetovne vojne so zajci zboleli za nepoznano bolezni in jih je bilo vedno manj. Zato je lovská družba ladjarjev kupila divje zajce od drugih italijanskih lovskih družb in jih dokaj pogosto spomladi pripeljala na povirske lovišče, da so se do jeseni zredili. Tako je lahko ladjarska lovská družba iz Trsta obdržala dober lov do začetka druge svetovne vojne. Toda prinašanje divljih zajev od drugod je pomenilo tudi skrb za zarod divjadi, kar pa je med drugo svetovno vojno prekinila nova bolezen.

Na vprašanje o odnosu lovcev do prebivalstva vasi smo dobili silno različne odgovore. Nekateri priovedovalci so nam zatrjevali, da so bili lovci do vaščanov prijazni, oziroma priateljski, drugi so zatrdirili, da so na vaščane gledali zviška, tretji so rekli, da je bil to odnos gospodarjev do hlapcev. Najbrž bo držalo, da je bil odnos do vaščanov odvisen od posameznika. Vsekakor so bili odnosi lovci — prebivalstvo vasi pod Avstrijo boljši, kakor pod Italijo. Iz priovedovanj se da izluščiti, da so se Slovenci in Hrvati obnašali do prebivalstva precej bolje kot Italijani in Nemci. V času Italije pa so se odnosi nekoliko zaostrili. Prihod Italijanskih povabljencev, ki so bili uvoženi z juga, je odnosom do slovenskega prebivalstva precej škodil. Gotovo je, da so se »uvoženi« Italijani, ki so imeli pač naloge Italijanizirati naše prebivalstvo, obnašali do Povircev kot se obnašajo gospodarji do hlapcev, ali bolje rečeno kot »višja« rasa nasproti nižji. Zgodilo se je npr., da je italijanski lovec ranil plašca, ki se mu je preveč približal, a se za to še zmenil ni. Po drugi strani pa je tudi res, da so se Tržačani, predvsem potržačeni Dalmatinči in Hrvati, kakor so bili Kozuliči, Tripkoviči, Geroliniči in drugi, obnašali bolje. Med njimi se je na primer našel zelo pozitiven primer lovca. To je bil Martinolič, ki se je tako navezel na vas, da je hotel posvojiti priovedovalca Dušana Uršiča, ker ni imel lastnih otrok. Obljubil mu je, da ga bo šolal in spravil na »vrhe« družbene lestvice. Do posvojitve ni prišlo, ker je bil priovedovalec preveč navezan na starše in na Povir.

Vsekakor drži, da so si tržaški lovci prizadevali obdržati dobre odnose z vaščani Povirja. V ta namen so enkrat na leto priredili lovsko parado z godbo. Na ta dan je bilo v vasi precej veselje kakor ob navadnih lovskih dnevh. Na novega leta dan so iz Trsta prinesli pakete in z njimi obdarili otroke vseh plašcev. Tako so na ta dan prišli v Povir tudi otroci iz Merč, Plešivice, Gabrovice in Gorenja. V pakotih je bilo raznovrstno sadje, kakšna čokolada, ameriški lešniki in kdaj pa kdaj tudi kakšna majica in podobno. Na ta dan so tudi plašči dobili boljše plaščilo. Navadno so na novo leto spravili v žep deset lir več, kot je bilo plaščilo za navadno nedeljo.

Da bi bilo lovišče varno pred divjimi lovci, so tako lovci kakor občina nastavili lovské čuvaje. Pod Avstrijo je zadostoval en občinski lovski čuvaj, ki je skrbel za vse lovišče tam od Dutovelj in Tomaja do Divače in Senadol. Za povirske lovišče so lovci nastavili še enega čuvaja, ki je skrbel za opisani predel. Zadnji lovski čuvaj v času Avstrije je bil Andrej Čefuta. Za čas Italije to ni več zadostovalo. Poleg občinskega čuvaja, ki je nadalje skrbel za vse lovišče, so bili v Povirju nastavljeni kar trije čuvaji. Andrej Čefuta je dobil pomoč svojih dveh sinov. Ti trije so si razdelili povirske lovišče tako, da je eden skrbel za

Povir, drugi je odgovarjal za Gorenje in Brezovico in tretji za Merče in Plešivico. Žirje je bilo tudi pod Italijo izvzeto, ker je lov ostal Kocijanovi družini.

Klub povečanemu številu čuvajev se je pod Italijo divji lov zelo razmahnil. Računajo, da je bil vsak peti povirski odrasli moški divji lovec. Največ je bilo zankarjev, bilo pa je tudi nekaj takih, ki so za lov priredili avstrijske vojaške puške, ali stare dvocevne pištote XVIII. in XIX. stoletja. Klub temu, da so jih čuvaji vztrajno preganjali, so divji lovci lovili vse do druge svetovne vojne in to klub temu, da je bil kateri od njih po nekaj tednov zaprt ali celo plačal zelo veliko globo.¹⁵ Poleg zajcev, lisic in kun so zankarji lovili tudi srne. Ptice, posebno brinovke (v Povirju rečejo brinjevke), so lovili na »labrce«, t. j. spremno v piramido postavljene kamnite skrle, pod katere so nasuli hrane. Dovolj je bilo, da so se ptice dotaknile določonega dela skrle, da so se labrce sesule in jih ujele pod seboj. Ujeti divjačino so divji lovci navadno pojedli doma. Neredko pa so tudi divjačino prodajali v Trst.¹⁶

Tekma za tržaško tržišče

Kakor rečeno, je bila Italija od vsega začetka v krizi. Fašistična diktatura je uspela šele v tridesetih letih ustvariti navidezno blagostanje za določene srednje sloje, ki pa ni prišlo nikoli do polne realizacije. V naših krajih je fašistična Italija pritisala na Slovence iz dneva v dan bolj. Toda tu je bil Trst. Mesto z več kot 200.000 prebivalci ni moglo živeti brez slovenskega zaledja in slovenske kraške vasi so to vedele. Trst je potreboval mleko, drva, zelenjavno, krompir, sadje, meso in vrsto drugih proizvodov, ki jih je moral dobivati tudi iz zaledja. Tako so šli Kraševci v boj za tržaško tržišče. Treba si je bilo zagotoviti prodajo odvečnih pridelkov in Trst jih je iz dneva v dan požiral, kolikor so jih pripeljali ali prinesli. Ker pa je bila tu konkurenca furlanskih, srednjitalijanskih in južnoitalijanskih kmetov in trgovcev, so cene kraškemu blagu padle. Tržačan je znal to izkoristiti: boljše in bolj sveže proizvode je kupoval po nizkih cenah, kupoval bi jih tudi, če bi bile nekoliko višje. »Roba nostrana del Carso« (naše blago iz Krasa) je šla v promet bolje kot vsa druga roba, ki jo je Trst dobival iz Furlanije in Italije. Klub nizkim cenam so Kraševci držali velik del drobne trgovine z mlekom in drugimi kmečkimi proizvodi v svojih rokah. Deloma se je to dogajalo, ker so Kraševci v dobi krize rabili vsako liro, ki so jo lahko zasluzili, deloma pa tudi zato, ker so hoteli zavestno osvojiti tržaško tržišče s svojimi proizvodi. Trst je pomenil življenje za Kras, a Kras je prav tako pomenil življenje za Trst. Simbola, ki se je kljub pritisku fašizma obdržala do napada na Jugoslavijo in začetka narodnoosvobodilne vojne na Primorskem.

Poglejmo, kako se je v tej tekmi za osvojitev tržaškega tržišča obnašal Povir. Priovedovalci so bili enotnega mnenja, da je trgovina s Trstom zelo stara. Za vsaj 130 let nazaj se da dokazati, da so Povirci vozili v Trst mleko in druge kmečke proizvode. V času Italije je bilo to trgovanje še posebno živo. Razloge za to so tudi priovedovalci sami iskali v krizi in v tekmi za osvojitev tržišča. Prav tako so bili enotnega mnenja, da je velik del te trgovine predstavljal mleko. Na vprašanje, koliko mleka so dnevno odpeljali v Trst, so bili z odgovori silno skromni. Nekdo je rekel 1000 litrov, nekdo 1200, nekdo 1500, nekdo spet se je povzpzel na 1550 litrov. Toda to so številke, ki nam ničesar ne povedo. V Povirju so

¹⁵ Lovski čuvaji so na primer ujeli Matijo Sila, ko je iz zanke snemal zadavljeno srno. Za to je presedel 14 dni v sežanskem zaporu. Huje kot zapor je bilo to, da je moral plačati visoko globo, za katero je moral prodati kar tri volte. Zgodilo se je pa tudi, da so divji lovci sneli plen z zanke lovskim čuvajem pred nosom. Zival so odrlj in kožo ponotli pribili na »portono čuvajeve hiše«. Za dvocevne pištote nam je bilo lahko — po ocisu — ugotoviti, da so spadala v omenjeni čas.

¹⁶ Zavite v seno ali slamo, so zajce in srne odpeljali v mesto. Težava je bila pri »šrang« na Općinah. Vendar se je tudi tu našel kak mitničar, ki je zajce tace ali smre noge potisnil globje v seno, če so zaradi tresenja voza zdrsnile in se videle.

bili štirje mlekarji, ki so odpeljali dnevno najmanj po 200 litrov mleka. Poleg tega je bilo več mlekarjev, ki so vozili s »premco«.¹⁷ Na to se je dalo naložiti do 150 litrov. Če jih je bilo samo šest, pomeni to 900 litrov mleka dnevno, kar bi znašelo skupaj z mlekom, ki so ga vozili s konji, povprečno 1700 litrov dnevno. A bilo je še nekaj takih, ki so nesli po dva do tri litre mleka za svoje posebne stranke. Tako lahko računamo, da je šlo iz Povirja v Trst dnevno od 1800 do 2000 litrov mleka. Seveda se je količina spremenjala od enega letnega časa do drugega, odvisno od tega, koliko so bile krave vprežene in kako so bile hranjene. Ko so opustili »premco«, so za prevoz mleka priredili kolesa. Z določenimi dodatki je bilo kolo sposobno prepeljati od 90 do 100 litrov mleka na dan. Teden je šlo v Trst verjetno še nekoliko več mleka kot sicer, ker je bila vožnja hitrejša in bolj praktična. Povirci so si v Trstu zagotovili privatne odjemalce, ki so jim prinašali mleko vsak dan. Raznašanje je trajalo od 2 do 3 ure, ladvino od količine in od oddaljenosti strank. Okoli dveh popoldne so se mlekarji že vrnili v Povir.

Poleg mleka so Povirci nosili ali vozili v Trst še vrsto drugih kmečkih proizvodov. Skozi vse leto so prodajali jajca, maslo, kokoši, piščance, domače in divje zajce (divji lov). Spomladi so prodajali češnje, grah, peteršilj, zgodnji krompir in drugo zelenjavno. Poleti so nosili slive, krompir in druge poletne proizvode. Jeseni so prodajali orehe, lešnike, pozen krompir, sladko zelje in »vrzote«. Pozimi je prišlo na vrsto kislo zelje, kisla repa, kakšen prašič (od 100 do 150 kg teže) in pozno sadje. Ne smemo pa misliti, da so Povirci prodajali samo zato, ker so hoteli obdržati tržaški trg. Sili so jih davki, sili so jih vsakovrstne nuje. Tako se je zgodilo zelo redko, da je kdo jedel jajca doma. Prav tako so postavili kokoši na lastno mizo le ob priložnostih, kakor so bili porod, krst, birma in poroka.

Večino imenovanih pridelkov so znesle ženske na glavi. Zvečer so napolnile »plenire« (jerbas) ali oprtnjak in zjutraj odšle peš proti Trstu. Navadno so odhajale od doma okoli treh zjutraj. Pot je v najboljšem primeru trajala tri ure. V Trstu so svojo robo raznesle po hišah, ali po zelenjavnih trgovinah, ali so jo prodale na Ponterossu. V glavnem so bile tudi one okoli dveh že doma. Zgodilo pa se je, da je morala katera od njih še popoldne na enako pot. Življenje je bilo pač trdo in treba ga je bilo preživeti.

Povirskim mlekarjem in jajčaricam so v tridesetih letih začele konkurirati tako imenovane tržaške »delavske zadruge« (cooperative operaie), ki so začele organizirati pobiranje mleka in jajc po vaseh. Klub temu so Povirci še nadalje nosili svoje proizvode naravnost v Trst, ker so tako dosegli nekoliko višje cene. Po drugi strani so konkurirali trgovci, ki so prihajali na vasi kupovat sadje, predvsem češnje in krompir. Povirci so sicer videli dobro stran takšne prodaje, vendor se drobna trgovina s Trstom ni nehala do druge svetovne vojne.

Da takšna trgovina ni bila kdo ve kako rentabilna, nam povedo cene, ki se jih priovedovalci spominjajo. Krompir so prodajali za 25 do 30 centezimov kg, zadržuna cena za mleko je bila 30 do 40 centezimov, medtem ko je mlekar, ki ga je peljal sam v Trst, dosegel tudi 80 centezimov za liter. Orehe so prodajali za 1 liro do 1,20 lire kg. Če dodamo, da so dobili za kravo 500 do 800 lir in za vola od 800 do 1200 lir, potem vidimo, da življenje res ni bilo lahko, posebno še, če ugotovimo, da je bilo treba marsikdaj dati tudi dva vola za davke. Še štiri proizvode je treba imenovati, ki so jih kdaj pa kdaj prodajali v Trst. To so slama, seno, drva za kurjavo in pepel. Seno so navadno prodajali tržaškim okoliškim pmetom, t. j. »mandrjerjem«. Zgodilo se je pa tudi, da so ga prodali na senenem trgu, od koder je šlo naravnost v vojaška skladišča. Slamo je skoraj v celoti pokupila vojska na senenem trgu. Drva so pač ponujali po hišah ali na

trgu. Zanimivo pa je, da so nekatere gospodinje zbirale hrastov in brinjev pepel in ga prodajale tržaškim pericam.

»Da, hudi časi so bili takrat,« se spominja 86-letni pripovedovalec Filip Mahnič, »ko so Marija Škrlj, Franca Štok, Marija Mahnič in druge ženske pobirale po vasi jajca, maslo, kokoši, piščance, zajce itd., da bi jih zgodaj zjutraj nesle v Trst.« Toda ljudje se kljub vsemu radi spominjajo svojih strank, posebno pa slovenskih in italijanskih pomorskih družin, ki so jim prodajali svoje blago, ker so veuno bili med najboljšimi in točnejšimi plačniki. Ravna so se pač po reku: »Kdor kruh s težavo služi, ga sotrinu rad plačal!«

Tako so Povirci oburžali tržaški trg do druge svetovne vojne.

Kultura*

Povir ima bogato kulturno tradicijo. Ni samo dal nekaj duhovnikov, med katerimi je bil eden zgodovinar. Ni dal samo nekaj pomorščakov, ki so ljudem pripovedovali o lepotah in tezavah sveta. Povir je ustvarjal kulturo itudi za svoje lastne potrebe. »Hribi stojijo, ljudje se srečamo,« pravi povirski pregor. Srečamo se zvečer ob ličkanju koruze, ob preji konoplje in ob drugih večernih delih. Srečamo se v nedeljo v gostilni ali pri »štirni«, kjer fantje pojo svoje pesmi. Srečamo se na njivi, na travniku in na pašniku. In pri teh srecanjih nastopajo domaci pravljicarji, ki pripovedujejo bolj ali manj izmišljene zgodbe o luckah, strahovih, cestnih razbojnikih, o Sembilji — hudičevem voznu, ki se po starci cesti podi proti morju in od morja nazaj proti Dunaju. Pripovedujejo tudi o italijanskih vojnah, katerih so se sami udeležili pod generalom Radetzkijem. Srh je sprele-tava mladino ob grozljivih zgodbah, ki jih je poslušala. A s tem so ljudje gojili ljubezen do domace besede, do domace pripovedake. Ljudje se še danes spominjajo starih pravljicarjev, ki so jih ob vecernih zabavah.¹⁷

Poleg tega znajo Povirci opazovati. Lastne in še bolj tuje napake so znali ovekovečiti v anekdotah in smešnicah, ki še danes krožijo med starejsimi vaščani. Največ takih zgoob smo zabeležili v Plešivici, »kjer bog nima nič svojega.« Tako so nam pripovedovali zgodbo o Povircih, ki so se vojskovali z Gorenjcami. Naredili so top iz votlega češnjevega debla, da bi streljali proti Gorenju. Nabasali so ga s smodnikom in kamenjem in ga prizgali. Eksplozija je povzročila, da je top raznesio in da so trije okoli stojeci padli v nezavest. Ostali prisotni so rekli: »Dovolj bo! Če je tukaj toliko škode, si zamislite, kaj je šele v Gorenju!« Zgodba ni pristna. Verjetno so jo Plešivci prinesli iz Izole ali Pirana in jo prikrojili proti Povircem. Druge anekdote govore v glavnem o gostilničarju iz Merč Ivanu Karižu, posrečeni figuri Kraševca v odporu do novih gospodarjev Italijanov.¹⁸

Sicer je bil Povir vzvišen nad vaškimi prepri, Norčevali so se iz prepirov, ki so jih imeli Merčani in Žiroi s Podbrezci,¹⁹ prav tako so se norčevali iz vseh ostalih prepirov med vasmi. Trdno so hoteli pokazati, da se Povir, kot center »županstva« za takšno stvari ne meni. Kot taki so se iz prepirov norčevali, a so tudi nastopali kot pomiritveni dejavnik.

¹⁷ Premca je bil voziček na dveh kolesih s »kasonom« za robo, ki so ga vlekli ali porivali pred seboj.

¹⁸ Najbolj znani pravljicarji so bili v zadnjih 80 letih Anton Kocjan, Andrej Živec, Andrej, Štefan in Ivan Štok, Jakob Rencelj in Karlo Zafred. Zgodbe iz italijanskih vojn sta pripovedovala Jernej Masič in Ivan Škrinjar.

¹⁹ Kariž ni znal italijansko, ali se jo vsaj dočel, da ne zna. Da bi negajal Italijanom, je večkrat katero »uspiščil«, da je bilo za smeh. Tako mu je lovška družba iz Trsta, ki se je ustavila pri njem, naročile: »Giovani, porta un poche de noži!« (Ivan, prinesi malo orškov). On je odšel v kuhinjo, tam nekaj brikljal, in ko se je vrnil, je z najbolj nedolžnim obrazom na pladnju prinesel vse nože, ki jih je premogla gostilna.

Ostale anekdote so tej podobne ali pa še bolj zasoljene.

²⁰ Ob dolgem prepisu med vasmi Podbrezje, Žirje in Merče zaradi paše in pašnikov, so Povirci pred kakšnimi 80 leti sestavili tolje pesem:

Podbrezci so se zbrali,
so stuo tisoč muč na brali,
da se bujo z Žirci vojskovali.

Že zelo zgodaj je imel Povir cerkveni pevski zbor. Kar pomnijo ljudje, so se cerkveni pevci pomnoženi z ljubitelji narodne pesmi, t.j. »vsi fantje in dekleta« zbirali ob sobotah zvečer pri »štirni« in tu prepevali narodne pesmi. Nastali so pravi koncerti, ki so imeli hvaležno občinstvo — vse prebivalce vasi. Tako je bilo pod Avstrijo. Pod Italijo so hoteli nadaljevati s staro tradicijo in so peli naprej. Toda sobotni koncerti so trajali neovirano samo do nastopa fašizma. Potem se je začelo preganjanje. Kljub temu je leta 1924 Zdravko Može iz Štorij ustanovil v Povirju prosvetno društvo »Tabor«. Vključili so se skoraj vsi fantje in dekleta. V okviru društva je bil dvajsetčlanski mešani pevski zbor. Društvo je imelo svojo knjižnico s približno 100 knjigami, ki so jih posojali bralcem. Društvo je bilo usmerjeno napredno in to je bodo v oči nekatere pobožnjakarje. Med njimi je bil Ivan Štok, »star in pobožen stric«, ki je hotel ustanoviti krščansko prosvetno društvo. Ker se mu ni nihče odzval, je napadel »Tabor« kot društvo podivjanosti. To je prišlo prav italijanskim fašističnim oblastem, ki so leta 1926 prepovedale delovanje »Tabora«.

Med ustanovitvijo in prepovedjo je imel pevski zbor nekaj uspelih nastopov na vasi »pri štirni«, v gostilni »pri Hribu« in drugje. Leta 1925 je povirski pevski zbor nastopil na Miklavževem večeru v Štorjah, kjer je doživel velik uspeh. Drugače so peli ob fantovščini, ob birmi in porokah, na plesih, ob naboru in odhodu fantov k vojakom. Povirci so imeli radi svoj pevski zbor in so obžalovali, da je fašizem društvo prepovedal.

Toda zaradi fašistične prepovedi kultura v Povirju ni mogla zamreti. Fantje in dekleta so ustanovili tajni pevski zbor in se tajno vadili po hišah ali v gozdu. Ob sobotah pa so še vedno nastopali »pri štirni«. Kljub ostrosti Italijanov so tu prirejali pravcate slovenske koncerте.²¹

Italijanski karabinjerji so po naročilu fašistov preganjali slovensko pesem, morsikatera patrola je povpraševala, kdo je pel, a tega niso nikoli zvedeli. Nasprotno, bolj ko so petje preganjali, več ga je bilo. Ni se zgodilo samo enkrat, da so pevci po odhodu karabinjerjev dali duška svojim čustvom s pesmijo o morju Adrijanskem.

Ko smo povpraševali za repertoar koncertov »pri štirni« ali v gostilni, smo zapisali triindvajset umetnih in narodnih pesmi, med katerimi se v skoraj vseh zapisih pojavljajo že omenjena pesem o morju Adrijanskem, Prešernov Mornar in Barčica po morju plava. Te tri so bile najčešče na sporedu.²²

Vprašanje nastane, od kod je v Povir prihajala slovenska pesem. Čudno se sliši, vendar drži, da je prihajala iz Trsta. Fantje, ki so delali v ladjedelnicah, pri

Stric Miha vsem flinte gliha,
kanuonej jemajo iz lesa,
vsak jema uobiča dva.
Telefon iz srbuota
jim pridno uodmeva iz kuote.

Ta prvi buot ku so ustrelihi,
so Kacjani vsa uokna ubili.
Baruon iz Merč ta bogati
so diali: Pojmo, pojmo pomagati,
ker so naši brati.
Če u dežjelo pridejo,
nas vse pobijejo.

Da bi bila šaljiva ost pesmi razumljiva, maj povemo, da je imelo Podbrezje tedaj največ okoli 50 prebivalcev (»sto tisoč mož«). Približno toliko jih je imela vas Žirje. Merče niso bili dosti večje. V pesmi imenovan baron iz Merč je bil slaboumen in reven pastir, ki je zelo težko govoril. V ostalem je pesem zelo primitivna, čeprav najdemo v njej nekajlik nadihna narodne pesmi. Tretja kitica je interpolirana kasneje, t.j. med 1. svetovno vojno, ko so ljudje na vasi sploh zvedeli, kako deluje telefon.

²¹ Vsi podatki o kulturnem življenju so iz kronike Pavle Felicijan.

²² Ostale pesmi, ki smo jih zabeležili so: Pojdem v Rute. Oj zdaj gremo, oj zdaj gremo. Oj Triglav moj dom. Eno drevce mi je zraslo. Dečeva je rajtova. Na planinah. Beseda sladka domovina. Sinoči je pela, Lastovki, Ljpa zelenela že. Cuj v gozdu lovčev rog doni. V nedeljo zjutraj vstala bom. Regiment po cesti gre. Po temem gozdu lovec hodil. Zofka, Zofka ljubezniva. Dekle je po vodo šlo, Terezinka. Oj mladost ti moja. Čuk se je očenil. Pričovedal so vsl poudarjali, da je bilo pesmi še več, a se jih ne spomnijo. A že teh je skoraj za dva koncerta.

trgovcih in druge, so se povezali s tajnimi slovenskimi kulturnimi društvimi v mestu, se naučili novih pesmi in jih prinašali domov v Povir. Tu so potem naučili še ostalo petja željno mladino. Obstajali pa so tudi tajni kanali, po katerih so tržaški Slovenci pošiljali note in besedilo na vasi. Nismo mogli zvedeti, če se je to dogajalo tudi za Povir, a je verjetno. Vsekakor pa brez delavskih fantov, ki so se v Trstu naučili petja, ne bi dobili tako raznolikega in bogatega programa. Tako je Trst vračal, kar mu je Povir dajal. Povir Trstu hrano in delo, Trst Povirju kulturo. Zanimivo je, da je ta zamenjava funkcionala tako dobro, da je bil Povir takoj seznanjen tudi z vsemi novimi slovenskimi pesmimi, ki so jih kmalu na to zapeli na svojih koncertih »pri štirni«.

Naj omenimo še plese. Plesi so bili v Povirju vedno dogodek prvega reda. Povirci pa ločijo dve vrsti plesa. Ples, ki so ga priredili v katerem od vaških skedenjev in ples na »flosu«. V vaških skedenjih je igrala harmonika in morebiti je kdo tolkel na boben. Takšne plesne so prirejali na veliki ponedeljek, na binkoštni ponedeljek, na dan sv. Štefana, ob vojaškem naboru in ob odhodu fantov k vojakom. Ples na »flosu« je bil vedno na dan sv. Petra in Pavla, ko je bil vaški praznik. »Flos« ali plesni oder (na zahodnem Krasu rečejo brjar) so si sposodili v Trebčah. Od tam so pripeljali tudi gódbo. Trebenjska godba je bila znana daleč naokoli. Plesali so v glavnem polko, valček in tango. Na plese so prihajali ljudje iz Sežane, Senadol, Senožeč, Divače, Štorij, Trebč in iz drugih krajev. Obvezno so prišli tudi Povirci, ki so delali v Trstu. Na takšne dneve je bilo v vasi zelo živo. O dogodku so potem govorili še nekaj tednov.

Toda, če govorimo o kulturi, moramo vsekakor spregovoriti tudi o tem, da se je v Povirju ohranila domača beseda tudi z branjem. Kot rečeno je imelo društvo Tabor knjižnico, ki pa je bila že leta 1926 ukinjena. Vendor branje ni zamrlo. Goriška matica in Mohorjeva družba sta pošiljali knjige tudi po vaseh. Toda zdi se, da so Povirci brali več kot to, kar sta pošiljali obe založbi. Vemo zagotovo, da so v Povirju brali Aškerčeve pesmi, poznan jim je bil Levstikov Ubežni kralj, poznan jim je bil Prešeren, Jenko je tudi zapustil svoje sledove. Ljubili so Stritarjeve pesmi in Jurčičeve prozo. Nad vse so ljubili Simona Gregorčiča. Ta jim je s svojimi »Soči«, »Naš čolnič«, »V pepelnični noči« itd. predstavljal preroštvo osvoboditve. Niso bili redki primeri, ko so se dekleta naučila pesmi na pamet in jih ob večerih recitirala zbrani družbi. Nekatere še danes znajo na pamet po nekaj poezij.

Kakor pesem, je tudi knjiga prihajala večinoma iz Trsta. Prinašali so jih deloma delavci, deloma prodajalke mleka in zelenjave, deloma tržaški Slovenci sami, ko so prihajali v vas. Tudi s tem je torej Trst vračal, kar mu je Povir dajal. In da je vračal v obliki kulture je pomenilo zelo veliko.

Zaključek

Pripovedovalci so v svoji skromnosti v glavnem omalovaževali vso opisano trgovino med Povirjem in Trstom. »Bila je to slaba trgovina, bolj izguba časa kot pa ne. Ker pa ni bilo drugega zasluga, jo je bilo pač treba obdržati.« Toda ta skromnost, ki do določene meje zanika tako boj za obstanek, kakor tudi boj za tržaško tržišče, vsekakor ni na mestu. Trgovina s Trstom je imela ogromen pomen že v tem, da je prinesla v Povir nove navade, da je vplivala na spremembo prehrane (pojavil se je riž, makaroni, krompirjevi cmoki; v manjši meri se je pojavila kava), dalje na spremembo noše, na večjo skrb za otroke (sladkor) in na vrsto drugih stvari. Čeprav so z izkupičkom od prodanega blaga v glavnem plačevali velike davke, kupovali pa v glavnem petrolej, koruzni zdrob, sladkor, riž in makarone — sicer so živeli skromno — ne moremo pritrđiti skromnosti tistih

Povircev, ki so trgovino s Trstom označili za slabo trgovino. Že v tem, da je ta trgovina vplivala na narodno zavest povirskega prebivalstva, ker je pri pomogla k odporu do Italijanov kot izkoriščevalskega naroda, je njen pomen več kot pozitiven.

Toda zaključiti samo z oceno »slabe trgovine«, bi bilo napačno. Iz vsega povedanega lahko spoznamo neka razmerja, relacije, ki bi jih mogli označiti takole: Povir—pomerstvo, Povir—ladjedelništvo, Povir—pristanischa, Povir—prekomorska trgovina, Povir—Trst. Po drugi strani pa te relacije delujejo tudi v obrnjeni smeri: vojna mormarica—Povir, ladjarji—Povir, ladjedelnice in pristanischa—Povir, Trst—Povir. Kako so te relacije v preteklosti vplivale na življenje Povirja, si lahko predstavljamo že s tem, da je bilo življenje kljub majhnosti vasi, kljub majhnosti okolice, česar tudi ne smemo zanemariti, zelo razgibano. Cvetiča obrt, ki jo je pogojevalo domača furmanstvo in tisto furmanstvo, »ki je šlo skozi vas«, je samo eden od dokazov razgibanosti. Drugi dokaz je delo za prekomorsko trgovino. Led, les, česnje, vse to je šlo z ladjami čez Sredozemlje in včasih celo čez Atlantik. Ponos, ki so ga ob tem pokazali nekateri pripovedovalci, je upravičen. Toda, če upoštevamo relaciji Povir—ladjedelnice in Povir—pristanischa, pri čemer upoštevamo seveda tudi Benetke, moramo nujno reči, da so bili Povirci zavestno vezani tako na dejavnost ladjedelnic, kakor na gradnjo pristanischa. Ze ločitev hrasta v tri vrste, s podrobno obrazložitvijo, čemu lahko služa katera vrsta, priča o tem, da so bili zainteresirani, da so šli njihovi ceri za podvodna pristaniška dela in za podvodne dele barke, da so bili zainteresirani, da je njihov gnjelc šel za ladijska rebra, ladijsko oplatlo in palubo. Zainteresiranost pa pomeni v tem primeru še nekaj več. Ko govorimo o ladijskih rebrih, govorimo tudi o izumrli tesarski obrti. O isti obrti govorimo tudi takrat, ko govorimo o prednjem in zadnjem delu kobilice. Tesarji so morali znati prebrati načrte, če so hoteli, da bo rebro izpadlo tako, kot je predvidel ladijski inženir. Poudarjam, da velja isto za omenjene dele kobilice in druge dele ladje. In ker so povirski tesarji tesali tako rebra, kakor druge dele ladje, lahko že tu govorimo o zavestni kooperaciji z ladjedelništvom. Toda tesarske kooperacije ne bi bilo, če vsa vas in vsa okolica ne bi bila zainteresirana, da se njene hraste porabi za najboljši namen. Tako smemo reči, da gre za zavestno kooperacijo celotnega Povirja in vsega »županstva«. Smemo celo domnevati, da sega ta kooperacija do srednjega veka.

Ni čudno torej, če so se nekateri ljudje odločili delati v ladjedelnicah. Videti, kako nastaja ladijsko rebro, je eno; videti, kako nastaja ladja z vsemi svojimi elegantnimi linijami, je drugo. Zato ni čudno, če je nekatere fante (za časa Avstrije jih je bilo kar precej), zaneslo v ladjedelnice, da so sodelovali pri gradnji tako leseni, kakor pozneje železni ladiji. Pri tem delu so jih ladjedelci izkoristili po njihovih sposobnostih, to je res. A važna je bila njihova prisotnost. Kaj je to, če ne zavestno vključevanje v neko dejavnost, ki so ji doma lahko delno, vendor ne zadosti sledili? In, če se spomnimo Jelarja iz leta 1575, bomo videli, da gre ta zavest zelo daleč nazaj. Vključevanje v ledjedelništvo, tako v sami vasi kakor v ladjedelnicah, je odprlo neko pot, ki je bila — pot v svet. Vprašanje, ali so šli povirski ceri v Benetke že pred sodelovanjem z ladjedelnicami ali ne, ostane odprto. Verjetno so Benetke prej izkoristile furlanske in dalmatinske gozdove kot kraške. Vendor nam vztrajno zatrjevanje vseh pripovedovalcev, da stojijo Benetke na kraških cerih, pove, da so Povirci gotovo prodri s svojimi piloti tudi v mesto na laguni. Torej smo že precej daleč od Trsta. In povirski les je šel še dalje od Benetk. Nekateri pripovedovalci pravijo celo, da je prečkal oceane.

Toda pot v svet najdemo na relaciji Povir—pomerstvo. Če smo že ugotovili, da so se Povirci zavestno vključili v ladjedelniško kooperacijo in v samo

delo v ladjedelnicah, da so torej vsaj nekateri »hoteli videti«, kako nastaja »cela« ladja, potem napravimo še korak dalje. Od dela za ladjo in na ladji, do poskusa poizvedeti, »kako se na takem objektu živi«, je samo kratek korak. In od prvih poskusov do 12 letnega prostovoljskega službovanja na vojnih ladjah ali do dolgotrajne plovbe na trgovskih ladjah je gotovo minilo prav malo časa. Torej zopet zavestno — morda nekoliko avanturistično — vključevanje v plovbo, torej v pravo pomorstvo. Imena, ki smo jih navedli v ustrezнем poglavju, dovolj dobro dokazujejo to trditev. To so bili Povirci, Plešivci in Žirci, torej tako rekoč ves najožji del okolice. Relacija Povir—pomorstvo pa je važna tudi zaradi nečesa drugega. Iz časa, ko smo zasledili prva imena povirskih vojnih mornarjev t. j. Antona Mahniča, Jožefa Štoka in drugih, lahko sklepamo, da so se Povirci vključili v plovbo takrat, ko je Avstrija zaradi upora Benetk in blokade, ki je sledila uporu, odpravila večji del italijanskega kadra in vabila Slovence, naj se prostovoljno prijavijo v vojno mornarico (1849 in še deset let kasneje). Vemo, da je tedaj prišlo do prave »invazije« Slovencev na avstrijske vojnopolomorske objekte. Vemo tudi, da so Slovenci na ladjah dokazali svojo vrednost. Kot vidimo so bili med njimi tudi prvi Povirci, čeprav ne moremo trditi, da jih pred tem ni bilo na ladjah, kar dokazuje v istem poglavju imenovani plovni ladijski tesar Anton Žvab, ki je verjetno plul že celo desetletje prej. Toda v tem času se pojavijo za Slovence popolnoma novi poklici: ladijski topničar, noštromo, krmkar itd. so poklici, ki so jih Slovenci prav kmalu popolnoma osvojili. Videli smo, da je bil Anton Mahnič ladijski topničar, ali če sledimo viru — kanonir 1. reda. Torej je Povirec v roku enega samega leta popolnoma osvojil poklic. Isto velja za tiste, ki so mu sledili. Torej zopet zavestno osvojevanje pomorskih poklicev, ki so po svoji strani boljšali mornariško življenje.

Vse to je imelo vpliv tudi na življenje povirskih vasi. Bilo je sicer težko, a bilo je razgibano. Kam vse sega vpliv morja na to okolico, si lahko zamislimo, če vemo, da je prodrla tudi v toponime. Tako imamo pri Žirjah ob neki kraški luži pašnik, ki ga je verjetno neki star mornar za šalo imenoval »pr murji«. Ime je kljub šali še danes v rabi.²²

Najtežje je razumljiva relacija Povir—Trst. Slaba trgovina, ki so jo Kraševci marsikdaj prekli, ker jim ni donašala niti vloženega dela, je bila kriva, da so tudi Povirci gledali začasno na Trst kot na nekaj sovražnega. Toda zakaj so potem vztrajali do konca? Samo zaradi slabega zasluka? Gotovo ne. Trst je pomenil nekaj več kot slab zasluk. Trst je pomenil tržišče, ki ga niso smeli izgubiti. Sicer pa so za slab zasluk krvili bolj krizo, Italijo in fašizem kot pa Trst sam. Toda vsaka kriza je minila, zakaj ne bi tudi ta? Fašizmu so pa prerokovali grob v tistem trenutku, ko je začel z grobo diktaturo, kajti »nobena diktatura se ne more obdržati večno«. Torej so Kraševci in z njimi Povirci vztrajali zaradi tržišča. In Trst je dobro tržišče, to so Povirci vedeli. »No sparagnar per doman quel che ti pol magnar oggi« (ne hrani za jutri, kar lahko poješ danes), je stari tržaški rek. Tržačan kupuje, čeprav gleda, da kupi poceni. Vse to so bile okoliščine, ki so govorile v prid nadaljevanju »s slabo« trgovino.

Po drugi strani so Povirci, čeprav je fašizem storil vse, da bi jih odrnil od morja, vedeli, da pomeni Trst morje. V dvajsetih letih vladanja fašizma so v Povirju marsikaj pozabili. Stari mornarji, stalno zaposleni ladjedelci in pristaniški delavci so jim bili samo oddaljen spomin, ki ni imel več ničesar podobnega trenutni realnosti. Stara pomorska tradicija se je v takšnih razmerah izgubljala. Vendar so Povirci vedeli, da je morje del Trsta, torej, da bi pomenilo izgubiti Trst kot tržišče isto, kot izgubiti morje. V obratni smeri je morje pomenilo Trst, torej

²² Podatek je dal Lovrenc Kuret iz Žirja 22. Pritrdirli so mu tudi nekateri drugi priovedovalci.

je bilo treba tržati Trst, da bi obdržali morje. Kajti, morda to pot ne več zavestno, Povirci so si že leli spet na morje z vsem tistim, kar jim je pomenilo v preteklosti.

Tekma za tržaško tržišče je bila torej zavestna tekma za morje. Odnos s Trstom so bili odnosi z morjem. To pomeni, da so Povirci v svojih željah gledali zelo daleč. To dokazuje tudi odnos do lovišča. Ko je župan Matija Sila prodal lovišče ladjarjem in pomorskim trgovcem, se je gotovo zavedal, kaj pomenijo ti ljudje za »županstvo«. Gotovo bi bili Povirci našli tudi boljše kupce lovišča, vendor so hoteli vztrajati prav pri ladjarjih. Dejansko niso bili okolici v nobeno pomoč — če odštejemo slab zasluk plaščev. Vendor so po svoje predstavljal zvezo z morjem. Zaradi tega so bili dobrodošli.

Vse torej govori za to, da se je Povir in z njim ves Kras hotel prek Trsta dokopati zopet do tistega, kar je izgubil z izginotjem avstrijskega cesarstva.

Če sedaj relacije obrnemo, lahko ugotovimo, da je bila avstrijska vojna mornarica z bazo v Pulju in pomožnimi oddelki in Trstu garant za odkup povirskega blaga. Bodil, da so kupovali mornariški komisarji neposredno, bodil, da je roba — predvsem živila — šla prek sežanskega trga, mornarica je plačevala boljše cene, kot so bile trenutno na trgu. Tako je deloma vračala, kar so ji Povirci dali. Isto lahko trdimo o ladjarjih. V obdobju krize so prinašali sicer majhen, vendor gotov zasluk. Po drugi strani so predstavljali že po svoji nacionalnosti neko garancijo za čas po krizi. Torej so tudi oni delno vračali skrb, ki jim jo je Povir posvetil. Podobno je z ladjedelnicami in pristanišči. Povirski les bi lahko šel popolnoma drugačno pot. Velikanske hraste in cere, ki so še ostali po prvi svetovni vojni, so zahodni Kraševci pretvorili v kurjavo. Kurjavo pa so prodajali v Tržič, ki je krvavo rabil gradbeni les za podvodna dela! Zasluk je bil minimalen. Povirski les je šel tudi po prvi svetovni vojni v ladjedelnice, torej je prinašal več. Če ne bi bilo trgovcev posrednikov, bi bila cena še nekoliko višja. Torej so Povirci na osnovi tradicije le dosegli delno povračilo tiste skrbi, ki so jo kazali do ladjedelnštva in pristaniške gradnje.

Na relaciji Trst—Povir se je dogajalo marsikaj. Ugotovljeno je bilo, da so iz Trsta prihajale v Povir slovenske narodne in umetne pesmi. To je vplivalo na porast narodne zavesti in na priprave za obračun tako s fašizmom kakor z Italijo kot zasedbeno silo. Torej je bil kulturni vpliv Trsta na Povir in na Kras v celoti velikega pomena. Temu ne moremo in ne smemo oporekat.

Vendar to ni vse. Trgovina s Trstom je pripomogla k temu, da so se spremeniли običaji. Na tržne dneve so prihajali v Povir prodajalci iz Trsta in Sežane s svojimi »štanti«. Tako se je Povir spremenil v mali trg, ki je spominjal na živžav Ponterossa. Seveda je bil to Ponterosso v malem, vendor je vplival na spremembu mode. Izginila so stara, okorna krila, ženske so se modernizirale. Čeprav zelo redke — so se pojavile prve »kofetarice«. V glavnem, čeprav je bilo življenje zelo težko, je opaziti neko razgibanost, ki se kaže tudi v modernizaciji običajev in življenja na sploh. To je pozitivna stran trgovine s Trstom. Vendar lahko vidimo tudi pozitivnejšo. Na plese, prireditve, sejme, birmanske praznike so prihajali napredni Tržačani. Ti so vlivali Povircem neko upanje v izboljšanje razmer. V Trstu je bilo dokaj jasno, da se fašizem ne more obdržati. To preprčanje so Tržačani prinesli tudi v Povir in okolico. In od tod še temeljitejše priprave za obračun.

Po vsem povedanem lahko zaključimo, da je bil Povir s svojo ožjo okolico vsaj 130 let — in verjetno precej več — v pravi simbiozi z morjem in pomorstvom. Njegovo življenje je bilo življenje aktivne kooperacije, a tudi aktivnega poseganja v ladjedelnštvo, pristaniško dejavnost in v pomorstvo samo, ki ga razumemo tako kot pomorsko trgovino kakor tudi kot kadrovsko udeležbo na vojnih

in trgovskih ladjah. V takšni simbiozi je vsaj do prve svetovne vojne živilo mnogo slovenskih vasi tako na Primorskem kot na Kranjskem in verjetno tudi na Štajerskem. Primer Povirja nam dokazuje, da je treba nujno raziskati ta del naše preteklosti.

Zal je druga svetovna vojna odrezala Povir (in Kras) od Trsta. Ni ga sicer odrezala od morja, a izgubljena tradicija počasi opravlja svoje. Res je, da so Povirci dali tudi po vojni dva pomorščaka. Res je tudi, da jih je Kras dal precej in jih še dejte. Gotovo je, da bi bilo dobro tudi za Povir, če bi usmeril več mladine v pomorstvo. Pesem o povirskem zvonu bi tako dobila večje razsežnosti, saj bi tako »čež hrib, dolino in prelaz« doseglia tisto velikansko »deveto vas«, ki jo imenujemo svetovni oceani.

SEZNAM PRIPOVEDOVALCEV

Filip Mahnič	Povir 35	86 let
Milan Perhavc	Povir 64	50 let
Dušan Uršič	Povir 26	54 let
Hedvika Mahnič	Povir 35	76 let
Pavla Felicijan	Povir 48	70 let
Stanko Felicijan	Povir 48	69 let
Franc Tavčar	Povir 6	80 let
Ivan Grželj	Povir 10	69 let
Bernarda Grželj	Povir 10	61 let
Jožef Mulič	Povir 69	65 let
Ivan Mahnič	Plešivica 13	74 let
Jože Mahnič	Povir 7	68 let
Angela Mahnič	Povir 7	64 let
Sergej Štok	Povir 55	37 let
Franc Miklavc	Povir 44	78 let
Lovrenc Kuret	Žirje 22	84 let
Ivana Čefuta	Povir 74	64 let
Viktor Mahnič	Povir 8	73 let
Andrej Mahnič	Povir 8	83 let
Edvard Božeglav	Plešivica 10	65 let
Bernard Štok	Povir 1	65 let
Pavla Štok	Povir 2	57 let
Roman Štok	Povir 2	67 let
Peter Štok	Povir 2	38 let
Julija Miklavc	Povir 44	75 let
Milka Skrinjar	Povir	75 let
Kristina Štok	Povir 19	84 let
Franc Perhavc	Povir 50	68 let
Jože Masič	Povir 14	79 let
Ivan Kariž	Povir 18	80 let
Marija Sila	Povir 28	80 let
Viktor Skrinjar	Merče 18	49 let
Frančiška Renčelj	Povir 32	77 let
Franc Vitez	Povir 38	70 let

Vsem priovedovalcem se zahvaljujemo za dragocene podatke in nesobično pomoč pri delu. Posebno zahvalo smo dolžni učencem osnovne šole Povir za lepe

naloge o preteklosti vasi. Podpredsedniku krajevne skupnosti Dušanu Uršiču gre vse priznanje, da nam je tako odlično organiziral delo in nam bil na voljo ob vsakem času in ob vsakem vremenu.

DAS KARSTER DORF POVIR, EIN BEISPIEL DER SYMBIOSE ZWISCHEN FESTLAND UND MEER (Zusammenfassung)

Der Autor behandelt die Beiwirkung und die Verbundenheit des Dorfes Povir am triester Karst mit den Seetätigkeiten. Auf Grund zahlreicher Erzählungen der örtlichen Einwohnern und auf Grund der Dokumenten des Kriegsarchivs in Wien, der Autor stellt die Miterbeit des Dorfes Povir mit dem Schiffbauwesen fest. (Eichenholzpantererzeugung und Beschäftigung der Povire in den Werften von Triest und Tržič). In der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum zweiten Weltkrieg waren im Dienst der Handels- und Kriegsmarine über 30 Povire, davon manche Unteroffiziere und ein Offizier. Das Dorf hatte ausgezeichnete Beziehungen mit den Triester Schiffsbesitzer slowenischer und kroatischer Herkunft, die ständig in den Jaodrevieren von Povir jagten. Die österreichischen Kriegsmarinekommissäre pflegten allerbeste Handelsbeziehungen mit der Bevölkerung der Dorfes. Alles das hatte einen starken Einfluss auf das Kulturerleben des Dorfes; die slowenischen Lieder kamen aus Triest und auch der Verkauf der Landwirtschaftprodukten nach Triest trug zur Kulturentwicklung des Dorfes bei.

Dieser Handel kann auch als ein Kampf um den Zugang zum Meer bezeichnet werden.

(Überetzt von A. Komavec)

IL VILLAGGIO DI POVIR, ESEMPIO DI SIMBIOSI TRA TERRA E MARE (Riassunto)

L'autore descrive la cooperazione ed i legami del paesetto del Carso triestino Povir con le attività marinarie. In base al racconto di molti villici e in base ai documenti dell'archivio militare di Vienna ha dimostrato la cooperazione col cantierismo (la produzione di corpi di rovere per i navili e il lavoro personale nei cantieri marittimi di Trieste e Monfalcone). Tra la metà del XIX. secolo e la seconda guerra mondiale, c'era nella marina mercantile e da guerra oltre una trentina di villici di Povir, tra cui parecchi sottufficiali e un ufficiale. Il paese ha avuto collegamenti con gli armatori triestini di nazionalità slovena e croata, ai quali riservava anche la propria tenuta di caccia. Molto intensivi erano i rapporti commerciali del paese con la marina da guerra austriaca, che si mantenevano attraverso i commissari marittimi. Tutto questo condizionava anche la vita culturale; le canzoni popolari slovene venivano quasi sempre da Trieste. Lo sviluppo culturale è dovuto anche al commercio coi prodotti agricoli, che venivano portati giornalmente a Trieste. In questo commercio possiamo vedere anche la lotta per uno sbocco al mare.

(Miroslav Pahor)

Arduino Cremonesi, didaktični ravnatelj v pokoju, Videm

ZADNJI TURŠKI VPAD V FURLANIJO (1499)

Turški vpadi v Furlanijo so docela neznani Italijanom in celo večini samih Furlanov. To pa zato, ker šola v Italiji ni kazala nikakršnega zanimanja za dogodke osmanskega carstva. Vzrokov je več, vendar ni naloga tega spisa, da bi jih navajal in razčlenjeval.

Znano je, da so krdela akindžij štirikrat vpadla v Furlanijo, in sicer v letih 1472, 1477, 1478 in 1499. Prvi trije vpadi so bili med veliko beneško-turško vojno, ki je trajala od I. 1463 (leta turške osvojitve Bosne) do I. 1479, ko je bil na čelu osmanskega carstva genialni in krvoločni Mohamed V. Osvajalec. Zadnji vpad je bil prve mesece druge beneško-turške vojne, ki se je bila med leti 1499—1503 za časa vladanja sultana Bajazita II., sina in naslednika Mohameda Osvajalca. Ob prvem vpodu so Turki pridrli do mestnih vrat Vidma in Čedada, ob drugem pa so privreli celo do reke Piave. Ob tretjem vpodu so prišli do krminskega obzidja, drli so po Soški dolini čez prelaz Predel v Kanalsko dolino in nato čez karnijske gore zman skušali vdreti na področje Tolmezza. Kot je znano, so ob tem vpodu največ trpeli slovenski kraji na Koroškem in Spodnjem Štajerskem.

V tem spisu bo govor o zadnjem vpodu, treba pa je predvsem poudariti, da je ob vsakem beneškem vdoru v Furlanijo vodila krvava sled skozi slovenske dežele. Zato sta bili varnost in obramba pred turško nevarnostjo še po preteklu 15. stoletja v skupnem interesu slovenskega in furlanskega prebivalstva in sta danes skupna dediščina obeh narodov.

Po tem uvodu lahko pričnemo s pripovedjo o najznačilnejjih dogodkih tega vpada, katerega posledice je furlansko ljudstvo še dolgo čutilo.

Turki so spomladi I. 1499 napadli grška in dalmatinska ozemlja v posesti Beneške republike in bojna sreča je kaj hitro obrnila hrbet Serenissimi. Dejansko so Benetke očitno pokazale v prvih letih vojne zelo veliko nepripravljenost in nesposobnost ter so v kratkem času izgubile v Grčiji Lepanto (Naupaktos), Corón, Modone in Navarino, v Dalmaciji pa Makarsko in Primošten.

Že spočetka so najbolj daljnovidni ljudje v Furlaniji spoznali, da bodo Turki izvedli diverzijo v deželo z namenom, da bi Benečani odpoklicali svoje čete iz Dalmacije in Grčije. Če bi bilo stanje res tako, kot je kazalo na papirju, bi Furlani lahko mirno spali. Iz leta v leto so namreč beneške oblasti določale nabore domačega vojaštva, sestavljene iz cernidov, ki so jih morale dajati sošeske, in iz vojaških hlapcev, ki so jih dajali fevdalci. Samo cernidov bi bilo moralo biti od 15 do 20 tisoč uporabnih in izvezbanih mož (»de XV milia in XX milia homeni utili ed experti«). Kolikor je zadevalo najemniško vojsko, ki jo je dajala Serenissima, bi morala biti stalno razmeščena v vzhodnem delu Furlanije, in to 3.000 pešcev ter 6.000 konjenikov.

Meseca julija leta 1499 so začeli z obrambnimi pripravami v Vidmu in zlasti v Gradišču ob Soči, ki je bilo v središču obrambe pred vdori z vzhoda, vendar se vlada beneške republike ni jasno zavedala nevarnosti. Namesto domnevnih 9.000 najemnikov so lahko Benetke poslale v trdnjava v Gradišču komaj 550 pešcev grškega oziroma albanskega rodu (stradioti) in 600 najemniških konjenikov pod poveljstvom generalnega providurja Andreja Zancanija oziroma najemniškega kapitana Karla Orsinija. Beneški namestnik v Vidmu Domenico Bollani je sporočil svoji vlasti, da ima na voljo 16.000 cernidov, naivnež ni doumel, da je šlo za drhal neizvezbanih in slabo oboroženih kmečkih revežev, ki jih nikakor ni bilo moč uporabiti in ki so ob prvi ugodni priložnosti pokazali pete ter se razbežali na vse strani, še preden so dosegli obrambno črto. Položaj se je še poslabšal, ker je podeželsko prebivalstvo zanemarilo ukaz namestnika in generalnega providurja, naj »bo pripravljen, da se zateče v mesta in obzidane kraje, da požge seno in spravi na varno živež ter tako onemogoči Turkom oskrbo«.¹ Poskrbeli so za utrditev tako imenovanih »zapor« (taborov) ter za obveščanje s svetlobnimi signali in možnarji, kot so bili v rabi na Kranjskem in Štajerskem, ko so se najavljali turški vdori. Septembra so vesti iz Splita, Zadra, Krka, Podgrada v Istri in z gradu Rašporja ter iz drugih krajev v Istri in Dalmaciji javljale, da je znani Skender beg odježdil s 4.000 konjeniki iz Vrhbosne (Sarajevo) z namenom, da vdre v Furlanijo. Med potjo naj bi se bilo njegovo ekspedicijsko krdelo povečalo z drugimi krdeli turške konjenice in s trumami pustolovcev, ciganov, tolovajev ter vsakovrstne svojati. Skupno je Skender beg imel na voljo med svojim pohodom v Furlanijo največ 7.000 mož, toda strah med Furlani je to število neverjetno povečal. Neki oglednik namestnika Bollanija je poročal, da je prišlo v Kočevje 12.000 Turkov, a že 22. septembra se je širila govorica, da jih je v bližini Furlanije 18.000. Vsekakor je gotovo, da so 26. septembra vpadniki prišli do Cerknice, nedaleč od Postojne, odkoder, kot je poročal zelo dobro informirani Marin Sanudo (prav gotovo bolje informiran kot takratni furlanski kronisti), naj bi bili izropali beneško posest Novi grad (Podgrad) v Istri in nadaljevali pot proti Furlaniji.² Ko je bil beneški senat o tem obveščen, je ukazal vojaškemu providurju, ki je taboril blizu Cremona, kot tudi poveljnikom v Vicenzi, Padovi, Trevisu, Feltrah in Bassanu, naj kar se da nujno pošljejo v Furlanijo člmveč cernidov, da zaustavijo Turke. Serenissima je poslala oborožene čolne v Tržič in k ustju Soče. Zdela se je, da so priprave resne, vendar obrambni sistemi ni delovali. 27. septembra so bili Turki 10 milj od Gorice. 28. je Andrej Zancari pisal v Benetke, da so sovražniki, ki jih ocenjujejo na 7 do 10 tisoč mož, južno od mesta prekoračili Sočo, ki je bila tedaj inzika in jo je bilo moč kjerkoli prebresti, razdeljeni v tri krdela jezdecev. Poročal je, da so se utaborili pred Medejo kot I. 1478 in da niso v nobenem kraju povzročili škode. Naslednji dan, v nedeljo 29. septembra, je sovražnik v strnjениh vrstah nadaljeval pot, ne da bi pustošil in požigal, povzročal je le majhno škodo, a pobijal je ljudi, ki jih je srečeval. Zvečer tega dne je je utaboril blizu kraja Rivotlo.³ Jasno je, da je bil Skender beg dobro seznanjen, kolikšna je bila beneška oborožena sila. V deželo, ki jo je že poznal iz prejšnjih vpadow, so ga vodili italijanski in furlanski izdajalci, kajti v njegovi vojski je bilo mnogo vojakov romanskega rodu.⁴ Eden izmed teh je bil neki Ermacora (Mohor) Ungaro iz Ville Vicentine, ki so ga po vdoru aretrirali, obsodili, obglavili

¹ P. Paschini, *Storia del Friuli*, II (1954), 352.

² «...diprederra il territorio nostro di Casteinuovo, et venne poi di longo in Friuli» (M. Sanudo, Diari, II, col. 1373, Venezia 1879).

³ »Domenego XXIX, cioè lo zorno de S. Michel passò unido senza far correria, nè danno di fogo, Inferendo poco male salvo che amazar persone che attrovavansi, et quello di lozzò presso Rivotlo (Niccolò Maria Strassoldo, Cronaca, 1499—1506, Udine 1876).

⁴ «...nam multi in eo exercitu (di Iskender Beg) Latini erant...» (Jacopo di Porcia, *De recenti Foro Juliensi clade*, Udine 1851).

in nato razčetverili. Drug izdajalec je bil tržaški plemič Antonio Burlo, ki so ga zaprli v Vidmu in čez nekaj časa spustili iz političnih razlogov.

Dne 30. septembra so Turki nadaljevali pohod proti zahodu, še vedno, ne da bi povzročali škodo; prišli so do Tilmenta, ga — kot poroča Valvasone iz Maniaga — »tih prešli, ter se napotili proti Pordenonu. Desnega brega Tilmenta neustrašni Skender beg ni poznal, poznali pa ga niso niti Italijanski poturice, ki so bili z njim. Ukažal je torej ujeti nekega kmetiča, Filipa po imenu, in ga prisilil, da ga je vodil ter mu obljudil, da ga bo spustil, »če bo varno pripeljal vojsko na področje Trevisa« (Jacopo Porcia).⁵ Vpadniki so prišli do Cordenonsa (Curia naonis), kjer jim je prebivalstvo šlo naproti, ker je bila bedasta in neodgovorna propaganda raztrošila vest, da prihajajo kot prijatelji. Grozno je bilo razočaranje nesrečnikov, ko so Turki začeli loviti in pobijati ljudi obeh spolov in vseh starosti. Po poročilu Jacopa iz Porcie, je bilo ubitih ali ujetih 1.200 ljudi iz tega kraja in le malo se jih je rešilo v tabore. Turki so nadaljevali pohod in šli mimo Pordenona (Portum naonis), »cesarskega kraja«. Tu je prebivalo okoli 800 Nemcev, ki jih je sicer obvestil sel, ki ga je poslal Jacopo iz Porcie, pa se za to niso brigali, ker so zaupali temu, da cesar Maksimilijan takrat ni bil v vojni s Porto. Mnogo jih je šlo naproti vpadnikom, a ti so jih veliko ubili ali ujeli. Zvečer istega dne se je Skender beg utaboril na ravnini okoli Rovereda kakih deset kilometrov od Pordenona. Naslednji dan je prišlo v tabor odposlanstvo pordenonskih veljakov, ki ga je vodil namestnik glavarja Luca de Renaldis, da bi zahtevalo izpustitev ujetnikov. Skender beg, ki je bil tedaj že star in je imel s seboj sina, če naj verjamemo Sanudu, je poslancem odgovoril, da je v dobrih odnosih z rimskim kraljem (cesarjem), vendar je ošabno zahteval 1.000 dukatov za odkup ujetnikov. In hočeš nočeš,⁶ so mu jih morali dati in je bilo tako več ujetnikov iz Pordenona in bližnjih krajev osvobojenih.

Medtem so se akindžije razdelili v več oddelkov in so prodri 1. in 2. oktobra do krajev Aviano, Polcenigo, Vigonovo, Montereale, Valcellina in še naprej čez Livenco do krajev San Cassan del Meschio, Cordignano in Portobuffolè ter povsod morili, ropali in pustošili. Samo na področju Aviana je bilo nad 2.000 oseb ubitih ali ujetih, da ne štejemo pustošenj in ropanj.⁷ Poleg tega so že 1. oktobra vpadniki v taboru Roveredo in Piano kruto pobili več sto ujetnikov, ki so jih bili zgrabili na tem področju, in to zato, ker so se jim upirali. Končno so Turki istega dne napadli okoli 400 cernidov iz Conegliana, namenjenih v Sacile. Dvesto vojakov, ki so zbežali, je bilo pobitih, a drugi, ki so jih strnjeno pričakali, so se rešili. Zato je Porcia zaključil, »da je turška moč v tem, da zasleduje bežeče, medtem ko se izogiba tistih, ki se jim zoperstavljo, kajti Turki se ne prihajajo bojevat, razen če k temu niso prisiljeni, pač pa ropat.⁸

Po spopadu se je zvedelo, da je manj kot 5.000 vpadnikov prešlo Tilment. Kot meni Sanudo, Turkov, ki so ropali na desnem bregu Tilmenta, v resnici ni bilo več kot 4.000, od teh pa le 2.000 »dobrih«, t.j. pravih Turkov, medtem ko je ostalih 2.000 bilo »seljakov« iz Bosne, ki jih je Skender beg vodil s seboj, da bi oskrbovali vojsko. Ne glede na to, pa je razmeroma omejeno število vpadnikov povzročilo ogromno škodo.⁹ Število sovražnih sil, ki so prešle onstran Tilmenta, odkriva, da se je znaten del turške vojske utaboril na področju med Gradiščem in Idrijo (Judrio), da bi kril povratek sobojevnikov. O tem vesta povedati tako Sanudo

⁵ »... si in Tarvisium agrum exercitum tuto duceret« (Jacopo di Porcia, loc. cit.).

⁶ »E il bassa, qual havia suo stiol con lui. . . . li mandò a dir a quelli di Pordenon, havia bona intelligentia con li re di romani; pur volse ducati 1000, e li daria le anime tolte. Et cussi li fono dati.« (M. Sanudo, Diari, II/col. 9).

⁷ Archivio Senato Veneto, Terra, reg. 13/col. 140.

⁸ J. Porcia, op. cit.

⁹ »... la verità è che, turchi esser stati cavalli 4000, zoé 2000 boni et 2000 altri paesani di Bossina, et non più, e à fato tanto danno.« (M. Sanudo, Diari, II/col. 20).

kot Francesco Palladio, ki poročata, da so beneški vojaki grškega oziroma dalmatinskega porekla večkrat in z uspehom napadli oddelke akindžijev, ki so se oddaljili od glavnine. Ob nekem takem napadu se je zgodilo, da je 150 »stradiotov« napadlo blizu Gradišča 500 Turkov, jih pognalo v beg ter se vrnilo s 100 glavami in 3 živimi ujetniki. (M. Sanudo). Kolikor gre za albanske in dalmatinske stradiote, ki so taborili v Vidmu in okolici in ki jih Palladio nekoliko pretirano ocenjuje na 800, so le-ti s pogostimi nenadnimi izpadli napadli turške čete, ki so se oddaljile od glavnine, in jih veliko pobili.¹⁰ Tako so prinesli več kot 1.000 turških glav v Videm, kjer »so tamkajšnji dobri meščani plačevali prinositeljem po en beneški dukat za vsako glavo.«¹¹ Kot se vidi, se je trgovina s turškimi glavami pokazala kot donosna za mnoge stradiote. Kljub temu pa so se vpadniki med bivanjem onstran Tilmenta čutili tako varni, da ponoči niso postavljali straž okoli tabora. To bi bilo mogoče izkoristiti, a priložnost je uporabil le Teodoro del Borgo, polveljnik samostrelcev iz Spilimberga, ki je ponoči z nekaterimi svojimi možmi napadel nekatera turška taborišča ter pobil veliko akindžijev, ki jih je presenetil popolnoma pijane.

Dne 3. oktobra je Skender beg razdril tabor pri Roveredu in Piano ter se obrnil proti domu. Blizu Valvasona naj bi Turke, ki so vlačili domov na tisoče ujetnikov in živine, napadlo okoli 800 cernidov pod vodstvom peščice pogumnih stradiotov. Komaj pa so kmetje zagledali sovražnika, so na vrat na nos planili v beg. Nekateri so se poskušali Turkom postavili po robu, a bil je le nespreten poskus. Bili so pobiti skupaj z delom bežečih. Akindžije so zmagoslavno prinesli Skender begu 260 glav tistih nesrečnikov.

Ob zori 4. oktobra so vpadniki prišli do Tilmenta, ki je zaradi dežja močno narasel. Preveliko število ujetnikov je ropajoče oviralo, zato so pobili nad tisoč krepkih mož in starejših žena. Kasneje se je zvedelo, da je Skender beg cinočno zaukašal, naj pokoljejo vse mlajše moške, ker se je bal, da bi le-ti vpadi v hrbet njegovim vojakom, če bi prišlo do spopada z beneškimi rojaki. Tilment so prebredli tako, da so v srednji vrsti bredli vojaki in ujetniki, niže in više od njih pa večja živina. Tako so plenilci prišli do Pantianicca, pregazili obrambo tabora in pobili skoraj vse prebivalce. Malo od tod so požgali vas Mortegliano in poklali 30 nesrečnih vaščanov, ki jim ni uspelo, da bi se zatekli na viano. A nato, so naleteli na močno utrenjen tabor tega naselja; branilci so dva dni zapored junaško odbijali napade. Mnogo napadalcev je v podvigu izgubilo življenje, a 5. oktobra so ostali opustili obleganje in se z vso naglico pomaknili za onimi, ki so se vračali pred njimi, hoteč se jih pridružiti.

Medtem je glavnina vpadnikov z bogatim plenom in ujetniki popoldne 4. oktobra nesrečnega leta 1499 dosegla Sočo. V Gradišču pa je vse mirovalo. Vse od začetka vpada so strahopetni poveljniki beneških najemniških čet pod vodstvom Carla Orsinija sklenili ostati na varnem v utrdbi. Tiste dni je prispelo iz Vidma nekaj sto konjenikov s štirimi poveljniki, priti pa bi jih bilo moralno 1.000 s 4.000 cernidi. A le-ti, kot smo že slišali, so se razbežali na svoje domove takoj, ko se razneslo, da prihajajo Turki. Sicer pa se takrat Benečani res niso kar nič izkazali, tako da njihov zaveznik francoski kralj Ludvik XII., ko je zvedel, kako malo hrabro so se borili proti Turkom, ni mogel, da jih ne bi zbodel. Odpolancem beneške republike je takole popridigal: »Vi, Benečani, ste modri v svojih odlokih, imate veliko bogastva, a revni sta vaša hrabrost in možnost v vaših vojnah; tako zelo se bojite smrti.« Razume se, da je francoski kralj dajal take pripombe v svojem jeziku, a v bistvu je govoril resnico. Vrnimo se zdaj v Gradišče. Iz

¹⁰ F. Palladio, Historie del Friuli, Udine 1660, II/31.

¹¹ F. Palladio, Ibid.

nekoga pisma generalnega providurja izvemo, da je imel na voljo, ko so se Turki vračali, komaj 1.500 konjenikov in da mu je bilo dobro znano, da so Turki končno na poti domov.¹² Večji del vpadnikov je prešel Sočo pol milje od Gradišča popoldne oziroma zvečer od 16. ure do polnoči, ne da bi jih kdorkoli oviral. S seboj so odnesli ves plen in odpeljali vse ujetnike. Le-ti so klicali na pomoč: »Usmiljenje! Nebo, pomagaj nam!« A nihče se ni zganil iz trdnjave. Če naj povemo po pravici, so stradioti besneli od jeze in vočustvovali z ujetniki, ki so jim hoteli pomagati, a Zancani, kot da bi ga bil obsedel strah, jih ni pustil. Razknil je svojo strahopetno dušo in ni ga bilo sram vpititi: »Nočem, da bi me ubili!« Tako so hoteli na pomoč tistim nesrečnikom albanski in slovanski stradioti iz Dalmacije poleg videmskih poveljnikov, nikakor pa ne benečanski najemniki in njihovi trepetajoči poveljniki. Ko so turški ropanji prišli do Soče, jih je na poti oviral plen, ovirali so jih tudi preutrujeni konji in množica ujetnikov, ki jih je bilo toliko, da jih je nekateri jezdec vlekel kar po štiri privezane na svojo roko. Kot je pozneje povedal rašporski poveljnik,¹³ je vračajoče se vpadnike mučila lakota in napori, a njihovo število se je močno zmanjšalo. Lahko torej sklepamo, da bi tistih 1.500 Zancanijevih konjenikov ustvarilo najmanj zmedo med trumo roparjev, seveda, če bi jih bil kdo dovolj hrabil, in tako bi bili konjeniki s luhkoto osvobodili nesrečne ujetnike. Tako pa so Turki pred nosom vojaštva Beneške republike mirno prešli Sočo, se ustavili do 8. oktobra v goriški ravnini, da bi prodali oslabljene konje in pričakali zadnje straže. Končno so tega dne znova nastopili proti Bosni in to mimo Podgrada in Bakra. Med potjo niso opustili tega, da ne bi s hitrimi pojedzi vstran od poti povzročali škode severni Istri in posesti cesarja Maksimilijana in to v brk miru med njim in sultanom Bajazitom II.¹⁴

Ko so Turki končno odšli, je sledila tragikomedija vojaštva, ki je naznajalo svoj prihod v Gradišče kot pomoč proti Turkom: 4.000 mož iz Sacila, 3.000 iz Vidma in 40 oboroženih čolnov iz Tržiča, ki jim je poveljeval Alvise Loredan. A to je bil vse proč vržen denar, kajti pomoč je bila prepozna in nikakor ni mogla zbrisati dramatičnega obračuna invazije: najmanj 12.000 poklanih ali odpeljanih v sužnost, na desettisoče glav živine poklane ali uplenjene in kar 132 vasi do tal porušenih. Zancanija, ki ga je ljudski glas obtoževal sporazumevanja s sovražnikom, so zaprli, da bi mu sodili. Pa je bila le srmatna tarsa. Zancaniju se je v ječi dobro godilo in zapor je bil kratkotrajen, kajti, medtem ko je čkal na sojenje, so ga konfinirali v Padovo, nedaleč od družine, ki je stanovala v Benetkah. Proces se je vlekel vse do konca marca 1502 in se je končal z milo obsodbo, čeprav mu je bil beneški dož sovražen in je zagovarjal stališče, da je Zancani izdajalec, ki ga je treba strogo kaznovati. Tako pa je bil obsojen na štiri leta konfinacije, od katerih je bil tri že prestal. Nadalje mu je bil za vedno prepovedan povratek v Furlanijo (kjer zanj ni bilo zdravo, da bi se pokazal). Obsojen je bil tudi na plačilo škode, ki jo je povzročil ljudem in stvarem v trdnjavi v Gradišču, ko je bival v tem kraju. Ravnanje, kakršnega je bil deležen Zancani, je bilo eden izmed tolifikih škandalov, ki jih je polna zgodovina.

Kar se tiče Skender bega Michaloghluja, pa sledče: zdi se, da je končal tako, kot da bi ga bile boginje maščevanja kaznovale za njegove zločine. Zgodovinar Joseph von Hammer poroča o njem, da je krvolochni poveljnik akindij umrl

¹² «Et se intese, turchi erano passà il Talamento, e tornavano in soa malora» (M. Sanudo, Diari, III/col. 11).

¹³ «A di 21 octubrio, per letete di sier Olivier Contarini, capetario di Raso. Si have come, sentando turchi passavano, li stradioti fono a le man, e de quelli ne occise 15, e prese 12, i quali torturati confessono esser in tutto 5000, e de dessaso esser morti più di 1000... et che sono stati 12 di sonza manzar pan, e sono strachi, loro e i cavalli, sì che poco li aria roti.» (M. Sanudo, Diari, III/col. 38).

¹⁴ «Mimo Podgrada in Bakra so se z obilnim plenom vrnili domov. Spotoma so manjši oddelki obiskali tudi Goriško in oplenili severno Istru» (Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stol., GMS 24 1943, 36).

za ušivostjo ali za grozni izpuščaji, ki so iz njega naredili okostnjak z eno samo rano.

Po letu 1499 se Turki niso več vrnili v Furlanijo, a nevarnost je dejeli še dolgo grozila. Naj bo dovolj, če povemo, da so med dolgotrajno vojno za Kreto (1664—1669) poskrbeli za obrambo beneške Furlanije pred vpadi, ki so grozili iz turških oporišč v Gospicu in Bihaču. Tokrat pa so bili Furlani pripravljeni odbiti napadalca.

(Prevedel Stanko Murovec)

L'ULTIMA INCURSIONE TURČESCA NEL FRIULI (1499)

(Riassunto)

Il Friuli subì quattro Incursioni turchesche negli ultimi trent'anni del XV secolo. Esse ebbero luogo negli anni 1472, 1477, 1478 e 1499 ed ogni volta furono condotte da Iskender Beg. Pure ogni volta che i Turchi vennero nel Friuli lasciarono la loro traccia sanguinosa nelle terre slovene. Nell'ultima Incursione i Turchi arrivarono all'Isonzo in numero di 7000. Dopo aver guadato il fiume senza essere ostacolati dalle milizie venete stanzzate a Gradisca, circa 5000 Invasori si diressero verso il Tagliamento e gli altri si accomparon non lontano dall'Isonzo per coprire la ritirata dei loro commilitoni. I Turchi arrivarono nella Destra Tagliamento e fin oltre la Livenza saccheggiando e devastando orribilmente tutta la zona. Il bilancio di quella tragica scorriera fu di 132 paesi rasi al suolo e di 12 mila persone uccise o trascinate in schiavitù. La causa di quel disastro fu non solo l'imprevidenza della Repubblica di Venezia che mandò troppo poche truppe sull'Isonzo ma anche e soprattutto l'inerzia e la vigliaccheria del comandante veneto Andrea Zencani e dei suoi capitani che non vollero in nessun modo contrastare gli invasori. Dopo quell'incursione il pericolo di un ritorno dei Turchi restò incombente per oltre un secolo e mezzo. Così per quasi tutto quel periodo di tempo il Friuli Veneto restò vigile e pronto alla difesa.

(Arduino Cremonesi)

dr. France Škerl, znanstveni svetnik Inštituta za zgodovino delavskoga gibanja v pokolu, Ljubljana

USTANOVITEV GREGORČIČEVE BRIGADE

Splošne okoliščine in direktive za ustanovitev brigad na Primorskem

Zamisel o nujnosti formiranja novih enot, brigad, kakršne so tedaj že obstajale na Dolenjskem oziroma v Ljubljanski pokrajini, se je na Primorskem približala uresničitvi s pismom centralnega komiteja KPS z dne 28. marca 1943. Toda načrt ni bil povsem nov. Misel na potrebo ustanovitve brigade se je na Primorskem pojavila že precej prej, že takrat ko je Franc Leskošek-Luka februarja bival nekaj tednov na Primorskem. Ob ustanovitvi dveh odredov sredi februarja 1943 so napravili tudi načrt za ustanovitev Laharnarjeve brigade. Medtem ko sta odreda dejansko zaživelia, pa z brigado ni bilo nič. Tako je prišlo do ponovnega odkrivanja potrebe o brigadi v pismu CK z dne 28. marca 1943. Načrt o sami brigadi ali brigadah pa v tem pismu še ni bil do kraja izdelan. Orisan je bil kot možnost večje partizanske koncentracije za uspešno kljubovanje proti morebitnemu nakopičenju italijanskih sil proti partizanom na Primorskem.

Za razvoj primorskega dogajanja spomladi 1943 sploh je bilo navedeno pismo silno važno. Vsebovalo je temeljne smernice za nadaljnji razvoj osvobodilnega gibanja na Primorskem in analize danih elementov v takratnem času. Centralni komite je sodil, da je bil upravičen do svojih smernic, ker se mu zaradi okupatorskih manevrov ni posrečilo posvetovanje partijskih aktivistov, ki jih je sklical v Dolomite. Namesto tega je predlagal, naj se posvetovanja organizirajo v pokrajinskem obsegu. Predlagal je celo točke, ki naj bi jih pokrajinska posvetovanja obravnavala.¹

Toda povedati moramo takoj, da takega posvetovanja na Primorskem ni bilo. Pokrajinski komite je predvideval prevelike tehnične težave, da bi predlog mogel izpolniti. Pri tem pa ni šlo samo za številne hajke, v katerih so takrat Italijani pregledovali tudi hiše, temveč bolj za čas, ker bi bilo potrebno kaka dva meseca, da bi se posvetovanje moglo izvesti. Namesto tega je nameraval sklicati le 3 manjša posvetovanja, ki bi zajela po nekaj okrožij, na njih pa naj bi bil prisoten vsaj po en član pokrajinskega komiteja. Važnejše se mu je zdelo na kakršen kolik drug način, recimo z okrožnico ali letakom, seznaniti ljudi o svojih stališčih.²

V zvezi s slabitvijo fašistično nacističnega tabora je pismo centralnega komiteja opozorilo na nevarnost bele garde, ki naj bi vzporedno s slabitvijo okupatorja skušala vse bolj aktivizirati svoje sile tudi na Primorskem. Zato bi bilo treba tudi na Primorskem okrepliti politično akcijo proti beli gardi tako, da bi razkrinkovali konkretno pojave bele garde, če pa bi se kjerkoli pojavile kakje oborožene formacije kontrarevolucije, bi bilo treba »odločno z orožjem zadušiti vsak pojav«. Centralni komite je bil proti mnenju, da na Primorskem bela garda

ne bi imela tal. Sodil je, da bo njena akcija oživila tudi na Primorskem, da bo skušala najti svoja oporišča in organizacijska središča »po cerkvenih farovzih«. Zato morajo na Primorskem posvetiti vso pozornost politični obdelavi duhovnikov.³ Nekaj dni kasneje, 6. aprila 1943, je centralni komite znova opozoril na nevarnost bele garde in zavnili pisane v primorskem listu »Naš boj«, češ da njeno nevarnost podcenjuje, ko piše, da bela garda na Primorskem nima pravih osnov, ker ni slovenskega finančnega kapitala in da je možnost njenega nastanka edinole v »strahopetcih«, lumpenproletariatu, prodancih itd. Centralni komite je zavnili tako mnenje kot nevarno, češ da zanikuje obstoj socialnih virov bele garde na Primorskem. Centralni komite je navedel takoj dva vira, iz katerih bi se lahko razvilo belogardistično rovarjenje: 1. buržoazni element v mestih in po vaseh (trgovec, malii industrialec in zlasti kulak); 2. duhovščina, ki kljub sredinski vlogi in več ali manj iskrenemu sodelovanju enega dela z OF predstavlja osnovo, na katero bi reakcija postavila svoje karte.⁴

Toda pokrajinski komite v taka spoznanja ni verjal. Bolj od CK je poznal socialno strukturo na Primorskem, zlasti pa je poznal mržnjo primorskih ljudi do fašizma. Zato celo poročilom okrožnih odborov, ki so do tedaj večkrat grmela proti beli gardi, ni prav verjel. Ko je 4. aprila 1943 pisal centralnemu komiteju, je zapisal: »Bela garda mnogo robanti, čeprav najbrž ne toliko, kakor izgleda po poročilih iz okrožij. Ves zadnji čas se namreč dogaja, da se poročila o nastopih oborožene bele garde izkažejo pozneje za netočna. Naša kampanja je vzbudila ljudsko čuječnost do take stopnje, da ima zdaj strah včasih prevelike oči.«⁵ S tem ni rečeno, da je pokrajinski komite podcenjeval nevarnost bele garde, hotel je le ostati na realnih tleh. Zavedal se je namreč njene slabosti, zlasti številčne, zato v kako večjo njeni dejavnosti ni verjel.

Ko je nekako v tistem času prišlo večje število plavogardistov pod vodstvom žandarmerijskega kapetana Marjana Strniše iz ljubljanske pokrajine na Primorsko, niso prišli samo vojaki, temveč tudi politični delavci, kar dokazuje, da so se zavedali, da so šli na teren, ki politično ni bil njihov oziroma so imeli na njem tako malo simpatizerjev, da so najprej mislili na večjo propagandno akcijo, ki naj bi šele pokazala, kaj je mogoče pričakovati od Primorcev. Ker o kakih resničnih uspehih ni bilo govora, je pohod nedvomno pokazal, da Primorci vsaj v večji meri z njimi niso imeli in niso hoteli imeti nič skupnega.

Glede primorske sredine je pismo centralnega komiteja imelo posebno mnenje, da je namreč postala »direkten zaveznik bele garde« in zbirateljica vsega tistega, kar se je v zvezi z novimi procesi začelo »aktivizirati proti ljudstvu«. Zato je pismo naročilo pokrajinskemu komiteju, naj sredino politično odločno razbrija. Kajti primorska sredina se »še ni imela časa razviti do take skrajnosti kakor ona v ljubljanski pokrajini«. Svojo sodbo je pismo CK utemeljilo na pismu, ki so ga organi OF slučajno prestregli, pisala sta ga pa dva sredinca, Besednjak(?) in Šček(?). To pismo je obsojalo »kranjsko« belo gardo, povedalo menda svoje mnenje o »rdečih«, ugotovilo pa tudi, da sredina ne bo dopustila državljinške vojne, tudi ne za ceno, če bi »rdeči« zmagali. Pismo CK je svetovalo, naj pokrajinski komite ima pred očmi tendenco sredine, »da preide na odkrite belogardistične pozicije«, zato naj skuša ta razvijati in sredino samo čim bolj diferencirati. Po mnenju pisma centralnega komiteja primorska sredina najbrž ne bo igrala vloge »kolebljivca« med belo gardo in Osvobodilno fronto, ampak bo posebna garnitura reakcije, ki bo kot taka zbrala okoli sebe vso reakcijo in stopila na čelo boja proti OF. Primorska sredina naj bi zbrala vso reakcijo celo

¹ Pismo CK KPS z dne 28. III. 1943, Arhiv IZDG (cit. AIZDG), fasc. 53/I—2.

² Pismo CK pokrajinskemu komiteju 6. IV. 1943, ACK št. 369.

³ Pismo PK 4. aprila 1943, ACK št. 1365.

na platformi »nevtralnosti« do OF. Po mnenju centralnega komiteja bi se primorska sredina znašla v tem primeru v mnogo težjem položaju kakor ona v ljubljanski pokrajini.⁶

Predvidevanja centralnega komiteja niso bila realna. Negotovost svojih trditev je centralni komite sam občutil in jo tudi izrazil na določen način v pismu 6. aprila 1943, ko je zapisal: »Ponovno vas opozarjam, da se bo primorska sredina bržas razvijala v obliki „naklonjenosti“ nasproti OF, a ob popolni pasivnosti ter povezovanju z mihajlovičevskimi elementi«. Lahko rečemo, da centralni komite ni imel na voljo dovolj podatkov o nazorih, spoznanjih in ravnanjih tako imenovanih primorskih sredincov. Primorski sredinci so bili do osvobodilnega gibanja veliko bolj pozitivni in aktivni, kakor se v splošnem ve, čeprav je seveda tudi res, da vsi sredinci niso bili popolnoma enaki. Imeli so svoje zadržke do komunistične partije, toda jih zaradi interesov osvobodilnega boja niso spravljali v spredje. Ker so med tako imenovanimi sredinci bili predvsem duhovniki, je tako stališče bilo povsem razumljivo. Morebitne boječnosti civilnih ljudi do aktivnejšega sodelovanja v osvobodilnem boju pa ni mogoče vedno štetiti za politično sredinštvo.

Mimo pojavov desnice in levice se je centralni komite v svojem pismu bal, da bi se v sami Osvobodilni fronti ne izoblikovale malomeščanske skupine na nekakšni sredinski bazi. Tendence v tej smeri bi hotele likvidirati »hegemonijo delavskega razreda in avantgardno vlogo naše partije v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju.« Z navodili je hotel preprečiti razvoj tako oportunističnih kakor sektaških tendenc v politiki partijskih organizacij.

Svaril je tudi pred nevarnostjo desnega odklona, ki se je kazal v skrivanju partije pred množicami. V kasnejšem pismu, dne 6. aprila 1943, je celo omenil, da je bil Rato Dugonjić, ki je v začetku 1943 hodil po Primorski, naštrel vrsto takih konkretnih primerov. Politkomisarji so se po Ratovem mnenju menda kar bali »omenjati besedo kompartija v vojski.« Centralni komite je očital pokrajinskemu komiteju, da je nekako kriv, da se na Primorskem zamolčuje pomen partije za razvoj osvobodilnega boja na Slovenskem. . . brez partije ne bi bilo in ne more biti OF... Sodelovanje partije v OF nikakor ne pomeni, da partija lahko nastopa izključno samo preko OF«, je pisalo v pismu. Po njem bi morali na Primorskem razbljati klevete o komunizmu in ljudskim množicam pokazati pravi obraz, »da na primeru ZSSR pokaže svoje cilje.« Sočasno je pismo opozarjalo, da na Primorskem ne smejo zaiti v sektaške nastope in zmanjševati širine OF. Prizadevajo naj si, da oblikujejo partijske organizacije povsod, kjer so prej že utrli pot Osvobodilni fronti. Kajti »partijska organizacija mora postati motor delovanja OF.« Če ne bodo tega dosegli, bodo organizacije OF izkoristili razni sredinski elementi.

Kar se tiče desnega odklona ali zamolčevanja partije, je pokrajinski komite v dopisu 4. aprila 1943 zavrnil odgovornost v tem smislu. Naštrel je konkretna primere, kaj so v pokrajinskem komiteju že napravili, zlasti je pa opozoril na list »Naš boj« in nekaj brošur, ki jih je izdala pokrajinska tehnika ali pa so bile ravno na tem, da izidejo.⁷ Zdi se, da je Rato prišel do svojih sodb zaradi premajhnega razumevanja slovenskega jezika, zlasti pa se ni dovolj zanimal za tedanje tiske pokrajinskega komiteja.

Centralni komite je po analizi raznih življenjskih tokov zahteval od pokrajinskega komiteja na Primorskem, da posveti procesom v Osvobodilni fronti največjo pozornost. V njej naj razvija odnose v duhu okrožnice oziroma izjave, ki so jo podpisale osnovne tri skupine v OF. Po njegovem menju je izjava treh

⁶ Pismo CK 28. III. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2.

⁷ Pismo CK 6. IV. 1943, ACK, št. 369.

⁸ Dopis PK centralnemu komiteju z dne 4. IV. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2 in ACK, št. 1365.

skupin ali dolomitska izjava, kakor se danes v splošnem imenuje po kraju svojega nastanka, zadržala proces, ki naj bi likvidiral vodilno vlogo komunistične partije v slovenskem osvobodilnem gibanju. Zato morajo na pokrajinskem komiteju »vudno zasledovati aktivnost tistih elementov, ki poskušajo znotraj enotnega vseljudskega gibanja OF ustvariti diferenciacijo na raznih malomeščanskih platformah... Odločno morate vztrajati v tem, da je Osvobodilna fronta enotno vseljudsko gibanje, v katerem ni potrebno, da so po istem kopitu kakor v ljubljanski pokrajini urejeni odbori po pariteti treh skupin. Uprite se vsakemu poskusu diferenciacije.«⁸

V pismu centralnega komiteja je bil izražen nekakšen dvom v pravilnost dela krščanskosocialističnega zastopnika na Primorskem, ki je bilo dejansko urejeno dogovorno s pokrajinskim komitejem in skladno z direktivami, ki jih je prinesel s seboj. To delo je teklo tudi v skladu z razmerami na Primorskem, kjer so skupinski elementi nastopali tam, kjer so bili dani na terenu, toda povsod vedno v sklopu Osvobodilne fronte. Pokazalo se je koristno, da je bilo večkrat izraženo aktivno sodelovanje ljudi vseh nazorov v Osvobodilni fronti. S tem je bila izražena medsebojna enakopravnost. Sicer pa so ljudje krščanskega nazora bili v bistvu taki kakor vsi drugi. Svetovno nazorske usmerjenosti niso posebej poudarjali. Kakor drugim je tudi njim šlo za odpor proti fašizmu in v prvi vrsti za uspeh narodnoosvobodilnega boja. Tudi pri njih je imel ugled tisti, ki se je s tujiči boril. Zato so take borce podpirali materialno in z lastno udeležbo v oborenem boju. S problemi nazorske diferenciranosti se pa Primorci v večji meri gotovo niso ukvarjali. V tem smislu se je razvijalo delo krščanskosocialističnega zastopnika na Primorskem. Njegova pravilnost je bila potrjena šele več mesecov kasneje.

Na Primorskem priznanje dolomitske izjave ni bilo problematično ne pri zastokniku krščanskesocialistične skupine ne na terenu, kjer zaradi značaja osvobodilnega gibanja ni bilo pogojev, da bi se razvile kake »svetovnonazorske« napetosti med aktivisti, kakor je bilo to mogoče na Dolenjskem. Zato je Osvobodilna fronta bila veliko bolj nediferenciran izraz skupne volje vseh Primorcev po osvoboditvi in združitvi z drugimi Slovenci v Jugoslaviji, kakor je to pokazala dolomitska izjava za Dolenjsko.

Dragoceno pomoč narodnoosvobodilnemu gibanju so dali ljudje, ki jih je centralni komite ali pa tudi glavni štab poslal na Primorsko spomladi 1943. Iz Gorenjske je prišel Jože Krajc-Zakelj, iz osrednje Slovenije Franc Perovič-Lado Krčan; oba sta prišla na politično delo. Na delo v tehnikah so prišli Lado Trobevšek-Jodi, Just Miklavčec-Očka in Milan Guček. Za urejanje intendantskih zadev je prišel Stane Majcen-Kran. Za pomoč v vojaških zadevah sta prišla Danilo Šorovič in Jaka Avšič-Branko Hrast. Sočasno z njima je prišel tudi kot instruktor centralnega komiteja dr. Cene Logar (Cene Rovtar). Za njim sta prišla dr. Marjan Dermastia-Urban in njegova žena Mara, nato pa še nekateri drugi, ki so jih razporedili po raznih službah na Primorskem.⁹ Nekateri od njih so ostali le nekaj tednov, drugi so prišli za trajno, kolikor je o trajnosti mogoče govoriti v partizanih.

Najpomembnejša skupina, ki je prišla s posebnimi nalogami na pomoč Primorski, je bila skupina, ki je potovala z Jako Avšičem-Brankom Hrastom, namestnikom glavnega štaba NOV in POS. Z njim je bil Danilo Šorovič, ki ga je poslal v Slovenijo vrhovni štab NOV in POJ, da bi pomagal pri reševanju vojaških nalog. Z njim so bili radiotelegrafisti z aparati, da bi poskrbeli za dobre zveze.

⁹ Pismo CK KPS z dne 28. III. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2.

¹⁰ Dopis CK 28. III. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2; PK 4. IV. 1943, ACK št. 1365; CK 6. IV. 1943, ACK št. 369; CK 24. IV. 1943, fasc. 532/I—2; PK 27. IV. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2.

V Avšičevi skupini je bilo večje spremstvo, po mnenju Filipa Pajniča kakih petindvajset partizanov, dejansko jih je bilo samo petnajst, kakor bomo videli pozneje, ki so bili dobro oboroženi z mavzericami in dvema puškomitrailjezoma. Iz sedeža osrednjih organov osvobodilnega gibanja so skupno odšli 6. aprila 1943 zvečer. Tega dne je namreč Edvard Kocbek zapisal v svoji »Tovarišiji«: »Jaka Avšič odhaja na Primorsko. Zaupana mu je velika naloga. Ponosen je nanjo. Želimo mu veliko uspeha.«¹¹ Po spominih borca iz Avšičevega spremstva, Filipa Pajniča, ki je spomine na to pot objavil v TV 15 pod naslovom »V Benečijo in nazaj«, so po odhodu iz Dolomitov pred ciljem počivali čez dan v Črnom vrhu, na Laznah, v Srednjem Lokovcu in nato v Spodnjem Lokovcu.¹² Od tu je Jaka Avšič odšel v štab primorske cone in se sestal z vodstvenimi organi na Primorskem. To ni moglo biti pred 10. aprilom, lahko pa kak dan kasneje, kakor je pač njegova skupina hodila iz Dolomitov na Primorsko.

Zelo pomembne so bile misli, ki jih je izrekel centralni komite o partizanstu na Primorskem. Po njegovem je bilo važno zlasti vprašanje utrditve discipline, vojaškega duha v četah, še posebej pa ofenzivnega duha v operacijah. Opozoril je tudi na potrebo nadaljnje mobilizacije Primorcev za partizane. Če bo mogoče preskrbeti orožje, naj mobilizirajo tudi ženske in mladino mlajših letnikov. Sočasno je centralni komite opozoril tudi na potrebo mobiliziranja italijanskih antifašistov.

Glavne misli pa so bile namenjene slovenskim partizanom na Primorskem. Opozoril je na nujnost intenzivnejšega dela partije v partizanih, še več pa se je zadržal na borbenih potrebah primorske vojske. Naročil je temeljiteže študiranje partizanskih enot in borbene ofenzivnosti za pridobivanje orožja, češ da je le tista bitka uspešna, ki daje orožje. Obrambnih bojev naj se sploh izogibajo. Enote naj bodo bolj gibljive, češ, da bi preveliko priklepanje na teren bilo lahko tudi politično škodljivo. Prevelika stalnost na terenu bi sovražniku omogočila huje udariti po partizanih.

Na poseben način je centralni komite orisal pokrajinskemu komiteju bližnjo potrebo po formiranju brigad. Svetoval mu je, naj ima to možnost pred očmi, zlasti če bo sovražnik skušal osredotočiti večje sile in z njimi poskušal utrditi partizanske enote, ki so bile doslej precej izolirane druga od druge. V primeru sovražne koncentracije bodo sami prisiljeni ustvariti brigade. Na vsak način pa bodo v primeru večje sovražne koncentracije prisiljeni koncentrirati svoja dva odreda, češ da je praksa pokazala, da sovražna ofenziva ne more do živega tako osredotočenemu odredu oziroma brigadi. Centralni komite je svetoval, naj za večje akcije proti sovražniku od časa do časa skoncentrirajo ves odred, češ da je to koristno in bi prineslo znatne uspehe zlasti dotedaj, dokler sovražnik v boju proti partizanom še nima dovolj izkušenj. Svetoval je, naj vsa ta vprašanja pretresejo skupno s cono in partijskimi organizacijami v vojski.¹³

Medtem ko je centralni komite v gornjih besedah zaradi konspiracije še bolj medlo orisal potrebo po formiranju brigad, so v tem smislu jasneje nastopili ljudje, ki so jih vrhovni organi v tistem času poslali na Primorsko. Centralni komite sam pa je jasno spregovoril o potrebi brigad v pismu z dne 6. aprila 1943. V njem je pisal o prednosti brigad na temelju izkušenj v ljubljanski pokrajini, kjer so v tem času dosegli velike uspehe, zlasti v Suhi krajini in Ribniški dolini (Jelenov žleb). Brigadne akcije niso povzročile okupatorju samo veliko mrtvih, temveč so prinesle partizanom tudi veliko plena v raznih vrstah orožja, še posebej

¹¹ Edvard Kocbek, Tovarišija, str. 400.

¹² TV-15, št. 44 (5. 11. 1969), št. 45 (12. 11. 1969).

Gledo Lokovcev Pajnič ni povsem jasen. Nekoliko drugače in nedvomno točneje je o tem pisal Tone Kebe, kakor bomo videli pozneje.

¹³ Pismo CK 28. III. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2.

pa so vplivale na lik slovenskega partizana; brigade pa so postale izredna udarna sila. Uspešne brigadne akcije so rešile tudi problem oborožitve vseh neoborožencev iz Štajerske, Gorenjske in Primorske. Ta dejstva so pokazala na potrebo, da se izvede reorganizacija tudi na Primorskem. Reorganizacija bi bila tudi rešitev za politične slabosti primorskega terena, zlasti če bi Italijani proti njemu organizirali kako večjo ofenzivo.¹⁴

Prikazovanje koristi brigadne aktivnosti v osrednjih slovenskih krajih je gotovo imelo namen, izpodbiti morebitne pomislike primorskih organov proti novi obliki partizanskih enot. Zdi se, da pomislek ni bilo, ker se nikjer ne omenja kaj takega. Na pospešitev ustanovitve brigad sta pa vsekakor močno vplivala namestnik komandanta glavnega štaba Jaka Avšič (Branko Hrast) in odpoljanec centralnega komiteja dr. Cene Logar, ki sta prišla na Primorsko tudi z direktivami o takojšnjem formirjanju brigad.¹⁵ Centralni komite je celo sam posegel v formiranje štabov. Za komandanta ene od brigad je v pismu 6. aprila 1943 dirigiral Danila Šoroviča, dotedaj načelnika štaba dolomitskega odreda, za komandanta druge pa je predlagal Alberta Jakopiča-Kajtimira medtem, ko je za namestnika svetoval, naj izberejo domačine.

Nedvomno je centralni komite KPS s svojimi direktivami v pismu 28. marca 1943 in s pismi, ki so še sledila, in prve direktive v marsičem dopolnil ter močno posegel v razvoj osvobodilnega gibanja na Primorskem. Direktive so bile dolgoročnega značaja in posledic ni bilo mogoče zaznati takoj. Treba je bilo časa, da so se pokazale. V tok njihovega izvajanja so medtem posegli še drugi dejavniki, ki so bili le deloma v rokah primorskih ljudi, deloma so pa na izvajanje vplivale tudi italijanske oblasti s svojimi silami, zlasti pa njihovi odnosi do osvobodilnega gibanja. Vse to jim bo pokazal kasnejši razvoj dogodkov na Primorskem.

V navedenem plsmu torej ni bilo še nič absolutno jasnega o ustanovitvi brigad na Primorskem. Pri pisanju je odločal ozir, da more pismo pasti v roke sovražniku. Zato je govorilo o brigadah precej skrivnostno oziroma nejasno. To pa ne pomeni, da si v vodstvu osvobodilnega gibanja niso bili na jasnom o nujnosti ustanovitve brigad na Primorskem. To nam lepo kažejo spomini Danila Šoroviča na dni, ko se je pripravljal na pot na Primorsko.

»Za sklep o ustanovitvi dveh primorskih brigad sem zvedel konec marca 1943. Ieta v Dolomitih, kjer sem bil takrat načelnik štaba Dolomitskega odreda. Preden sem odpotoval na Primorsko, sem bil pri tovarišu Kardelju, kjer sem našel tudi Borisa Kidriča, Franca Leskoška in druge. Povedali so mi, da me pošljijo na Primorsko za komandanta brigade. Tovariš Kardelj mi je rekel, da nameravajo ustanoviti dve brigadi in da bo komandant druge brigade tovariš Albert Jakopič-Kajtimir. — Ob tej priložnosti smo govorili o nalogah brigad...«¹⁶

Velik korak naprej v ustanovitvi brigad je napravilo pismo CK KPS oziroma njenih pridruženih članov (dr. Cene Logar) pokrajinskemu komiteju dne 6. aprila 1943. To pismo je odnesla s seboj posebna skupina ljudi, ki je prav takrat bila poslana na Primorsko. Zamisel brigadne formacije v njem ni bila več izražena nejasno kot nekaka možnost v razvoju takratnih primorskih enot, temveč kot nujnost, ki se mora uresničiti v čim krajšem času, čeprav je tudi to ipismo direktno ni imenovalo. Še vedno je o brigadah na Primorskem govorilo v stilu konspiracije. Pač je govorilo o prednosti brigad sploh in posebej še o njihovi dejavnosti na Dolenjskem v tistem času, kar je govorilo za to, da se izvrši potrebna reorganizacija tudi na Primorskem, toda neposredno ni ukazalo ustanovitve brigad. Namesto konkretnega naročila je centralni komite sporočil pokrajinskemu ko-

¹⁴ Pismo CK 6. IV. 1943, ACK št. 309.

¹⁵ PK centralnemu komiteju 27. IV. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2.

¹⁶ S. Petelin, Gradnikova brigada (1966), str. 14.

miteju: »Pošiljamo z začasno nalogu na vaše področje tovariša Jaka (Avšiča) in Ceneta (Logarja), a za stalno tov. Danila Šoroviča ter še nekaj tovarišev...« Nato je centralni komite dodal, da bosta Jaka in Cene ustno razložila značaj naloge, ki so jima jo poverili. Jakova naloge je po tem pismu bila predvsem vojaška, medtem ko je Cene moral politično pojasniti naloge in cilje reorganizacije, ki so se se moralni lotiti. Kajti vsa vprašanja v tej zvezi so na centralnem komiteju nadrobno prediskutirali in prišli do enotnega mnenja. Naloga, s katero sta Jaka in Cene prišla na Primorsko, je bila za Primorce obvezna in jo je bilo treba čim hitreje izvesti... Kajti »splošne razmere (so se) tako spremenile, da nam je nujno potrebna izgraditev močne udarne pesti, ki bo sposobna, stvar obrniti v prid OF v trenutku, ko se bodo začele krhati sile fašizma na mednarodnih frontah«. Tu je bil jasno izrazen daljni strateški cilj ustanovitve primorskih brigad. K temu je centralni komite še dodal: »Vi sami veste, da ima Slovenija v vojaškem pogledu še neizčrpane rezerve mobilizacije, ki jih bo vsekakor nujno potrebo odpreti v interesu čim večje okrepite naše vojske.«¹⁷

V navedenem pismu so bile orisane tudi nekatere naloge glede na partijsko in politično delo OF, o čemer bomo govorili na drugem mestu. Tu se moramo omejiti le na navodila, ki so upoštevala vojaške sile.

Ceprav je pismo centralnega komiteja bilo še močno konspirativno glede novih brigad, je pa za vodilne delavce bilo vendar dovolj jasno. »Kot komandanta ene obeh formacij, ki bosta nastali, vam pošiljam tov. Danila Šoroviča, doslej načelnika štaba Dolomitskega odreda. Za drugega komandanta smo predlagali tov. Kajtimira (Alberta Jakopiča). Dobro bi bilo, če bi za njihove namestnike mogli dati domačine — Primorce.«

Kar se tiče politične dejavnosti med partizani, naj bi formirali partijsko organizacijo, kakor se bodo dogovorili s Cenetom in Danilom. V formacijo naj dajo čim boljše politične ljudi, ker ni dvomiti, da bodo nove formacije njihova najboljša šola in jih bodo kasneje lahko pritegnili na politično delo na teren.

Zelo važni so bili nameni centralnega komiteja o uporabi novih formacij. Toda o njih je bila konspiracija še zlasti potrebna. Zato je obvestil pokrajinski komite, da bodo namene razložili tovariši, ki bodo prišli do osrednjih organov. »Priporinjam, da so to 'za enkrat samo splošne perspektive' v zvezi z občim operacijskim načrtom, vendar do nadaljnjega naj formacie ostanejo na vašem terenu in naj bodo tu čim aktivnejše. Prepričani smo, da bodo lahko — zlasti spočetka — dosegle zelo velike uspehe in se v kratkem povečale in dobro oborožile.«

Zelo pomembno je bilo, v kakšnem obsegu si je centralni komite zamislil koncentracijo primorskih partizanov v okviru novih formacij. V njih naj bi povezali vse, razen nekaj malega. Kolikor bi bila na terenu začasno še potrebna ta ali druga enota, bi se izločila iz brigade in opravljala svoje naloge na določenem odseku. Take enote bi se lahko menjavale. Kolikor bi nove formacije odšle (drugam), bodo povedali kasneje, kaj bi od brigad lahko zadržali. Formacij, ki so dotlej obstajale, bi ne bilo zadrževati. Če bi kasnejši razlogi narekovali večjo razčlenitev, bodo uredili naknadno s primerno razporeditvijo. »V primeru večjih italijanskih ofenziv ali koncentracij naj se edinice umaknejo v smeri, o kateri se boste dogovorili s tovariši. Centralni komite je sporočil, naj za potrebe na terenu zadrže skupino dobro izbranih 10—15 mož, ki bi opravljali najnujnejše stvari na področju njihovih zvez. Sistem karavl naj trenutno obdrže, vendar naj

vzporedno z njim ustvarjajo nov sistem zvez. V karavlah naj zaposle najmanjše število ljudi.«¹⁸

Ob pismu centralnega komiteja vidimo, da v njem sicer res ni bilo kakega neposrednega ukaza o formiranju brigad, je pa vendar dovolj jasno govorilo, da je pri novih formacijah mislilo na brigade. Glede koncentracije primorskih partizanov v njih je bilo kar precej natančno tako, da so ustni razgovori, na katerih potrebo je večkrat opozorilo, samo izpolnili tisto, o čemer zaradi določene konspiracije ni bilo dobro govoriti preveč odprt. Pismo dovolj jasno govori o veliki spremembji v sistemu primorskih partizanskih enot, ki naj bi jo prinesla ustanovitev prvih brigad. Med vrsticami da sluti tudi morebitni umik novih brigad s Primorskimi. Zaradi boljšega razumevanja kasnejšega razvoja naj takoj na tem mestu dodamo, da so z izvajanjem navodil nastopile tudi večje težave, deloma zaradi prevelike koncentracije italijanskih sil v okviru XXIV. korpusa proti primorskim partizanom, deloma pa zaradi preobsežne odsotnosti partizanskih enot iz osrednjih primorskih predelov. Prva je bila posledica večjih premikov italijanskih oboroženih sil, ki so se po stalingrajskem porazu umaknile iz Sovjetske zveze v Italijo.

Preden so se navodila centralnega komiteja izpolnila, so primorski organi že sami razmišljali o reorganizaciji partizanskih enot. Za razmišljjanje je zadostovalo že prvo pismo centralnega komiteja, kakor nam kažejo v Beblerjevem dnevniku razni osnutki odredb za novo partizansko organizacijo. Ti osnutki so zanimivi, ker kažejo načrte primorskih organov in njihovo skrb za večjo udarnost partizanov na Primorskem, ceprav se kot osnutki zaradi novih navodil v drugem pismu centralnega komiteja z dne 6. aprila niso nikoli uresničili. Ker se v njih lepo zrcali potreba nove razporeditve partizanov, je prav, da si jih ogledamo vsaj v glavnih črtah.

Prvi osnutek naj bi bila odredba štaba primorske operativne cone z datumom 6. aprila 1943. Po njej naj bi se iz čet severnega in južnega primorskega odreda formirala udarna brigada Simona Gregorčiča. Razen nje naj bi nastali še trije novi odredi: tolminski, briški in kraški. Odredba je predvidevala, iz katerih čet in bataljonov naj bi se nove formacije izoblikovale.

Operacijski sektorji odredov naj bi zajemali predele, ki so bili v glavnem označeni z imenom novega odreda. Pri mnogih novih enotah je osnutek predvideval konkretne ljudi za njihove štabe, pri drugih bi jih pa izpopolnili naknadno.

Štabu tolminskega odreda je odredba naročila, da mora svoje čete razmestiti tako, da bodo prodirale in dvigale protifašistični boj tudi v Reziji, Kanalski dolini (Trbiž) in Ziljski dolini na Koroškem. Prav tako bi moral tolminski odred s svojimi četami pospeševati porajanje in razvoj partizanskega gibanja v sosednjih italijanskih in nemških (to je avstrijskih) pokrajinh.

Štabu briškega odreda je odredba naročila, da razmesti svoje čete in vodi boj tako, da bo s svojo dejavnostjo podpiral protifašistični boj furlanskih množic. Svoje čete mora razmestiti tako, da bodo navezale stike s protifašistično razpoloženim Italijanskim prebivalstvom sosednje Furlanije.

Drugi osnutek naj bi bila odredba štaba primorske operativne cone z datumom 8. aprila 1943. Od prvega se je razlikoval predvsem po tem, da bi se nova brigada imenovala udarna brigada »Ivana Gradnika«, odredi pa bi bili isti kakor pri prvi. Tudi operacijski sektorji bi bili isti, le da je pri tolminskem bila dodana še Cerkljanska, pri briškem pa Beneška Slovenija zraven Brd.¹⁹

Zelo poučna je v istem sklopu osnutkov okrožnica enotam primorske operativne cone, ki se pritožuje nad premajhno aktivnostjo partizanskih enot, češ

¹⁷ Pismo CK 6. IV. 1943, AIZDG, fasc. 532/I—2.

¹⁸ Beblerjev dnevnik.

da jo skuša sovražnik izkoristiti in potisniti v defenzivo. S tem bi seveda sovražnik tudi preprečil širjenje protifašističnega gibanja v notranjost Italije. Sovražnik — okrožnica ga imenuje okupator — je začel z obsežnimi vojaškimi akcijami proti partizanom in postal v glavnem gospodar terena. »Dogaja se, da po dva Laha sama hodita tudi po najoddaljenejših gorskih vaseh, kamor se prej niso upali razen v velikih množicah. Zaradi partizanske ofenzive sovražnik besni nad civilnim prebivalstvom. Na dnevnem redu so požgeli hiš, odganjanje ljudi v internacijo, mučenje in zločinsko ubijanje zavednih Slovencev. Ljudstvo v strahu pred koncem otepajočega se fašizma pričakuje partizanske pomoči, partizanskih udarcev po fašističnih banditih, toda 'nas pa nikjer'. Ugled naše vojske pada. Vsemu temu je vzrok naša neaktivnost. Vse to lahko rodi ... posledice za ves naš osvobodilni boj na Primorskem. Ljudstvo izgublja zaupanje in vero v nas. Kako naj taka vojska osvobodi svoj narod, če ga še zaščititi ne more.« Spričo takega položaja je okrožnica naročila partizanom, da takoj začno uničevati živo in mrtvo silo sovražnika. Zato morajo napadati sovražnika na vsakem koraku, kjer koli je prilika, kjer koli se pojavi, in načrtno uničevati njegove manjše posadke. Preprečiti morajo sovražniku svobodno gibanje manjših enot po terenu. Aktivnost svojih čet morajo partizani prenesti v bližino 'okupatorskih' postojank in prometnih zvez; postavljati morajo stalne zasede, ki bodo okupatorju preprečevale njegove izpade in mu likvidirale njegove patrule in kolone itd.²²

Najbolj zanimiv je osnutek odredbe primorske operativne cone št. 8 z datumom 10. aprila 1943, ker si je zamislil strukturo, ki je bila najbližja reorganiziranim enotam, ki so zrasle iz dogоворov med štabom cone in delegati osrednjih osvobodilnih organov.

Navedeni osnutek je predvidel formiranje dveh udarnih brigad, VIII. in IX. Prva bi se imenovala po Simonu Gregorčiču. Vanjo bi prešle vse čete dotedanega južnoprimskega odreda, razen 30 mož z 2 puškomitrailjezoma iz 3. bataljona južnoprimskega odreda. Druga bi se imenovala po Ivanu Gradniku, nekdanjem tolminskem puntarju. Vanjo bi prišle čete severnoprimskega odreda razen 30 mož, iz katerih bi se formirala primorska sabotažna skupina. Iz severnoprimskega odreda bi izločili tudi 80—100 mož, iz katerih bi formirali 4. bataljon IX. brigade in bi bil podrejen direktno štabu cone. Iz IX. udarne brigade bi se izločila še četa 30 mož, ki naj bi odšla v Ziljsko dolino. Naposled je osnutek določil tudi štabe brigad medtem, ko bi štabe bataljonov imenovali naknadno po svojih predlogih brigadnih štabov. Že ta osnutek je določil, da se Martin Greif-Rudi zaradi nediscipliniranosti in malomarnega opravljanja dolžnosti odstavi od prejšnje funkcije in prekomandira kot partizan v četo, ki naj bi odšla na Koroško.²³

Takrat, ko je bil gornji osnutek napisan, so bili odposlanci osrednjih osvobodilnih organov že na poti iz Dolomitov na Primorsko ozziroma so že dospeli v bližino baze pokrajinskoga komiteja. Ta je bila takrat v Tolminskem Lomu na severnem koncu Banjske planote. O odposlancih osrednjih organov smo malo prej že rekli nekaj besed. Tu naj znamenje o njih deloma obnovimo, predvsem pa dopolnilmo, kar je potrebno zaradi boljšega poznavanja dogodkov na Primorskem. Med odposlanci je dopis centralnega komiteja PKS tri navedel imenoma. To so bili Jaka Avšič, dr. Cene Logar in Danilo Šorović. Vsakega od njih je določil za posebno nalogu. Šoroviča je določil za komandanta obeh nameravanih brigad, Avšič in Logar pa naj bi ustno razložila pokrajinskemu komiteju, kakšne naloge so jima določili v centralnem komiteju. Avšičeve so bile nedvomno najpomembnejše. Povezane so bile z ustanovitvijo dveh primorskih brigad in njunim pohodom

²² Ibidem.

²³ Beblerjev dnevnik.

v Beneško Slovenijo.²⁴ V tej nalogi ga bomo odslej srečevali med njegovim bivanjem na Primorskem. Dr. Cenetu Logarju kot tretjemu odposlancu je pa centralni komite zaupal politično nalogu. Po njegovih spominih so ga 6. aprila poklicali na sestanek h Kelnaču v Dolomitih. Tam sta mu Edo Kardelj in Boris Kidrič povedala, da ga pošiljajo na Primorsko kot instruktorja CK KPS. Dala sta mu pošto za pokrajinski komite in navodila za delo. Na pot sta mu dala tudi dolomitsko izjavo, ki naj jo izkorističa med potjo, sicer pa pusti v pokrajinskem komiteju, kolikor bi je sami ne imeli.²⁵

Jaka Avšič je kot namestnik komandanta za večjo varnost pri izvrševanju svojih nalog vzel s seboj večjo spremstveno patruljo. Štela je 15, pretežno starejših, že prekaljenih partizanov. Nekateri niso šli radi na pot, ker bi bili raje ostali v bližini Ljubljane, zato pa so se drugi radi odzvali, da bi spoznali nove kraje in ljudi ozziroma partizane. Vodja spremstvene patrulje je bil Ivan Polak-Iksra, ki je potem na Primorskem padel. Spremstveni patrulji sta se pridružila tudi Šorovič in Logar ozziroma sta potovala skupno z njim. Patrulji sta se pridružila še Silvo Hrast-Džidži in Andrej Babnik. Prvi je bil znan v Dolomitih kot odličen miner, drugi je bil pa intendant dolomitskega odreda. V tistem času sta dobila nalogu organizirati radio-telegrafsko službo na Primorskem. Zato je patrulja za njene potrebe vzela s seboj številne aparati, ki so jih člani patrulje pomagali nositi na Primorsko. S seboj so vzeli tudi precej literature. Patrulji sta se pridružila tudi dva Italijana, Antonio in Spartaco, deserterja iz italijanske vojske, ki naj bi prek Primorske odšla k italijanskim partizanom.²⁶

Odhod odposlanstva osrednjih osvobodilnih organov je bil pripravljen v trenutku, ko se je kriza razmer v Dolomitih silno zaostriila zaradi nenehno naraščajočega pritiska belogradistov. Osrednji osvobodilni organi so zato v začetku aprila določili, da izpraznijo Dolomite. V naslednjih tednih so načrt izpolnili. Vsi osrednji organi, vojaško in politično vodstvo, so iz Dolomitov odšli nekako sredi aprila 1943. Odposlanci za Primorsko z vojaško patruljo in drugimi pridruženimi člani pa so odšli že precej prej, po Logarjevih in Kebetovih podatkih okoli 6. aprila,²⁷ po Kebetovih natančnejših podatkih so krenili na pot z Babne gore 6. aprila v poznih popoldanskih urah. Pot jih je peljala pod Ključem, kjer so potovali še podnevi, ponoči pa že mimo Horjula proti Rovtam in Žiberšam in naprej na Primorsko. Tam so potovali mimo Godoviča, nato blizu Črnega vrha v Mrzlo rupo, od tam na Lazno nad Čepovanom, ponoči na 9. april pa so prišli v Srednji Lokovec, kjer so se za nekaj časa ustawili. To bivanje je bilo za partizane Avšičeve patrulje silno dragoceno. Prišli so v stik z domačini, ki so se izkazali povsem drugačni kakor v tistem času ljudje v Dolomitih. Kljub revščini so bili silno radoradni. »Partizane so imeli za svoje in z njimi delili dobro in zloto. Nasprotnikov našega gibanja je bilo bore malo in ne glede na težavno zemljišče so se tod enote stalno zadrževale,« je orisal Tone Kebe svoje prve občutke o tem bivanju. Še posebej mu je udarila v oči razlika med temi ljudmi in ljudmi v Dolomitih:

»Imeli smo priložnost spoznati razliko med temi ljudmi in onimi v Dolomitih. Morala ljudi in verovanje v našo zmago je bila v Dolomitih spomlad 1943 močno omajana. Poleg izrecnih nasprotnikov našega gibanja, ki jih ni bilo malo, je bilo vsak dan več omahljivcev, ki so rahljali moralo tudi borcem. Marsikateri kmet je pred partizani zapiral kašče, čeprav niso bile prazne. Nasprotno pa je bila morala na Lokovškem zelo visoka in verovanje v osvoboditev neomajno, ki

²² C. Logar, Kako je bilo na Golobarju, Borec št. 4 (1973), 29.

²³ C. Logar, Osvobodilni boj v Dolomitih, Borec št. 8—9 (1973), 476.

²⁴ T. Kebe, Iz polhograjskih Dolomitov na Primorsko, Borec št. 3 (1974), 150—155. — O. Spartacu še posebej C. Logar, Osvobodilni boj v Dolomitih, Borec št. 8/9 (1973) 489—470.

²⁵ C. Logar, Osvobodilni boj v Dolomitih, Borec št. 8/9 (1973), 475—476.

so jo narekovali narodni in socialni interesi. Ob pomanjkanju kruha so začutili še večjo potrebo po svobodi, po slovenski besedi in sploh slovenski kulturi. Take občutke smo imeli ob prvih stikih z domačini. Ne glede na pasivnost tega področja ni bilo nikakega problema s preskrbo partizanov...²⁶

Zanimivi so bili tudi občutki domačinov, ki jih je opisal lokovški rojak Mirko Šuligoj, ko se je spomnil na tedanje stike z došlimi partizani Avšičeve patrulje: »Zvečer ste hodili k nam na kramljanje... Slišali smo govoriti vojake-partizane v domačem jeziku. Ne da se opisati trenutkov, ko ste pell 'Soča voda je šumela', 'Stoji, stoji Ljubljanca', 'Slovenci kremeniti', 'Za vasjo je čredo pasla'... 'V nas se je porajalo čudo... skratka, bilo je lepo...'« In Kebe je nato dodal: »Tudi za nas je bilo lepo... To so bili lepi trenutki sožitja partizanov z domačini, ki smo ga že dolgo pogrešali.«²⁷

Podobne občutke, čeprav krajše, je opisal Cene Logar. Tudi on je primerjal Dolomite in nove kraje, v katere je prišel. Čeprav je težko odhajal iz Dolomitov, ki jih je za tisti čas označil sicer kot pekel, so mu razmere na Primorskem bile nekaj neverjetnega. »Ko sem prišel na Primorsko, sem prišel v nov svet: iz pekla bratomorne vojne sem prišel med narod, ki je živel in trpel s svojimi borci. Tu izdajstva ni bilo, ni bilo bele garde, tu ni bilo bratomornega sovraštva...«²⁸

Ko je Avšičeva patrulja prišla v Srednji Lokovec, se je tam utaborila med hribom Učja in Bojnik. Do tja je prišel z njimi tudi Jaka Avšič. Tam pa so se v kratkem razšli, ker je Avšič odšel na zvezo z dr. Beblerjem na bazo pokrajinskega komiteja. Do tedaj nihče iz spremstva patrulje ni vedel za poslanstvo namestnika komandanta slovenske partizanske vojske, niti za dolžnosti drugih tovarišev, ki so potovali z njim. Mislili so, da se bo Avšič hitro vrnil k njim, da bodo potem nadaljevali pot. Pa so se našli z njim šele precej pozneje. V Srednjem Lokovcu je spremstvena patrulja postala za nekaj časa del bataljona, ki je operiral v bližini, potem pa se je priključil Gregorčičevi brigadi. Na novem mestu je spremstvena patrulja dobila ime »jugoslovanska« četa, pač po tem, odkod je prišla in po njenem samosvojem položaju.²⁹ To ime je obdržala tudi kasneje, kakor bomo še videli.

Z Avšičevim prihodom k dr. Beblerju na bazo pokrajinskega komiteja so priprave za ustanovitev prvih primorskih brigad stopile v odločilni štadij. Kdaj natančno so se ti razgovori začeli, sicer ni znano. Toda reči smemo, da kak dan po 10. aprilu. Zelo verjetno so prvi razgovori bili že vsaj 12. aprila, ker je tega dne imel Jaka Avšič že stike z angleškimi padalcji, s katerimi je sicer vzdrževal zveze pokrajinski komite, in je tudi Avšič s štabom primorske operativne cone in pokrajinskim komitejem poslal svojo brzojavko štabu angleške imperialne vojske.³⁰

Čim je Jaka Avšič s svojimi tovariši in spremiščevalci prišel na cilj in uredil zadevo s padalci, so se nedvomno takoj ali pa že prej začeli razgovori s štabom primorske operativne cone o organizaciji brigad. Kako so pretresali položaj in kako utemeljevali nujnost novih ukrepov za reorganizacijo dotedanjih partizanskih enot, ni znano, ker manjka zapisov o tem. Vsekakor so v glavnih potezah prenesli rezultate analiz in sklepov osrednjih osvobodilnih organov o nujnosti novih formacij. Dušan Pirjevec-Ahac je v svojem orisu osvobodilnega boja na Primorskem pokazal samo na rezultate posvetovanja: »S štabom cone je (Avšič) izdelal načrt, da se formirata iz obeh odredov dve brigadi in potem kreneta preko Tolminskega in Brd v Slovensko Benečijo do Taljamenta.«³¹

²⁶ T. Kebe, Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko, Borec št. 3, (1974), 156–157.

²⁷ C. Logar, Osvobodilni boj v Dolomitih, Borec št. 8/9 (1973), 476.

²⁸ T. Kebe, n. o. m., 158.

²⁹ Pred 10. aprilom, vključno s tem dnem, razgovori nikakor niso bili možni, ker se Beblerjev osnutek o ustanovitvi brigad, ki nosi datum tega dne, razločuje od končne osnove za določitev brigadnega reda, ki se je uveljavil z ustanovitvijo primorskih brigad. Nadvomno je Avšič pri določanju končne osnove že sodeloval.

³⁰ D. Pirjevec, Iz boja za svobodo Primorske, Koledar Osvobodilne fronte (1946), 146–153.

Pri utemeljevanju potrebe po formiranju novih brigad je vsekakor imel bistveni pomen strateški načrt, ki smo ga videli že v plasu centralnega komiteja z dne 6. aprila 1943. Označiti ga moremo kot glavni ali vsaj daljni cilj nastopajočega razvoja na Primorskem. Vzporedno z njim so se pojavili še drugi cilji, ki so bili bližji trenutnemu stanju. V tej zvezi naj bi ustanovitev in nato delovanje primorskih brigad imela svoj pomen tudi pri razbremenjevanju pritiska, ki so ga v tednih prve dejavnosti primorskih brigad izvajale združene okupatorske sile proti partizanom v osrednjih predelih Jugoslavije med tako imenovano tretjo in čerto okupatorsko ofenzivo.³²

Poseben pomen naj bi imela ustanovitev novih brigad tudi na domačem ozemlju Primorske, kjer naj bi se z njihovo dejavnostjo okreplila udarna pest primorskih partizanov. Kakor smo videli v osnutku okrožnice primorskim partiznom, te pesti v zadnjih tednih ni bilo več kaj bolj čutiti. Toda manjše borbene aktivnosti niso bili krivi partizani sami na sebi, temveč jo je izvralo bolj njihovo angažiranje za zbiranje novincev in njihove transportne na Dolenjsko. Nove brigade naj bi to dobo zaključile in znova pokazale udarno silo primorskih partizanov.

O najbližjem cilju, ki je bil brigadama določen ob ustanovitvi, namreč o pohodu v Beneško Slovenijo, bomo govorili pozneje, ko bo oris te akcije postal naša neposredna naloga.

Na temelju razgovorov med odpolanci osrednjih osvobodilnih organov in štaba primorske operativne cone so sklenili, da na Primorskem ustanove dve brigadi, kakor je predvidel že osnutek odredbe, ki jo je formiral Aleš Bebler 10. aprila 1943. Vendar se je novi sklep v nekaterih stvareh razlikoval od prvotnega osnuteka. Tudi pri dokončnem sklepu je bilo določeno, da se brigadi ustanovita v bistvu iz enot obeh obstoječih odredov in naj vsaka nosi ime, kakor ga je predvidel osnutek. Iz enot južnoprimskega odreda naj bi se po tem sklepu ustanovila V. slovenska narodnoosvobodilna brigada »Simona Gregorčiča«, iz enot severno-primskega odreda pa naj bi se formirala VI. slovenska narodnoosvobodilna brigada »Ivana Gradnika«. Razlika z osnutkom se je pokazala v drugačnih številkah brigad: V. namesto VIII. in VI. namesto IX. Manjše razlike so se pokazale tudi v komandnem kadru. Komandant V. brigade je postal Albert Jakopič-Kajtimir, njegov namestnik Slavko Bombač-Boris, politkomisar Ivan Turšič-Iztok in njegov namestnik Franc Perovišek-Lado Krčan. Za komandanta VI. brigade je bil določen Danilo Šorovič, za njegovega namestnika pa Tone Bavec-Cne Smrekar, za politkomisarja Cveto Močnik-Florijan.³³ Manjše spremembe so bile tudi v skupinah, ki naj bi ostale zunaj brigad. Iz Gregorčičeve brigade je izostal cel tretji bataljon, imenovan kraški. Ostal je na Krasu in dobil nalogu, da ruši železniško progo Trst–Ljubljana.³⁴ Od čete, ki naj bi šla na Koroško v Ziljsko dolino, ni bilo nič. Ostala je manjša skupina, ki je z Martinom Greifom-Rudijem kmalu nato odšla v Kanalsko dolino, Greif je v svojih Spominih označil za agitpropsko patruljo.³⁵

Logična posledica reorganizacije primorskih partizanov je bila, da sta z njo oba odreda prenehala obstajati, ostala pa je še naprej primorska operativna cone kot najvišji vojaški organ na Primorskem; ostali so tudi bataljoni in čete, le da so jih vključili v nove enote z izjemo detaširanih enot, nad katerimi je imelo kompetenco poveljstvo cone.

³² I. Juvarčič, Italijanske snage u borbi protiv NOV in POS in Slovenskem Primorju, VIG št. 3 (1954), 67.

³³ Osnutek v Beblerjevem dnevniku in Spomini A. Jakopiča-Kajtimira. Doba razvoja osvobodilnega boja in partizanskih enot primorskega naroda od januarja 1943 do kapitulacije Italije. AIZDG, fasc. 214/I–20 (cit. Kajtimir, Spomini na 1943).

³⁴ Kajtimir, Spomini na 1943.

³⁵ Greif, Spomini na partizanska leta, rokopis v AIZDG.

Ustanovitev Gregorčičeve brigade

Ko so na razgovorih štaba cone in odposlancev osrednjih osvobodilnih organov prišli do enotnih sklepov glede formiranja novih enot, so se takoj tudi lotili izvedbe programa. Glede brigad moramo reči, da je morala biti po običajni administrativni praksi najprej napisana odredba o ustanovitvi, nato pa je prišlo na vrsto praktično formiranje brigad. Glede odredbe moramo reči takoj, da ni ohranjena, zato je težko reči, kdaj sta bili brigadi ustanovljeni s formalnim aktom. Pisec sestavka »III. NOUB Ivana Gradnika« v knjigi Primorske brigade je na strani 18 napisal, da sta bili »Prvi brigadi na Primorskem ... ustanovljeni z odlokom Štaba Alpske cone 19. aprila 1943«. Datuma pisec z ničemer ne utemeljuje, vendar je bil vsekakor nekaj dni starejši. Mislim, da je bil vsekakor bližji 12. kakor 19. aprila. Posebno vprašanje je, ali je bil za obe brigadi napisan skupni odlok, ali za vsako posebej. Tu želim govoriti le o Gregorčičevi brigadi, pa naj je bila vključena v skupni odlok ali je imela sama svojega. Mislim pa, da je imela svojega. Po mojem mnenju je bil odlok napisan kar takoj na sestanku z Avšičem, glede na spomine Valerije Testenove, verjetno 12. aprila 1943. Dober temelj zanjo je mogel biti kar osnutek z dne 10. aprila, saj sta si vsebinsko oba bila precej blizu.³⁵

Formalni odredbi o ustanovitvi brigade je moralo slediti praktično formiranje brigade. Razvoj dogodkov je temu cilju šel vsaj delno nehote na roke. Štab južnoprimskega odreda je bil takrat z drugim bataljonom na gorskem ozemljju nad Gačnikom, Erzeljem in Vojskim. Bataljon je na to ozemlje prišel z juga, iz Trnovskega gozda. Sočasno je bil prvi bataljon na Nanosu. Medtem ko je bil položaj prvega mirnejši, je pa drugi bataljon na navedenem ozemljju kmalu zašel v težave. Ko je bil v severni strmini Erzelja oziroma nad Oblakovim vrhom, je prišlo do nenadnega italijanskega napada, v katerem sta padla mitraljezec Janko in njegov pomočnik Stanko. Toda hujšega udarca takrat ni bilo. Italijani so se takoj umaknili proti Krnicam. Nevarnost v večjem obsegu pa je nastopila, ko so Italijani v najkrajšem času pripravili hajko večjega obsega na vsem vzhodnem loku in v obeh Trebušah. Te priprave so na partizane vplivale huje. K sreči so Italijani v prvem hipu udarili v prazno. To je omogočilo bataljonu, da se je izvil iz nevarnosti in se umaknil proti jugu, proti Mrzli Rupi in nato v Trnovski gozd.³⁶ Ta premik se je časovno zelo vskladil z načrti vodstev osvobodilnega gibanja na Primorskem o ustanovitvi Gregorčičeve brigade. Premik drugega bataljona iz območja Erzelja v Trnovski gozd je nato nekoliko olajšal praktično formiranje brigade. Odgovorni dejavniki so se namreč s svoje strani pripravili za praktično formiranje lotili takoj. Treba je bilo sklicati enote južnoprimskega odreda na določen kraj, dejansko formirati brigado na terenu in nato začeti z akcijami, ki so jih soborci na sestanku.

³⁵ Prvi datum o formalni ustanovitvi primorskih brigad, to je o odloku, je postavil »Pregled važnejših dogodkov in borb v letih 1941–1945«, ki sta ga sestavila Janko Jarc in Jože Kral in je izšel v prilogi Slovenskega zbornika 1945. Postavil ga je na 10. april 1943. S tem datumom se je baval tudi dr. Ivo Juvančič in o njem izrekel svoje mnenje v Slovenskem Primorju in Istri (Beograd 1953). Na strani 371 je zapisal: 10. aprila je bila izdana odločba Štaba Alpske cone, da se ustanovita dve primorski brigadi: V. .... in VI. Po njem ga je povzel pisec sestavka »XVII. SNOUB Simona Gregorčiča« v knjigi Primorske brigade (str. 9). Tako določen datum so povzeli pisci raznih sestavkov v raznih publikacijah v naslednjih letih, česar nam pa tu ni treba nadrobno naštaviti. Med njimi je bil tudi Jaka Avšič sam, ki ga je navodel v intervjuju, ki je bil pod naslovom »Težka, a slavna je pot Gradnikovec«, natisnjeno v listu Nova Gorica št. 22 (30. V. 1952). Uporabil ga je tudi Stanko Petelin, pisec knjige »Gradnikova brigada« (1966), v kateri je na strani 14 napisal, da je odločbo o ustanovitvi obeh brigad sestavil »in 10. aprila objavil dr. Aleš Bebler«. K navedenemu datumu moramo dodati, da je dr. Ivo Juvančič, čeprav je v začetku soglašal z njim, bil tudi prvi, ki je vanj zdvolil. V svoji razpravi »Italijanske snage v Slovenskem Primorju« (op. 31) je datum drugače postavil: »Naredba je verovatno objavljena 10. aprila, ali nije izvršena v svim detajljima, jer su to sprečile viša sile«. Dvom nad 10. aprilom je bil upravičen. Ta datum ima osnutek, ki ni nikoli postal uradna odredba. Med osnutkom in končnim sklepotom je bilo nekaj razlik, kar nujno predvideva neki čas med osnutkom in končnim odlokom. Poročilo o partijskem delu v enotah JPO, ki nosi datum 11. aprila 1943, še ne prav nič o kakih bližnjih spremembah v JPO. Pričakovati pa je, da bi partijski funkcionarji o odredbi takih sprememb vedeli nekoliko prej, kakor se dejansko zgode. Med cono in štabom JPO takrat ni bilo tako daleč, da bi kaj takega ne bilo mogoče. Toda v poročilu o takem znanju ni sled.

³⁶ A. Gala, Partizanski zdravnik (1972), 325–330.

stavili v program. Na pripravljalnih razgovorih so se po vsej priliki domenili, da bodo obe brigadi pripeljali na skupno zborno mesto, od koder bi začeli uresničevati najpomembnejši tedanji program — pohod primorskih brigad v Beneško Slovenijo. Po spominih Alberta Jakopiča-Kajtimira je bilo izhodišče zanj določeno v Kneških Ravnah. Vprašanje pa je, če niso bile Kneške Ravne praktično izhodišče le za Gregorčičeve brigade. Gradnikova je imela izhodišče bolj proti severu, kjer se je skušala tudi koncentrirati zaradi formiranja, pa je prišlo do nesrečnega sponda z Italijani na planini Golobar.

Dejansko formiranje brigad na temelju ustanovitvene odredbe na terenu ni potekalo enako pri obeh brigadah. Čeprav so v brigade v celoti spravili blizu 1000 mož, je pa pri formiranju morala vsaka opraviti svojo pot. Pri Gregorčičevi brigadi je potekla srečno, pri Gradnikovi pa se je postavilo na pot več zapetljajev in težav. Po mnenju pokrajinskega komiteja je teklo delo pri formiranju brigad počasi od rok, ker so Italijani vznemirjali teren s svojimi silami in so se zaradi tega trgale zvezne z četami. Ko je dr. Bebler kasneje, to je 9. maja, pisal Branku Babiču-Vladu v Trst, je težave z ustanovitvijo brigad odkrito priznal: »Po direktivi Glavnega poveljstva koncentriramo čete v dve brigadi, kar se je izkazalo za zelo dolgotrajno delo, ki spet zavlačuje sprostitev naših sil na ofenzivne akcije«.³⁷ Toda to je praktično veljalo le za enote, iz katerih so sestavili Gradnikovo brigado. Drugače je bilo z enotami južnoprimskega odreda. Pokrajinski komite je želel najprej izkoristiti položaj na jugu, ko so v skupnem taborišču zbrali ostanke dveh južnih bataljonov. Ustvarili so ga tako, da so poklicali v Trnovski gozd še bataljon, ki je bil trenutno na Nanosu. Ta bataljon ali prvi bataljon je po spominih njegovega komandanta Karla Nardina-Jakca dobil navodilo za zbor bataljonov okoli 15. aprila. Z Nanosa je odšel takoj. Med potjo se je ustavil na Javorniku, od koder je poslal eno skupino borcev, to je novincev, na Dolenjsko, kar dokazuje, da se je bataljon bavil tudi s pošiljanjem novincev na Dolenjsko. Z drugim delom borcev je odšel z Javornika proti Tisovcu. Tam nekje se je dobil z Jakom Avšičem in Albertom Jakopičem-Kajtimirom.³⁸

Na Tisovec je prišel tudi drugi bataljon južnoprimskega odreda s svojim komandantom Varem (Varškom) in komisarjem Slovenkom. Prišel je še nekoliko prej kakor Jakčev bataljon. Po spominih Lojzeta Plahute je drugi bataljon že čkal na prvi bataljon, ki je prišel z Nanosa po poti, ki smo jo prej označili.³⁹ Drugi bataljon pa se je premaknil s terena pod Oblakovim vrhom, kakor smo tudi že slišali. Če združimo pripovedovanje o premikih prvega in drugega bataljona, bomo morali brez nadaljnje priznati, da taka koncentracija obeh navedenih bataljonov v Trnovskem gozdu ni mogla biti naključna, da je namreč koncentracija obeh navedenih bataljonov imela prav poseben pomen. Na tej koncentraciji je želel pokrajinski komite KPS ustanoviti prvo brigado, kakor so se pač domenili z odpolancem centralnega komiteja oziroma glavnega štaba NOV in POS. Oba glavna funkcionarja za organizacijo brigade, Jaka Avšič, namestnik komandanta glavnega štaba NOV in POS in Albert Jakopič-Kajtimir, določeni novi komandant Gregorčičeve brigade, sta odšla na formalno formiranje nove brigade. Po njunem odhodu je pokrajinski komite z njima izgubil zvezo za dalj časa. Zveze so namreč slabo funkcionirale, zato pokrajinski komite ni imel pravega pojma o položaju na terenu. Ko je 27. prila pisal centralnemu komitetu, je zapisal, da že 10 dni niso imeli zveze z južnim taboriščem.⁴⁰ Dogodki pa so se razvijali uspešno, čeprav pokrajinski komite zanje ni vedel. Splošna direktiva, da vojaški funkcionarji primorske

³⁷ Pismo Branku Babiču-Vladu 9. V. 1943, ACK, št. 1397.

³⁸ Karel Nardin-Jakec, ustni vir.

³⁹ Lojze Plahute, ustni vir.

⁴⁰ Dopis PK centralnemu komitetu 27. IV. 1943, AIZDG fasc. 532/I—2.

operativne enote in na novo imenovani štabi brigad poiščejo čete na terenu ter z njimi in okoli njih koncentrirajo ostale, je uspela. V trenutku, ko je pokrajinski komite pisal centralnemu komiteju, se je že marsikaj zgodilo, česar tedaj še sam ni vedel. Pri formirjanju prve brigade sta dogovorno sodelovala namestnik komandanta slovenske partizanske vojske Jaka Avšič in novi komandant brigade Albert Jakopič-Kajtimir, pri drugi brigadi kasneje pa komandant primorske operativne enote Mirko Bračič in komandant brigade Danilo Sorović. Prvi se je vrgel na delo Jaka Avšič⁴³ in z njim Albert Jakopič-Kajtimir.

Čete južnoprimskega odreda oziroma dva njegova bataljona sta torej prišla v Trnovski gozd. Vsi so se sestali na Tisovcu oziroma na kompleksu terena, na katerem se dviga Tisovec. Kraškega bataljona ni bilo, ostal je na svojem jugu. Na Tisovcu je bila potem praktično formirana Gregorčičeva brigada. »Prisoten sem bil na formiranju brigade. Dodeljen sem bil v 1. bataljon, kateremu je bil komandant Karel Nardin-Jakec,« pripoveduje preprosto Franc Kunc v svojih spominih. »Po formiranju brigade smo ostali še par dni na Tisovcu — potem pa smo začeli naš prvi pohod skozi Trnovski gozd proti tolminskemu hribovju...«⁴⁴ Formiranja na Tisovcu se spominja tudi Ivan Renko, avtor znane knjige »Vojkov vod«.⁴⁵

Drugo vprašanje, ki se postavlja v zvezi z nastankom Gregorčičeve brigade, je čas, to je, kdaj je bila brigada formirana. Tako pa moramo povedati, da natančen datum ni znan, ker za datum formiranja ni sodobnega pisanega vira. Ker pa je bila čete južnoprimskega odreda vendarlaže zbrati kakor čete severnoprimskega odreda, ki so bile na bolj razdrapanem terenu, je bilo praktično formiranje Gregorčičeve brigade vsekakor kmalu po Avšičevem prihodu, po primerjavi nekaterih podatkov najverjetnejše v dneh okoli 17.—19. aprila 1943. Ne glede na razne pomanjkljivosti, se je dobro ozreti še na poseben Nardinov ustni podatek, ki je v tej zvezi zelo zanimiv, čeprav seveda ni dokazan z nobenim pisanim dokumentom. Po njegovem mnenju je bilo formiranje brigade na nedeljo. V okviru zgoraj navedenih dni je bila nedelja 18. aprila. Seveda moramo v zvezi s tem datumom še enkrat poudariti, da gre za spominski podatek, toda dnevi v citiranem okviru imajo realen pomen.

⁴³ D. Pirjevec, n. o. m., 145—153.

⁴⁴ Zbirka spominov, ki jih hrani ZZB v Ljubljani.

⁴⁵ (Ivan Renko, ustni vir). Lokacija, ki je prav blizu, deloma navaja tudi Ciril Zupanc v članku »O partizanski sanitetni na Gorilščini«, TV-15, 47 (27. XI. 1975). Tam je napisal: »V začetku aprila 1943 sta se nad Klavžami v Idrijski Belli zbrala dva bataljona Južnoprimskega odreda, iz katerih jo todaj nastajala 5. slovenska brigada Simona Gregorčiča. Samega formiranja Zupanc ne omenja, ker ga v tej zvezi verjetno ni prvenstveno zanimalo. Svoje pisanje namreč posveča sanitetnim postajam, ki so v tistih mesecih nastale na Primorskem. Naziv nad Klavžami je po vsej verjetnosti povzpel po knjigi dr. Aleksandra Gale-dr. Petra, Partizanski zdravnik, samo da dr. Gale uporablja drugo obliko te besede, namreč, »za Klavži«. Galova knjiga govori o začetku Gregorčičeve brigade nejasno. Meša namreč doživetja v brigadi z doživetji pred njo v južnoprimskem odredu. Kaka jasna ločitev obeh navedenih formacij pri njem ni mogoča, čeprav so v opis vključeni realni dogodki.

Povsem drugače se kraja formiranja Gregorčičeve brigade spominja Karel Nardin-Jakec, ki misli, da je bilo formiranje na Skobelšču pod Čavnom na severni strani. To mnenje pa ni logično z njegovim izjavom, da se je nekje v bližini Tisovca sezelj z Jakom Avšičem in Albertom Jakopičem. Cemui naj bi ta dva hodila na Tisovec, če bi naj formiranje bilo na Skobelšču, na robu Trnovske planote? Očitno je K. Nardin pri Skobelšču pomešal neke druge dogodke, ki jih po tolirkih letih ne zna več natančno opredeliti. Njegov brat Lojze se pri prvem razgovoru samega formiranja Gregorčičeve brigade ni spomnil oziroma ga je postevil v Kneške Ravne. Pozneje pa ga je postavil v Selovec, zoper na rob Trnovskega gozda (ne daleč od Skobelšča). V Skobelšču je formiranje Gregorčičeve brigade postavil tudi Lojze Plahuta-Milan Iz Batuj v Vipavski dolini. Vsi zgoraj imenovani, ki se drže približno istega mesta glede formiranja Gregorčičeve brigade, so doma precej blizu skupaj. Skupna lokacija je najbrž nastala po kakem skupnem razgovoru, ne glede kdo naj bi bil prvi avtor Skobelšča. Plahuta verjetno ni bil. Kajti pri pogovoru je povedal, da je pogosto obhodil vse kraje v Trnovskem gozdu, ker je bil mnogokrat na patrolji. O mnogih dogodkih je le slišal, sam pa ni bil zraven. (Karel in Lojze Nardin, ustni vir: Lojze Plahuta, ustni vir).

Človek z mnogimi doživetji si pač ne more vsega natančno zapomniti. Med vsemi se mi Kunčevemu mnenju zdi najtrdnejše, ker je na eni strani najstrešje, ko je bil spomini vendar še bolj svetek kakor pri drugih po tridesetih letih in več. Razen tega pa tudi zato, ker njegovo mnenje vsaj posredno potrjuje nekatere primerjavo posameznih izjav: srečanje z Avšičem in Jakopičem na Tisovcu; čakanje drugega bataljona na prvi bataljon; fotografije o bivanju prvega bataljona sredi aprila na Tisovcu. Tako primerjavo dajojo Kunčevemu pisaju večjo težo! Tu naj dodam še mnenje Stane Benovolove, ki stavlja prihod Jaka Avšiča v

Pri poskusu iskanja elementov za določitev natančnega datuma o praktičnem formirjanju Gregorčičeve brigade se moremo opreti na nekatera dejstva, ki jih omenjajo sodobni in poznejši memoarski viri. Po njihovi medsebojni primerjavi si moremo dokaj točno izračunati dan formiranja brigade. Najprej omenimo dopis pokrajinskega komiteja centralnemu komiteju KPS z datumom 27. aprila. V njem je zapisal, da že 10 dni ni imel zveze z južnim taboriščem, to pa je bilo taborišče enot za pripravljanje se Gregorčičeve brigade. Ker dopis pokrajinskega komiteja formiranja Gregorčičeve brigade tam še ne omenja, se pravi, da njenega praktičnega formiranja do 17. aprila še ni bilo. Pač pa se je v tem času pripravljalo. Zgoraj smo že slišali, da naj bi uradna odredba o ustanovitvi brigade bila napisana verjetno vsaj 12. aprila. Ta podatek je važen toliko, ker komandant prvega bataljona Karel Nardin-Jakec nanj navezuje samo formiranje tako, da je na ustrem zaslišanju izjavil, da je bila formalna ustanovitev, to je formiranje brigade kakih 5—6 dni pozneje. Zakaj je ta Nardinova ugotovitev važna, bomo natančneje videli pozneje.

Po memoarskem pisanku Toneta Kebeta⁴⁶ je spremstvena patrulja Jaka Avšiča že na poti od Črnega vrha nad Idrijo najprej srečala »Ivana Turšiča-Iztoka in če se ne motim, tudi Alberta Jakopiča-Kajtimira. Na Lokovcu smo se z njima ponovno srečali nekoliko pred odhodom obeh v novo ustanovljeno brigado«.⁴⁷ Kje naj bi bila brigada po njegovem ustanovljena. Kebe posebej ni povedal. Kot prispevek k ugotavljanju formiranja Gregorčičeve brigade moramo uporabiti še dnevnik Valerije Testenove iz Tolminskega Loma, ki je odšla v partizane blizu prihoda »jugoslovanske« čete na Banjško planoto. Po njenem pripovedovanju se je to zgodilo ponoči med 12. in 13. aprilom 1943. Tisto noč je prišla v Avšičeve patruljo. »Takrat sem srečala tudi Kajtimira in Iztoka, ki je kasneje padel,« je zapisala. K njenemu zapisu je Tone Kebe pripisal: »Takrat sta bila na poti k zbirnemu kraju Gregorčičeve brigade pri Kneških Ravnah, kjer se je brigada ustanavljala. Prevzela naj bi vodstvo brigade.«⁴⁸

Kako naj razumemo zapise Testenove in Toneta Kebeta o srečanjih s Turšičem-Iztokom in Jakopičem-Kajtimirom? Njuno potovanje je bilo nedvomno potovanje na stik s pokrajinskim komitejem zaradi informacij o formiranju Gregorčičeve brigade. Kebetov pristavek pa bi bilo mogoče razumeti že kot potovanje na samo formiranje.

Taka razlaga je povsem Kebetova kombinacija, kolikor jo povezuje s Kneškim Ravnami, ki v tej zvezi ne pridejo v poštev. Lahko pa je potovanje obeh bilo povezano s potovanjem na formiranje na Tisovcu. Toda Kebe sam nedvomno o tem ni imel pojma, ker so uradne osebe bile konspirativne, sam pa štak ni bil zraven. V našem primeru imata zapisa obeh poseben pomen. Posredno govorita o pripravah odločilnih dejavnikov na praktično formiranje Gregorčičeve brigade. Formiranja samega pa pred 17. aprilom še ni bilo oziroma je prvi možni dan bil šele 17. aprila popoldne.

bilino Mrzle Rupe, kar konec koncov ni posebno daleč od Tisovca. (Stane Benovol, Opis partizanskega življenja).

Dodatno naj omenimo še pisanje Franca Tavčarja-Roka, ki je sicer pomanjkljivo in nedoločeno, pa vendar posredno kaže na zvezo s formiranjem brigade. V prispevku »V Beneško Slovenijo« v »Spominih na partizanska leta« je zapisal: »Nekega večera — bilo je nad Ajdovščino visoko v gorah — smo sprejeli našo za pot in maršruto. Tavčar na tem mestu kakor tudi nikjer drugod ne govori o samem formiranju Gregorčičeve brigade, govorí le o izhodišču za potovanje, ki je moglo biti samo potovanje v Beneško Slovenijo. To izhodišče je praktično bilo na kraju formiranja brigade. Vendar je Tavčar gleda tega izhodišča tako širok, da ni mogoče eli reči o njegovem konkretnem kraju. Tega kraja se Tavčar tudi po tridesetih letih ne spominja natančneje, čeprav je bil prisoten na formiranju brigade, saj je bil takrat še politkomisar drugega bataljona JPO in nato istega bataljona v Gregorčičevi brigadi (Franc Tavčar-Rok, ustni vir). Tavčarjevo mnenje o izhodišču, ki naj bi bilo enakovredno prostoru formiranja, je zanimivo tudi zato, ker z njim janšo zavraža Kneške Ravne, za katere se nekateri memoaristi ogrevajo.

⁴⁶ T. Kebe, n. o. m.

⁴⁷ T. Kebe, n. o. m., 161.

⁴⁸ Prav tam.

Okoli 28. aprila je pokrajinski komite dobil pošto iz južnih bataljonov. Med pošto »je bilo tudi nekaj manjših listkov, iz katerih je sledilo, da je Iztok našel oba bataljona skupaj v Trnovskem gozdu...« Tako je pokrajinski komite pisal Dušanu Pirjevcu-Ahacu 29. aprila 1943. Iz zapisa na listkih je zaključiti, da se je bataljon, pri katerem je uradno bila »jugoslovanska« četa po prihodu na Banjško planoto, srečno premaknil v Trnovski gozd, seveda ne brez določenega namena, nameč zaradi koncentracije in formiranja Gregorčičeve brigade, o kakršnem govori Franc Kunc. »Jugoslovanska« četa ni šla z njim. Iztok pa je odšel na formiranje po verjetno opravljenih razgovorih s pokrajinskim komitejem. Seveda je s tem dogodkom bil povezan tudi Jakopič-Kajtimir. Spomnimo se zapisa Valerije Testenove in Toneta Kebeta o srečanju z obema, čeprav dopis pokrajinskega komiteja Ahacu o Kajtimiru ne govori. Toda v dopisu pokrajinskega komiteja z dne 29. aprila so navedena še nekatera dejstva, ki so v celotnem sklopu, ko skušamo določiti čas formiranja Gregorčičeve brigade, zelo važna. V dopisu je dr. Bebler sporočil Ahacu, da se je Iztok »nameraval dne 21. t.m. z njimi (nameč z obema bataljonoma, op. F. Š.) premakniti proti severu v določeni smeri. V tej pošti sta nas Izok (Turšič) in Lado (Perovšek) prosila, naj v naši bližini pripravimo hrano in vodnike«. Ta prošnja je prišla z veliko zamudo, da je ni bilo mogoče izpolniti. Razen tega »sta prispela bataljona že prejšnjo noč (po vsej priliki 20. IV.?) in s prvim mrakom odšla na vašo pot. V taborišču je (Mojko, ki naj bi uredil glede hrane) našel še nepogašen ogenj. S tega sklepamo, da sta se z bataljoni srečala vsaj tovariša Hrast (Jaka Avšič) in Kajtimir (A. Jakopič).⁴⁷ Kakšne naloge sta Avšič in Jakopič tedaj imela, iz dopisa ni videti. Jasno je, da bi morala prisostvovati formiranju brigade! S tem, da je Izrekel upanje, da sta se morda srečala z bataljonoma, je neposredno izrekel to možnost.

Če dodamo k temu še Nardinovo mnenje, koliko dni za formalno odredbo o ustanovitvi brigade naj bi bilo tudi stvarno formiranje brigade — kakih 5—6 dni! — se resnično približamo stvarnemu datumu formiranja brigade. Iz celotnega sklopa vseh navedb je res mogoče reči to, da je formiranje Gregorčičeve brigade moralno biti med 17. in 19. aprilom. K temu moramo dodati še, da tudi Nardinovega mnenja o nedelji kot dnevnu formiranja ni mogoče povsem zametati. Po tej zvezi bi bilo formiranje brigade prav 18. aprila 1943.⁴⁸

Na samo dejstvo, da je bila Gregorčičeva brigada formirana pred odhodom proti severu, kažejo spomini Toneta Kebeta, ki je napisal v tem oziru zanimive, čeprav širše sicer nedokumentirane besede, zgolj kot utrinek spomina o nekem pripovedovanju, ki pa mu naše razglašjanje o formiranju brigade daje primerno oporo: »Zadnji dan pred odhodom za brigado 'Simona Gregorčiča', kamor bi morali potovati že pred dnevi, smo preživelvi nekje v Gorenjem Lokovcu. Žal nam je bilo, da nismo dobili te zvezе že prej. Obvestilo za premik smo dobili od kurirjev šele takrat, ko je bila brigada že onstran Baške grape pri Kneških Ravnah.⁴⁹ Po Kebetu je torej na pohodu brigada že eksistirala. Nejasni spomini Toneta Kebeta pa se kažejo v tem, kako si je predstavljjal formiranje (ustanovitev) brigad eno stran dalje v pravkar citiranih spominih v »Borcu«. Tam je zapisal, da »sta se naši brigadi ustanovili kar na pohodu«.⁵⁰ Tako pa je bilo samo z Gradnikovo brigado, ker ji je redno formiranje prekinil italijanski napad na Golo-

⁴⁷ Dopis PK 29. IV. 1943, fasc. AIZDG, 532/II—1.

⁴⁸ Karel Nardin, ustni vir.

⁴⁹ T. Kebe, n. o. m., 288.

⁵⁰ T. Kebe, n. o. m., 289.

barju. V primeru z njo je bila Gregorčičeva formirana v miru in po programu, kakor vemo iz spominov Fr. Kunca, Ivana Renka in Karla Nardina-Jakca.⁵¹

Pri ustanovitvi Gregorčičeve brigade moramo še dodati, da je pravno bil njen sestavni del tudi 3. bataljon, ki je operiral detaširano v južni Primorski. Toda ta bataljon se formiranja brigade ni udeležil. Ostal je na svojem področju, kjer je bil. Zato je razumljivo, da dopis pokrajinskega komiteja z dne 29. aprila govori samo o dveh bataljonih, brigade kot celote pa tedaj sploh ne omenja. Ta dva bataljona sta bila za brigado odločilna tudi kasneje in so vedno govorili le o njih.

Praktično formiranje brigade je bilo povezano z uradno slovesnostjo, na kateri so pojasnili značaj nove enote in bodoči način vojskovanja s sovražnikom. Slovesnost formiranja se je začela seveda po vojaško. O tem so spomini Kanta Nardina-Jakca, komandanta prvega bataljona, nedvomno točni. Formiranja so se udeležile vse prizadete enote, ki so se zbrale na južnem koncu goratega dela srednje Primorske, prav tako pa tudi ves pripadajoči komandni kader. Prisostovala sta tudi novo postavljeni komandant brigade, Albert Jakopič-Kajtimir, in Jaka Avšič, namestnik komandanta slovenskega glavnega štaba. Na slovesnosti sta najprej komandanta bataljonov raportirala komandantu brigade — vsaj zase se Karel Nardin tega natančno spominja — komandant brigade pa je raportiral namestniku komandanta glavnega štaba.⁵² Za raportom so prišle na vrsto še druge točke dnevnega reda. Ob formiranju Gregorčičeve brigade je pokrajinski komite poslal pozdrave vsem borcem nove enote. Vsekakor so ga prebrali pred zborom celotne brigade. V njem je bilo več točk, ki so pokazale na novo dobo operativnega razvoja na Primorskem:

»Borcem brigade Simona Gregorčiča.

Ob ustanovitvi vaše brigade, ki bo nadaljevala izročilo junaškega bataljona Simona Gregorčiča, vam v imenu Komunistične partije Slovenije pošiljamo naše borbene pozdrave. Ustanovitev vaše brigade je eden odločilnih korakov v razvoju primorskega partizanstva k slovenski Narodnoosvobodilni vojski. Prepričani smo, da bo vaša brigada stala s častjo ob strani brigad Matije Gubca, Ivana Cankarja, Toneta Tomšiča in Ljube Šecera ter bo postala strah in trepet fašističnih razbojnikov, ki so hoteli uničiti slovenski narod in izbrisati iz zgodovine slovensko ime. Prepričani smo, da ne bo poznala usmiljenja do tistih hlapcev fašizma, ki zasajajo nož v hrbot borečemu se slovenskemu narodu. Z vso ostalo narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije, ki pod vodstvom našega tov. Tita kuje svobodo vsem narodom Jugoslavije in boljšo bodočnostjo delavcev in kmetov, bo tudi vaša brigada stala neomajno ob strani velike in nepremagljive Rdeče armade Sovjetske zveze ter bo tako pripomogla k zmagi demokratičnih sil nad razbojniškim fašizmom. Prepričani smo, da bodo borci vaše brigade v vseh bodočih bojih pokazali svojo brezmejno ljubezen do domače zemlje in svojega naroda ter da ne bodo odnehalni v boju preje, dokler ne bo izpolnjena prisega, ki jo je veliki Simon Gregorčič v imenu svojega naroda položil z besedami:

⁵¹ Zaradi kronoloških vprašanj brigadnih premikov se moramo zadržati še trenutek pri dopisu pokrajinskega komiteja z dne 29. aprila 1943. Pod točko 4 je zapisano: »V svojem pismu pišeš (nameč Pirjevec, op. F. Š.), da pričakuješ tovariša Tesarja in Rudija. Oni pa so odšli od tu v vaši smeri že dva dni pred južnimi bataljoni. Če se ni kaj posebnega zgodilo, sta oba že pri tebi. Od tu so odšli točno na Velikonočno nedeljo 25. zvečer: vodil jih je tovariš Radko in jih izročil patruli karevale št. 21*. V tem dopisu je nekaj narobe, če ga primerjamo s premiki ob teh bataljonov Gregorčičeve brigade iz Trnovskega gozda in nadaljevanjem „milmo“ base pokrajinskega komiteja. Oba dela si nameč nasprotujeta. Pod točko 4 pravi, da sta Tesar in Rudi odšli 25. aprila zvečer »od tu«. Vrsto prej pa pravi »dva dni pred južnimi bataljoni«. To pa zoper ni mogoče trenutno razrešiti. Verjetno bi pri Tesarju in Rudiju moralo biti zapisano, »za južni bataljon«. Neka pomota pa bi bila samo v številu dni.

⁵² Karel Nardin, ustni vir.

Prost mora biti, prost moj rod,
na svoji zemlji svoj gospod!»³²

Pozdrav pokrajinskega komiteja Gregorčičevi brigadi je zelo harmonično povezal njene borbene naloge na eni strani z dejavnostjo nekdanjega Gregorčičevega bataljona, na drugi pa z dejavnostjo brigad, ki so tedaj že delovale v drugih krajih slovenske zemlje, s čemer je povezel Primorsko v borbeno enotnost vseh Slovencev, njihov boj pa zopet z bojem vseh jugoslovenskih narodov za boljše življenje delavcev in kmetov ter naposled s svetovnim bojem Rdeče armade za zmago demokratičnih sil nad razbojniškim fašizmom. Zaključil ga je naposled s citatom iz Gregorčiča, da se je vrnil na zemljo, iz katere je izšla brigada.

Gleda pozdrava, ki ga je pokrajinski komite posjal novoustanovljeni Gregorčičevi brigadi, moramo dodati, da je po vsebini sicer tak, da bi res moral biti prebran na dan slovesnosti formiranja pred celotnim zborom brigade. Toda nikjer ni zapisano, da se je to v resnici zgodilo takrat. Na sedanje mesto smo ga postavili prav zato, ker po vsebini spada sem. Če se je pa zgodilo, da ni prišel pravočasno v brigado, to je za dan formiranja, je bil pa praktično prebran pač takrat, ko ga je brigadno vodstvo dobilo oziroma v tem primeru v trenutku, ki ga je imelo brigadno vodstvo za potrebnega. Ta možnost ni bila izključena.

Novoustanovljena brigada ni ostala dolgo na terenu, kjer je bila formirana. Jaka Avšič je dobro vedel, kakšne naloge so čakale novo brigado, saj je bil sam glavni avtor načrta novih premikov Gregorčičeve brigade. Že tedaj, ko je brigada bivala na mestu formiranja, je Avšič dal ukaz za načrtovanoto potovanje brigade in nakazal smer tega potovanja, čeprav natančneje ni govoril o nalogah, ki so čakale novo brigado. Na Avšičev ukaz sta oba bataljona najverjetneje 19. aprila zvečer odšla proti severu. Iz Trnovskega gozda je brigada po spominih Lojzeta Plahute odkorakala v četverostopih, da bi s tem pokazala zavest o moči nove partizanske enote. Brigada je odšla proti Malim in Velikim Laznam, prek Kobilice v čepovansko dolino in naprej v Gornji Lokovec, kjer so ostali čez dan 20. aprila. Na poti so se izogibali italijanskih postojank. V bližini Gornjega Lokovca je vendarle prišlo do manjšega streljanja med Italijansko potrulijo in partizani, toda žrtev ni bilo. Italijani so se umaknili, partizani pa so zvečer odpotovali kolikor mogoče konspirativno.³³

Pohod brigade na Tolminsko

Po formirjanju brigade so Gregorčičevci, kakor smo slišali, kmalu odšli iz Trovskega gozda. Napotili so se proti severu, da sodelujejo pri pohodu v Beneško Slovenijo. Pri pohodu v severne kraje, to je na Tolminsko, so šli čez rob Banjške planote, kakor je sklepali iz večkrat citiranega dopisa pokrajinskega komiteja z dne 29. aprila 1943 in Nardinovih spominov. Spustili so se v dolino Idrije, jo prekoračili pri Slapu, se dvignili na Šentviško planoto, spustili nato v dolino Bače in se spet dvignili v tolminske hribe severno od Bače, kjer so se ustavili na terenu Kneških Ravnen. Na tej poti niso vznemirjali italijanskih postojank, niti jim Italijani niso kratili pohoda. Reči smemo, da borci takrat še niso imeli pojma o nalogah brigadnega premika proti severu. Spoznanje o njih je prišlo dokaj pozneje.

Na terenu Kneških Ravnen je bil po mnenju Alberta Jakopiča-Kajtimira predviden zbor obeh brigad, ki naj bi odtod odšli v Beneško Slovenijo. Toda Gradnikova brigada zaradi dogodkov na Golobarju ni mogla priti na zborno mesto.

³² AIZDG, fasc. 535/I—6.

³³ Karel Nardin in Lojze Nardin, ustna vira.

Kakor vemo, se je večji del »njenih« enot namestil na pobočju Krna in nazadnje na Mrzlem vrhu. Gregorčičeva brigada pa je ostala sama zase. Po prihodu na Kneške Ravne se je namestila kakih 300 do 400 m nad vasjo. Tu je počivala in sem je prišel tudi Jaka Avšič, da bi potem z brigado nadaljeval pot.

Ko je Jaka Avšič odšel v Gregorčičovo brigado, pa njegova spremstvena patrulja ni šla z njim; ostala je na prostoru, kjer se je nastanila in se je zaradi varnosti premikala sem in tja. Za dolžnost ljudi, ki so jih spremljali, niso vedeli. O načrtih glede novih primorskih brigad dolgo niso nič vedeli. Šele ob stiku s primorskih enotami so postopoma zvedeli, da na Primorskem ustanavljajo dve brigadi. Tudi v premike primorskih enot se spremstvena patrulja ni kaj dosti vključevala. Bila je bolj sama zase, nekako avtonomna, kakor je zapisal Tone Kebe.³⁴ In ko se je Gregorčičeva brigada napotila na Tolminsko, je »jugoslovenska četa še ostala na Banjški planoti. Šele v začetku maja je odšla proti severu in na Mrzlem vrhu dohitela Gregorčičovo brigado.³⁵

Pri Kneških Ravnah je Gregorčičeva brigada bojevala z Italijani prvi boj kot brigada. Napadli so jo alpinci iz 601. čete 104. polka s Kneže v Baški dolini. Moremo si misliti, da je bilo bivanje partizanov na kakršen koli način izdano oziroma ugotovljeno, ker bi drugače toliko sila Italijanov ne prišla tjavdan tako visoko. Do boja je prišlo že zjutraj 24. aprila. Bil je dolgotrajen. Zdi se, da so prvotnim napadalcem prišle na pomoč še nove sile ali pa je celotno razvrščanje za boj bilo tako, da so nastopili nekako v dveh valovih, zlasti ker si Italijani niso bili na jasnom, koliko partizanov imajo pred seboj. Šele med potekom bojev so videli, da imajo opraviti z večjim številom, kakor so pričakovali. Na dvodelni potek bojev daje misliti tudi Pirjevčeve poročilo o njih v povojnem članku v »Koledarju Osvobodilne fronte« (1946). Na dvodelni potek bojev da misliti tudi primerjava italijanskega vira o spopadu s partizanskimi spomini na ta boj. Italijanski vir, brzjavka karabinjerjev iz Cerknega, kaže, da govorí le o prvem delu boja, o tistem, ki ga na široko razlagajo spomini zlasti Alberta Jakopiča-Kajtimira, pa vir ne ve ničesar. To dejstvo govori za to, da je dostopni Italijanski vir le prvo poročilo o boju, manjka pa drugo o nadaljnjem poteku, zlasti ni dostopno celotno poročilo o razvoju bojev na Kneških Ravnah, kolikor je seveda bilo napisano.

Ko se je brigada namestila na Kneških Ravnah, se je po Avšičevem opozorilu primerno zavarovala. To jo je rešilo iznenadenja. Kajti po Italijanskem viru je 601. četa alpincev iz 104. polka napadla 24. aprila 1943 že ob treh zjutraj, kolikor ni v navedbi ure pomota.³⁶ Pravzaprav so Italijani vdrli v vas. Pred njimi so pobegnili partizanski krojači in čevljari in se pomaknili v okrilje brigade nad vasjo. Po Italijanskem viru so imeli alpinci opraviti s skupino 25 partizanov. Eden je bil v boju ubit, drugi so se razpršili. Alpinci so zajeli 7 pušk, 4 odeje in nekaj drugega materiala. Svojih izgub niso imeli.³⁷ Po Kajtimirovih spominih je bil ranjen eden od čevljarjev v nogu tako, da sta ga druga dva morala odnesti. Verjetno je bil ta ranjenec identičen s tistim, ki naj bi ga alpinci ubili. Medtem so Italijani potisnili čevljarje v strugo potoka. Ko pa so fantje iz brigade nad vasjo videli, da gre pobeglim pred Italijani že trda, so udarili na Italijane iz velike bližine, kar je povzročilo paniko med Italijani, da so se začeli reševati iz težavnega položaja. To pa ni bilo lahko. Mnogi so plačali poskuse z življenjem.

Medtem je večja skupina alpincev prišla v vas in začela ropati, kar jim je prišlo pod roke, živino in hrano. Oba bataljona brigade sta dobila nalogu, da

³⁴ T. Kebe, n. o. m., 288.

³⁵ Ivan Mavrin-Miloš, ustni vir.

³⁶ Brzjavka 5/334 z dne 25. IV. 1943, AIZDG, fasc. 1035/II.

³⁷ Ibidem.

opravita z alpinci v vasi. Varškov (Varetov) bataljon naj bi z južne strani prodrl v vas, Nardinov (Jakčev) bataljon pa naj bi z gornje strani prodiral v vas. Ena četa je zadrževala Italijane v strugi, druga pa naj bi dopolnila obkolitev in preprečila Italijanom morebitni preboj čez Kobiljo glavo. Načrt pa se ni posrečil, ker so Italijani opazili partizanske premike in se zbalili zase. Pustili so vse in zbežali. Partizani so medtem obračunali tudi z Italijani v strugi, kolikor so mogli.³⁷ Rezultat je bil, da so partizani Gregorčičeve brigade v bojih z alpinci v Kneških Ravnah dosegli lep uspeh. Zmagoviti boj z Italijani je bil v resnici ognjeni krst brigade, prvi boj brigadnega značaja na Primorskem in zato dobra šola za pohod v Beneško Slovenijo. Po Kajtimirovih podatkih, ki jih z italijanskih virom zaenkrat ni mogoče konfrontirati, je brigada pobila 15 Italijanov, 4 ujela, sama pa je imela 5 ranjenih. Med njimi je bil Ivan Turšič-Iztok, komisar brigade. Alpinci so pri umiku morali pustiti ves plen, ki so ga naropali v vasi. Seveda so bili prebivalci Ravn veseli tega in so partizane navdušeno sprejeli in jih pogostili.³⁸

V zvezi z dogodki v Kneških Ravnah je prišlo do praktične spremembe v vodstvu brigade. Omenili smo že, da je bil v boju ranjen komisar brigade, Ivan Turšič-Iztok. Ker je moral na zdravljenje, je njegova politkomisarska opravila prevzel France Perovšek-Lado Krčan, ki je že itak bil prej namestnik politkomisarja brigade.³⁹ Politkomisarske dolžnosti je vodil, dokler ni Iztok ozdravel.

Gregorčičeva brigada je po zmagi nad Italijani ostala v Kneških Ravnah oziroma v bližnjih Prodih nad Ravnami več dni. Zaživila je mirno življenje, v katero je pa krepko poseglo vodstvo brigade. Priredilo je politični zbor za brigado, ki je mnogim ostal v spominu, kakor da je bila brigada sploh formirana v Kneških Ravnah oziroma v Prodih (n.pr. France Perovšek, Lojze Nardin, Stana Benevol, itd.). Kaj je bilo tako važnega in predvsem slovesnega, da je ostalo v spominih mnogih partizanov in jim primaknilo smisel za pravo oceno dogodkov v Prodih? Brigadno vodstvo je organiziralo proslavo 1. maja. Na tej je nedvomno mnogo govorilo o novi brigadi, o njenem pomenu za primorsko partizanstvo in njenih nalogah, čeprav ni verjetno, da bi bilo zaradi potrebne konspiracije do kraja odprto glede najvažnejšega cilja — pohoda v Beneško Slovenijo. Na tem zboru je moglo tudi prebrati pozdrav pokrajinskega komiteja, kolikor ga vodstvo ni dobilo v roke že ob resničnem formirjanju brigade v Trnovskem gozdu. V vseh teh dogodkih moramo iskati vir za kasnejše naravnost sveto in vendar nepravilno prepričanje mnogih partizanov, da je bila Gregorčičeva brigada formirana v Kneških Ravnah oziroma v Prodih.⁴⁰

³⁷ A. Jakopič, Naš prvi pohod v Beneško in Rezijo. Spomini na partizanske leta (1950) IV, 265–266.

³⁸ Kajtimir, Spomini na 1943.

Kajtimir v svojih spominih datira boj v Kneških Ravnah 2. maja 1943. Toda italijanski vir ga datira 24. aprila. Kot neposredni oziroma sodobni vir je nedvomno pravilen. O boju v Kneških Ravnah je pisal tudi Dušan Pirjevec v »Koledarju Osvobodilne fronte« (1946), 146–153.

Toda boje Gregorčičeve brigade, ki se jih sam ni udeležil, je razdelil v boje na Šentviški planoti in v Kneških Ravnah. V prvem primeru naj bi popoldne — zadnje dni aprila 1943 — napadelo 2000 pijačnih kvesturinov in fašistov taborčic dveh čet. Partizanov je bilo okrog 50, bitka pa je trajala okrog 5 ur. V tej bitki je padlo nad 80 Italijanov, medtem ko so partizani imeli samo enega mrtvtega. Pri Kneških Ravnah, govor, da so prišli v vas fašisti in hoteli odpeljati vso živilino. Brigada jih je z jurijsem napadla in pognala iz vasi. — Pri Pirjevcih podatkih gre za ova dve. Drugi je podan realno, čeprav kratko. Pri prvem pa je avtor nekaj pomesal. Narobe ni samo fantastično število mrtvih Italijanov, temveč tudi število Italijanskih napadalcev, ki naj bi bili le kvesturini. V Italijanskih virih o takem boju ni sledu, pa tudi ne v drugih, sicer skromnih partizanskih. Kakšna je bila realna osnova za njegovo pisanje, ni jasno.

³⁹ T. Kebe, Kdo je bil v Benešiji? TV-15, št. 36 (12. 9. 1974).

⁴⁰ O proslavi 1. maja v Gregorčičevi brigadi v Prodih mi je govoril Franco Perovšek. Zraven mi je sveto zatrjeval, da je bila brigada tam formirana. Ko sem mu povedal o njenem formirjanju v Trnovskem gozdu, je priznal, da je formiranje moglo biti v Trnovskem gozdu, toda proslava 1. maja pa je bila v Prodih. Bil je dostoj prvi, ki je sploh govoril o proslavi 1. maja v Gregorčičevi brigadi, ki jo je, mislim, brez nadaljnje sprejeti kot realno dejstvo. Pa ne samo kot realno dejstvo, temveč tudi kot dogodek, ki je v partizanskih spominih povzročil, da so nekatere dogodke in življenje navedene brigade prestavili na drug kraj. To spoznanje ni nič ščudnega za človeka, ki mora primerjati partizanske podatke med seboj in s planimi dokumenti, če obstajajo. Proslavljanje 1. maja v partizanskih enotah na Primorskem sem (F. S.) v tem času doživel sam in vem, da niso bile nič redkega. Perovškovo tolmačenje proslave v Prodih tudi v tem smislu je treba brez nadaljnega sprejeti kot stvarno dejstvo. Dodatil pa je treba, da za proslavo samo ni bilo nujno, da bi bila ravno 1. maja. Mogla je biti tudi kak dan prej.

Po opravljenih pripravah na nadaljnji pohod je Gregorčičeva brigada naposled zapustila Kneške Ravne in odšla naprej po Tolminski. Mimo Čadrga, kjer so po Kajtimiru v bližini prenočili, so nadaljevali pot proti gornji Tolminski, kjer jim je zaradi strmih pobočij delala težave tako, da so morali čez most, kjer jih Italijani iz bližnje postojanke iz strahu niso upali napasti. Po spominih Lojzeta Nardina so več dni ostali pod Krnom. Od tam so nekateri šli po hrano na Vrsno in se potem vrnili pod Krn. Izpod Krna so prišli na Mrzli vrh, ki naj bi bil direktno izhodišče za pohod v Beneško Slovenijo,⁴¹ ker Kneške Ravne zaradi malo prej odigranega boja to izhodišče niso mogle več biti. Če prej ne, je vodstvo brigade vsej na Mrzlem vrhu seznanilo borce, kam bodo šli. »Ko smo prišli že globoko v tolminske planine, nam je (bilo) rečeno, da bomo šli v 'Slovensko Benečijo'«, je zapisal Franc Kunc v svojih spominih.⁴² Na Mrzlem vrhu se je pa tudi »jugoslovanska« četa pridružila Gregorčičevi brigadi. Odslej se namreč njeni memoaristi ozirajo tudi na pohod brigade.⁴³

ISTITUZIONE DELLA BRIGATA PARTIGIANA »SIMON GREGORČIČ« (Riassunto)

All'inizio dello scritto l'autore riporta le istruzioni date dagli organi centrali del movimento di liberazione sloveno concernenti la istituzione di unità armate del Litorale. In particolare illustra le circostanze esistenti all'atto della istituzione delle prime brigate rispecchiando, da un lato, la difficile situazione formatasi a causa della pressione italiana e, dall'altro, la decisa volontà degli organi del Litorale di sostenere le nuove unità, specie in vista degli obiettivi assegnati alle stesse nella Slavia Veneta ed esposti dall'invito dello stato maggiore.

L'autore fa ricerche molto dettagliate riguardo all'istituzione ed alla costituzione della sola brigata »Gregorčič« cercando di stabilire il tempo e il luogo. Per gli accertamenti ha usufruito solo di una modesta parte delle fonti storiche redatte con criteri moderni che danno indicazioni piuttosto indirette ma che tuttavia permettono di trarre determinate conclusioni. Una parte prevalente delle fonti ha carattere di memorie, che pure assumono un'importanza maggiore collegandole con le rimanenti fonti con indiziazioni meno dirette.

In fine l'autore tocca la marcia della brigata »Gregorčič« nella zona di Tolmin e ne illustra alcuni momenti.

(Tradotto da Stanko Murovec)

THE FOUNDATION OF THE PARTISAN BRIGADE »SIMON GREGORČIČ« (Summary)

The author illustrates in this dissertation the general instructions of the central Organs of the Liberation Movement of Slovenia (1943) regarding the foundation of brigade units in the territory of the Slovene Litoral, giving special consideration to the circumstances in the time of the foundation of the first partisan brigade units. Without taking into consideration the momentaneously hard situation due to the Italian oppression, the author points out the firm will of the organs of the Litoral territory, to support new units and collaborate with them, especially when the emissary of the Headquarters indicated the aims to be attained in Beneška Slovenia.

The author analyses very accurately the foundation of the brigade »Simon Gregorčič«, not only describing the formal part, but indicating exactly the place and the time of its practical formation. In ascertaining the facts he used just a small part of modern written sources which permit only certain estimations and are not in direct relation with the foundation and formation of the brigade itself. The prevalent part of sources are memoirs which are even more significant in relation to the rest of indirect sources.

At the end, the author makes a survey on the travel of the brigade »Simon Gregorčič« to the region of Tolmin and illustrates some historical points of this march.

(Translated by A. Komavec)

⁴¹ A. Jakopič, Naš prvi pohod ... 169–271.

⁴² Iz zbirke, ki jo hrani ZZB v Ljubljani.

⁴³ Ivan Mavrin-Miloš, ustni vir.

dr. Ivo Juvančič, znanstveni sodelavec Inštituta za narodnostna vprašanja v pokoju,
Ljubljana

GORIŠKI NADŠKOF CARLO MARGOTTI IN NARODNOOSVOBODILNI BOJ

Vprašanje še ni bilo zastavljeno, je pa vendar zanimivo tudi, kar zadeva linijo narodnoosvobodilnega gibanja, vedenje njenih vodilnih organov. Splošno je bilo znano, da je bil Margotti že dan po vkorakanju osvobodilne vojske v Gorico prijet, pet dni nato, 7. maja 1945, pa je bil zaslišan in je nato dobil odločbo, da mora zapustiti slovensko ozemlje, ker je nasprotoval NOB. To je bilo nato že lepaki 7. maja (slovensko-italijanski) sporočeno po Gorici.¹ Margotti je sam poročal o tem v svojem uradnem listu junija 1945.²

Medtem pa je bil tržaški škof Antonio Santin, ki še danes, čeprav upokojen (1975) vzgibava vernike in nevernike proti Jugoslaviji, zlasti še istrske »ezule — Izgnance« (ti so pa v resnici samo begunci, ker so odšli prostovoljno), maja 1945 ob osvoboditvi Trsta še v milosti jugoslovanske vojske in ljudske oblasti, o čemer je pozneje sam pisal.³ Bil je navzoč pri predaji zadnje nemške postojanke na gradu sv. Justa, imel je celo pravico izdajati v svoji škofijski pisarni neka priporočila za prepustnice za Italijo itd. V svoji knjigi tudi poroča, kako se je potegoval za svojega goriškega nadškofa C. Margottija itd. V čem je torej bila krivda Margottija proti narodnoosvobodilnemu boju, v čem »zasluga« Santina za narodnoosvobodilni boj.

Kratko lahko odgovorimo vnaprej. Takratna slovenska revolucionarna oblast je presojevala vedenje proti NOB po svoji obveščevalni službi in je gledala predvsem na javne nastope teh dveh škofov. Margotti, čeprav bivši vatikanski diplomat, je bil daleč za Santinom, bolj spremnim politikom, ki je navezal celo stike z NOB (prek župnika Budina, vez pa je bil Janez Stanovnik), o tem so podatki v arhivih NOB. Vse to ga ni oviralo, obratno, celo krilo ga je in mu služilo, da je obveščal vladne kroge v Rimu in ne samo Vatikan; gre za obdobje po letu 1943. Hkrati je imel kar dobre stike s fašističnimi oblastniki v Trstu, kakor tudi z italijanskimi nacionalnimi antifašistimi, ki so mu pripisovali celo vodilno vlogo, če smemo verjeti istrskemu pisatelju P. A. Gambiniju (Maggio a Trieste 1945), saj ga je ta primerjal s fevdalnimi škofi, ki so rožljali z ostrogami na svojih škornjih. Santin naj bi odločal, kaj sme in kaj ne sme početi vodilni tržaški CLN. Santinovi stiki z OF pa so ostali tajni.

Najvažnejše pa je to, da se škof Santin ni javno izprsil proti NOB (kot ljubljanski škof Rožman), da bi mu mogli kaj očitati, v tem pa naj bi pogrešil Margotti.

¹ E. Marcon, S. A. Rev. ma Monsignor dott. Carlo Margotti (1957) 102—3.

² Bollettino dell'archidiocesi di Gorizia 51 (1945) 20; poslej Bollettino.

³ A. Santin, Trieste 1943—1945 (Udine 1963).

⁴ Bollettino 46 (1940) 47.

I. Margotti, napad na Jugoslavijo, začetki NOB v Sloveniji

Ni tu mesto, da bi ponavljali, kar so o Margottiju že ugotovile predhodne študije; bil je oficir italijanske vojske v prvi svetovni vojni, velik patriot, občudovalec fašizma in Mussolinija še posebej, čeprav nikak organiziran fašist, kot včasih pišejo avtorji s pretiranim političnim gledanjem, saj ga je kot duhovnika in škofa vezal italijanski konkordat z Vatikanom, ki mu je postavljal meje.

Da smo kritični, dodajmo ponovno, da Margotti javno in v osebnem občovanju ni vsiljeval ne svojega patriotizma ne filofašizma. Izjema je le njegova »tajna« okrožnica duhovnikom ob vstopu Italije v vojno, ki jo je pa poslal »po pošti«, ki je že bila pod cenzuro, in v njej zahteval od svojih podrejenih »patriotizem«, češ da sedaj ne zadostuje več »lojalnost« — kakor da bi se vse to dalo zauzakati in to celo po naukah krščanstva. Bil je pač slab politik in prav nič boljši diplomat, vsaj v tem primeru ga je zanesel njegov slepi patriotizem.

Tudi glede vprašanja, ki zadeva odnos do Jugoslavije, do začetkov NOB, je glavni vir njegov uredni »Bollettino«, zlasti so to podatki, ki jih prinaša pod rubriko »Diario« (Dnevnik). Še preden je Italija vstopila ob stran nacistične Nemčije in brez vojne napovedi napadla Jugoslavijo, je goriški nadškof Margotti sprejemal italijanske generale, ki so že od 1940. bili pripravljeni in so čakali na Mussolinijev ukaz. Tako je že 26. 1. 1940⁵ sprejel v avdienco generala Ambrosia, povelnika II. armade, ki je nato aprila 1941 prodrlala proti Ljubljani in Reki. Ambrosio je imel svoj sedež na Reki, odigral je nato 1943. svojo vlogo, ko je kot načelnik vrhovnega štaba s kraljem in desnimi fašisti (Grandi — Ciano) vrgel Mussolinija, toda v času 1941—42 piše svojo okrožnico, ki kratko in jasno zahteva: ujete partizane streljaj.⁶

Da bi Ambrosio Margottiju ne zaupal? Kdor ve, kakšni so bili italijanski generali (o tem se piše danes na široko, kar je že 1945. začel sam general štaba II. armade Zanussi v »Guerra e catastrofe d'Italia« v dveh obširnih zvezkih), si takega vprašanja ne bo niti postavljal; Margotti je zvedel in vedel marsikaj.

Danes vemo tudi mi, da je Mussolini nameraval že poleti 1940. napasti Jugoslavijo, to pa mu je preprečil Hitler. Vemo, da je 1940. imel prednost Ambrosio pri načrtovanem napadu na Jugoslavijo pred Grazianijevim ofenzivo na Sidi el Barrani v Tripolitaniji (junij — september 1940); Graziani je namreč Mussolinil odklonil motorizacijo, ki so jo namenili za balkanske načrte⁷, kot govore monografije zgodovinskega urada italijanske vojske iz leta 1950.⁸ Tako se je zgodilo, da je dobro pripravljeni Ambrosio zaradi Hitlerjeve odločitve moral čakati na april leta 1941. Graziani se je pa umikal in bežal pred britansko vojsko.

Margotti je o načrtu napada na Jugoslavijo le moral nekaj zvedeti, če nam njegov uredni list⁹ pove, da je nadškofovo Idejo o gradnji cerkve »zmage in miru« v Gorici podprt tudi general Ambrosio ob fašističnem tajniku L. Molinu — bilo je še pred napadom na Jugoslavijo.

Napad na Jugoslavijo je prišel nenadoma. Ambrosieva II. armada je bila jeseni 1940 deloma demobilizirana, zato ni nič čudnega, če si ni upala v nagel pohod čez mejo od Triglava do Snežnika. Že imenovani general Zanussi nam je povedal, da će bi Ambrosio sam osebno ne napodil nekih bersaljerskih motoriziranih čet, ki jih je slučajno srečal na cesti, da naj hite proti Ljubljani, bi jih iznali nacisti prehiteti.

⁵ I. Juvančič, Italijanski okupator v Ljubljani 1941—1943, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 3 (1962) 1, s. 63—140.

⁶ La preparazione del conflitto. L'avanzata su Sidi el Barrani ottobre 1935 / settembre 1940 (Roma 1950).

⁷ Bollettino 47 (1941) 38—9.

Pred tem je pa Margotti sprejemal v Gorici obiske italijanske vojske, kar je bilo precej znano, saj je štab II. armade bil v mestu — pri južnem kolodvoru. Njegov »Bollettino⁸« nam omeni le sprejem Eugenia di Savoia 7. aprila 1941 in dan nato generala Ambrosia — bilo je pred odhodom slednjega iz Gorice. Že 15. aprila 1941 pride Margotti sam v Ljubljano na obisk k škofu Rožmanu, kot uradno poroča Margotti prav tam.

Kaj ga je tja gnalo, lahko samo ugibamo. Na vsak način je po moji sodbi treba izključiti kakšnokoli uradno misijo, pa naj si bo s strani Vatikana ali še toliko manj s strani civilnih oblastnikov. Glede Vatikana imamo dokaz v tem, da jugoslovansko poslaništvo pri Vatikanu obstaja ves čas vojne.⁹ Vodil ga je opravnik poslov Dalmatinec msgr. Moscatello, priatelj škofa Fogarja, ki ni bil le protipaveličevsko orientiran, pač pa je kazal simpatije do NOB. Ne verjamem, da bi vojaške oblasti potrebovale posredovanja Margottija pri Rožmanu. Šlo je pač že Margottijevo osebno odločitev, ki pa ni bila brez patriotičnega nagiba in navdušenja ob tej italijanski »zmagi«. Mogoče je nadškof imel tudi kakšne prebliske, da ima dolžnost obiskati Ljubljano, katere škof je bil sufragan goriškega nadškofa pod Avstrijo, pozneje pa je ostal brez nadškofa, podrejen naravnost sv. sedežu.

Iz naslednjega leta 1942 nam Margotti sporoča o obisku generala Romera dne 10. marca, ki je zapuščal divizijo »Isonzo« v Ljubljani.¹⁰ Poleti zvemo zelo na kratko in uradno za zaplembro cerkvenih zvonov za vojne potrebe in zasedbo škofijske gimnazije za vojaško bolnico; goriški semeniščniki morajo v Videm. Poleti (20. avgusta 1942) pride k Margottiju general Cralla, poveljnik divizije »Veneto«, s sedežem v Gorici.¹¹ Prav v tem času se je v osrednji Sloveniji odvijala tretja sovražna ofenziva proti NOB in znano je, kakšno naloge je dobila italijanska vojska v Julijski krajini, na Primorskem.¹²

Samo iz arhiva NOB (arhiv IZDG v Ljubljani) nam je znan brzjav goriškega nadškofa Margottija generalu Robottiju, poveljniku XI. armadnega zbora v Ljubljani, po končani ofenzivi proti NOB; čestita mu k uspehu in zmagi ter dodaja svoje blagoslove. Margotti je prišel prepozno, zaskrbljeni Robotti se je že zavedel, da ofenziva ni bila poraz partizanov, saj je zvedel za nastanev prvih slovenskih brigad, njemu samemu pa je Mussolini po njegovem poročilu o »zmagi« odvzel precej italijanskih enot in jih poslal drugam, kjer so bile bolj potrebne.

Skoraj gotovo je Margottija za njegov brzjav Robottiju spodbudil vsaj posredno Mussolinijev javni govor v Gorici 30. julija 1942. Zanj je zvedel od svojega bližnjega sodelavca prof. Agostinija, ki ga je poslušal in pri tem mislil, da sliši Boga iz stare zaveze na Sinaju. Čudno se zdi, ali bilo je tako, da ne Margotti ne Agostini nista vedela za italijansko javno mnenje in razpoloženje, ki sem ga že podal po italijanskih fašističnih dokumentih.¹³ Vendar, kdor je poznal italijanske »patriote« leta 1942, ko je bila vojaška moč osi Rim — Berlin na višku, bo razumel: ti gospodje so bili tako prepričani v zmago, ki se bo odločila nekje v Afriki, v Rusiji, pa še na morju, da se jim je zdel položaj npr. Goriške in Ljubljanske pokrajine nekaj postranskega, manj važnega, čeprav so leta 1942 pokale puške partizanov tudi že v novih provincah zmagovite Italije iz leta 1918. — To bo šlo mimo, nima pomena, ko pride »velika zmaga«. Taka naziranja stojijo za Margottijevo votivno cerkvijo »zmage in miru«. Saj, nadškof

⁸ Bollettino 47 (1941) 36.

⁹ J. Juvančič, Primorski Narodni svet — Goriška sredina in OF—NOB, PDK, št. 172—5, 177—180, 182—6, 188—190.

¹⁰ Bollettino 48 (1942) 24.

¹¹ Bollettino 48 (1942) št. 9.

¹² J. Juvančič, Slovensko Primorje v osvobodilnem boju. Slovensko Primorje in Istra (Beograd 1953) 355—8.

¹³ Ibid. 362.

vse leto 1942 sploh ne omeni ne NOB ne OF, ne kakšne nevarnosti brezbožnega komunizma, česar je bila polna »katoliška« Ljubljana.

Kaj takega bi si pa italijanski škof in še najmanj Margotti, občudovalec fašizma, ne mogel dovoliti, tudi če bi hotel. Fašizem si je lastil pravico, da je bil on in edino on, ki je v Italiji zatrl komunizem, in je odrekal cerkvenim krogom, da bi pri tem kaj sodelovali ali prispevali pri tej veliki »zmagi«, saj je uradna fašistična stranka tudi katoliški politični stranki (Partito popolare) vedno očitala, da je gledala v levo in ljubimkala z levicariji — in to ne zaman, če jo gledamo kot celoto, izvzamemo pa njeno desnico, ki je nato šla s fašisti.

Tako konča Margotti uradno leto 1942 s tem, da piše svojim vernikom, da je sedaj »ora tragica« (tragična ura) in jih kliče le po latinsko »sursum corda«, prav tam pa v svojem dnevniku poroča, da je sprejel generala Cralla, poveljnika goriške divizije »Veneto«. Bodimo prepričani, da je ob tej »tragični uri« gledal in mislil predvsem na Afriko, fašistična vojska je namreč doživel El Alamein; najbrž ga je celo Stalingrad manj skrbel.

II. Položaj v letih 1942—1943 na Goriškem, ljudstvo gre z OF v NOB

Omenil sem že italijanska poročila o preplahu med Italijani; danes imamo tiskan vir, sicer šele iz leta 1967, torej iz časa, ko je katoliška Cerkev že napravila svoj veliki preokret z II. vatikanskim koncilom, ali »slovenski kronist¹⁴« v svojem poročilu piše še po starem. Pove pa, da so bili slovenski duhovniki, ki so obveščali nadškofa Margottija. Bili so to predvsem vipavski, ki so se zbirali ob dekanu iz Črnič, Alojzu Novaku, ki sta mu sledila tudi Alojzij Filipič in vedno bojeviti goriški kanonik Mirko Brumat (o Novakovih linijah v sporazumu s škofom Srebrničem na Krku, po rodu Solkancem, glej študijo »Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom«). Njihova linija je bila: cerkveno avtoriteto je treba braniti, »navzdol in navzgor« (dobesedno iz dopisovanja Novak—Srebrnič). Zato je tudi razumljivo, kar nam poroča slovenski duhovniški kronist, da se kot na glavnih vir opira na črniško kroniko gospoda Novaka. Ko je leta 1966 bilo že toliko tiskanega o NOB na Goriškem in Primorskem sploh, nam kronist po črniški kroniki pripoveduje o »četnikih« po vipavski dolini itd. Res je, preprosti ljudje so na Goriškem pod vplivom poročil londonskega radia, ki so ga poslušali, tudi partizane pojmenovali »četnike«. Toda tisti, ki so že imeli stik z OF, z NOB, s partizani, so dobro vedeli, kje so in s kom gredo.

Goriški kronist se opira na »črniško kroniko« kot na nezmotljiv vir objektivne resnice, dejansko pa je ta kronika le prikaz gledanja dekana Novaka, ki je bil še manj nezmotljiv od papeža in škofa ter škofov sploh (ki v presojanju konkretnih, časovnih zgodovinskih dogodkov sploh niso »nezmotljivi«, ker tu pač ne gre za verske, razodete resnice). Nadškof Margotti je živel v iluziji s svojim Italijanskim patriotičnim pogledom, v iluziji nekakšnega »četništva«, ki ga niso poznali niti Novak niti njegovi sobratje.

Doba NOB na Goriškem, to je treba tu jasno povedati, dasi ni moč dati podrobnosti, ima svoj začetek v boju na Nanosu aprila leta 1942. Svoj vrh doseže z ustanovitvijo bataljona »Simona Gregorčiča« in gre razgibano v zimo 1942—43, kljub temu, da je narodni heroj Mirko Bračič, ki poveljuje nato Soškemu odredu, ni dojel, vsaj popolnoma ne. Ne bi je imenoval romantična, traja v zagonu le nekaj nad šest mesecev, ali bistvo je v tem, da se ljudstvo množično odziva Osvobodilni fronti in ne »četnikom«, da mladi fantje odhajajo ob

¹⁴ Bollettino 48 (1942) 134—5.

¹⁵ Klinč, GMD 159—165.

¹⁶ Znamenje 6 (1976) 531—4.

starejših v partizane. In še je treba dodati, navaj je tolikšen, da se organizacija OF ne more vzporedno enakomerno razvijati. Kako pa Goričani, Tržačani? Zlasti mladi niso imeli kaj več pojma o organizaciji kot taki. Izvzemam ilegalna gibanja, zlasti še KPI, ki so pač poznala svojo ilegalno organizacijo. Celo to bi moral zapisati vsak, kdor bi šel skozi pisane vire NOB Goriške in Trsta, da je navdušenost pri članih bila včasih nestrpna do reda in discipline. Ali pri vsem tem je bila ta doba le polna samoiniciativnosti zavednega ljudstva ob Soči, Vipavi in po Krasu; zavednega ljudstva, ki se je bilo prekalilo v boju in odporu proti fašizmu, ki mu je vzel vse in mu dovolil le, da doma ob ognjišču še govoril svoje narečje.

Ze v času NOB, danes je to že zgodovinsko dokazana teza, je bilo vidno dejstvo, da je prav med Slovenci in Hrvati pod Italijo bil narodni poudarek — narodna osvoboditev na prvem mestu in je socialni — socialistična revolucija zavzemal drugo mesto, v začetku pa je sploh zaostajal. Kronistu,¹⁷ ki mu je črniška kronika bila glavni vir, bi ne bilo treba citirati italijanskega publicista.¹⁸ Našel bi nešteto citatov iz prve roke vodilnih udeležencev NOB na Primorskem v vseh možnih publikacijah. Našel bi tudi podatke, da celo slovenski komunisti, organizirani v KPI ne morejo izstopati, fašizem je bil bolj krut in jih je z vsemi komunisti Italije vred dosti bolj temeljito preganjal kot pa monarhistična Jugoslavija svoje. Ob zatiranju vseke narodne izobrazbe se slovenski komunisti (delavec, mal kmet, redki so bili izobraženci) niso mogli meriti niti z italijanskimi niti s slovenskimi partijami (KPS).

Vrnimo se sedaj h glavni temi, k nadškofu Margottiju. Ni mi za polemiko, sodim celo, da je ta dostikrat le besedni boj, ali nekatera dejstva, ki jih omenja navedeni kronist, moram nekoliko popraviti, ker jih on povezuje z osebo nadškofa. Dobrodelna akcija¹⁹ za Internance v Gonarsu, — bili so iz »Ljubljanske pokrajine« — ki jo je vodil kanonik Mirko Brumat z odobritvijo nadškofa Margottija, sedež naj bi imela celo v nadškofiji, potrebuje pojasnila. Odobritev je bila pač samo ustna, organizacije ne omenja uradni škoftiški list. Tudi pomoč internirancem je bila zelo, zelo omejena, dasi bi je ne hotel popolnoma omalovaževati. Omejena je bila na čisto določene osebe, paketek, pošiljka je morala imeti ime in primerek interniranca. Te podatke pa je Mirko Brumat dobival naravnost iz Ljubljane; bili so pač podatki župnikov in od njih priporočene osebe. Bila je torej podpora organizacija all po starem načelu »svoji k svojim«, za strogo katoliške in verne. Dodam naj, da sem na prošnjo pesnika Frana Albrehta — spoznala sva se pred vojno na Višnjah — posredoval prek znanih oseb za sina pesnika Ottona Zupančiča. Ne vem, ali je bil ta deležen kakšne pomoči; dasi sem se po letu 1945 srečal z Albrehtom in z Zupančičem, nisem o tem spraševal.

V tem času je prišlo do končne ločitve duhov med ostanki bivših strank na Goriškem in v Trstu, o čemer sem že pisal.²⁰ Verjetno, saj so sklenili nadškofa o vsem obveščati, da je Novakova skupina tudi o tem poločala nadškofu Margottiju, zlasti radikalni in zagnani M. Brumat, s katerim že leta nisem prišel skupaj. Bila je doba, ko so vodilni katoliški iz Ljubljane pošiljali svoje odposlance drugega za drugim. Vsi ti so branili in zagovarjali ustanovitev uradne »Antikomunistične prostovoljne milice« — Milizia volontaria anticomunista (MVAC) ali po domače bele garde. Prav ta je pa goriško in tržaško ljudstvo razkačila; sprejeti orožje iz rok fašistov in pobijati lastne sonarodnjake? Ne in ne.

Proti temu smo stali z ljudstvom na vsej črti. Z orožjem se biti za vero, za krščanstvo, ki je postavilo kot drugo zapoved: ljubi bližnjega, celo sovražnika ...

¹⁷ Klinec, GMD 160.

¹⁸ M. Pacor, Confine orientale (Milano 1964) 273.

¹⁹ Klinec, GMD 172.

Ko govorimo o MVAC, o slovenski duhovščini in njenem sodelovanju s to formacijo s pristankom samega škofa Rožmana, naj opozorimo na važno dejstvo. Cerkveno pravo (kodeks) ima jasen člen (kanon), ki duhovnikom prepoveduje, da »na noben način se ne smejo udeleževati državljaških vojsk in preobratov javnega reda«.²¹ A kdo je to upošteval? Rožman ni bil samo doktor cerkvenega prava kot Margotti, bil je, preden je postal škof, celo profesor le-tega na teološki fakulteti. Ali kot škof ni vedel za to prepoved? Vedel ali sprejel je gledanje organizatorjev bele garde, da gre le za organizacijo »vaških straž«, ki naj vasi, kot včasih nočni čuvaji pred ognjem, varujejo pred »komunističnimi razbojniki«. Gospodje se niso zavedali, da so vzeli na posodo argumente imperialističnih držav, ki so ob napadih z vojsko, s pravo vojno, trdile, da v danem primeru ne gre za vojno, pač pa le za obrambo »miru«, za »javni red«.

Rečeno je bilo, da je prav pojav bele garde prinesel na Goriškem in Tržaškem razčiščenje in to med slovensko duhovščino. Novakova skupina, ki pa ni bila homogena in je še gledala na »četnike« ter na staro Jugoslavijo, je glede MVAC zavzela bolj milo stališče, menila je, da je razumljiv njen nastanek v »Ljubljanski pokrajini« z ozirom na njen položaj pred letom 1941 in po njem. Malo se je tolažila, da na Goriškem in Tržaškem ne more priti do česa sličnega ... Slaba tolažba, če se v osrednji Sloveniji koljejo med seboj bratje naroda in to na poziv cerkve. »Tout comprendre, tout pardonner!« pa v zgodovini ne velja, če gre za stvarnost, ki se imenuje ljudstvo — narod.

Tak je bil položaj konec poletja, v začetku jeseni 1942 na Goriškem ob pojavu glasov o beli gardi, ko so partizani rastli, ko je italijanski živelj celo v mestu Gorici bil preplašen, saj je že pred Mussolinijevim govorom v mestu federale obvestil prefekta, da partizani pripravljajo napad na mesto.²² Goriški nadškof Margotti pa je potem pošiljal svoje čestitke generalu Robottiju ob zmagi nad »banditi« ... Ali ni vedel, kaj se dogaja na Goriškem? Ali ga pristaš Novakove skupine, bojevit kanonik Mirko ni obvestil? Vprašanja so, skoraj bi rekeli, le retorična, ker ko jih tu postavljamo, vemo dosti, dosti več o položaju kot pa takrat — 1942/1943.

III. Nadškof Margotti leta 1942 uradno ne nastopa, molčl

Iz molka ni lahko izvajati zaključka, ki naj bi nekaj držal, pozitivisti bi skomognili z rameni. Sodim, da molk vendarle nekaj pove, če upoštevamo okoliščine tistega, ki molčl, če različemo družbeno stanje, v katerem se giblje in živi. Tako so presojali stari zgodovinarji »argumentum ex silentio«.

Margotti pa ni popolnoma molčal, videli smo, da je po svojem navdušenju nad vstopom Italije v vojno, ko je sprožil svoj namen o postavljtvu votivne cerkve zmage in miru, le pokazal, da stoji na stališču patriotskega zagona, verujoč v fašizem in s tem nujno v načlzem. S tega vladika govoril nato o »tragični uri«, o veri v »domovino, družino« in kliče svoj »sursum corda«. Iz tega zlahkoto izluščimo več važnih dejstev.

Prvič. Njegova vera in nato poraz sta strogo samo nacionalna. Nima prav nikake širine, niti splošno človeške. Ne misli na ljudstva, narode, ki trpe zaradi vojne; nima niti verske širine, je katoliški škof, ki ne pogleda prek meja svoje »spatrie«. — Omenil bi dejstvo, ki govoril proti njemu: da je vatikanska politika pod Pijem XII. — Pacellijem ukrenila vse, da bi preprečila drugo svetovno vojno. Uradni »Osservatore Romano« je med leti 1939—1940 prinašal članke še živečega demokristjana Gonelle pod »Acta diurna«, ki so razburjali ekstremne fašiste, ko

²⁰ Zakonik cerkvenega prava (1944) 69.

²¹ I. Juvančič, Slovensko Primorje ... 335 ssq.

je poročal o Poljakih, nato o Belgijcih, Holancih in njihovem vedenju do nacistične Nemčije in do fašistične Italije.

Se več, isti Gonella je 1942. leta izdal v vatikanski tiskarni knjigo²² — res, opiral se je na novoletne govorice Pija XII., ali načel je diskusijo o »novem socialnem redu« v povojni dobi, ki je šla mimo »zmagovitega« fašizma in nacizma. Obsodil je nacionalizem, zatiranje narodnih manjšin itd. Zdi se, da Margotti še časnika »Osservatore romano« ni prebiral natančno, za knjigo pa ne verjamem, da jo je pogledal. Novi red? Ljudstva? Skrbi ga le Italija. Niti lastna škofija ne. Tudi v Furlaniji so se že dvigali antifašisti, seveda predvsem levičarji, komunisti. Glede teh smo že omenili, da o njih — proti njim — pisati v fašistični Italiji ni bilo dovoljeno. O NOB, o uporu ljudstva na Vipavskem, v Brdih, na Krasu, je gotovo slišal marsikaj. Ko se je zavedel »tragične ure« za svojo Italijo, je čisto gotovo pobjlimilo v njegovi glavi: Ti partizani v tvoji nadškofiji so prvi, ki ogrožajo tudi tebe ... In molči. Moral je molčati.

Drugič. Izključeno je bilo, da bi fašizem priznal, da je banditizem v Julijski krajini zavzel tak obseg, da mora dovoliti cerkvi, škofu, da se oglaša. »Venezio Giulio« so že italijanski nacionalisti proglašali za nadvse italijansko (»italianissima«). Fašizem, ki si je lastil čast, da je pospravil s komunisti, da je pometel s slovenskimi nacionalnimi krogmi tako, da je ostal le še »qualche prete slavo politican«, ni mogel sedaj priznati svojega poraza, resnice, da se upira ljudstvo. Za to imamo dokaze v italijanskih dokumentih o NOB na Primorskem.

Tretjič. Vsa italijanska poročila, civilna in vojaška tja do Nanosa in še dalje, govore le o »vdoru, prihodu« partizanov iz Ljubljanske pokrajine. Prva je vojaška oblast, ki se v teknu leta 1942 zave, da ni tako, da gre za domačine, saj je imela deserterje iz italijanske vojske. Kmalu za tem je vojska, ki se zave, da jih ljudstvo podpira.

Posledica tega je, da nastane neki spor med vojaško in civilno oblastjo, prefekturo-kvesturo in tudi med fašistično stranko. Saj so ti nosili odgovornost za preteklost. Nekaj sličnega je opažati v Ljubljanski pokrajini, kjer se spopada visoki komisar Grazioli z Robottijem, ker meni, da »upor komunističnih maloštevilnih agitatorjev« ni nevaren, ko ima na svoji strani predstavnike strank.²³ Pri takem položaju je moral nadškof Margotti molčati, a lahko smo opazili zelo važno dejstvo, in sicer, kako se je v svojem »dnevniku« umaknil fašistični stranki, pa tudi civilnim oblastnikom. Glede teh ne omenja nikakih obiskov medtem, ko so generali stopili v ospredje. Pri tem naj opozorim na »zaskrbljenost nadpastirja do duš italijanskih vojakov«, ko je dal javni opomin, seveda slovenskim pridigarjem, da ne znajo spregovoriti nekaj besed italijanskim vojakom, ki jih vidijo v cerkvi.

Četrtič. Zdi se mi, da je bilo Margottiju nemogoče govoriti o partizanih zaradi sporov, ki so bili med vojsko in fašistično stranko ter oblastniki, mimo tega, da tudi sicer ni smel omenjati partizanov. Imamo dokaze v nekaj dejstvih, ki jih mora tudi zgodovina o NOB upoštевati. V centralni, okupirani Sloveniji, je glede nastanka MVAC tudi spor: general Robotti v začetku ne mara slišati o njej²⁴. In na Tržaškem, Gorškem? Že konec februarja 1942 po spopadu kraških partizanov pri Grižah, ko pride iz samega Rima general Polito na preiskavo, je njegova rešitev v tem, da ustanovi dve protipartizanski skupini iz karabinjerjev, kvesturinov in vojakov. Pameten človek bi mislil, da bodo to nalogo poverili prostovoljnemu milici, ki je bila sestavljena tudi iz slovenskih elementov, zlasti na Krasu, kjer so bili bolj številni. Zaradi pasivnosti kraja je marsikateri »kruhoborec« šel mednje. Visoki komisar Ljubljanske pokrajine je bil na to svojo kraško legijo kar ponosen, ko jo je 1941 hotel spraviti celo v Ljubljano. Toda italijanski dokumenti iz leta 1942

že govore, kako ti miličniki s Krasa odhajajo v partizane. Zaključek je neizpodbiten. Milici ni moči zaupati protipartizanskega boja. Zato pa tudi Politov naslednik Gueli gradi nadalje na »nuclei antipartigiani«, ki so bili sestavljeni iz karabinjerjev in iz kvesturinov.

Zaključek, vsaj za pisca teh vrstic, je neizpodbiten: možnost organizacije MVAC (bele garde) je na goriški in tržaško-kraški zemlji izključena. Res, kdor pozna podatke, dokumente iz NOB, bo našel v njih dokaz. Primorska ni poznala bele garde, tako vojska kot javna varnost in z njo OVRA sta jo smatrali za neizvedljivo. Margotti je ob svojih starih, zlasti z generalom Crallom, poveljnikom divizije Veneto, to gotovo zvedel ... Bela garda, ki naj bi jo sestavljali goriški slovenski ljudje, je bila za vojsko in OVRO absurd. Ne bi zopet ponavljal, da je prikaz bele garde v našem prvem filmu, ki kar zgodovinsko verno, zelo temeljito prikaže goriške ljudi (»Na svoji zemlji«), zgodovinski falsifikat. Trditev, da je Margotti le marsikaj zvedel od generalov, ki so ga obiskovali, ima v naši dobi zelo dobro analogijo v Ilki Devetakovi, ženi italijanskega generala, obveščevalki naše NOB. Bila je le žena generala, ki je že bil ujet, ali kaj vse je zvedela po svojih zvezah v Rimu glede pripravljalajoče se akcije, da bi spodnesi Mussolinija, in to že v zgodnjih pomladih 1943, kar je potem poročala v Tolmin. Vse njene indicije so nato tekoči dogodki potrdili.

In kot zadnjo točko, petič, naj omenim še to, o čemer smo že pisali: nagli, čudoviti razmah NOB poleti jeseni 1942, ki se ga da primerjati le z začetki NOB v Ljubljani v pozni jeseni 1941. Malokdo ga je takrat v polnosti zaznal, žal ga danes naši zgodovinarji NOB niso v celoti ovrednotili. Vsega tega Margotti in tudi skupina dekana Novaka ni zaznala ... Zato »molk« nadškofa Margottija in toliko težje prebujenje v spomladih 1943, ko se postavijo ta dejstva pred njegovo razsodbo.

IV. Prelom (1943)

Medtem ko je Margotti še izpovedal svojo vero v »patrio« in v »famiglio«, je bila morala italijanskega dela Goričanov sila nizka. Ne vem, če se je tega zavedel, vsaj svoj kratki pastirski list za post spomladji 1943²⁵, že končuje z željo po miru, ob misli, da »toliko vojakov pada« (preje?), hkrati pa prav tam omeni dogodek iz Voltaga (»Fatti di Voltago«, prov. di Belluno), kjer sta dve »prerokinji« zavajali deprimirane ljudi v vero v neko bodočnost, obnova lepe Italije; maja-junija 1943²⁶ že poroča, da jih je sveti sedež izobčil (21. 5. 1943); nastopali sta tudi proti cerkveni avtoriteti. Nič novega, v težkih časih se povsod porajajo sektaši, tudi verski. Čudno dejstvo pa je bilo za temi »Fatti di Voltago«, da so v njih videli svojo rešitev tudi veliki italijanski zagnanci; prerokinji sta našli sprejem v hiši velikega »italianissima« kanonika dr. Giovannija Tarlaa, profesorja bogoslovja, moža, ki je začel svojo italijansko misijo proti slovenskemu nadškofu F. B. Sedeju,²⁷ bil nato konfident italijanske kvesture celo proti Margottiju ob njegovi sinodi, ki je bila zanj premalo antislovenska. Malo preden se je povezal s temo »prerokinjama«, je kot katehet v šoli na težko vprašanje učenk-učiteljičnic, kako gre, izrekel res klasične besede: »basta guardare le facce degli sciavi ...!« (podpisani sem slišal to izjavo od dveh deklet, ene Slovenke, druge Italjanke). Nujno je Tarlaa (z duhovnikom iz Kanalske doline, ki je vlekel s fašisti) prišel v disciplinsko cerkveno preiskavo in je preklical svoje zmote šele 1. 11. 1944.²⁸ Taka je bila morala med »italianissimi«.

²² Bollettino 49 (1943) št. 3.

²³ Bollettino 49 (1943) 69—72.

²⁴ I. Juvančič, Dr. Francišek B. Seđej in fašizem, GorLtk (1974) 98—112; Id., Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom, Znamenje 5 (1976) 408—426.

²⁵ Bollettino 50 (1944) št. 3—4, 5—6 in 51 (1945) št. 1—3.

²⁶ Presupposti di un nuovo ordine sociale (Roma 1942).

Spomladi 1943, ko je že ves pametni Italijanski svet čakal na padec fašizma, se je Margotti srečal z NOB ob tožbi škofa Santina proti profesorju v centralnem semenišču Ivu Juvančiču. O samem sebi pisati ni lahko. Ali ker sem tisti čas posegel v dogajanja, kot sem že kratko pisal v »Primorskem dnevniku«, moram tu na podlagi dokumentov malo bolje pojasniti, zakaj je šlo. Škof Santin je imel vso pravico nastopiti proti profesorju centralnega semenišča po ustavnem statutu, poleg njega je imel tako pravico še poreško-puljski škof, ker so v zavodu študirali bogoslovci vseh treh škofij.

Vprašanje, kdo je Santina opozoril na delovanje prof. Juvančiča, ni važno, a po pregledu dokumentov, do katerih sem prišel po osvoboditvi, sodim, da so bili zastopniki MVAC iz Ljubljane. V Trstu so imeli skoraj gotovo svoje opazovalce-obveščevalce, mogoče, da so to bili domačini-simpatizerji. »Bele vrane« se najdejo povsod.

»Vesti«, ki so jih izdajali v Ljubljani (arhiv IZDG v Ljubljani), so 23. 1. 1943 poročale glede duhovščine na Tržaškem, da je bila »prej pravilno informirana, pa jo je zelo zmešala neumljiva agitacija dr. J. (beri: Juvančiča), ki je povzročil s svojimi letaki in pismi neverjetno zmedenost v duhovniških vrstah. Njegovemu vplivu in grožnjam OF je pripisati, da se sedaj redek duhovnik upa nastopiti proti partizanom ...« (Ko sem to prvič bral okoli leta 1950, se nisem več čudil Santinovi obtožbi).

Nadškof Margotti me je klical 12. aprila 1943 in mi ustno sporočil, da se Santin pritožuje, da izdajam letake in da sem pisal proti škofom. Šlo mi je na smeh, letakov res nisem pisal; da bi pisal proti škofom, da v vprašanjih naše narodnosti, celo na Vatikan, ali v času NOB — ne. Letake, ki jih je izdajala »goriška sredina«, je koncipiral (in tudi pretipkavanje je bila njegova skrb) prof. Rado Bednaržik, ki je bil neke vrste tajnik. On je tudi bil prvi, ki je obiskal spomladi 1941. brata v Ljubljani, prišel v stik z raznimi osebami, omenjam tudi Edvarda Kocbeka in prvi letak je bil res kot pismo, ki bi prišlo iz Ljubljane. Margottiju sem kratko samo zanikal pritožbe Santina, pač pa dodal, da se ne strinjam z linijo MVAC, ki meni, da mora braniti vero, cerkev, katolicizem z orožjem v roki. Naj dodam tu kratko pripombo, da sem po Margottijevi sinodi postal do njega še bolj rezerviran kot sem bil prej. In še to, o čemer bo pozneje še pisanje. Bil sem mnenja in sem še, da je fašistična Italija z napadom na staro Jugoslavijo aprila 1941 enostransko prelomila rapalsko pogodbo in mednarodno pravo, kar je nas goriške in tržaške Slovence rešilo vsakega zunanjega videza legalnosti — lojalnosti do Italije. Naj dodam, da je Margotti nastopil zelo prijazno, prav nič v vlogi obtoževalca. Vem, da sem mu omenil tudi jezuista P. Ledita, ki je izdajal v Rimu »Lettres de Rome«, ki so še kar objektivno poročale o Sovjetski zvezzi itd. O boju proti ateističnemu komunizmu pa je imenovani list menil, da vloga duhovnika ne more biti povezana z vlogo policije in da je njeno poslanstvo predvsem v tem, da podaja vrednote krščanstva, ki so namenjene vsem, tudi komunistom, v duhu krščanske ljubezni.

Santina smo Goričani dobro poznali že iz časa, ko je bil škof na Reki, zato sem slutil, da ne bo ostalo le pri ustnem pojasnjevanju, ki sem ga dal nadškofu Margottiju. Že 19. aprila mi je ta v pismu sporočil, da se škof Santin ni zadovoljil z mojim opravičilom in da zahteva pismeno izjavo — pismo sem prejel šele 22. aprila 1943. V redu. Že 23. aprila 1943 sem dal nadškofu pismeno izjavo na eni strani v dveh točkah. V prvi sem izjavil, da z vidika krščanstva in katoliškega nauka, kot ga utemeljujejo razni razlagalci, ne odobravam, da bi se krščanstvo in katoliška vera branila z orožjem. Druga točka, še krajsa: da obsojam ateizem in se zato z ateističnim komunizmom ne strinjam.

V širše pojasnilo naj omenim, da sem bil profesor fundamentalnega bogoslovja, ki govoril o začetkih krščanstva in njegovih temeljnih resnicah; pa še patrologijo sem podučeval, to se pravi razvoj krščanske literature od vsega začetka. Seveda je Santinu šlo za »letake«, za »pisma«, ki jih je, tako kot bela garda, očital meni, čeprav ni zato dal nikakega dokaza; kot rečeno jih tudi v resnici nisem pisal.

Sledil je mesec imaj brez odziva. Šele 2. junija 1943 me je kratko, a prijazno Margottijevi pismo prijazno povabilo, da se »con comodo« zglasim pri njem. Zglasil sem se šele 7. junija, čeprav sem dnevno hodil mimo škofije. Sprejel me je prijazno. Omenil je, da je zadovoljen z mojo izjavo, da mi pa Santin še nadalje očita letake in pisma, kar sem zanikal.

Medtem pa je, kar sem sam zvedel od mnogih strani, zelo razburila duhove moja kratka študija (ne morem jo drugače imenovati) »Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje«, o čemer sem tudi mimogrede predaval že nekaj let. Bila pa je proizvod modernejših zgodovinarjev, ki so ob dve tradicionalni stranki judovstva farizeje (saduceje) kot eno, herodijane kot drugo, dodali še tretjo, galilejsko ljudsko gibanje, ki je imelo vse znake gverlike-partizanstva in illegale, v njene vrste so spadali vsi oni, ki jih evangeliji nazivajo »razbojnike«. Grški »lestes«, so v resnici bili to, kar je moderna doba imenovala »banditi«. Ne bi nadaljeval, saj je splošno znano, da so ti znani kot »gorečniki« (grško »zelotes«) začeli in vodili leta 70 pr. n. št. upor proti Rimljancu, proti Vespačiju in Titu, ki pa ni uspel in je potem prišlo do padca in razrušenja Jeruzalema.

Kristus se sreča po evangelijih z vsemi: z rimskim okupatorjem, s farizeji (danes bi bili poimenovani nacionalni konservativci, a povezani z okupatorjem), z monarhističnimi pristaši kralja Heroda; pri nobenem od teh ne najde sprejema, pač pa odpor in slednjič ga izdajo Rimljani. Večji odziv ima njegov nauk pri preprostih Galilejcih, ki pa slednjič le glasujejo za svojega voditelja »upora« Barabo, kot izrecno omenja Luka. Saj, Kristusova linija je, da stoji nad vsemi strankami, njegovo kraljestvo ni od tega sveta. Na tem pa je bil poudarek mojega prikazovanja.

Ali, dasi inisem nikjer napravil najmanjšega namiga na NOB in belo gardo, so se slednji le spoznali v farizejih, kolaborantih, lažnikih, hinavcih, da ne omenjam dlakocepstva v njih doktrini itd.

Tudi Margottiju najbrže ni ugajal moj strogo načelni uvod, ki je postavil tezo, da naravno pravo zahteva ob okupaciji dolžnost »pasivne rezistence«, kar je mednarodno pravno gledanje potrdilo in obsodilo kolaboracioniste.

Margottiju sem ta svoj »greh« omenil in mu pojasnil, da gre za mojo privatno študijo, ki sem jo posodil nekaterim priateljem duhovnom, ki so jo razumnožili, kakor je tudi bilo v resnici. Poslal sem mu nato izvod, ali on se o njem ni nikdar izjašnil, sodim pa, da mu ni šla v račun teza: Kristusov nauk, njegovo kraljestvo je nad politiko, nad državo in njeno oblastjo. Razumljivo je, da bi iz uvoda o »pasivni rezistenci«, o odporu, ki po nujni razmeri lahko preraste v upor, vsakdo napravil nadaljnje skele, ki bi bili kar ostri, antitalijanski, da ne omenjam fašizma samoga.

Goriški častiti, vsaj tihi opravičevalci, če že ne simpatizerji bele garde, so me v svojem verskem lističu »Duhovni preporod« zavrnili (po besedilu sem sodil, da je to pisal strogo načelnii, abstraktii ideolog katoliških, Ivan Rejec, preje župnik v Križu na Vipavskem). Razlaga, da je nezgodovinska, pa še iz »pasivne rezistence« so se ponorčevali češ, da le kupujem cigarete v Italijanski trafički. Sploh niso hoteli razumeti kaj to pomeni: politično ne sodelovati z okupatorjem.

No, imel sem kar srečo, da sem našel zaveznika v vatikanskem »Osservatore Romano« (2. 3. 1943), ki je za četrt postno nedeljo dal kratko razlago evangelijskih sprejel za Kristusove sodobnike »gorečnike« ime gverilci, torej partizani. V Rimu so le simpatizirali s francosko rezistenco v brk nacizmu in fašizmu. Posledica je bila, da sem izdal za duhovne še drugi del »Kristusa in Galilejcev«, kjer sem podčrtal, da je vsak boj proti ateističnemu komunizmu prazna, le besedna polemika, če ga ne spremiha udejstvovanje pravega krščanstva v dejanjih ljubezni. Oprl sem se tu na Ledita, ki je pred časom celo na vabila nadškofa Margottija predaval v Gorici. Obsodil je ostro vsako puškarjenje na komuniste itd. v imenu Kristusa kralja.

Nadškofu sem dostavil tudi ta drugi del, ali odgovora ni bilo nikakega. Mogoče se tudi ni hotel opredeliti, ker je ta čas že tisto, ustno pristal na slovensko Katoliško akcijo, ki jo je začela organizirati Novakova skupina. Izdajala je tudi neki listič »Duhovni preporod«, kjer je, kot sem omenil, izšel članek, ki je odklanjal gledanja, ki sem jih izrazil v spisu »Kristus in Galilejci«. Da pa Margotti le upošteva prof. Juvančiča, je prišel dokaz v juliju 1943. Bil sem na Bovškem na počitnicah, kjer sem po sili razmer, ali z veseljem, opravljal košnjo; brat je bil že od decembra v »battaglione speciale«. Treba je bilo poskrbeti za svakinjo in dva nedorasla otroka. Pa pride, prek mladega duhovnika Pontarja ustno sporočilo generalnega vikarja, da naj se udeležim sestanka ožjega odbora, v katerega sem bil izvoljen na sestanku slovenskih dekanov, ki je razpravljal o odnosu do partizanov. V odboru, da so še kanonik Brumat, dekan Filipič in Novak. Bilo mi je vse novo, bovški dekan o sestanku slovenskih dekanov ni nič vedel. Ožji odbor pa je dobil nalog, da sestavi nekako pismo, letak glede nevarnosti komunizma in partizanov. Nasmej mi je šel čez obraz: sam naj bi se prerekal kar s tremi, med katerimi je bil le Novak človek, ki je bil, dasi precej temperamenaten, vendar zmožen prisluhniti dokazom, pogledati v obraz stvarnosti. Jasno, da nisem niti mislil, da bi se udeležil seje takega odbora. Pozneje sem zvedel, da se tega sestanka ni udeležil tudi dekan Novak, česar nisem omenil v svojem pregledu.⁷

Bilo je 28. julija, ko sem zaradi nekih izpitov moral v Gorico in tedaj mi je msgr. Butto, generalni vikar, izročil kar precej dolg rokopis in mi naročil, da ga pregledam in dam svojo oceno, ki jo želi sam nadškof.

Rokopis je bil napisan v obliki pastirskega pisma, samo brez nadškofovega podpisa, po pisavi sem spoznal roko kanonika Brumata. Po vsebinu sodeč, je pa bil zopet nujno le on avtor, saj je vsebina bila kar v celih odstavkih vzeta iz pastirskega pisma in izrekov ljubljanskega škofa Rožmana. Moj odgovor je bil kratek: Rožman je pisal in govoril tam v Ljubljani, Gorica in goriška nadškofija pa nista Ljubljana; če so našli ljudje šli z OF, fantje in može v gozd, so šli ne zato, ker so komunisti, pač pa zato, ker so antifašisti, saj jih je fašizem zadosti zatiral in tlačil. Tu gre »prvenstveno za narodno osvoboditev«. Lahko bi bil ostreje odgovoril Margottiju, ki je bil tako zagledan v dučaja, katerega pa že pet dni ni bilo več, ostal je le zaprti Mussolini. Margotti mi ni dal nikakega odgovora, Brumatov rokopis, razumljivo, ni nikdar izšel kot nadškofov pastirski list; mogoče da ga je Brumat sam razposlal kot škofijski vodja Marijinih družb le tem; ali tudi tam ni živila povsem njegova linija. Nadškof Margotti je bil diplomat, kot sem večkrat poudarjal, ali ob občutku manjvrednosti pri vsem svojem delu v škofiji, ki mu je bila tuja, neznanata in nepoznana, se je skrival za kompenzacijo svoje avtoritete, ki je po smrti Pija XI. že zgubljala oporo v Vatikanu samem, s padcem dučaja Mussolinija pa je še bolj obvisel v brezračnem prostoru. Dokaz najdemo zopet v njegovem dnevniku: 6. julija sprejme le obisk poveljnika XXIII. armadnega

zbora, tržaškega generala Zanussija, štiri dni nato pa poslovilni obisk generala Giuseppe Beata, poveljnika vojaške cone Gorica, ki je vodil toliko akcij proti partizanom na Goriškem.

Ob mojih mislih, idejah in liniji, ki sem jo podal v razmišljjanju »Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje«, ni da bi se ustavljal. Zdi se mi, da jih je preobrat v katoliški cerkvi po II. vatikanskem koncilu sprejel, saj je teza koncila, naj se Cerkev ne vtika v politiko. Ne bi tu mogel podrobnejše razpravljati o vedenju goriške in tržaške slovenske duhovščine in o njenem odnosu do NOB; moje delo je posvečeno odnosom Margotti in NOB, vendar se nekaterih splošnih ugotovitev ni moči izogniti.

Prvič. Linija iz premišljevanja »Kristus in Galilejci« je predvsem zahtevala od duhovnikov, naj stope nad aktivno politiko, oziroma zunaj nje. Podpira naj bi zlasti tisto linijo Goriške sredine, ki sem jo nakazal⁸ v treh točkah: Držite stike z OF ... Podpirajte partizane, v gozd so šli predvsem za našo narodno svobodo ... Političnih funkcij v OF ne sprejemajte, politika ni funkcija duhovnika.

Drugič. Zadnjo točko sem omenil Margottiju in mu je bilo prav. Saj, konkordat z Italijo je duhovnikom prepovedal biti v članstvu politične stranke. Menim pa, da je duhovščina Goriške v splošnem sprejela vsaj v praksi vse tri točke — celo tisti, ki so imeli še kakšne »klerikalne« popadke (starejši gospodje) in tisti, ki so vsaj v svoji načelnosti le gledali še na belo gardo, ki »se bori za vero«.

Tretjič. Mimogrede moram tu kratko omeniti, da ta linija, ki je utemeljena v krščanstvu kot religiji, nima nič skupnega z linijo krščanskih socialistov, ki so šli kot ustanovna skupina v OF; prvenstveno je pri njih odločal politični javnik: narodna osvoboditev in izgradnja socializma je bil njih cilj. Pravi krščanski socialisti so bili delavci (vodstvo: dr. Aleš Stanovnik, dr. Marijan Brecelj, Tone Fajfar itd.); solidarnost, zavest proletarske enotnosti jih je peljala postopoma, da so šli vedno tesneje s KPS, ki je bila faktični in idejni hegemon OF. Skupina pesnika Edvarda Kocbeka se je tu in tam (v začetku bolj, nato je Kocbek sam dvomil o tem, glej »Listina« proti koncu) tudi nazivala »krščanski socialisti«. Kocbekovim privržencem je manjkala homogenost, saj je treba ponoviti, kar sem že omenil, da smo tudi na Goriškem imeli ljudi, mlajšo povojo generacijo intelektualcev, ki je bila proti klenikalizmu. Iz ust takih si slišal: sem krščanski socialist. In še tretja skupina krščanskih socialistov je obstojala v osrednjem Sloveniji: Gosarjeva skupina, v kateri je bil agilen zlasti prof. Šolar, s katerim sem imel nekatere zvezze;⁹ ostala je pa zunaj OF, zavzela je sredinsko stališče, nekateri so se pasivizirali, drugi so šli z Mihajlovićem in njegovimi četniki.

O Kocbekovi skupini sem zapisal, da ni bila homogena. Za njen nastanek je treba pregledati Kocbekovo revijo »Dejanje« Izpred vojne in njegovo »Slovensko revolucijo« med NOB ter bolje prebrati njegova dnevnika (»Tovarišjo«, »Linstino«), pa še bo težko opredeliti Kocbekovo linijo, ker je njen predstavnik bolj poet kot filozof-ideolog. Vpliv francoske šole, zlasti E. Mouniera, za katero je šel in odklonil nemško linijo R. Guardinija,¹⁰ ni dovolj jasen. Zdi se, da je res še potem, ko se je v Dolomitski (Pugledski) izjavil odpovedal političnosti lastne skupine in priznal KPS kot edino politično stranko, hegemonu NOB in socialistično revolucije, le menil, da mora s svojo skupino voditi neko revolucijo (zato »Slovenska revolucija«, ime njegove publikacije) vzporedno z narodno in socialistično OF—KPS; ta revolucija naj prečisti slovenski »katoliški«, »klerikalni« tabor in naj mu da pogled novega prečiščenega krščanskega etosa.

⁷ E. Mounier, Che cos'è il personalismo (Torino 1948) in W. Spaer, La Germania cattolica 1890—1945 (Roma).

Vsekdo, ki malo pozna in ve, kaj je bila NOB v narodno osvobodilnem boju, kaj KPS s svojo revolucijo, ki je bila tesno vezana na NOB, kako težka je bila tako imenovana »naša revolucija«, kakor se šele po vojni bolj pojmenuje, bo razumel, da je bilo nekaj nemogočega, da bi po liniji OF tekla še neka »krščanska revolucija«. Dvomim, da je o tej Kocbek imel jasen koncept. V svojih dveh dnevnihgovorih zelo dosti o »klerikalizmu«, ko govoriti o duhovnikih. Se pa zdi, da ni poznal v vrstah mlajših duhovnikov tokov, ki so že bili proti klerikalizmu po svojem delu, ko so širili liturgično gibanje, manj sicer biblično (krožke čitanja sv. pisma), zlasti pa je zelo malo upošteval gibanje, ki je imelo svoje glasilo »Kraljestvo božje«, ciril-metodijsko gibanje, ki mu je bil začetnik A. M. Slomšek in je imelo v prof. Grivcu moža znanstvenika, ki ga je poznal ob slovanskih narodih tudi nemški katoliški svet.

Kako si je svojo revolucijo predstavljal pesnik Kocbek, ki je bil laik in ni imel na svoji strani ob času NOB niti enega duhovnika modernejših krščanskih pogledov, ne vem. Časi srednjega veka so daleč, daleč, ko je laik Francišek Asiški uspel, ali šele potem, ko je ob pomoči žene-plemkinje, njegove priateljice, dobil odobritev samega papeža.

Priznati pa je treba, da je pesnika Kocbeka navdihoval etos prakrščanstva, ki ga je v nekaterih primerih privedel do drugačnega gledanja kot ostale krščanske socialiste, da ne omenjam slovenskih komunistov. Samo v globino zgrajen človek, bo zaznal te fineze, ob katerih še moderna psihologija ne ve, kaj bi. Pomislimo le na dejstvo, da krščanstvo zauzakuje, da je treba »sovražnika ljubiti«, čeprav ostane še vedno tvoj »nasprotnik«. Mogoče nam to nekoliko pojasmri mednarodno vojno pravo izpred prve svetovne vojne ali pa ustanova »Rdečega križa«, ki je imela pred ranjenim »sovražnikom« spoštovanje, kot je tudi prizanašala vojnemu ujetniku. Totalitarizmi druge svetovne vojne so še ne le mimo, pač pa naravnost proti vsemu temu. Da ima pa vsaka revolucija še neko svojo moralno, to je treba razumeti.

Kako torej zahtevati v dobi revolucij od revolucionarjev čut humanosti, če imajo proti sebi predstavnike religije ljubezni, ki kličejo: streljajte jih!

V. Tajni poziv škofov: streljaj!

Bil je tržaški škof Santin, ki je v svoji knjigi¹⁸ (neke vrste napadalna apologija je njegova izpoved, ki je v drobnem tisku; s. 20) nekje tam ob robu povedal, da so se škofovi Julijanske Krajine zbrali 15. aprila 1943 v Benetkah na konferenci; bili so gorški nadškof ter škofje Trsta—Kopra, Poreča—Pulja in Reke; tri dni prej je Margotti klical na zagovor toženega Juvančiča.

Leta 1963 objavljena apologija Santina ni doživelva odgovora z naše strani. Škof Santin se je na škofski konferenci o NOB sam razkril. Kot glavni akter je tudi oblikoval devet točk obsegajoče pismo, ki je bilo odposlano dučeju. V prvi točki nastopajo škofovi proti požigom hiš in vasi po italijanski vojski, češ da s tem »sejejo sovraštvo do Italijanstva«. V drugi točki, ko omenijo, da naj se ne strelja oseb kar od kraja, pa pristanejo, da naj se strelja v boju; glede ostalih pa menijo: ... »la giustizia potrà sempre severamente (torej: ostro!) colpire chi attenta alla vita dello Stato, dopo regolare e sia pur rapido processo«. Je mogoče biti bolj fašističen in italijanski? Z mirno vestjo zamolčati, da je bil fašizem kriv, če so možje in fantje dvignili orože proti »življenju države«, ki jih nikoli ni hotela priznatil. Tako so škofovi katoliške cerkve nastopali proti lastnim vernikom (pomislimo npr. na Janka Premrla).

V zadnji, deveti točki, omenijo, da bi bilo prav, če bi dovolili majhen

slovenski tednik, verski, razumljivo, najbrže tak, kot je bil »Svetogorska kraljica«, ki je branil Margottija.

Škof Santin je točko dve (o streljanju partizanov) še ostreje formiral v pismu prefektu dr. Cucuzzi 20. avgusta 1943, kjer postavlja trditev, ki je želja in ukaz hkrati: »I partigiani vanno combattuti perche nemici d'Italia. Ma solo i partigiani e coloro che davvero volontariamente li aiutano.« (Partizane je treba pobiti, bi zvenelo po naše, saj so »sovražniki Italije«).

Tu jasno gre za politične nastope škofov, zlasti Santina. Ta sicer v svoji knjigi omenja tudi, kako je nastopil proti divjanju Guelija, sledil mu je tudi Margotti 9. aprila 1943;¹⁹ Gueli je vodil že imenovani Inšpektorat v Trstu, ki je divjal proti sodelavcem NOB, zlasti je bil razvijen glavni preiskovalec Colotti. Ali prevzišeni gospodje škofovi z nadškofom vred niso vedeli, ali bolje, niso hoteli vedeti, da je glavni vzrok vsega totalitarni fašizem; tudi, ko so nastopali s svojimi političnimi akcijami, ki so šle pol na pol — partizane streljaj, prizanašaj njih otrokom, materam, ženam — so zganjali politiko totalitarnega katolicizma, ki je dosegla svoj vrh v Piju XI. Vatikan predpiše svojo politiko, škofovi jo izvajajo, duhovniki, verniki, naj slepo sledi in molče!

Prej sem izrazil sodbo, da se je Margotti strinjal s pisanjem »Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje«, s tem, da je Kristus stal nad politiko in zunaj nje.

Veljalo naj bi to za njegove duhovnike, ne pa zanj. Bralec se bo tu spomnil epizode velikega inkvizitorja v romanu Dostojevskega »Bratje Karamazovi«. Inkvizitor, predstavnik rimske cerkve, zaslijuje zaprtega Kristusa. Ruski mislec je zadel v živo totalitarni katolicizem toljkih fašističnih in filofašističnih škofov, katerim je bil režim, država — Italija pred vsem, pred vero, cerkvijo in Kristusom. Kakšno pozornost so škofovi beneške konference posvečali prej svoji čredi, slovenskim vernikom?

Santin v svoji knjigi vse do razsula fašizma in premirja ne more dokazati, da bi kje javno nastopil za pravice slovenskega ljudstva; v tajnem pismu dučeju je omenjena potreba po »Malem listu«. Sveda, da bi branil njegovo politiko.

Isto velja za Margottija, ki se je celo malo ponorčeval s tistimi, ki so branili šege, običaje in navade ljudstva.

V zgodovini gorške Mohorjeve družbe verni kronist²⁰ omenja, da je za novo leto 1943 nadškof Margotti pisal prefektu Aldu Cavaniju (pismo ohraneno v škofskem arhivu), kako se »uporniki predstavljajo v obleki priateljev naših Slovencev ... njihova propaganda izkorisča napake italijanskih vojakov in policijskih agentov (aretacije in poboji nedolžnih, represalije itd.), češ da Italija ne namerava uničiti samo jezika, ampak tudi slovensko pleme (sic!). Tako moramo tolmačiti vedenje Slovencev do uporniškega gibanja, ki je nam nasprotno zaradi tlačenja naravnih pravic, njim, ki delajo zoper nas, pa prijazno« ...

Ne bi hotel polemljirati, vendar: kronika Mohorjeve je bila tiskana leta 1967, Santinova knjiga, iz katere izvemo, da je za »slovensko ljudstvo zavzeti Margotti«, kot ga kronika prikazuje, podpisal tri meseca za tem pismom pismo za dučeja, pa že štiri leta prej. V njem bi pa škofovi lahko omenili, kar Margotti omenja na koncu pisma gorškemu prefektu: »tlačenje naravnih pravic«. Prepričan sem pa, da je Margotti od generalov Cralla in Beata zvedel dosti več, saj sta oba gotovo poznala zaplenjene dokumente NOB (ki so v prevodih ohranjeni v italijanskih arhivih), da so se partizani borili za »svobodo naroda« in za »smrt fašizmu«. Zvedel pa je že tudi, da je ljudstvo na strani partizanov, kar je vojaška obveščevalna služba ugotovila že leta 1942.

¹⁸ Klincec, GMD 175.

¹⁹ Ibid. 165—7.

Končam ta odstavek, ki ni v ponos cerkvenim knezom Julijsko Benečije, z ugotovitvijo, da so se obračali še aprila 1943 na dučeja. Santin v svoji knjigi meni, da je duče bil dostopen za dobre besede, kar pa se zopet obrača proti njemu in ostalim škofovom. Vprašamo se namreč lahko, zakaj se niso ti visoki cerkveni knezi že prej obrnili na dučeja, kot je to storil npr. škof Fogar,²⁰ ki je zaradi nastopa za preganjane Slovence in Hrvate moral v pregnanstvo. Obračajo se pa na dučeja v času, ko je vsak pameten Italijan, teh je bilo v Gorici in v Trstu kar precej, vedel, da so dnevi dučeja že šteti. In še lepo mu priznajo, da dela prav, če strelja na partizane! Zdi se, da so ti prevzvani pod vodstvom Santina še vedno verjeli v »moža božje previdnosti« Pija XI., ki pa je Mussolinija tako visoko počastil le ob sklepku konkordata.

Bilo je pač na beneški konferenci, kjer je Santin načel z Margottijem zadevo Juvančič in zahteval od slednjega pisemno izjavo. Za to govore datumi, saj je Margotti zahtevo sporočil 19. aprila 1943 (pismo je pa v roke profesorja, kot je omenjeno zgoraj, prišlo še 22. 4. 1943).

Da Santin Juvančičeve izjave ni sprejel, kot je Margotti imenovanemu sporočil še junija (glej zgoraj), je jasno. Santin kot iniciator pisma na dučeja stoji na liniji »partizane v boju streljaj...« Stoji na strani legalne fašistične oblasti... Juvančič pa trdi, da se »krščanstvo ne brani z orožjem«. Margotti, ki je samo osebno Juvančiču priznal, da je z njegovo izjavo zadovoljen, je s tem tako napravil umik od svojega podpisa. Ne verjamem, diplomatsko je pač razlikoval: Juvančič ima prav z vidika krščanstva, jaz pa, kot nadškof, ki sem prisegel zvestobo Italiji, pa z vidika države.

Uradni škofijski list, dvojna številka,²¹ je prišel pozno v roke naročnikov in ti so brali nadškofov dnevnik z dne 19. aprila 1943, da je tega dne sprejel obisk inšpektorja javne varnosti v Trstu, vodje »Ispettorato generale« (za njim se je skrivala OVRA); naslednji dan je nadškof vrnil obisk v Trstu... Za tem se pač skriva tisto, kar nam je kronist Mohorjeve družbe razdelil,²² namreč, da se je nadškof pisemno obrnil na Guelija 9. aprila 1943 in protestiral proti divjanju njegovih podrejenih nad zaprtimi zaradi NOB.

Škof Santin v svoji knjigi omeni (s. 42—3), da se je zaradi Guelija obrnil naravnost na podtajnika notranjega ministrstva Giuseppe Bottai, imel je pač zveze, in to že 12. marca 1943. Toda v Gorici se je med februarjem in aprilom 1943 nekaj zgodilo, za kar je izvedel Inšpektorat, in prišlo je do zasljevanj itd. V Trstu se je le našla duhovniška dolga sukna, ki je menila, da mora obvestiti OVRO v Rimu (polizia politica, oddelek Pubbliche sicurezze — Javne varnosti), da njen organ v Trstu, to je Ispettorato, premilo ravna s slovenskimi duhovniki — filopartizani.

V ozadju tega sta stala prof. Rado Bednaržik in prof. Juvančič (o tem govore trije italijanski dokumenti). Za popolno razumevanje vsega moramo pojasniti prvenstveno vlogo, ki jo je odigral Nuškin, t. j. zgodovinar NOB dr. France Škerl (upokojeni znanstveni svetnik IZDG v Ljubljani).

Nuškin je bil v zimi 1942—1943 poslan na Goriško od IOOF; bil je somišlenik krščanskih socialistov, ne izrazit aktivist, saj je bil prej profesor zgodovine v Ptiju, po letu 1941 pa na uršulinski gimnaziji v Ljubljani. Po vrnitvi v Dolomite se nanj sklicuje tudi Edvard Kocbek v svoji »Tovarišiji«, ne da bi ga imenoval, ko govorí o položaju na Goriškem. Januarja—februarja se je tov. Nuškin gibal med Solkanom in Kromberkom. Že januarja je prišel v stik s prof. Radom Bednaržikom in to v župnišču v Solkanu vprito župnika B. Kjačiča. Bednaržik je

²⁰ I. Juvančič, Fašistična ofenziva proti dr. A. Fogarju, škofu v Trstu, Goršček 2 (1975) 101—116.
²¹ Bollettino 49 (1943) 86.

Nuškinu predvsem pojasnjeval položaj na Goriškem ter v Trstu, posegajoč nazaj v zgodovino. Glede OF (NOB) se pa Bednaržik ni vezal na noben način.

Na podoben način je tov. Nuškin prišel na obisk v Kromberk. Kot s prof. Bednaržikom, zmembre ni bilo nikake ne z njim ne z Juvančičem, ki je hodil ob sobotah in nedeljah na pomoč Vinku Vodoplavcu. Dne 6. februarja je prišel na obisk v župnišče Nuškin. Oba, Vinko in Juvančič sta kot Goričana predvsem ostro zavračala katoliške kapitulante v Ljubljani in ob tem pojasnjevala linijo »goriške sredine«, ki je zavzela odločno in oстро nasprotstvo do bele garde.²³

Šlo je v obeh primerih za pojasnjevanje in ne za kakšno vezanje na OF. Bednaržik je namreč že decembra 1942 prišel v stik z dr. Alešem Beblerjem—Primožem Tratnikom, poverjenikom IOOF za Primorsko (Beblerjevo pismo o tem Bednaržiku z dne 16. 12. 1942 sem po naključju ohranil podpisani). Primorska sredina je takrat hotela ohraniti neko svojo samostojnost, a obenem imeti zvezo z OF. Ali stiki Bednaržik—Bebler so bili zelo otežkočeni, saj je bil prvi pod policijskim nadzorstvom in kmalu nato zopet konfiniran. Bebler je v omenjenem pismu predlagal zlasti sodelovanje v tisku OF, organizacijske stike prek manj izpostavljenih oseb in »delo znotraj Vaše skupine in ... somišlenjeni ... zlasti duhovščino«. Prav zaradi dogovarjanja z dr. Beblerjem se prof. Bednaržik ni vezal z Nuškinom, ki se je izrecno predstavil tudi kot somišlenik krščanskih socialistov. Za Bednaržika in Juvančiča lje stik z Nuškinom služil predvsem za to, da sta mu pojasnila vprašanje, zakaj da Goričani odklanjajo vedenje katoliških v Ljubljani: zaradi njihovega kolaboracionizma s fašisti, ki je šel do oboroževanja MVAC.

Primer Nuškin je bil za Bednaržika in Juvančiča zelo »zanimiv«; za Juvančiča še bolj, ko je pozneje v arhivih italijanskega okupatorja o tem našel tri italijanske dokumente, ki so mu razodevali, da so bili, ali da je bil vsaj en »častiti gospod« v Trstu, ki je bil mnenja, da je inšpektorat OVRE premalo energičen vsaj proti dvema duhovnikoma slovenskega porekla, če že ne proti vsem, in je menil, da se mora pritožiti na glavno direkcijo policije v sam Rim. Zakaj gre?

V Vipavski dolini so ponoči karabinjerji zajeli partizanskega kurirja, zgodaj v jutro so ga gnali skozi Šturje in pri tem naleteli na župnika Srečka Gregorca, s katerim so bili znani. To ni bilo nič čudnega, saj so tolikokrat morali hoditi v župnišča po podatke, ker so civilni matični uradi začeli s svojim delom še le s prihodom Italije. Še zaplenjeno pošto so mu pokazali, seveda ni imel časa in tudi ni bilo priporočljivo, da bi bil preveč radoveden, ali naletel je prav na (Nuškinovo) poročilo, kjer sta bili med drugimi tudi imeni Bednaržika in Juvančiča... Dodati je treba, da je Gregorc bil takrat dober znanec obeh, zlasti Juvančiča, ker je bil v ilegalnem odboru Zbora goriških duhovnikov (ilegalen pač zato, ker so bili vsi člani že desetletje in čez samo koptirani in ni bilo več občnega zboru »Svečenikov sv. Pavla«). Juvančič je bil obveščen še isti dan, pozno zvečer pa Bednaržikova tašča v Trstu.

Ostalo je šlo kot po maslu. Bednaržika so iz konfinacije res pritirali v Trst, sam si je z nekaj lirami pomagal in od spremljajočih kvesturinov, »angelov varuhov«, dosegel, da so ga čez noč pustili k materi svoje žene, o kateri bi bilo treba pisati posebej, ker je bila res žena optimizma, smeha in poguma. Da je pri zasljevanju profesor imel lahko nalogo, ko je videl, zakaj gre, bo razumel vsak. Še celo grdo je nastopil češ, meni, slovenskemu katoličanu boste očitali, da delam z bogokletneži-komunisti. Konec vsega, po domače se je pogovoril z zasljevalcem češ, kaj sem jaz kriv, če je prišel v »farovž«. Glede poročila je pa moral Nuškin objektivno poročati, ker ni bilo nič obtežilnega ne proti Bednaržiku ne proti Juvančiču.

Konec je bil tak, da je profesor Bednaržik dobil še nekaj dni dopusta, da obišče ženo, ki je bila menda prav takrat zopet noseča, in svoje številne otroke.

To pa ni šlo v račun nekemu duhovniku iz Trsta, ki se je pritožil (dokument 1) na policijsko centralo v Rim, pravzaprav je pa to dobila v roke »polizia politica« (beri OVRA). Pritožba z dne 5. maja 1943 brez podpisa se začne,

a

Trieste, 5 maggio 1943

Poichè alcuni rari sacerdoti sloveni si sono lasciati abbindolare dai comunisti, appoggiando i ribelli, si è formata nelle autorità l'impressione che il clero allogeno fosse tutto legato al movimento dei partiziani comunisti.

Tali accuse, che investono la generalità del clero allogeno, sono ingiuste e, pertanto, dai più si spera che le autorità curino di distinguere nettamente tra la quasi totalità del clero, che combatte contro il comunismo, e tra i rari ayes, simpatizzanti coi ribelli.

Nessuno discute che sia una colpa il fissimularsi i principi della Chiesa Cattolica contro il comunismo ed il non adoprarsi subito a combatterlo ed anzi si protesta contro la propaganda nefasta dello Scek e di Mons. Juvanci chiedendo che la loro responsabilità personale venga definita separatamente da quella di tutto il clero.

Sembra che questi due, tre sacerdoti, scoperti dai memoriali comunisti stessi, siano corsi ai ripari. Si vocifera che uno di essi avesse allacciato relazioni confidenziali col dott. Perroni, fiduciario dell'Inspektorato Generale di P.S. di Trieste, il quale avrebbe fatto leggere al prof. Bednarich tutti gli atti confidenziali riflettenti la collaborazione di questi sacerdoti col fronte comunista.

I sacerdoti stessi, Mons. Juvanci e l'ex deputato Virgilio Scek, vennero subito messi al corrente sul contenuto degli atti e delle accuse formulate a loro carico.-

Si spera, conseguentemente, che siano eliminati questi tre sacerdoti, i quali, avendo svolto per la durata di dieci mesi una propaganda maligna invitando il clero a fiancheggiare il fronte comunista, si sono resi responsabili della diserzione di centinaia di giovani e dell'interramento di tanta famiglia.

Si chiede, altresì, la protezione per tanti sacerdoti che si sono esposti invece contro il comunismo, disprezzando le minacce dei ribelli.-

Dokument 1

² Arhiv IZDG v Ljubljani, fasc. 2024/II-7.

da so samo nekateri drugorodni duhovniki »naklonjeni komunističnemu partizanskemu gibanju«, »večina« da ni taka, in h koncu prosi celo, da se zavaruje tiste, ki so se eksponirali v boju proti komunizmu, v brk vsem partizanskim grožnjam. V dokumentu, ki sem ga citiral, se kot vodilna teh »borcev« imenujeta Trst Jakob Ukmar in v Gorici Mirko Brumat. Tu je treba napraviti prvo pripombo: bralec se bo spomnil vesti MVAC iz Ljubljane, ki so trdile prav nasprotno. Letaki, pisma prof. Juvančiča so zakrivila, da je le malokateri duhovnik, ki nastopa proti komunizmu (beri OF—NOB).

Glavno v pritožbi tega duhovnika, saj rabi za filokomunistične duhovnike v duhovniških krogih (italijanskih) zelo pogosto rabljeno rečenico »rari ayes« (»redki ptiči«), je to, da je zasliševalec dr. Perroni (zaupnik generalnega inšpektorata javne varnosti) dal brati prof. Bednaržiku zaupne dokumente, ki se nanašajo na duhovnike, ki sodelujejo s »komunistično fronto«. Profesor da je o tem obvestil takoj dr. Juvančiča in bivšega poslanca Virgila Ščeka. Zato zahteva, da

INDIVIDUAZIONE - ACCORDANDO

Per opportuna conoscenza è con preghiera di riferire in scritto, vi trasmette l'unità informata per mezzo della quale si è avuta la denuncia.

IN CAPO DELLA POLIZIA

Dokument 2

Dokument 3

se ti »trijs duhovniki«, ki že deset mesecev vrše podtalno propagando, odstranijo. (Trije duhovni? Mož je tudi prof. Rada Bednaržika »posvetil za duhovnike«).

Drugi dokument z dne 16. maja 1943 pove, da je OVRA poslala zaupno poročilo tržaški kvesturi, da se ta izjavlji. Ker ni bilo odgovora, se 1. avgusta pošlje ponovno kvesturi kakor tudi tudi inšpektoratu za javno varnost in ugotovitve (tretji dokument).

Avusta 1943 je bil Gueli obtožen, da je premalo buden glede filokomunistične duhovštine »drugorodcev«. Obveščevalec, ki ima na piki Ščeka in Juvančiča, ne more biti v zvezi z ljubljansko belo gardo, zaradi drugačnega vedenja »drugorodne duhovštine«, ki je po njegovem antikomunistična, po belogardističnih »Vesteh« je filokomunistična. Obveščevalec je le »redek ptič« iz Santinovega »gnezda«, iz tržaške škofije, saj drugod gre skoraj gotovo za istega poro-

čevalca msgr. Jakoba Ukmarpa. Kot opombo naj tu dodam v korist dobrega imena Jakoba Ukmarpa: ta mož se v politiko ni vtrkal, nastopal je vsa leta za pravice Slovencev v Cerkvi... Da je bil antikomunist zaradi verskega gledanja, je gotovo, ni mi znano, da bi se bil izpostavil za MVAC, da bi kje odkrito nastopil proti NOB.

Vrnimo se še k poročevalcu, ki protestira proti delu inšpektorata, da je premil do Ščeka itd. Moral je biti bližu, poznati delo inšpektorata samega: pozna dr. Perronja, ve, da je pokazal »zaupne dokumente prof. Bednaržiku«, ki ga pa ne pozna, ne ve, da je laik itd... Sam pa je gotovo duhovnik, ker bi sicer ne nastopal za antikomunistično »drugorodno« duhovščino, fašistom ta ni bila mar. Kdo bi naj bil, če ne mogoče celo »tajni agent OVRE« same? Prepustimo to bodočim raziskovalcem. Bi pa tu dodal v zvezi z Guelijem (»fašistom« — »antifašistom«); po letu 1945 je bil obsojen kot »protidržavni element«, ker ni preprečil pobega bivšega dučaja; še opombo glede njegovega predhodnika v Gorici oziroma Trstu Polita, ki je ustanovil prve dve protipartizanski skupini že februarja 1942. Polita najdemo tudi kot »antifašista«, aretiral je pa Rahelo, Mussolinijevo ženo. Leta 1947 je bil glavni direktor policije pod vladom De Gasperi; omenja ga Dollman v svoji knjigi,^{32a} ki se z njim spopada, šele afera Montesi (ubito deklet ob morju — krvcev niso našli), ki je v petdesetih letih vzburila vso Italijo, je Polita »odplavila... Seveda v dobro plačan, »zaslužen pokoj, za dobro domovine — države«.

Tretji dokument, če prav pogledamo, je podpisal Letto kot »capo della polizia politica« (OVRA). Mož je po drugi svetovni vojni izdal celo knjigo o OVRI — razumljivo, saj jo je vodil; OVRA je bila podrejena direkciji »javne varnosti«, čeprav je bila v svojem delu neodvisna.

Vodstvo javne varnosti pa je po padcu fašizma zopet sprejel Senise, ki ga je bil duče odstavil, zato pa je težko plačal pod nemško okupacijo; bil je interniran in je o svojem delu po vojni izdal spomine. Tudi »capo« OVRE Letto mu je moral o glavnih odločitvah poročati, saj se je mož pač sam zavedal, da je s padcem fašizma prišel čas, ko bo zapiral drug veter. Zadnji omenjeni dokument, podpisani od samega Letta, je po svoji kratkosti zanimiv. Saj ko 1. avgusta zahteva od inšpektorata »accertamenti di competenza« glede pritožbe, da so bili premili do drugorodnih duhovnikov filokomunistov, zahteva v resnici pojasnila glede njihovega dela in vedenja. Seveda je bil prizadet predvsem dr. Perroni, Ne vemo, kakšen je bil odgovor, ali tudi če bi takrat vedeli za akcijo tega »redkega ptiča« iz gnezda škofa Santina, se ne bi čutili posebno prizadeti. O vrnitvi Seniseja, ki je že ob II. tržaškem procesu bil naklonjen škofu Fogarju in je posredoval proti OVRI (ta je vodila vso preiskavo v Trstu) marsikateri dobrí svet glede obrambe, se je zvedelo že tiste dni.

Za zadevo z Nuškinom, ki je časovno sovpadala z nastopom Santina proti prof. Juvančiču (druga polovica aprila 1943), je Santin skoraj gotovo zvedel, drugače ne bi bil zahteval izjav od prizadetega, s katerimi pa tako ni bil zadovoljen, razumljivo, če so bile proti beli gardi. Pojav duhovnika, ki se pritožuje zaradi premilega nastopa zoper Ščeka, kaže, da je šlo za moža, ki je vezal vse, kar je imel, proti slovenskemu življu. Dejstvo je, da Šček za Nuškinu niti vedel ni. Ni vedel, da sta Juvančič in Bednaržik imela stike z njim: »redki ptič«, je pač menil, udarimo! Prav takega zagona je bil škof Santin, ki ni znal odnehati. Ni dokazov, sodim pa, da je za pritožbo v Rim proti inšpektoratu zvedel od svojega duhovna tudi sam Santin.

Stoji pa dejstvo, da nadškof Margotti prof. Juvančiču ni nikdar omenil, da bi politična oblast (policija) imela kaj proti njemu; samo škofa Santina je

omenjal, ki toži itd. Ne verjamem pa, da bi Margotti ne zvedel za Nuškin, ki je postal ob Bednaržiku kar znan v Gorici, Solkanu in Kromberku. Šlo je za »javno tajnost«, ki je bila znana tako med pristaši OF in njihovimi simpatizerji kot med nasprotniki. Prav v tej dobi je popolnoma neodvisno od primera Nuškin, prišlo še skoraj do vrivanja agentov med mladince narodno osvobodilnega gibanja; omenjam le, da sta v tem času padli v roke fašistični policiji hčerka dr. Mermolje v Gorici ter Milojka Štrukelj iz Solkana (s katero je bil znan prof. Juvančič, ki je v onem času in prej imel v Marijini družbi celo predavanja, sicer pod »verskim plaščem«, ki so pa segla v literaturo itd.). Spominjam se, da sem prav njej posodil knjigo »Scrittori sovjetti« (izdaja Mondadori). Ob njeni aretaciji se je pa solkanski župnik Kjačič, ki je bil zelo boječ gospod, prizadet tudi zaradi obiskov Nuškina v župnišču, zatekel po pomoč k nadškofu Margottiju. Ne verjamem, da bi mogel ta kaj doseči v tistih dneh. Bil pa je, kot rečeno, dobričina in je vsakega sprejel.

VII. Margottijevo vedenje po kapitulaciji

Zanimivo je dejstvo, da padec Mussolinija ne najde nikakršnega odziva v uradnem listu goriške nadškofije. Dvojna številka julij—avgust je izšla šele avgusta. Omenili smo, da tu v svojem dnevniku omenja obisk dveh generalov, poveljnika tržaškega armadnega zborna in poveljnika goriške cone, ki pa je odhajal. O novih prefektih in kvestorjih nove Badoglieve vlade — ne verjamem, da jih ni sprejel — nič.

Vse drugače piše uradni list, zopet dvojna številka za september—oktober.^{32b} »V žalostni ura« je naslov sporočila z dne 26. 9. 1943, kjer »svojim vernikom priporoča« le to, da se zberejo pri oktobrski pobožnosti v molitvi; oktobra so po cerkvah zvečer molili rožni venec. Nič ni o dogodkih septembra in oktobra, ki so pretresli Goriško, Trst in Istro, nič o vstaji ljudstva, o nemški ofenzivi in divjanju. Pa se je celo italijanski frančiškan, ki je govoril slovenski kot rojen, z znakom rdečega križa gibal med slovenskimi partizani ob drugih mladih duhovnikih in se prebil skozi ofenzivo. Da je poročal nato škofu, je podpisaniemu sam pravil. Samo eno smrt omeni Margotti, in sicer, da so 1. 10. 1943 našli truplo Antona Šateja, župnega upravitelja v Štanjelu, ne pove pa, da je padel pod streli načističnih pušk.

Naj tu omenim nekaj iz svojih kratkih zapiskov tistih dni, ker se mi zdi važno za oceno osebnosti nadškofa Margottija. Čeprav je bil Romagnolo, oficir iz prve svetovne vojne, sicer le pri cenzuri, moram le zapisati, da mož, ki je po svoji postavi med Italijani prekašal mnoge, ni posedoval nikake vojaške lastnosti, zlasti ne tiste, ki se ji pravi pogum. Bila je nedelja, 12. septembra 1943; po mojih zapiskih se je ta dan začel boj na goriški fronti, nemški protitankovski topovi so stali v vrtu solkanskega župnišča in so v jutro odprli ogenj. Zasedli so severno goriško železniško postajo (takrat »Monte Santo«). Iz partizanskih virov vemo, da so se partizani tiste dni gibali po mestu, da so zasedli kvesturo in se pogajali z italijanskim generalom za sodelovanje, medtem ko so se že zbirali razpršeni fašisti. Imel sem vročino in sem bil tisti dan popoldne v postelji, vrnil sem se bil namreč iz Kromberka. Dolgo zvonjenje na vratih me je prisililo, da sem šel odpirat. Še kar korajzen je stal pred menoj nadškofov tajnik; bil je še teolog, po rodu Francoz iz Istambula in nekak nadškofov reženec. Da me nadškof nujno želi. No, na fantovo prošnjo in to večkrat sem le šel v njegovo pisarno in Margotti me je osebno sprejel v poluradnem škofijskem ornatu in takoj je imel steklenico tropinovca pred seboj in mi ga natakal. Tajnik Anglade

^{32a} E. Dollmann, *L'eroe della paura* (Milano 1955).

^{32b} Bollettino 49 (1943) 112, 117.

mu je povedal, kako je z mano. Prav nič diplomatski ni bil, nikoli prej nisem takega našel; vprašanja so se prehitevala, da nisem mogel odgovarjati. Kaj da naj napravi? Nato je prišla celo prošnja, da naj jaz posredujem. Kako malo je poznal položaj. Povedal sem mu, da jaz nimam nobene zveze s partizani. Kje pa, saj partizani, ki so vkorakali v mesto, niso bili kaka trdno organizirana in močna enota (to sem še bolj spoznal po letu 1946, ko sem se začel ukvarjati z arhivi). Pomiril sem ga, da se nima česa batiti, toliko sem že poznal naše ljudstvo in njegove borce. To sem mu po svoji vesti lahko mirno rekel, ker sem vedel, da se javno proti NOB ni bil izrekel. Tedaj pa je prišlo zame glavno presenečenje, mirno in diplomatsko oblikovano v enem samem stavku, v katerem je bilo ime Slovenci izrečeno, kot ga je treba izreči. Prvič je prišlo iz njegovih ust in to je bilo v nasprotju z njegovimi direktivami iz let 1934—1943; izjavil je: »Sono per le giuste aspirazioni degli Sloveni.« Bralec naj še doda: »V okviru kraljevine Italije, zmagovalne Italije iz leta 1918.« Zdi se mi, da ga je moj odgovor le zadel, a bil je v njegovi liniji iz let 1934—1943; odgovoril sem mu: »Altezza, non sono rappresentante degli Sloveni.«

Tisti, ki so brali v kroniki goriške Mohorjeve vsaj do neke mere kar pretirane slavospeve nadškofu, bodo v mojem odgovoru videli nekaj zlobe. Kot človek sem nadškofa le pomiril, kot Slovenec pa nisem Margottiju zaupal ne prej ne kasneje, zlasti sem se upiral s pasivno rezistenco njegovi romanizaciji oziroma latinizaciji, za katero se je skrivala italianizacija, saj se je mož norčeval iz vsega, kar je bilo ljudsko, iz šeg in običajev. Ali ni njegov strah pred partizani le bil malo tudi glas njegove vesti, ki mu je mogoče celo očitala tajni podpis na pismo Mussoliniju?

Iz tiskanih virov¹ vemo, da je leta 1945 pričakal partizane prav tako napravljen v poluradni škofijski ornat, ko so prišli k njemu, da ga odpeljejo čez mejo, ne pa da bi ga aretirali. Ali je res menil, da bodo »saci paludamenti« vplivali na partizane, ki so se dolga leta strgani prebijali skozi gozdove in so po težkih bojih vkorakali v mesto? O, ta formalizem visokih cerkvenih krogov, kako je prevzel vso duševnost in zadušil pravega krščanskega duha!

Še en sestanek naj omenim, pri katerem sem dobil besedo. Bilo je mesec dni pred koncem vojne (moj zapis pravi: 4. 4. 1945). Margotti je povabil zastopnike samostanov, duhovštine in kapitlja v Gorici. Šlo je tu zopet za vprašanje, kaj napraviti, ko vkorakajo partizani. Bil je dekan Filipič iz Grgarja, ki je kanoniku Novaku prinesel neko sporočilo: nemški vojaki naj bi ga bili našli pri padlih partizanih, v njem pa da je govor o tem, kako bodo »banditi streljali duhovnike« itd. Še celo o seznamu se je govorilo, ali prebrali ga niso. Nadškof je dal vprašanje vsem: »Quid faciendum?« Zanimivo, med italijansko duhovščino ni bilo razburjenja, zlasti ne med kapucini, frančiškani, jesuiti in salezijanci, le neki privandrani duhovni, ki so bili prišli v misiji italijanstva, so bili malo nervozni. Saj, italijanska duhovščina je kar simpatizirala s svojo rezistenco, zlasti z garibaldinci. Govorjenj sem in tja, največ vprašanj, odgovora nikakega. Že je šlo vse h koncu, ko me Margotti naravnost interpelira: »E Lei professore?« Zopet sem namesto fašističnega »Voi« slišal iz ust nadškofa star meščanski »Lei«, zaradi česar mi je šlo malo na smeh; kratko sem mu odvrnil: »Ne bo nikakega pobijanja duhovnikov, ker so duhovniki. Vsak pa se mora le vprašati, če je bil res samo duhovnik, pravi duhovnik?« Meril sem s tem vprašanjem prvenstveno na nadškofa, saj je po mojem bil politični škof: odkrito in javno se je izjavil za fašizem in dučeja, za vojno itd. Po tolikih letih le moram zapisati, da še danes ne vem, ali me je razumel. Končal sem sestanek pravzaprav jaz. Nekaj italijanskih duhovnov mi je stisnilo roko, ne pa tisti, ki so imeli slabo vest. Da je nadškof izval

prav mene? Razumljivo, samo štiri dni pred tem, 19. marca 1945, me je imenoval za častnega kanonika goriškega kapitlja. S tem naslovom so bili povezani častni naslovi Vatikana že od Marije Terezije dalje. A kako si je upal? Taka častna imenovanja so bila priznanje za delo, mene je pa 30. septembra 1944 novi ravatelj bogoslovja Giusto Soranzo krtačil, češ da so moja predavanja premalo zanimiva, času primerne, skratka nemoderna. Vem, da sem vzrojil. Za vsem sem čutil namig škofa Santina, saj so se prav njegovi bogoslovci, ki so gimnazijo končevali v Kopru, »odlikovali« po tem, da so zaostajali za goriškimi tako italijanskimi kot slovenskimi. In glej ga Soranza, za moje imenovanje je zvedel, preden sem dobil uradno obvestilo, pa še posredoval ga je pred predavanjem mojim slušateljem, da so mu čestitali. Ob kratkem »hvala« sem pristal na zaključku, da ne ljubim ne zunanjosti ne naslovov. S tem še ni konec.

Po tistem sestanku, ko se je 8. aprila 1945 končalo življenje Franca Setničarja (alpinista, da mu na Goriškem ni bilo para, in muzika, tako, da najdemo kar lepo analogijo z Julijem Kugyem, alpinistom in muzikom), mi je po nekaj dnevi Margotti ponujal, naj sprejmem mesto prvega škofijskega uradnika. Bogme, težko sem mu dopovedal, da nisem za to in da nimam veselja do birokratskih poslov. In še je imel od 10. aprila odprtoto mesto ekonomia obeh semenišč, tudi to mi je bilo na izbiro; ekonomi so predvsem gospodarstveniki. Glede tega sem vedel le, da moraš poceni kupovati in draga prodati. Mogoče se je, v težnji, da me kot znanega simpatizerja OF spravi v škofijske urade, tudi potrudil in me odstranil iz bogoslovja na ljubo Santinu? Politika, diplomacija? Ne ena ne druga mi ni šla. Bil sem za preprostost in odkritost iz dni, ko sem se srečal z mladinskim gibanjem.

Navedene podrobnosti iz mojega stika z nadškofom Margottijem imajo namen, da pojasnijo glavno vprašanje: kakšno linijo, kakšen odnos je zavzel ta cerkveni knez po kapitulaciji Italije, ko nastaneta dve vladi. Italijo na jugu ima Badoglio, ki ga kontrolirajo zahodni zavezniki, na severu je Mussolini s svojo salojsko republiko, nad katero diktatorsko čuva nacistična Nemčija. Vatikan, to je važno, pa priznava le Badoglia. In še tretjo vladavino moram omeniti, »Adriatisches Küstenland« — Jadransko Primorsko z Ljubljansko pokrajino, Julijsko Benečijo in še z Videmsko pokrajino s svojim visokim komisarjem; v tej Mussolini nima nikake besede.

Sodim, da glede Margottija daje odgovor njegov »Bollettino ufficiale« (1943), toda bolj s tem, kar zamolči, kot pa s tem, kar pove. Zopet se gre diplomata. Decembrska dvojna številka² je kar jasna: »Žalostni dogodki«. V prejšnji je pisal: »V žalostni uri...« In še to je novo, da za italijanske vernike velja eno besedilo, medtem ko slovenske nagovarja popolnoma drugače (130—132). V italijanščini (prav tam, 126—129) rabi Margotti besedno igro »Eventi — Avvento« (dogodki — advent, priprava na božične praznike). Slovencem pove, da je »dosedenji molk« bil »molk previdnosti«. Pomiluje ubogo ljudstvo, prej, pod fašizmom pa je leta in leta poznal le »molk previdnosti« in ni bilo za to ljudstvo besedice pomilovanjal. V listu nato omeni tiste, »ki so zdoma, ki se borijo za stvari, ki ne morejo biti od Boga blagoslovljene... ki se ne bodo uresničile.« Jasno, gre za NOB. V nadaljnjem zahteva od duhovnikov, da postavijo proti »zmoti« resen poduk o socialnem vprašanju in o komunizmu; temu sledi vrsta naslovov papeških enciklik; našteva jih, a se ne vpraša, kje naj jih dobe, v slovenskem besedilu namreč.

Obsdoba partizanov, »tistih, ki so zdoma«, še zdaleč ne doseže tiste, ki

¹ Bollettino 49 (1943) St. 11—2.

jo je izrekel ljubljanski Rožman. Pa še to, goriški nadškof konča s pozivom, da je treba predvsem pokazati »dejavno ljubezen«.

Margotti ni bil zastonj diplomat, ko je pisal o »molku previdnosti«. Tudi decembridska številka še zamolčuje. Bolj se odpre v naslednji dvojni³⁶ z izrednim pastirskim listom (ponavadi se je bral vernikom v cerkvi namesto pridge). Pastirsko pismo je tokrat govorilo »o papežu«. Medtem ko italijanski verniki slišijo in berejo, da je papeževu srce »rimsko-italijansko srce«, ki »je zaskrbljeno za našo Italijo«, pove Slovencem, da jih ima papež »vedno v mislih«, da ve, »kaj se je dogajalo in se dogaja med vami«, saj poudari, da ga je on sam obveščal. Razpiše se, da papež »pozna vaša hrepenjenja, želje, upe, ve za grozote ... uboje, požare« itd. ter konča s pozivom, da naj ostanejo »vdani sveti stolici kot so vedno bili«.

Analiza obeh tekstov je jasna, a dodati je treba okvir: Italijani, za našo Italijo utripa rimsko-italijansko srce papeža... to pomeni, da Margotti gleda na jug, na Rim, na vlado Badoglia, ki jo priznava papež. Uboga slovenska raja dobi pa le poziv »ostanite zvesti sveti stolici« (svetemu sedežu, kot pišejo danes).

Še tretji zaključek dodajmo ob teh dveh. Stvarnost svoje nadškofije nadškof Margotti ni nikdar poznal, ne prej pod fašizmom ne sedaj. Vedel pa je, da je ljudstvo mimo njega, mimo papeža že leta bilo boj pod gesлом: Svobodo narodu! In slovenski goriški katoličani so v nasprotju s kranjskimi klerikalci in neklerikalci tudi vedeli, da jim rimski papež ni privoščil ne prej ne sedaj pravic, ki jim gredo. Kaj bi zopet omenjali konkordat in celo škofa kot sta bila Santin in Margotti, ki ju je Vatikan poslal?

Škofijski uradni list za leto 1944 je prinesel nadškofov dnevnik in to od novembra 1943 dalje. Tu zvemo, da je nadškof sprejel obisk »predstavnikov Jadranske Primorske«, prefekta Paceja (grofa avstrijske države, sicer pa furlanskega pokolenja), goriškega župana zdravnika Sussija (prej Sussicha, po rodu iz Dalmacije), ki ni bil izrazit fašist, saj je v letih 1944–45 imel v bolnici v ulici Brigata Pavia skrivne prostore, kjer je zdravil ranjene in bolne partizane. Tudi nemški svetovalec za goriško pokrajino Winkler je prišel. No, nikjer pa v dnevniku ni omenjeno, da bi bil nadškof obisk vrnil, kot je to delal pod fašistično vladavino. Zanj so to bili pač novi oblastniki okupatorske nemške oblasti. V prvi svetovni je stal proti njej kot oficir. Že prej sem omenil, da so bila preprosta župnišča odprtva vsem, po nekakšni stari praksi. Tem bolj je to veljajo za »škofijo«. Iz vesti, da je škof sprejel tega in onega, ne moremo deleti sklepov — s temi je bil, z onimi ne. Pišem to, ker vem, da so »beli« iz Ljubljane bili pridni obiskovalci goriškega nadškofa. Prav tako so nato prihajali »domobranici«, zlasti tisti, ki so obstali v Gorici. »Bollettino« ne omenja niti enega obiska le-teh.

Bialec, ki to bere in ni doživel tistega časa in ki zlasti ni poznal Gorice, se mora zavedati, da so goriški Italijani, zlasti avtohtoni in ne prišleki (bili so še kar močni), bili po večini antifašistično nastrojeni že prej. Nemški okupator je v Gorico poslal mnoge bivše Avstrijce, nekateri med njimi so bili zelo tihi, sami zase še prepričani katoličani. Margotti je pa bil in ostal italijanski patriot in prav zato ga tudi starejša filoavstrijska furlanska duhovščina ni mogla prenesti.

Tu sem spada tudi gledanje Italijanov-Goričanov na tako imenovane »slovenske domobrance«, ki jih je iz Ljubljane v Gorico in Trst poslal vsemogočni nemški gospodar. Goriški italijanski katoličani z duhovniki vred so nanje gledali pomilovalno. Prišleki-fašisti so pa v njih videli le »slave«, ki so »italianissimi«. Gorci nevarni, konkurente njihovim nanaglo zbranim črnim srajcam, ki so imeli

³⁶ Bollettino 50 (1944) 15–20.

še to veliko pomanjkljivost, da celo tisti med njimi, ki so imeli čine, niso znali nemški. Znani so bili celo ostri obračuni, do katerih je prišlo tu in tam. Nacistični gospodarji so dajali včasih prednost tem, drugič drugim, kot jim je pač bolje kazalo.³⁷

V rokah »slovenskega domobranstva« je bil celo slovenski »Goriški list«, ki je hotel biti »katoliški glas«, čeprav ni nosil v naslovu »katoliški«. Le težko bi verjel, da ga je nadškof bil vesel, saj je javno mnenje italijanskih šovinistov video v teh »slovenskih prišlekih« nevarne pretendente za slovensko Gorico proti italijanski Gorici.

Najvažnejši zaključek iz Margottijevega uradnega lista, če pogledamo vse številke od julija 1943 do februarja 1944 in še nadaljnje za vso dobo do 1945, je ta: Margotti nikjer ne omenja fašizma. Kako važno je, da je sam zapisal besedo o »previdnosti molka«. Ne omenja fašizma, ki je zlasti slovenskemu in hrvaškemu ljudstvu krtil vse pravice, mu vzel celo ime. Margotti o tem molči. Gre za »naravne pravice«, te je, kot piše kronist Mohorjeve, omenil Margotti v pismu prefektu za novo leto 1943. Javno pa nikjer. Zapisal sem že, da je prof. Juvančiču osebno omenil »giuste aspirazioni«. Margotti bi bil le moral vedeti, da so po katoliški etiki »naravne pravice« celo več kot po Kristusu razodete resnice, saj jih on priznava kot temelje svojih naukov. Katolicizem jih ne more ne zanikati ne spremeniti. Res pa je, da jih je vatikanska politika obšla, zamolčala, češ, tu gre za neko ljudstvo brez kulture, za drobce, ki so ob prihodu narodov padli čez naravne meje Italije; o tem so pisali že pobudniki italijanskega risorgimenta (npr. Valussi, Antonini idr.).

V času po letu 1943 je bilo že vsem očitno, da se ljudstvo enodušno dviga od Triglava do morja in tja čez Istro ter zahteva svoje pravice. Danes (1976) priznavajo že vsi pametni Italijani, da je »Juliska Benečija« — Primorska z Istro — imela svoj specifični znak močnega antifašizma. Isto velja za furlanski del dežele z drugačnimi poudarki, saj so mnogi »goriški Furlani« šli celo tako daleč, da so odklonili »italijansko odrešenje iz leta 1918« in so se izjavljali za novo Jugoslavijo.

Margotti diplomatsko molči. France Bevk mu je v »Partizanskem dnevniku«³⁸ oponesel predvsem fašizem in le uvodoma mu je očital, kar je sporočalo ljubljansko »Jutro« (22. 10. 1944), da je sprejel inšpektorja slovenskega domobranstva polkovnika Kokalja.

Margotti o vsem tem molčal, tudi v uradnem listu se temu izogne. Ponatisne le odgovor, ki ga je dal listu »Duhovni preporod«, ki je še vedno držal linijo dekana Novaka: braniti avtoritet papeža in škofov navzgor in navzdol; tem je bil Bevk zapis »oduren in surov napad na našega nadškofa«. List še doda: »Mi goriški duhovniki izjavljamo, da Bevk krši svobodo vere,« in nadalje piše, da je »članek pohujšljiv«, saj ima nadškof oblast in pravico do »osebne svobode«. Resnosti pač častiti niso poznali, pa tudi daru za razločevanje niso imeli. (Tomaž Akiinski, filozof Cerkve, je tolkokrat zapisal: distinguo — ločim).

Bevk mimogrede omenja, da je Margotti »žrtvam [požigalcev vasi] poslal nekaj podpore.« Tu je France Bevk zadel v živo, ko mu je očital fašizem in to, da je bil in je še na strani nasprotnikov slovenskega ljudstva. Glede Margottijeve »podpore« pa sodim, da me po toliko letih ne veže več beseda, ki sem jo dal še živemu gospodu, ki je pod Margottijem imel kar častno mesto, zato naj velja: nomina sunt odiosa, ne imenujem njegovega imena; le-ta mi je v pozmem poletju 1944 zaupal, da je bil na obisku pri Mussoliniju in da ga je prijazno sprejel.

³⁶ T. Ferenc, Kdo je razstrelil spomenik padlim v prvi svetovni vojni v Gorici? GorLtk 2 (1975) 143–154.

³⁷ Partizanski dnevnik 18. 11. 1944, št. 306.

Takoj se mi je poblismilo: ta sam po svoji iniciativi, pa še kar zaveden bivši avstrijski državljan, ki je bil kar velik občudovalec »presvitle habsburške hiše«, ni mogel priti do dučeja, ki ni več duče. Samo Margotti mu je mogel dati spremno pismo. Mogoče ga je celo on naprosil, saj je obiskovalec spadal v vrsto političnih naivcev, ki jih ima vsak čas. Pričoval napačno politiko do Slovencev; da ga je poslušal, bil sicer tisto ali pa je le nekaj priklimal. Seveda je ta častiti gospod v svoji otroški naivnosti bil mnenja, da je napravil ne vem kako dobro delo, opravil važno nalogo. Poslušal sem in molčal, saj mi je bil znan, da je rad temu in onemu kaj »zaupal«. Višek pa je bil na koncu, ko mi je v podkrepitev svojih razkritij še zaupljivo povedal, da mu je Mussolini izročil precejšnjo vsoto, podporo za uboge »žrtve vojne«.

Prepričan sem bil in sem, da je za vsem tem stal diplomatski nadškof Margotti. Je še verjel v vstajenje dučeja? Ali je kot njegov bivši občudovalec ostal, kar je bil, misleč, da mu mora izkazati še neko simpatijo? Občudovanje do padle veličine?

Tudi pri Margottiju gre za poteze »naivnosti«, če pomislimo, kaj je pisal svojim »slovenskim vernikom« o zvestobi do svetega sedeža. Pri vsej tej naivnosti moram pa le omeniti, da je leta 1944 nastopil za žrtve vojne, zlasti za obsojene, celo na smrt obsojene. Znan je primer, da so nacisti pomilostili na smrt obsojenega uslužbenca Katoliške knjigarne iz Podgore, za katerega je bilo znano, da je bil levicar že pred vojno. Sam sem pisemno posredoval pri njem za na smrt obsojenega brata znanega tigrovca, nato komunista Andreja Manfreda. K meni se je s tem v zvezi zatekla žena sodnika Vidmarja (bil je iz Idrije), ki je bila iz pred prvo svetovno vojno znane družine Fonove (gostilna na Solkanski cesti), in je prevajala Ivana Cankarja v italijanščino. Bila je močno prizadeta, smilila se ji je, kot meni, uboga stara mama obeh Manfredov. V naglici sem napisal nadškofu pismo, podčrtal, da gre za žrtve fašizma, ki je kriv, da je en sin umrl, drugi pa je obsojen na smrt. Že drugi dan po predavanju mi je nadškof telefoniral v bogoslovje in njegov glas je bil pristen: »Hvala Bogu, uspel sem. Pomilostili so ga. Pozdravite tudi v mojem imenu ubogo mater!« Prepričan sem, da je bil iskren.

S tem bi lahko to premišljevanje o Margottiju in NOB zaključil. Bralec bo priznal, če bo te vrste prebral, da je bil izgon nadškofa Margottija, zlasti še, ko sedaj vemo, kar je razkril škof Santin, a goriški kronist Mohorjeve zamolčal (namreč, da so vsi škofje odobravali oborožen nastop proti NOB, Santin pa ga v pismu prefektu celo spodbujal), nujen, upravljen in razumljiv.

Sam Margotti je v svojem uradnem listu³⁸ priznal, da ni doživel, »razen svojevrstne aretacije, nikakega nasilja«, da so »vojaki, straža, bili spoštljivi« in so mu »skušali izkazati vljudnost«. Vrnil se je, ko so zahodni zavezniki sprejeli oblast v coni A Goriške. Njegovi bližnji sodelavci, znani kot fašisti, pa so izginili (Butto, Agostini). Najbrž je bila prav slovenska skupina duhovnikov, ki so stali ob Novaku in Brumatu, tista, ki je precej odločala, da je Margotti, kljub svojemu vedenju pod fašizmom, mogel ostati; ta ga je tudi sprejela in pozdravila kot mučenika, ki so mu komunisti prizadeli veliko krivico. Da je Margottijev »izgon« bil ocenjen v Vatikanu njemu v dobro, je razumljivo. Za Italijanske prenapeteže je postal kar »krščanski mučenec«, narodni heroj, in ko so se začeli spopadi za določitev meje, je več ali manj ime Margotti za Italijo postalo znamenje, da se novi socialistični Jugoslaviji, ki je postavila svoje upravičene mejne zahteve, noben katoličan ne sme priključiti ali se zanjo izjaviti, saj gre za predstražo ateističnega komunizma, ki so ga papeške enciklike obsodile. To je bil pogled

tako imenovanega totalnega katolicizma, ki ga je zavrnil šele drugi vatikanski koncil.

VII. Epilog: Margotti, Santin, Vatikan

Če smo že omenili, kako se je Margotti vedel do stare Jugoslavije, naj končamo, kako se je obnašal nasproti novi. V septembru 1945 je jugoslovanska vlada postavila svoje zahteve glede Italije; za nas Goričane, Tržačane, Istrane je bilo vprašanje pravične meje naša življenska eksistence.

Goriški in tržaški škof (ta še bolj) sta sprejela kot bi bilo božje razodetje, pismo jugoslovenskih škofov iz jeseni 1945, v katerem so novi Jugoslaviji očitali vse možne krivice in zločine. Pri goriškem Margottiju je ležalo ob drugi literaturi v njegovi predsobi, kar se prej ni nikoli zgodilo. Pismo škofov sta sprejela z veseljem in odobravanjem Vatikan in katoliška Italija.

Leta 1930 so v Jugoslaviji proglašili 19. marec kot molitveni dan za brate, ki trpe pod Italijo. Pismo je podpisal zagrebški nadškof Bauer v imenu ostalih. In da ne govorimo o fašizmu, noben italijanski škof ga najbrž niti pozнал ni. Vemo, da je Vatikan precej ostro namignil Bauerju, naj se ne vtika v vprašanja, ki ne spadajo v njegovo pristojnost in ne zadevajo njegove škofije... Dodajmo, da je Bauer šel mimo politike in je namignil na preganjanje materinega jezika v cerkvi po fašizmu. Eno pismo jugoslovenskih škofov za Margottija torej ne velja, drugo pa, ki je bilo zelo, zelo politično in pristransko v svojem podajanju, saj ni moglo zanikati dejstva, da so bili škofje, ki so kot Rožman, pozivali katoličane na boj z orožjem proti lastnim bratom.

V Gorici je javno zaživila skupina Novak—Brumat, ki je pod uredništvom prvega izdajala svoj list »Slovenski Primorec«. Ta je sprejela pismo škofov iz Jugoslavije. Spomladi leta 1946 je prišla po sklepnu zunanjih ministrov v Londonu medzavezniška komisija, ki naj prouči etnični sestav Primorske (bila je torej študijska). Častiti gospodje Novakove skupine so tudi spadali med politike — naivce (večina je že mrtva), ali v novi kroniki Goriške Mohorjeve³⁹ piše še leta 1974, da je »medzavezniška komisija potegnila nove meje in s francosko črto prisodila Gorico Italiji«. Ne, ne, ne: meje je potegnila pariška konferenca, res na podlagi študijske komisije.

Takrat pa so menili, da gre za plebiscit in so se priglasili nadškofu ter z njegovim dovoljenjem šli pred komisijo in se izjavili za Jugoslavijo, ali za kraljevo, Mihajlovičovo Jugoslavijo. Seveda, da jih je bil nadškof vesel.

Kako vse drugače sta nastopila v Istri duhovnika Milanović in Jurca, eden Hrvat-Istran, drugi Slovenec, ki sta pozno v noč s statistikami dokazovala, kje in kod je naš živelj.⁴⁰

V Gorici smo pa že oktobra 1945, seveda, v »pohujšanje vseh katoličanov«, zame samo »ultra katoličanov«, nastopili trije duhovniki; ob podpisanim še Vinko Vodopivec, komponist, župnik v Kromberku, ter kanonik Ignac Valentincič. Za prve volitve v Sloveniji, Jugoslaviji, novembra 1945, smo poslali v Ljubljano apel: »Volite... za, da bomo mi rešeni italijanskega jarma.« Podpisali smo ga obenem s slovenskimi redkimi kulturniki kot dr. Tonklijem, dr. Frankom in drugimi. Nekaj podobnega so napravili v Ljubljani, le v širšem obsegu, goriški smo samo sledili tistim iz Ljubljane, med katerimi naj omenim pisatelja-duhovnika F. S. Finžgarja, dr. Fabijana, profesorja teološke fakultete, ker gre tu za vprašanje duhovštine. Ta goriški apel, podpisani 31. 10. 1945, so prinesli slovenski listi. Že 8. 11. 1945 je Margotti izrazil nad tem svoje obžalovanje, a samo pred sloven-

³⁸ ZbGMD 59.

³⁹ L. Jurca, Moja leta v Istri, Družina 21. 12. 1974, št. 49.

sko duhovščino Gorice. Nič kaj prav mu ni bilo, ko je duhovnike iz Vipavske (bili so pod cono B. pod jugoslovansko vojaško upravo) opravičil.

Teden dni nato sem mu odgovoril (15. 11. 1945), da ne gre za nikako politično izjavo, da gre za izjavo, ki sloni na naravnem pravu, ki ga je cerkev priznavala; da sem slovenskega pokolenja in se čutim vezanega na zemljo, ki jo naše ljudstvo poseda. Za naravno pravo, v dobrem smislu, je to povedal britanski človek: »Right or wrong, my country«. Biti z ljudstvom! Margottiju nisem navedel angleškega citata, niti ne Kristusa iz mojega razmišljanja »Kristus in Galilejci«.

Toda za Margottijem je bil Santin, ta me ni tožil na kongregacijo za semeniča kot slabega, nevrednega profesorja, pač pa na kongregaciji za izredne zadeve (takrat tako), to se pravi po moderno, na vatikansko zunanje ministrstvo, kjer je bil factotum tajnik Domenico Tardini. Slo je počas. Dne 29. decembra 1945 mi je nadškof dostavil prepis državnega tajništva (z datumom 8. decembra 1945, št. 8154/45), s katerim se škofje pozivajo, da me odpuste kot profesorja bogoslovja. Margottiju je bilo mučno, v spremnem pismu mi je namignil diplomatsko potezo, naj sam zaprosim za razrešitev.

Moj odgovor je bil: »Ne. Ponosem sem, če me odpuščate kot Slovenca, ki se je izjavil za edino stvarno Jugoslavijo.« In še sem omenil, da se smem izjaviti za Jugoslavijo, če se Santin izjavlja po radiu Trst (za novo leto 31. 12. 1945) za Italijo. Margottija je le prizadelo, kar v dveh dopisih me je pozival, da naj se zglasim pri njem, bil sem nekaj bolan. Šele 15. januarja 1946 sem šel in tedaj me je pozval, da naj se pritožim, in da me bo on podprt. Moj odgovor je bil: »Vesel sem, da niste vi tožnik; zvedel sem zadosti, Santin je tožnik.«

Isti dan sem spisal kratek rekurz in ga oddal nadškofu. V njem sem omenil tudi škofa Santina in zares dregnil v sršenovo gnezdo. Po praksi vatikanske linije je tožitelj dobil obtoženčeve zagovore. Potekal je kar hitro, že 23. januarja 1946 sem prek nadškofa Margottija dobil prepis Santinovega odgovora meni. Prav na koncu je bila celo pripomba, da se čudi »moji Intelligencl«, vedeti bi moral, da so že imeli pritožbe proti meni (šlo je za prej omenjene »letake«, »pisma« itd.). Bistvo odgovora pa je bilo prav po starem rimskem reku: Quod licet Jovi, non licet bovi. (To kar Jupiter sme, bik ne sme). Kako si upam jaz primerjati z njim, škofom, on je vendar blagoslavljal svojo škofijo, Italijo, »cioè lo Stato al quale apparteniamo«. Jaz pa nisem ljubil polemike, ta je na mestu v svetu abstraktnih načel, v svetu konkretnosti velja le mirna, razsodna diskusija. S Santinom ni bila mogoča niti ta. Mož se s svojo trditvijo, da »legalmente apparteniamo« (da legalno pripadamo Italiji), torej ni zavedal, da živi pod okupacijsko oblastjo zahodnih sil, da je zato italijanska oblast nad to zemljo sporna, v diskusiji. Kdo danes ne ve, da Italije ni samo blagoslavljal, temveč da je na vse strani pošiljal spomenice in pritožbe popolnoma politične vsebine. Ali naj omenim, da je zunanjji minister Sforza v kismu De Gasperiju sporočal 15. maja 1950: »Dobil sem noto Santina... dimentica persecuzioni dei fascisti contro gli slavi.« (Kratko sem mu odgovoril: moje argumente, zagovor, naj presoja višja instanca, vatikansko državno tajništvo.)

Za goriške in tržaške Slovence je vsaka legalnost Italije prenehala, ko so fašisti začeli svoj fizični in duhovni genocid. In sem mnenja, kakor so mislili večinoma vsi izobraženci na Primorskem, da je Mussolini s tem, da je napadel Jugoslavijo brez vojne napovedi, sam prelomil rapalsko pogodbo (s katero so bile priznane vzhodne meje Italije) in vse nadaljnje sporazume, tudi tistega iz leta 1942. Za nas je bilo že takrat stanje »ex lex«. Seveda je Churchill, ki je po letu 1943 v obrambo svojih imperialnih interesov potreboval oporo monarhije v Italiji, na široko lansiral »svojo« ugotovitev: vsega je kriv samo en človek — Mussolini.

Tako se je zgodilo, da so za mirovna pogajanja z Italijo bile priznane njene meje iz leta 1940, ko je ta stopila v vojno. Santin je le imel prav, na papirju, po diplomatskih špekulacijah, je Julijnska krajina bila še vedno mednarodnopravno pod Italijo.

Moja pritožba je bila v Vatikanu le delno sprejeta. Pismeno mi je nadškof posredoval odgovor (31. 1. 1946, SC degli A. A. E. E. SS prot. N 446/4679): »Ukrep proti I. Juvanciu bo možno spremeniti, če da primerno izjavo, ki zasluži glede »sentimenti ed i propositi espressi di esser giudicata soddisfacente«.

Razumljivo, za vsem je bil moj nastop proti pismu jugoslovanskih škofov in njihovim obtožbam proti NOB. Glede tega, naj dam »izjavo« o svojih »sentimenti« (pogledi) in »propositi« (sklepi) morajo biti zadovoljivi.

V marcu in aprilu sem z nadškofom izmenjal najmanj šest dopisov. Vztrajal sem, Jugoslavija je le ena, kot stvarnost, goriško in tržaško ljudstvo je zanko, jaz pa sem z ljudstvom. Kdo more katoličanu zaukazati, da verjame, kar pišejo jugoslovanski škofje, ko gre za konkretne razmere časa, o katerih je vsakdo zmotljiv; če jih ne more kritično prgledati, ni nihče dolžan, da jih sprejme, cerkvena avtoriteta tu sem ne seže.

Kakšno izjavo naj dajem? Tista temeljna: gre za pravico samoodločbe človeka, ki se čuti povezanega z ljudstvom, — ta mu je bila premalo. Premalo, ker je vedel, da bi moral zadovoljiti Santina in še papeško kurijo.

Šele maja (7. maja 1946) je tudi Santin, po Margottijevem sporočilu pristal, da se počaka odločitev sv. sedeža o počitnicah. Pa je zopet nadškof dodal, da bo uradnemu listu dal »un breve cennu« o moji suspenziji, to mi ni šlo v račun.

Od jeseni 1945 sem že delal pri komisiji, ki je zbirala material za diplomatsko borbo, ki se je pripravljala na mirovni konferenci. V zvezi s to nalogo sem prišel po svoji dolgi odsotnosti zopet v Ljubljano. Obiskal sem dr. Marijana Breclja, ki sem ga spoznal leta 1937 na obisku pri njegovem očetu, zdravniku dr. Antonu Breclju, ki je bil že leta 1912 zdravnik gojencev Alojzijeviča v Gorici. Samo mimogrede naj povem. Septembra 1943 sem s pokojnim inženirjem Rustjo imel v njegovi trgovinici »Vinoagaria« na Travniku v Gorici s starim dr. Brecljem dolg razgovor; bilo je nekaj tednov pred njegovo smrtjo. Skoraj gotovo je bil dr. Breclj pri dekanu Novaku, ki je bil njegov sodelavec pred prvo svetovno vojno v boju proti staremu dr. A. Gregorčiču. Če mi kdo hoče verjeti, naj mi verjame: stari dr. Breclj je bil do smrti za OF. Politikom-naivcem to ne bo šlo v račun. Bil pa je res kritičen, kljub svojim letom, do nekaterih potez slovenske NOB. Z Rustjem sva mu orisala položaj v Gorici in Trstu.

Dr. Marijan Breclj je menil, da bi bilo prav, da bi kot izvedenec, ki pozna iz lastnih izkušenj položaj Gorice, šel z našo delegacijo v Pariz. Sel sem, toda nisem prišel prav nič v poštev. Mirovna konferenca se ni brigala za fašizem, za preganjanje Slovencev in Hrvatov, ni se brigala za drugo kot za etnični položaj, za »etnično ravnotežje«. Stremela je za tem, da ostane neko sorazmerje med Slovenci, ki ostanejo pod Italijo, in Italijani, ki ostanejo pod Jugoslavijo. Šlo je prvenstveno za meje. Besedo so imeli Izvedenci, statistiki, zgodovinarji, geografi, gospodarstveniki in drugi.

Ko je Gorica ostala Italiji, sem vedel, da sem tam opravil. Treba je omeniti, da je zavladalo neko težko ozračje po odločitvi pariške konference, ki je bolj kot Trst prizadela deželo Goriško. Nad štiristo let je živila kar tesno povezana, sedaj pa je bila razrezana na dvoje, skoraj ves slovenski svet te dežele je ostal brez centra. Tudi italijanski Goričani so vedeli, zlasti avtohtonci, ki so zopet dobili svojo besedo iz starih dni, kaj bomo sami brez Slovencev. Imel sem kar precej znancev med njimi, saj moram reči, da sem se bal obsedjenosti šovinizma kot

najhujšega vrata. Za Margottija, prišleka, italijanskega patriota, sem pa seveda postal »politican«, nacionalist, ker sem le nastopil proti Italiji, kar mi je v svojem pismu 30. novembra 1946, sicer z lepimi besedami, predočil. Potožil pa mi je, da se z njim nisem posvetoval, da sem ga smatral za ignoranta. V tem je mož izpovedal nekaj nasprotnega od Santina, ki je okrutno oporekal moji inteligenči.

Res je. Nisem mogel smatrati, da bi mogel Margotti meni, Slovencem, sploh kaj svetovati, v nasprotju z Novakom in prijatelji. Ni poznal slovenske stvarnosti in vedel sem že leta, da je tudi Vatikan ne pozna v svoji praksi, čeprav bi moral vedeti za tisto prakrščansko zapoved, ki je prelomila zgodovinsko dobo nasproti Judom kot tudi nasproti ostalemu svetu, seveda tu mislim kulturni svet grško-latinske civilizacije. »Pojdite in učite vsa ljudstva«. Človeško gledano, je bila to največja megalomajha, ki je bila sploh kdaj izrečena. Na to je, vsaj kar zadeva »drugorodce« pod Italijo, vatikanska politika pozabila. V takšni liniji sta stala Santin in Margotti.

Zapustil sem tudi sam Gorico (Goriško), kot da grem v pregnanstvo. Prav trpljenje pod fašizmom mi je bila čudovita vez, ki je zdravo goriško duhovščino in preostale maloštevilne intelektualce povezala z ljudstvom.

Naj zaključim svoje pisanje z epizodo, ki nam govori o tem, kako je vatikanska politika znala skrbeti za tiste, ki so ji med vojno služili. Tudi v zadevi Eugena Dolmanna, ki je bil leta 1975 tolkokrat omenjen v časopisih kot glavna razbremenilna priča v tožbi Pacellijske nečakinje, ki je sodniško hotela oprati čast svojega strica Pija XII., proti ameriškemu zgodovinarju,¹² je leta 1948 odigral Margotti svojo vlogo diplomata in rešitelja.

Dollmann, zgodovinar, umetnostni zgodovinar, je zaradi poznavanja italijanskega sveta postal zaupnik samega Himmlera, bil je namreč njegov posrednik v Rimu zlasti v letih 1943–1945. Ta mož, ki je imel dobre stike z italijanskimi kardinali v Boloni, Firencah in Milenu ter je bil najbrž znan tudi v Vatikanu, je dostikrat posredoval pri generalu Kesselringu, tako da je slednji med drugim preprečil rušenja v Firencah.

No, Dollmann je sodeloval še pri kapitulaciji Nemcev v Italiji, spremjal je Wolfa, ki se je v imenu nemške vojaške komande pogajal z zaveznički pred podpisovanjem v Caserti. Sam ni hotel stopiti v angleško obveščevalno službo, zato je begal po Nemčiji, Avstriji in nazadnje spet po Italiji. In bil je tudi v Benetkah (Dollmann ne piše vseh podrobnosti v svoji duhoviti knjigi),¹³ kjer je na kolodvoru čakal svojega rešitelja. Ta naj bi bil duhoven, pa ti pride mlad smučar, pravi sončni deček (Sonny-boy), in vendar je ta mladi človek imel eno, čeprav edino »napako«: to ni bil »Sonny-boy«, pač pa osebni tajnik goriškega nadškofa, ki je Dollmannu najprej spravil v neki smučarski dom nad Milanom, nato (vse je bilo organizirano ob pomoči mlade italijanske partizanke) ilegalno čez mejo v Švico, kjer je začel življenje prostega človeka... Dollmann ima za nekatere osebnosti izmišljena imena, razumljivo. Margottijev tajnik Gabriele Saraceno, pa zveni kar preveč znano in kaže na pravo osebnost, ki je bila v resnici zelo blizu nadškofu Margottiju. Dollmann ga seveda prikaže brez strogo predpisanega talarja. Ta akcija je bila organizirana v širšem cerkvenem svetu in najbrž je nazadnje zajela mladega osebnega tajnika, ki je v tistem času, če sem bil prav obveščen, bil vpisan na katoliški univerzi v Milanu. Ne verjamem, da bi Saraceno napravil kaj takega na lastno roko. Dollmann je svoje usluge dobil poplačane že tedaj.

¹² Delo, 13. 12. 1975 (s. 25); Družina 14. 12. 1975, št. 48.

O Margottiju so prišli potem po letu 1947 glasovi, da je vsaj na štiri oči slovenskim duhovnikom, ki so ostali pod Gorico, priznal svoje napake. Uradno, t.j. javno jih ni priznal, čeprav moderni čas zahteva tu in tam od katoličanov, da bi morali javno priznati in obsoditi zlasti le preveč grobe pojave klerikalizma. Sodim, da je ta zahteva naravna, toda razumeti moramo, da je vsak moralni organizem kot tudi vsak posameznik tak, da kritike ne sprejme rad, kaj šele, da bi bil sposoben resnične samokritike. Veliko je že to, če se tiho, na zunaj mirno, spremeni z novim načinom življenja.

L'ARCIVESCOVO DI GORIZIA MARGOTTI E LA LOTTA DI LIBERAZIONE (Riassunto)

In base al materiale d'archivio ed alle testimonianze individuali l'autore esamina il rapporto dell'Arcivescovo Margotti verso la lotta di liberazione del popolo sloveno. L'arcidiocesi, di cui egli era stato titolare dal 1934 al 1951, era in prevalenza a popolazione slovena, popolazione che fin dal 1941 cominciava a rispondere all'appello alla lotta contro l'occupatore fascista e nazista.

Simpaticante della politica fascista e nazionalista convinto, egli approvava gli interventi armati dell'esercito italiano contro i partigiani. Quale arcivescovo, non comprendeva le necessità derivanti dai «diritti naturali» della popolazione slovena dell'arcidiocesi.

L'autore polemizza con gli storici che per solidarietà di classe cercano di giustificare la vita e l'operato del Margotti; tocca pure tutta una serie di problemi inerenti alla vita della minoranza slovena sotto il fascismo e concernenti la lotta armata della stessa (1941–1945). La trattazione del periodo postbellico ha invece carattere personale.

(Tradotto da S. Murovec)

DER ERZBISCHOF VON GÖRZ C. MARGOTTI UND DER BEFREUUNGSKAMPF (Zusammenfassung)

Auf Grund der Archivalien und verschiedener persönlichen Zeugenaussagen, der Autor verhandelt die Beziehungen des Erzbischofs von Görz, Carlo Margottis, zum Befreiungskampf des slowenischen Volkes (1941–1945). Die Bevölkerung des Erzbistums, wo Carlo Margotti tätig war, war vorwiegend slowenisch und begann sich schon im Jahre 1941 dem Befreiungskampf gegen den italienischen und später deutschen Okkupator anzuschliessen. Als italienischer Nationalist und Anhänger der faschistischen Politik bezeugte er sein Gunst den Feldzügen der italienischen Armee gegen die Partisanen. Der Erzbischof Margotti verstand nicht die von den »Naturrechten« der slowenischen Bevölkerung des Erzbistums herkommende Bedürfnisse. Der Autor polemisiert auch mit den Geschichtsschreibern, die der Standessolidarität wegen. Margottis Leben und Arbeit rechtfertigen. Er erörtert auch verschiedene, mit der slowenischen Minderheit und ihrer Widerstandsbewegung gegen den Faschismus in Italien in den Jahren 1941–1945 verbundene Probleme.

Die Behandlung der Zeit nach dem zweiten Weltkrieg hat aber einen ziemlich persönlichen Charakter.

(Überzeugt von A. Komavec)

Drago Pahor, načelnik Oddelka za etnografijo in zgodovino pri Narodni in študijski knjižnici, Trst

KDO JE IZDAL LUIGIJA FRAUSINA?

1. Gazzetta ufficiale (Uradni list italijanske republike) je v štev. 196 z dne 7. avgusta 1957 objavila na strani 2960 dekret, s katerim je bilo podeljeno najvišje vojaško odlikovanje zlata kolajna — Medaglia d'oro Luigiju Frausinu, antifašističnemu borcu in tajniku tržaške federacije Komunistične partije Italije. Frausin, ki je bil izkušen dolgoletni partijski aktivist, je bil tudi med osvobodilnim bojem na čelu komunističnega gibanja. Aretiran na koncu avgusta 1944, je bil neusmiljeno mučen, a je kljub trpljenju molčal in umrl kot junak.

Zasluženo najvišje odlikovanje je v imenovanem dekreту utemeljeno takole:

»Patriot zanesljive zvestobe, trdo preizkušen za svojo predanost Italiji in svobodi, se je takoj po premirju odlikoval v Trstu v organizirjanju odpora proti nemškemu osvajalcu. V nevarnih okoliščinah in izvajanju drznih akcij je nudil gotove dokaze hrabrosti. Padel je v nemške roke po slovanski ovadbi (poudaril D. P.), dolgo in barbarsko mučen, ni ničesar izdal o partizanski organizaciji. Ohranil je vedno plemenito in ponosno vedenje. Nacisti so ga odgnali iz zapora, ga ponovno trpinčili in umorili. Cona Trsta, september 1943 — september 1944.«

V knjigi »Le medaglie d'oro al V. M. 1942—1959«, Volume II, ki jo je izdal Gruppo Medaglie d'oro, je objavljena še podrobnejša utemeljitev za dodelitev zlate kolajne. O Luigiju Frausinu piše:

»Tesar v ladjedelnicah pri Sv. Roku in v Tržiču, se je kot mladenič posvetil političnemu življenju. Zaradi živahne razumnosti je bil pred izselitvijo leta 1924 tudi občinski svetovalec v Miljah. Ko se je vrnil v Italijo, je postal član notranjega centra Komunistične partije Italije. Aretiran leta 1932, je preživel dolga leta do julija 1943 v političnem zaporu ali konfinaciji. Tajnik tržaške federacije KPI je bil po dogodkih 8. septembra med člani CLN. Imenovan je bil za člena koordinacijskega odbora med slovenskimi in italijanskimi predstavniki. Ko so se nasprotja zaostriila, so ga slovenski eksponenti odbora (poudaril D. P.) denuncirali nemški SS, ki ga je aretirala. Utreli so ga 1. decembra 1944. Vojaško obveznost je izpolnil v avstroogrski vojski.«

2. Kako je moglo v utemeljitvi za dodelitev zlate kolajne Luigiju Frausinu priti do tako težke obtožbe proti funkcionarjem Osvobodilne fronte, ki so sodelovali v CLN v skupnem koordinacijskem odboru?

Predvsem ne pozabimo, da so se takratni povojni dogodki odvijali v ozračju trojne napetosti: najprej splošno vzdušje hladne vojne, sporno vprašanje Italijansko-jugoslovanske razmejitve in kasneje še ostrina kominformovskega spora.

Prvi, ki je izrekel sicer nejasno obtožbo o izdajstvu Frausina, je bil tajnik Krščanske demokracije Edoardo don Marzari, ko je 25. avgusta 1945 odpril sedež svoje stranke v Miljah. V svojem govoru se je spomnil Frausina z izrazi priznanja in občudovanja za njegovo delo in značaj. Po poročilu objavljenem v »La voce

libera« 29. avgusta 1945 je don Marzari omenil tudi »izdajstvo nekega separatista, ki je potisnil v kremlje nacifašističnih morilcev ubogega Frausina.«

Don Marzarijev govor je naletel na odmev v listu »Il Lavoratore« z dne 7. septembra 1945 v pismu tovarišev iz Milj. Ti pravijo: »Mi, ki smo bili prisotni, ugotavljamo, da je bilo v poročilu don Marzaria nekaj netočnosti in v razlagi mnogo napak. V prvi vrsti ugotavljamo, da je časopis (»La voce libera«) poročal, da je bil izdajalec Frausina neki separatist. Zlobnost namigovanja je očitna. Morda »Voce libera« ne ve ali je pozabil napisati, da je Frausina izdal nekdo, ki je hotel avtonomijo Trsta in Julijske krajine. Pa ne le to, temveč da ni isti iz naših krajev, ampak prihaja iz starih provinc Italije. **Bilo bi prav, da bi don Marzari na vsak način in enkrat za vselej zadevo pojasnil, da se ne ustvarajo napake in razlage v dobrì ali slabì verì.«**

Na ta jasen poziv ni don Marzari nikoli odgovoril, četudi so ga na raznih, takrat pogostih sestankih pozivali, da zadevo izdajstva Frausina pojasni. Imel je celo priliko, da v svojem članku v »La voce libera« od 28. februarja 1946, ko je polemiziral s stališči Frausina, reče besedo tudi o izdaji. Medtem, ko so zamančakali na pojasnila don Marzaria, so se govorice med ljudmi namerno usmerjale v iskanje ovaduha med Slovenci.

3. Sredi teh, nikdar točneje pojasnjene domnev in govoric, se je 22. marca 1946 odvijal pred izrednim porotnim sodiščem v Trstu proces proti Enzu Marsiu, ki je bil obtožen:

»a) prestopka, ki je predviden v členu 1., štev. 2, razгласa štev. 5 Zavezniške vojaške uprave za Julijsko krajino v skladu s členom 51 CPMG (Codice militare penale di guerra — vojni vojaški kazenski zakon), ker je v oktobru 1943 kot oficir partizanskega bataljona »Trieste« pripomogel k uspehu sovražnih vojaških operacij tako, da ni sporočil partizanski skupini v Buzetu ukaza o umiku in je predal sovražniku vojaške informacije ter tako povzročil poraz in uničenje partizanske skupine. Nadalje je v Trstu aprila ali maja 1944 kot provokator nastavil poveljnikom partizanske brigade »Trieste« past z namenom, da padejo v nemške roke. Nakana se je na srečo izjavilova;«

b) prestopka, ki je predviden v členu 1., štev. 2, razglasu štev. 5 Zavezniške vojaške uprave za Julijsko krajino v skladu s členom 54 CPMG, ker je po 8. septembru 1943 v Trstu in drugih krajih Julijske krajine kot oficir partizanske brigade »Trieste« sodeloval s sovražnikom ter vstopil v službo pri SS, kjer je bil podrejen zloglasnemu podčastniku Hüblerju, in v tej zvezi:

1.) ovadil Nemcem partizanske zaupnike, pripadnike GAP v Trstu in Ronkah;

2.) ovadil in pomagal pri aretaciji komunističnega predstavnika v Julijskem CLN Luigija Frausina, ki so ga nato Nemci skoro gotovo ustrelili ter je za njim izginila vsaka sled;

3.) ovadil SS-ovcem in pripomogel k aretacijama Gaspardis Viktorja in Gaspardis Mazzinija Garibaldija, ki sta bila deportirana v Nemčijo, kjer je prvo imenovani umrl v bolnišnici v bližini Münchna na Bavarskem.

Na vse te obtožbe pa je sodišče izreklo naslednjo razsodbo:

Sodišče, v skladu s členom 477 CPP (Codice di procedura penale — kazenski postopnik) proglaša Marsi Enza za krivega prestopka v členu 58 CMPG v skladu s členom 1., štev. 2 razгласa štev. 5 Zavezniške vojaške uprave zaradi dogodka, ki je zapisan v obtožnici pod točko b štev. 3, ter istočasno upoštevajoč olajšave, predvidene v členu 62 bis CP (Codice penale — Kazenski zakonik), in ga obsodil na deset let ječe, na trajno prepoved opravljanja javnih služb, na policijsko nadzorstvo za dobo ne krajšo od treh let in na poravnavo sodnih stroškov.

V skladu s členom 479 CPP (Kazenskega postopnika) ga oprošča obtožb, navedenih pod točko a in točko b štev. 1 in 2, zaradi pomanjkanja dokazov (poudaril D. P.).

Razglašeno in zapisano v javni razpravi 22. marca 1946.«

Oprostitev Marsija zaradi pomanjkanja dokazov za izdajo v škodo partizanskih borcev — levičarjev je prav značilna za ta čas. Marsi je bil aretiran 18. novembra 1945 in je bilo torej dovolj časa do procesa v marcu, da bi se v preiskavi zbrali dokazi in priče. Zakaj se ni to zgodilo, pove Marsi sam. Značilna je namreč izjava, ki jo je 12. novembra 1945 napisal dr. Giovanni de Manzini. Pojasniti moramo, da je bil dr. de Manzini 14. marca 1944 aretiran in interniran v Nemčijo. Njegovo sobo, ki jo je imel v podnjemu v Trstu, ulica Diaz 10/III, je zasedla SS za svoje potrebe. Najprej je tam stanoval neki kolaboracionist, ki se je kasneje pri esesovcih onemogočil in so ga odpravili, nato pa se je v jeseni 1944 vselil v sobo Enzo Marsi, poznan v tistem času z materinim nemškim priimkom (Steininger).

De Manzini nadaljuje svojo izpoved: »Gotovo je Marsi mislil, da bom zvedel resnico, zato je hotel prehiteti in pristopiti k meni zlepa. Marsi je prišel k meni sredi oktobra in se mi izpovedal, da je bil agent SS. Ob tej priliki je izjavil, da je škodil mnogim partizanom in da je več kot eden od teh umrl po njegovi krivdi. Prejemal je mesečno 15.000 lir plače. Bil je osebni prijatelj Hüblerja in Collottija in je še vedno fašističnih čustev. Sedaj se boji samo maščevanja OZNE, ne pa kazni angloameriške policije, ki bo končno potrebovala fašiste za pobijanje komunizma (poudaril D. P.). Takrat nisem ničesar podvzel, ker je bil Marsi pljan in sem menil, da pretirava. Kasneje sem spoznal Gaspardisa, govoril sem s Furlanijem, spraševal sem svojo hišno gospodinjo in sem se prepričal, da so bile obtožbe resnične.«

Drugo izjavo, ki jo je napisala Palma Pizzarelli 19. decembra 1945, je državno pravdništvo prejelo od 412. odseka zavezniške FSS (Vojške varnostne službe) 14. januarja 1946 in jo še isti dan predalo uradu javnega tožilca izrednega porotnega sodišča. Pizzarellova pravi: »...poznaš sem Marsija, ki je bil nastanjen v sobi v ulici Diaz štev. 10/III pri družini Millini, in vem, da je Marsi dobil sobo po posredovanju podoficirja Hüblerja, ker je bil v službi pri nemških SS na trgu Oberdan štev. 4, in da je Marsi sodeloval s podoficirjem Hüblerjem, ki mu je bilo poverjeno mučenje partizanov, ki jim je pripadal navidezno tudi Marsi; vem, da mu je bilo mogoče v tem položaju dobiti poročila o partizanskih premikih. O drugi aktivnosti Marsija na področju špiljonaže v korist Nemcov ne morem ničesar izjaviti.«

Omenjena Palma Pizzarelli, svakinja gospe Millini, ki je pričala tudi na procesu, je v preiskavi dopolnila svoje pravne informacije, ki so zabeležene v preiskovalnem zapisniku: »Ko se je Marsi vselil, se je predstavil z materinim priimkom Steininger in je sporočil, da ga pošilja Hübler. Večkrat je telefoniral na SS. Ti telefonski pogovori so bili pogosti, poprečno dvakrat tedensko, toda ne redno. Ko so Marsija pozivali k telefonu, so spraševali po Brunu ali po 'Il longo'.«

Giorgio Jaksetich, bivši politični komisar tržaške garibaldinske brigade, je preiskovalnemu sodniku izjavil: »31. avgusta 1944 smo dobili s kurirske postaje v Jamljah poročilo, ki ga je tja prinesel Enzo Marsi, poznan s partizanskim imenom Giulio. Iz poročila smo izvedeli o aretaciji Frausina in drugih. Poročal je tudi, da mu je uspelo rešiti del Frausinovega arhiva, med katerim je bil tudi dopis gapistov iz Furlanije, ki so prosili, da se jim pošljejo koordinate za odmet materiala Angloamerikanec. Vabil je tudi, naj bi nekdo od brigadnega poveljstva prišel v Trst v kavarno Adria v ul. XXX. oktobra in bi tam kot razpoznavni znak držal

odprt nemški časopis, ki ga je izdajala okupacijska oblast. Ob tej priliki je Giulio — Marsi tudi pripovedoval, da so ga Nemci aretirali, a da se je rešil z begom, med katerim je bil tudi ranjen. (Da je sporočil vest o Frausinovi aretaciji tržaški brigadi, je Marsi priznal na procesu). Vsebina Giuliovega poročila je vzbudila sum. Zato je poveljstvo brigade naročilo poveljstvu kurirske postaje v Jamljah, da Giulia v primeru, da se še pojavi, pospremijo do brigade; v primeru pa, da bi se temu upiral ali bi poizkušal zbežati, da ga ubijejo.«

Hotel sem primerjati časopisna poročila o poteku procesa proti Enzu Marsiju Giuliu. Toda ugotovil sem, da je takratni »Giornale alleato« šel mimo procesa molče, medtem ko se je več dni nadrobno razpisoval o procesu proti uredniku »Il Lavoratore«. Prav tako je »Glas zaveznikov« obšel Marsijev proces, a je 23. marca objavil kar štiri cele stolpce poročila o procesih proti uredniku »Il Lavoratore« in odgovornemu uredniku »Primorskega dnevnika«. Tudi »La Voce Libera«, ki je obširno poročala o procesu proti »Il Lavoratore«, je 22. marca sicer objavila pod naslovom »Un traditore alla sbarra« (Izdajalec na zatožni klopi) obtožnico proti Marsiju, a naslednji dan je umolknila. Zanje procesa ni bilo. Le »Il Lavoratore« je 23. marca objavil poročilo o procesu. Iz tega je razvidno, da se je Marsi zelo nespretno branil. Zanikal je, da bi povzročil aretacijo Frausina in obeh Gaspardisov ter tajil svoje stike s Hüblerjem. Obtožba naj bi bila le maščevanje zaradi njegovega razmerja z neko žensko, ki je bila ljubica drugega moškega.

Med pričami je bil zaslišan tudi Giorgio Jaksetich, ki ga je kot razbremenilno pričo predlagal Marsi sam. Jaksetich je potrdil, da je bil Marsi Enzo zvezni častnik med Tržaško garibaldinsko brigado in vojaškim poveljstvom v mestu, da pa je bil večkrat pozvan, da se vrne v brigado, sicer da ga bodo imeli za dezertonja.

Irma Gaspardis, žena republikanca Vittoria Gaspardisa, ki je umrl v internaciji v Buchenwaldu 14. maja 1945, in mati Mazzinija Garibaldija Gaspardisa je pričala, da je videla v uradu SS, kamor so jo poklicali, letak, ki ga je nekaj dni preje izročil njen mož Marsiju. Ob nekem slučajnem srečanju ji je Marsi iznenaden ob razjarjeni obtožbi, da je povzročil aretacijo moža in sina, to priznal. Milajši Gaspardis, ki se je vrnil iz internacije, pa je pričal, da mu je uspelo v zaporu SS prečitati ovadbo proti njemu in očetu, podpisano od Marsija, ki je bil nekaj dni prej pri njih doma in je poznal njihovo ilegalno delovanje.

Palma Pizzarelli je izpovedala, kar nam je že znano iz njene izjave in pričevanja pred preiskovalnim sodnikom. Pričala pa je še, da ji je Marsi sam povedal, da se je na cesti srečal s Frausinom, ki ga je takoj prijavil policiji, naslednji dan pa ga je šel v spremstvu agentov aretirat.

Javni tožilec je zahteval za Marsija dosmrtno ječo, medtem ko je branilec predlagal popolno oprostitev.

Obsdoba se je glasila, kot že rečeno, le na deset let zapora. Od teh desetih let je Marsi odsedel kaj malo. Na osnovi dekreta predsednika republike D P od 22. junija 1946 štev. 4, 1 in 2 zakonskega odloka D L od 18. januarja 1947 štev. 244, mu je bila priznana 13. decembra 1947 amnestija z izjavo rimskega prizivnega sodišča. Iz zapisov v tržaškem občinskem matičnem uradu je razvidno, da se je Enzo Marsi 19. junija 1948 izselil v Buenos Aires.

Proces je opustil osvetljitev vse Marsijeve preteklosti, ki bi nepristranski in temeljitejši preiskavi odprla pot do jasnejših zaključkov.

Enzo Marsich se je rodil v Kopru 19. septembra 1913 očetu Giovanniju, zdravniku in materi Alessandri Steininger. Petnajstleten se je preselil z družino leta 1927 v Milje, kjer je oče dve leti nato umrl. Še prej, 27. oktobra 1928, je z dekretom prefekture št. 11419/3228 izpremenil svoj priimek v Marsi. Enzo

Marsi se je preselil v Trst januarja 1933. Preživel je torej v Miljah pet let in pol, med svojim petnajstim in dvajsetim letom, to je v dobi, ko se v mladostniku razvija kritičnost in se usmerja njegovo mišljenje. V tem času je v Miljah sklenil s sovrstniki mnoga prijateljstva. Marsijevega blvanja v Miljah preiskovalni organi niso upoštevali. Tudi Marsijeva vojaška kariera bi utegnila kaj pojasniti. Rana na roki, ki naj bi jo dobil, ko je zbežal Nemcem na poti v Jamlje, je po vsej verjetnosti tista iz Libije, kjer je bil ranjen leta 1942. V Afriki je prejel od Rommila Hitlerjevo odlikovanje železnega križa.

Zadeva Enza Marsija-Giulia je šla v pozabo.

4. V vročih dneh kominformovskega spora pa se je lotil vprašanja izdajstva Frausina tržaški »Il Lavoratore«, ki je 14. novembra 1949 objavil na celih strani razburljivo dokumentacijo (impressionante documentazione) pod mastnimi naslovi »Kako so bili izročeni nacističnim rabljem najboljši italijanski in slovenski voditelji tržaškega ljudstva. Bili so nadležni Titovi kliki in nacistom, itd.« Ta »dokumentacija« je bila vsekakor dobro preračunana na trenutni propagandni učinek pri takrat tako razgretih glavah, medtem ko je danes, ko so dogodki in nadaljnji razvoj dokazali zgrešenost kominformovske politike, gotovo tudi samim avtorjem neprijeten spomin na njihovo takratno obnašanje. Kljub naslovu manjka v dolgi pisaniji vsaka karakteristika dokumenta. Del članka se sklicuje na pripovedovanje »starega antifašista«, »drugega tovariša« in »nekega tovariša«. Prav na pripovedovanje »nekega tovariša« se navezuje naslednja trditev: »Danes dobivajo te podrobnosti drug pomen, če pomislimo, da so bile v naši coni neposredne vezi med Titovo kliko in Gestapom« (poudaril D. P.). Tragični dogodki v osvobodilnem boju zahtevajo pač resnejše in odgovornejše pričevanje in dokumentacijo. Pretežni del strani časopisa zavzema »dokument« nekega špiona, ki naj bi prikazal izdajstvo Titove klike. Pri pozornem branju tega dolgega in delno konfuznega poročila pa ne najdeš nikjer besede, ki bi kazala na izdajstvo »Titovcev«. Sicer pa je tudi izvor tega »dokumenta« kaj pravljičen: v nemem razdejanem stanovanju v Barkovljah so neki razbit zabol postavili na neko dvorišče. Otroci so se igrali s papirjem, ki je bil v zaboju. Neki tovariš je iz radovednosti vzel mapo dokumentov, a ker ni razumel slovensko, so dokumenti šli iz roke v roko, dokler ni nekdo razumel, da gre za informacije tajnega agenta o likvidaciji internacionalističnih voditeljev tržaške partije. »Dokument« ne nosi nobenega datuma niti podpisa, niti kakega ilegalnega imena ali sigle, s katero so nacifašistični špioni gotovo označevali svoja poročila, da so svojim delodajalcem dokumentirali svoje delo, opravljeno za judeževe groše. Toda to »strašno pričevanje«, kot pravi »Delo«, ki je na celih strani objavilo 19. novembra 1949 prevod Lavoratorejevega pisanja, je zares obstajalo: to so bili »tipkani lističi« in »Delo« v uvodu k objavi pravi: »Dokument objavljamo brez vsakih jezikovnih sprememb, da ne bi izgubil na vrednosti.« Danes pa ne more raziskovalec zgodovine originala tega »dokumenta« nikjer najti.

Poizkušali smo ugotoviti, kje naj bi bilo »razdejano stanovanje«, kjer so našli objavljeno špionovo poročilo. V ulici Bonafata v Barkovljah sta bili dve taki mesti, ki bi utegnili priti v poštev. V arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani sta dve poročili obveščevalcev: eno od začetka septembra 1944, drugo od 1. novembra istega leta, ki javljata, da je bil v ulici Bonafata na štev. 3 ustanovljen urad, ki se bavi s protipartizansko špionajo. V isti ulici na štev. 19 pa sta stanovala kolaboracionista, obenem pa verjetno agenta Vauhnikove skupine angleške obveščevalne službe dr. Ernest Jazbec in Karel Živic, znan pod imenom prof. Žiberna. Po aretaciji obeh, ki sta končala svoje življenje v nemških taboriščih, je ostal za njima, shranjen v drvarnici, kovček listin, ki so jih potem, po izjavi stanodajalke Adele Martini, uporabili za »domače potrebe«. Gospa, ki ne razume

slovensko, se spominja samo nekega gesla o kralju ali smrti. Po vojni je prišlo v to hišo nekaj angleških civilistov v spremstvu ženske, ki je svoj čas sodelovala z Jazbecem in Živcem in so razkopavali po vrtu. Našli pa niso ničesar.

Branko Babič je s krajšim člankom »Zanimive zgodbe« v »Primorskem dnevniku« 16. novembra 1949 zavrnil Lavoratorejeve obtožbe. Naslednji dan je »Primorski dnevnik« objavil z naslovom »Storiente interessanti« isti članek v italijanskem prevodu.

»Il Lavoratore« je teden kasneje, 21. novembra 1949, objavil članek »Kdo je bil špion, ki je izročil Frausina in tovariše rablju?« V članku je viden umik od vsebine teden prej objavljenega članka, četudi se protititovska strupa ni mogel otrestiti. V članku priznava, da je v isti dobi padel v nacistične roke tudi okrožni odbor Zveze slovenske mladine po izdaji agenta SS Lea Harauerja. Padli so tudi tovariši okrožnega komiteta slovenske partije, »toda tu ne bi špion Harauer uspel, če ne bi imel stikov z njimi.« Nato se »Il Lavoratore« sprašuje: »Ma — chi è la spia?« In nato odgovarja: »Non ne conosciamo il nome ancora, ma ci si presenta tutto nella fisionomia del titoista 1949« (Toda — kdo je ovaduh? Ne poznamo muške imena, a predstavlja se v titovcu iz leta 1949).

5. Zanimivo je dolga pot do dekreta o podelitvi zlate kolajne Frausinu. Iz dokumentov, ki jih je proučil Giorgio Jaksetich v Deželnem inštitutu za zgodovino osvobodilnega gibanja v Trstu, izhaja, da je prvi predlog za podelitev odlikovanja predstavniku akcijske stranke v prvem tržaškem CLN, Gabrielu Foschiatiju, ki je bil aretiran že 20. decembra 1943, in Luigi Frausinu bil predložen že leta 1951; medtem ko je v spomenici, naslovljeni obrambnemu ministru, navedena celo letnica 1950.

Občinski svet v Miljah je leta 1952 soglasno sprejel resolucijo, s katero predлага komisiji za podeljevanje odlikovanj, da se Frausin odlikuje z zlatim kolajnem. Vendar je omenjena komisija 24. junija 1952 vprašala Ercola Miani za dodatno poročilo za Foschiatija in Frausinu, le z razliko, da je bila takrat zlati kolajna namenjena Foschiatiju, medtem ko je bila Frausinu predlagana le srebrna. Ponovno je komisija 12. februarja 1954 vprašala za drugo dopolnilno poročilo, tokrat le za Frausinovo srebrno kolajno. 25. marca istega leta so prof. Carlo Schiffrer, prof. Giani Stuparich, poslanec Giovanni Tanasco, odvetnik Emanuele Flora in Ercole Miani poslali predsedniku republike spomenico s prošnjo, da se zavzame za zadevo.

Končno je Miani prejel iz Rima zaupno poročilo z dne 3. februarja 1955, da je komisija odobrila Foschiatiju in Frausinu zlati kolajni. Informator pa je pripovedal, da se vest še ne objavi.

Tu postanemo pozorni na članka Giovannija Paladina in prof. Carla Schiffrera, ki sta bila objavljena v 7. (majskih) številki revije »Trieste« leta 1955. Prvi piše v članku »L'inizio della Porzus 'giuliana'« na straneh 21—2 o neuspešnem sodelovanju CLN z OF v koordinacijskem odboru, nato pravi: »Ker so esponenti slovenske OF dobili v CLN nepremostljivo oviro svojim ekspanzionističnim težnjam, so se nekaj dni kasneje odločili, da se znebjijo svojih italijanskih nasprotnikov iz koordinacijskega odbora in so jih ovadili SS-ovcem.« Ko je Paladin pisal ta članek, si očitno ni zastavil vprašanja, kako to, da so SS-ovci prijeli le Frausina, nikakor pa ne njega, pa don Marzarija, prof. Schiffrera ter drugih italijanskih članov tega odbora.

Očitno je, da je gradivo Paladinodega kakor tudi Schiffrerjevega članka in članka »La posizione di Luigi Frausin« Giuliana Gaete, objavljenega v isti številki revije »Trieste«, že prej služilo kot »dodatno poročilo«, ki so ga zahtevali iz Rima. Carlo Schiffrer v članku »La missione storica del CLN giuliano« (stran 13—5)

razlaga odnose med OF in CLN po kapitulaciji Italije: »Ko so slovanski nacional-komunisti naleteli na dvojno politično-vojaško zapreko svoji ekspanziji, Ozopovce in CLN z njegovimi prostovoljci za svobodo (Volontari della libertà), so z obema ovirama ravnali z enako taktiko, le da v časovno različnih dobeh. Ko jim je njihova taktika odpovedala, so se zatekli k zločinu. Nato Schiffrer obširno opisuje Frausina in njegova stališča ter sklepa: »Ko so ljubljanski nacionalkomunisti razumeli, kam meri politika razširjanja CLN-ovskih odborov, so našli način, da so Frausina spravili s poti s tem, da so ga pustili pasti v roke SS. Dejanski dokaz tega zločina še manjka,« pravi nato Schiffrer, »vendar je bil že od začetka utemeljen sum, skoraj gotovost v tem smislu.«

Ko je bil v uradnem listu objavljen dekret o podelitevi zlate kolajne Frausinu, sta bivši poveljnik korpusa prostovoljcev za svobodo podpolkovnik Antonio Fonda Savio ter bivši komandant divizije »Giustizia e libertà« Ercole Miani poslala komisiji v Rim pismo, v katerem pravita, »da se ne glede na dejstvo, da je izdaja Frausina, povzročena od slovenskih provokatorjev, potrjena v važni dokumentaciji, vendar smatra iz razumljivih razlogov umestno, da se formulacija »padel v nemške roke po slovenski izdaji« ne pojavi v uradnem dokumentu. Pisca predlagata, da se v prihodnjem uradnem listu objavi popravljen tekst s prvotno predlagano utemeljitvijo »izdan zaradi svojega patriotičnega delovanja padel v nemške roke«.

6. Ob ponavljajočem se zatrjevanju, da obstajajo važni dokumenti, z dokazi o slovenskem izdajstvu Frausina, se nikdar nihče ni spomnil, da bi bilo prav, ko bi te dokumente tudi objavili. Pač pa je imel Schiffrer, edini zgodovinar med vsemi pisci, svetel preblisk, zares samo preblisk, znanstvene objektivnosti, ko je zapisal, da trdnih dokazov o izdaji ni. Na drugi strani pa tudi nihče ni pomislil, da bi se le oprijel bolj gotovega izhodišča: konkretno obtožbe proti Enzu Marsiju-Giuliu. Menda res ni nihče verjel, da je Marsi izdal le oba Gaspardisa, ko mu je izredno porotno sodišče vendar dokazalo, da je sodeloval z SS-ovci. Stalni stiki s podoficirjem SS Hüblerjem bi kazali, da je bil Marsi zelo aktiven. V arhivih Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja v Furlaniji — Julijski krajini hrenijo neko drugo prijavo proti Marsiju. Obtožen je, da so po njegovi ovadbi 14. decembra 1944 aretirali Collottijevci in SS-ovci patriota rezervnega inženirskega majorja Gaspara Canzonierija. Canzonieri je že prej spoznal Giulia, ki ga je opisal, da je visok približno 1,80 m, plavolas, s šilastim nosom, suh. (Osebni opis je popolnoma odgovarjal Marsiju). Nosil je sivo-zelene oficijske hlače in jopič kaki barve kot kolonialni častniki. Canzonieri je uspelo s posredovanjem nekega jetniškega paznika sporočiti iz zapora Giulijevi ime in ime ženske, ki ga je seznanila z njim, in je priporočal, naj se pazijo teh dveh špijonov. Canzonieri je bil poslan v taborišče Dachau.

Toda kdo je izdal Frausina? Menim, da je Giorgio Jaksetich v svojem članku »Quel terribile 1944 a Trieste«, objavljenem na straneh 26—29 januarske številke tržaške revije »Confronto« (1975), prvi načel to vprašanje in v njem navedel neka dejstva, ki se usmerjajo na osredotočenje vseh sumov na Giulie-Marsija. Jaksetich opisuje široko ofenzivo nacifašističnih policijskih sil proti italijanskim komunističnim aktivistom in borcem. Tu našteva vrsto aretacij. Giulio Marassi iz Čampor je bil aretiran 21. avgusta 1944 (Giulio Marassich je bil sežgan v Rijarni 1. septembra). Isti ali naslednji dan je bil aretiran Frausinov nečak Giorgio Frausin-Ezio (umorjen neznano kdaj v Trstu); 22. avgusta sta bili aretirani še Giorgiova sestra Bruna in kurirka Norma Fumis. Tudi Giovanni Novel iz Čampor je bil aretiran isti dan (ubit v Trstu 1. septembra). Naslednji dan, 23. avgusta, so aretirali občinskega uradnika v Miljah Giuseppe Cosina (ki je bil poslan v taborišče Buchenwald, Halberstadt, od koder se ni več vrnil). 24. avgusta je bil aretiran ob 8.30 v

ulici Giulia Giuseppe Giovannini, ko je vozil manjši tovornjak živil in oblačil za partizane (Giovanninija so pokončali v Rijarni 1. septembra).

26. avgusta so v zgodnjih jutranjih urah vdrli policisti v stanovanje Vittoria Fonda-Marka in ga aretirali (umorili so ga v Rijarni 2. septembra). Istočasno so prijeli tudi Giovannija Demarchija, ki je spal v Fondovem stanovanju (umorjen, a dan smrti ni poznan). Po omenjenih aretacijah sta padla v zasedo še dva pri-padnika GAP Ezio Caris in Giovanni Cocco (Pri Carisu-Karižu — je naveden kot datum smrti dan aretacije, medtem ko je Cocco bil umorjen v Rijarni 1. septembra). 27. avgusta ob dveh po polnoči so nacifašisti vdrli v stanovanje Evarista Missigoja, ki so ga pri poskušu bega težko ranili (Missigoj je umrl 6. septembra). Jaksetich navaja, da je tiste dni padlo v nemške roke več mladincev, pripadnikov sabotažne skupine od Sv. Ivana, med njimi Stanko Gojča, ki ga Jaksetich poimensko omenja (Gojča je bil 1. septembra umorjen v Rijarni).

Naštrevam vse te aretacije, ker jih povezujem v enotno akcijo okupatorjev in kolaboracionističnih policij, ki je nato za nekaj dni zastala, da se je potem zopet obnovila z novo silo. Aretacija Luigija Frausina časovno sovpada.

O Frausinovi aretaciji poroča Jaksetich. Dne 24. avgusta je imel Luigi Frausin-Franz dogovorjen sestanek na koncu ulice Pindemonte nad Rotondo Bošketa z nekom, ki bi mu moral sporočiti vesti v aretaciji nečaka Ezia. Ob 14.20 se je Frausin razstal z Vitom (Luigi Fachin), s katerim je imel razgovor in sta se sporazumela, da se ob 14.40 zopet srečata skupno z Ugom (Vincenzo Gigante). O tem je poročal Vito dne 28. avgusta v pismu, naslovjenem političnemu komisarju tržaške brigade Adrianu (Giorgio Jaksetich). Piše mu: »On (Frausin) bi moral nujno govoriti z Ugom. Prišla sva na dogovorjeno mesto; Frausina ni bilo. O njem ne vemo ničesar. Ne vem, če je prost ali aretiran. Bojim se, da je tudi on padel v past.«

Kasneje je Gigante kurirki Violi (Ita Zocchi Pratolongo) povedal, da bi se moral Frausin srečati z nekom, ki je zbežal Nemcem s kamiona. Povedal ji je tudi ilegalno ime tistega človeka, vendar se ona spominja le, da se je njegovo ime pričenjalo s črko G (Giulio?). Na tem mestu opozarjam na izjave priče Jakseticha preiskovalnemu sodniku in priče Palme Pizzarello na Marsijevem procesu.

K vsebini Jaksetichevega članka pa dodajam, da je Marsi na procesu priznal, da se je srečal s Frausinom-Franzom. Jaksetich pa še zatrjuje, da je Marsi poznal Frausina. Frausin je Marsija predstavil Jaksetichu na neki tržaški ulici in tedaj so se dogovorili, da mu bo Marsi omogočil prehod iz mesta v partizane, kar se je tudi zgodilo 8. maja 1944 v Foljanu.

Sestra Giuseppa Giovanninija je povedala, da je njihov bratranec Marsi pogosto prihajal na njihov dom, večkrat je tu spal in se hranil in tudi perilo so mu prali. Marsi se je pri Giovanninijevih večkrat srečal z Giorgiom Frausinom in z Brunom Cossijem, ki sta oba postala žrtev Rijarne.

Nakazano je nekaj poti — ne vse, po katerih bi se objektivni zgodovinarji dokopali do spoznanja, kdo je izdal Luigija Frausina.

7. Gotovo so obstajale med slovenskimi in italijanskimi antifašisti globoke razlike v gledanju na povojno razmejitvev. Te razlike so povzročale tudi bolj ali manj umestne nesporazume, ki jih zgodovinopisje še vedno ni do kraja analiziralo in ovrednotilo. Absurdno, da ne rečem kaj več, pa bi bilo zatrjevati, da bi mogle te razlike privesti do ovadb pri okupatorjevih policijah, ki so z enako krutostjo vihtele svoj bič nad italijanskimi in slovenskimi borci.

Prav odnos slovenskih voditeljev v Trstu do italijanskih tovarišev dokazujeta dva dokumenta — zares dokumenta, ki sta ohranjena in tudi že objavljena.¹

¹ D. Pahor, Franc Segulin-Boro, svetal lik borca za svobodo, JKol (1975) 116.

Prvi dokument predstavljajo drobni lističi na tankem papirju, ki jih je pisal svojemu dekletu Majdi Franc Segulin-Boro in jih uspel pretihotapiti iz zapora. S težavo smo prebrali s svinčnikom in z drobno pisavo napisana sporočila. V pisemcu 20. decembra piše: »Včeraj so bili streljeni 12—9 moških, med njimi Ferucio² od italijanske organizacije in 3 ženske. Marino³ je še tu. Se vidiva vsak dan.« V drugem pretihotapljenem listu piše »obvesti naše naj sporočijo na Obl. Kom. za Hrvatsko Istro, Stipe, da so pri Marinotu našli sliko Stipeta in njegovega očeta. Sporoči kako je z ženo od M. Ga zanima.« V pismu, napisanem med božičem in novim letom, piše: »Z M. vsak dan se sprehajava skupaj in pretresava probleme, ki so ostali odprtji po najinem odhodu na 'počitnice'.«

V obširnem predlogu, ki ga sporoča Majdi, kako naj bi ga v SS-ovce preoblečeni partizani odvedli iz zapora navidezno na zaslišanje na sedež SS na Oberdanovem trgu, ne pozabi svojega italijanskega tovariša. Boro piše: »Sam to stvar treba premisliti in pripraviti popolnoma trezno. Bi se dalo napraviti za dva, to je za M., ki je zraven mene . . . Obširnemu Borovemu pismu z načrtom bega njega in Marina sledi drugo pismo, ki je očitno odgovor na Majdino pismo, v katerem mu po vsej verjetnosti sporoča že drugi načrt za rešitev, kar dajo slutiti njegove besede: »Jaz bom šel raje po tej poti kakor mi praviš. Vidim, da je bolje in se bom takoj znašel, ker mi je znano . . . Vendar tudi v tem pismu ne opušča povsem prvega predloga, kjer zopet podrobneje informira: »Pri tistem načrtu naj pazijo če bi se le dalo. Toda previdnost. Kdor gre, naj pazi, da ni drugih notri, ker se med seboj poznajo. Drugače je tu lahko, ker kdor gre na zaslišanje, ga samo zabeležijo in se ne zanimajo več zanj. Mnogi ostanejo tudi po 20 dni tam in šele potom pridejo nazaj. Torej to bi veljalo bolj za M., kakor za mene.« V Boru, ki je krčevito iskal vse možnosti rešitve, je stalno bila prisotna tudi misel na Marina. V sporočilu, ki ga je poslal med božičem in novim letom in v katerem sporoča, da se z M. vsak dan sprehajata skupaj, pravi: »Kako bi rad, da bi se tudi zanj pozanimali, da si reši vsaj življenje.«

Marino je odšel v internacijsko in si je življenje rešil. Boro pa je končal svoje mlado življenje v krematorijski peči Rižarne.

Naslednji dokument, ki je tudi ohranjen in objavljen,⁴ navajamo dobesedno. Pismo je napisal Franc Štoka (Rado-Silvano). Menim, da ne potrebuje nobenega komentarja.

Mestni odbor OF
za Trst

Trst, 4. decembra 1944

Pokrajinski Narodno Osvobodilni Odbor za
Slovensko Primorje.

Imeli smo priliko stopiti v zvezo s Princem Windischgraetzom kateri je izrazil željo da bi se sestal njegov administrativni poverenik z enim našim zastopnikom Pokrajinskega Foruma (po možnosti gozdarski izvedenec) s katerim bi on želel daljši razgovor.

Ni nam znano kakšni so odnošaji naših vasi napram temu zato podajamo stvar v vaše roke.

V kolikor zgleda iz razgovora s princem, je ta in vsa njegova družina proti hitlerjanstvu in proti domobransko razpoložena in čisto liberalnega mišljenja.

Zanima nas čimprej vedeti za vaše stališče napram gori omenjenem ker to nam služi za nadaljnje stike s tem.

² Alfredo Valdemarin.
³ Ermano Solieri-Marino.

Ob priliki vam poročamo da se je žena Windischgraetz nekako spontalno ponudila za posredovanje pri nekem SS-generalu za eventuelno rešitev nekaterih naših tovarišev in prav sedaj smo že vstopili v vez z njim da bi eventuelno podaljšala statu quo naših tovarišev Matevža,⁴ Maksima,⁵ Polonca,⁶ Marinota⁷ in Ugota,⁸ zadnja dva člana tukajšnjega Federala KPI. Bi se eventuelno dalo izmenjati gori navedene z drugimi ujetniki.

Obenem ta sama nas upraša nasvet in dovoljenje za neko dobrodelno akcijo namenjeno otrokom v Planini, kraj kjer je princova družina stalno stanovala, za Božič. Hotela bi nameček peljati nekaj živeža iz Furlanije tamkajšnjem otrokom in ubožnim družinam. Ker je stvar lokalnega značaja tamkajšnje organizacije in ker to ne spada v naš delokrog, smo mi zaenkrat izdali le propustnico za prevoz.

Omenjemo še po izjavi Windischgrätz da on dokončuje v Slovenski Bistrici neko tovarno ki bi izdelovala umeten les (zmleta zmes lesa ki bi pod tiskalnico in raznimi tehničnimi sredstvi se spremenila v les). Uprša nas kakšno je naše stališče napram tej njegovih iniciativ, ako mu sploh dovolimo da to dogradi in ako mu bi dovolili posizkušnjo te tovarne eventuelno pred osvoboditvijo.

Prosimo čimprej odgovora in eventuelnih navodil za rešitev gori navedenih uprašanj, ako je mogoče kaj napraviti.

Smrt fašizmu — svoboda narodu!

Za Mestni Odbor OF
za Trst:
Rado — Silvano I. r.

CHI È IL TRADITORE DI LUIGI FRAUSIN? (Riassunto)

Luigi Frausin, dirigente del PCI a Trieste è caduto durante l'occupazione germanica nelle mani delle SS ed è stato ucciso. Fu decorato con la medaglia d'oro con motivazione in cui si assertisce direttamente che fu delato dagli Slavi.

Già nel 1945 circolò la voce sulla delazione, però senza un'accusa precisa. Nel 1946 la corte d'assise streordinaria giudicò Enzo Mersi-Giulio per la delazione di vari antifascisti tra cui anche Frausin. Mentre fu condannato per le altre delazioni, fu assolto per mancanza di prove per quanto riguardava la delazione di Frausin.

L'accusa di delazione da parte degli Sloveni apparve, priva di prove, nel 1949 tra gli attacchi e le accuse mosse nello scontro tra l'Informbiro e il partito comunista jugoslavo.

Negli anni seguenti fu presentata la proposta per la decorazione di Frausin. Durante il procedimento, che durò più anni, la rivista Trieste ha pubblicato alcuni articoli che indicarono come delatori di Frausin i rappresentanti dell'Osvobodilna fronta (Fronte di liberazione sloveno), che collaborarono con il Comitato di liberazione nazionale nel comune comitato di coordinamento. Prove concrete per tale accusa non furono presentate nemmeno in quella occasione.

Varì fatti, resi noti solo successivamente, e in particolare le conclusioni di Giorgio Jaksetich nella rivista Confronto hanno creato la possibilità di constatare definitivamente chi ha delato Frausin ai tedeschi.

L'assurdità dell'accusa nei confronti degli attivisti sloveni è dimostrata da due documenti che provano l'atteggiamento cameratesco degli antifascisti sloveni nei confronti dei compagni di lotte italiani.

(Tradotto da Samo Pahor)

⁴ Anton Velušček-Matevž.
⁵ Franc Segulin (poleg ilegalnega imena Boro je uporabljal tudi ime Maksim).
⁶ Marta Pejhan-Polonca.
⁷ Vincenzo Gigante-Ugo.

dr. Ksenija Rozman, znanstveni sodelavec, Narodna galerija, Ljubljana

SLIKAR DOMENICO CONTI BAZZANI

O slikarju Domenicu Conti Bazzaniju ne vemo mnogo. Njegovo ime je le nekajkrat zapisano v arhivskih virih,¹ v stari in novejši literaturi.² Ob retrospektivni razstavi del slikarja Jožefa Tominca (Gorica 1790 — Gradišče nad Prvačino 1866) leta 1966 v Gorici in 1967 v Ljubljani je bilo njegovo ime znova omenjeno,³ vendar v popačeni obliki kot »abbate conte Dazzani«. Tako ga je sporočal hrvaški zgodovinar Ivan Kukuljević-Sakcinski in tako so ga za njim ponovili. Kukuljević je namreč omenil, da je bil Tominčev učitelj na Accademii di San Luca v Rimu.⁴ To je tudi vzrok, da smo žeeli nekoliko nadrobneje zbrati podatke o življenju in delu enega Tominčevih učiteljev.

Slikar DOMENICO CONTI BAZZANI⁵ je bil rojen 1732 (ok. 1742?) v Mantovi.⁶ Umrl je 19. februarja 1818 v Rimu. Zdi se, da je bil posvojeni sin znanega mantovskega baročnega slikarja Giuseppea Bazzanija (1690—1769). Kot očetovo ime je dvakrat zapisano ime Giuseppe.⁷ Ali je imel prav Heinrich Füssli, ko je mislil, da je bil sin slikarja Giuseppea Bazzanija, ne vemo, vsekakor pa je bil njegov učenec. Studiral je na slikarski akademiji v Mantovi. Dne 16. junija 1765 je prejel srebrno medaljo, 15. junija 1766 pa zlato medaljo za »Akt«. Leta 1769 je naslikal »Scipiona Africana v cvetu mladosti in na vrhu slave zaradi zmag v Hispaniji, ko Alucionu velikodušno izroča lepo ujetno princeso, s katerim je bila zaročena«. Tega leta naj bi naslikal še dve deli. Zaradi »risbe, točne upodobitve človeških čustev, zaradi natančnega in posrečenega soglasja celote« (P. Coddé) je prejel izjemno nagrado — dve zlati medalji. Risbe vseh tekmovalcev so poslali avstrijskemu ministru in mecenu grofu Firmianu, ki je akademiji sporočil svoje zadovoljstvo, najbolj pa glede del slikarja Conti Bazzanija.

Akademija v Mantovi mu je 1769 podelila naslov »maestro«, vendar ga je odklonil. Na akademiji v Mantovi je vodil t.i. »Scuola del Nudo«, oddelek, kjer so risali akte in risbe po mavčnih odlitkih. Pozneje se je preselil v Rim. Contijeva dela in slava so menda postala znana papežu, ki mu je 1770 dodelil štipendijo. Mnogokrat ga je tudi odlikoval s posebnimi častmi.

V »Memorie per le Belle Arti« je 1775 imenovan abate in profesor, po letu 1806 je imenovan »assessore attuale per la pittura«, 1816 pa »pittore assessore

¹ Glej seznam virov.

² Glej seznam bibliografije.

³ G. Coronini, Note biografiche, Mostra di Giuseppe Tominc, Gorizia 1966 (uvod Antonio Morassi, katalog Guglielmo Coronini), 33—4 [razst. kat.]; F. Stelè, Slikar Jožef Tominc, Jožef Tominc, Ljubljana 1957, 12 [razst. kat.] in G. Coronini, Živiljenjepisni podatki, ib., (29).

⁴ Viri 7, 69; Bibliografija 13.

⁵ Prilimek in ime sta v starih virih in literaturi imenovana: Domenico (Domenico Maria) Conti Bazzani (Bazzano, Bozani, Bazzani—Conti, Conti Domenico Maria, Abate Conti, Abate Conti Mantovano).

⁶ Leta 1732 je kot leta rojstva omenjeno le v Mantova. Le Arti ... (Bibliografija 15), 615. Drugod je rojstna letnica največkrat izpuščena. Ob smrti 1818 je zapisano, da je bil star okoli 76 let. Glede na to bi bil rojen okoli 1742, na kar je opomnil že Nicola Ivanoff (Bibliografija 12, 33).

⁷ Viri 3; Viri 6.

delle pitture alle Antichità di Roma«. Rimski časnik »Cracas« 1817 s hvalo omenja goriškega slikarja Jožefa Tominca, ki naj bi sedem let obiskoval šolo Conti Bazzanija, kamor ga je napotila nadvojvodinja Marianna Avstrijska. O tem je vedel povedati tudi Kukuljević. O Domenicu Conti Bazzaniju kot profesorju slikarstva v Rimu priča tudi pismo Tominčevega očeta Giovannija avstrijskemu cesarju Francu I. — Kukuljević je trdil, da se je Tominc učil v Rimu na Accademii di S. Luca pri »abate conte Dazzani«. Pri tem je primek Conti spremenil v plemiški naslov (conte) in drugi del priimka — Bazzani — zapisal v obliki Dazzani.

Conti Bazzani je živel v Rimu od leta 1770 naprej. Med leti 1779—1785 je stanoval v Via Condotti s kiparjem Giuseppom Sintermanom, med leti 1808—1811 v Via de due Macelli št. 70, oziroma 71 skupaj s slikarjem Giov. Ant. Pas(s)inatijem (z Vicenze, 1812—1818 na Piazza di Poli, Palazzo Conti št. 91 še vedno s Passinatijem. Od leta 1810 do Conti Bazzanijeve smrti 1818 je pri njem stanoval tudi goriški slikar Jožef Tominc.

Leta 1810 je omenjeno, da zaradi starosti sedemdesetih let ni mogel več opravljati ogledov in dajati ocen in mnenj o starih in novih slikah, ki so jih želeli odpeljati iz Rima. Te dolžnosti bržkone ni bil razrešen, ker je vse do leta 1817 podpisoval izvozna dovoljenja. Pri tem delu mu je pomagal — vsaj leta dni pred smrtno — njegov sostanovalec Giovanni Antonio Passinati.

Dela slikarja Conti Bazzanija

Domenico Conti Bazzani naj bi pred prihodom v Rim (pred 1770) naslikal razna dela v Lombardiji. V Mantovi naj bi naslikal nekaj del za kraljevo palačo, za mantovsko cerkev S. Zenone pa šest slik: štiri z zgodbami iz Novega testamonta in dve sliki s čudeži sv. Zenona. Naslikal naj bi tudi »Jezusa Nazareškega« in slikario za kapelo družine Cevriani v katedrali v Mantovi. — Nit eno naštetih del ni ohranjeno.

V Amsterdamu je leta 1768 izšla knjiga »Theophili Folengi vulgo Merlini Cocai opus Macaronicum« in sicer v založbi Giuseppe Braglia. Ob notranji napisni strani je reproduciran portret »Theophilus Folenga« s pripisom na lev strani spodaj: »Dom. Maria Conti delin.« Grafiko je vrezal Dom. Cagnoni (sl. 1). Conti Bazzani je Folenga upodobil, kot pove napis v sredini lista, po stari sliki iz zbirke Mantovanca Marchiona Carla Capilupa. Grafični list hrani Castello Sforzesco, Raccolta delle Stampe Achille Bertarelli v Milanu.⁸ Ista zbirka hrani še grafični list Conti Bazzanija »Grof abate Giuseppe Pellegrini Veronese«, ki ga je 1794 v Milanu vrezal Giuseppe Longhi (sl. 2). V Castello Sforzesco je tudi Conti Bazzanijeva grafika »Maria Anna Gualtieri«, ki jo je 1797 vrezal Francesco Rosaspina⁹ (sl. 3). Nicola Ivanoff je Conti Bazzaniju z vprašajem pripisal portret »Giuseppe Bazzaniani« iz leta 1767, ki je nekoč veljal za Bazzanijev avtoportret. Portret je bil 1933 razstavljen v Palazzo Ducale v Mantovi. Danes je znan le po fotografiji, ki jo hrani Kunsthistorisches Institut v Firencah, oziroma po reprodukciji v razstavnem katalogu Bazzanijevih del, izdanem 1950 v Mantovi. Portret je nastal 1767, ko je bil Giuseppe Bazzani izvoljen za direktorja akademije v Mantovi.

Leta 1785 je omenjena slika »Marije Magdalene«. Naslikana je bila v enkaustični tehniki.¹⁰ Časnik »Memorie per le Belle Arti« opisuje še dve enkaustični slike: »Speci Amor« in »Glava« (v naravnih velikostih).¹¹ Zlasti slika spečega

⁸ Jedkanica, 24,6 x 17,5 cm, sign. I. sp.: Dom. Maria Conti delin, d. sp.: Dom. Cagnoni sculp. Brixiae, v sredini napis: Ex Archetypo desumpto ex Pinacotheca Marchionis Caroli Capilupi Mantuae.

⁹ 16 x 23,3 cm, sign. I. sp.: Domenico Conti dip., d. sp.: 1794 Giuseppe Longhi inc. Milano.

¹⁰ Jedkanica, 14,5 x 21 cm, sign. I. sp.: D. Conti pix., d. sp.: F. Rosaspina sc.

¹¹ Bibliografija 2, Agosto 1785, 126.

¹² Bibliografija 2, (1786), 135.

Domenico Conti Bazzani: Theophil Folengo, pred 1768, grafiko vrezal Dom. Cagnoni, Castello Sforzesco, Raccolta delle Stampe Achille Bertarelli, Milano. — Foto: Archivio Fotografico dei Civici Musei, Castello Sforzesco, Milano

Amorja naj bi pričala o slikarjevi spretnosti v upodabljanju golote. Golo telo je naslikal zelo plastično in pri tem ni uporabil poudarjenih senc. »Spečl Amor« je bil upodobljen pred votljino, obrasio z bršljanom in drugim zelenjem. Spal je na travi in na rožah, ob šumenuju bistrega studenca, ki je pritekal iz votline. Z desno roko si je opiral glavo. Levica je bila naslikana sproščeno in menda v imenitni skrajšavi. Zdele se je, kot bi med srečnim spanjem resnično dihal.¹³ — Gandellini omenja,¹⁴ da je po Annibalu Carracciju narisal in vrezal »Sv. Petra, ki joka, ko je zaslišal petelinje petje«. — Nicola Ivanoff misli,¹⁵ da je Conti Bazzaniljevo delo morda tudi nek »Portret papeža«.

13 Ibidem.

— 10 —
14 Bibliografija 5.

15 Bibliografija 12. 27

Conti Bazzanijevo slikarstvo opisujejo že njegovi sodobniki. Imenovali so ga spretnega historičnega slikarja, portretista, eksperimentatorja z barvami, mešanimi z voskom in gumo, slikarja oljnih slik, temper, fresk in grafik. V povezavi s slikarjem Luigijem Campovecchijem so omenjali, da preskušata enkaustično tehniko.¹⁶ Pisali so tudi, da je bilo Conti Bazzanijevo slikarstvo zaznamovano z nežnim koloritom in s popolnim obvladanjem risbe.¹⁷ Grafike iz zbirke v Castello Sforzesco (sl. 1—3) pričajo o spretnem portretistu, ki ustvarja še v znamenju poznobaročnih drž, modelacij figur in slikovitosti s podliski svetlobe in sence na tkaninah, obrazih in laseh. Zlasti v gracioznih držah in v modelacijah figur je

Domenico Conti Bazzani: Conte Abate Giuseppe Pellegrini, grafiko vrezal Giuseppe Longhi, 1794, Castello Sforzesco, Raccolta delle Stampe Achille Bertarelli, Milano. — Foto: Archivio Fotografico del Civici Musei, Castello Sforzesco, Milano

¹⁰ Enkastika je bila antična slikarska tehnika, ki jo natančno omenja Plinij starejši. V srednjem veku je bila pozabljena. Po odkritju fresk v Pompejih in Herculaneu so to tehniko v drugi polovici 18. stolnata že leli spet obuditi. Tipično je, da so se zanj zanimali v času neoklasicizma, vendar do želenih rezultatov niso prišli.

Domenico Conti Bazzani: Anna Maria Gualtheri, grafiko vrezal F. Rosaspina. Castello Sforzesco, Raccolta delle Stampe Achille Bertarelli, Milano. — Foto: Archivio Fotografico dei Civici Musei, Castello Sforzesco, Milano

zaznaven delež rokokojskega slikarstva. Kazno je, da je bil Conti Bazzani v času bivanja v Mantovi pod vplivom svojega učitelja, baročnega slikarja Giuseppea Bazzanija. Kot ve povedati stara literatura, naj bi bil Bazzanijev najljubši učenec.²⁰ Ob prihodu v Rim naj bi zašel na pota enega vodilnih slikarjev rimskega kroga, Pompea Batonija.²¹ Po opisu slike »Speči Amore« slutimo, da je kljub kar poetično opisani krajini, ki bi mogla biti še del baročnega vzdušja narave, posebej poudarjeno plastično naslikano Amorjevo telo brez močnih senc in z natančno, ostro risbo. Vse to je poudarjal in uvajal čas neoklasicizma. Tudi Conti Bazzanijeva zagnanost in poskušanje, da bi znova odkril staro antično slikarsko

²⁰ Bibliografija 10; Bibliografija 12, (42).

²¹ Bibliografija 12, 25.

tehniko — enkaustiko — kaže na rimski neoklasicistični slikarski krog. Vemo namreč, da so se v tej tehniki poskušali tudi Christoph Unterberger, Angelika Kauffmann, Felice Gianni in drugi.²² Prav Conti Bazzanija pa skupaj s Campovecchijem časté kot enega prvih, ki so začeli eksperimentirati v enkaustični tehniki. Conti Bazzaniju naj bi se posrečilo naslikati večje delo, menda v naravni velikosti, kar je bila redkost.

V kolikšni meri je Conti Bazzanijevo slikarstvo vplivalo na mladega Tominca, ne vemo. Le stara poročila povedo,²³ da se je Tominc v Rimu šolal pri njem, da ga je tja napotila nadvojvodinja Marianna Avstrijska in da mu je dala na pot pismo, ki naj bi ga osebno predal papežu.²⁴ O Conti Bazzanijevi povezanosti s papeškim dvorom vedo povedati razni avtorji,²⁵ o starih Marianne Avstrijske s Pijem VII. pa pričajo še neobjavljeni in neobdelani arhivski viri.²⁶

VIRI

- 1 Status animarum, S. Lorenzo in Lucina, A. 1779, p. 15, A. 1780, p. 19 a, A. 1781, p. 18, A. 1782, p. 16, A. 1783 (in 1785), p. (18 a); Stato delle Anime, S. Andrea delle Fratte, A. 1808 (brez pag.), Via de due Macelli No. 70, A. 1809, A. 1810, Via de due Macelli 71, A. 1811, Via de due Macelli 71, — Archivio del Vicariato, Rim.
- 2 Certe del Camerale II, Antichità e Belle Arti, bueta 10, fasc. 257, Antichità e Belle Arti, Personale, 12, Gen. 1810, — Archivio di Stato di Roma.
- 3 Status animarum, S. M. In Via, Piazza di Poli, Palazzo Conti No. 91, A. 1812—1817, Archivio del Vicariato, Rim.
- 4 Plomo Janeza Tominca (Giovanni Tominc) avstrijskega cesarju Francu I., dat. Gorizia 3. Dic. 1814, — St. K. Rom. 10 a, Varia 1814—1815, pp. 254, 254 v, 255 v, 250, 261, — Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj.
- 5 Camerlengato, parte I, titolo IV, Antichità e Belle Arti, busta 37, fascicolo 19, pp. 165, 168, 174, 179, 188, 193—4, 198, 201—2, 204, 206—7, 209, 215—8, 218—228, 230, 257—8, 268—299, — Archivio di Stato di Roma.
- 6 Liber Mortuorum a Mense Martii 1812 die 19th, usque ad 13 xbris 1824, 19. Feb. 1818. S. M. In Via, — Archivio del Vicariato, Rim.
- 7 Ivan Kukuljević-Sakcinski, Zapisnik IV (pred 1839), 69—76, Sign. XV. 23, D. VIII. 2 [rokopis]. — Arhiv JAZU, Zagreb.

BIBLIOGRAFIJA

- 1 Theophilus Folengi vulgo Merlini Cocai opus Macaronicum notis illustratum etc., I, Amstelodami 1768, Sumptibus Josephi Braglia typographi mantuanii ad signum Vigili (Dom. Maria Conti: Portret Folenga).
- 2 Memorie per le Belle Arti, I, Roma 1785, 124—128; idem, II, 1788, 134—5, 257.
- 3 (H. H. Füssli), Künstlerlexicon, 2, Zürich 1806, 48.
- 4 Catalogo degli artisti stabiliti o attualmente dimoranti in Roma, disposti per ordine di alfabeto. Memorie Encyclopediche Romane sulle Belle Arti, Antichità etc., IV, Roma s. a. (post 1806), 142.
- 5 G. G. Gandellini, Notizie istoriche degli intagliatori, I, Siena 1808, 253.
- 6 Cracca, Diario di Roma, 18. Genn. 1817, 3.
- 7 P. Zani, Encyclopédia metódica critico — ragionata delle belle arti, I, vol. III, Parma 1820, 143.
- 8 P. Coddé, Memorie biografiche poste in forma di dizionario dei pittori scultori architetti ed incisori mantovani per la più parte finora aconosciuti, Mantova 1837, 48—50.
- 9 C. Le Blanc, Manuel de l'amateur d'estampes, II, Paris 1850, 568.
- 10 C. D'Arco, Delle Arti e degli artefici di Mantova. Notizie raccolte ed illustrate con disegni e con documenti, I, Mantova 1857, 84.
- 11 U. Thieme — F. Becker, Künstlerlexikon, VII, 1912, 334.
- 12 N. Ivanoff, Bazzani, Saggio critico e catalogo delle opere. Mostra del Bazzani in Mantova, Mantova 1950, 24—5, 27, 33, 42 (portret Giuseppa Bazzanija).
- 13 B. Vizintin, Prilog biografija slovenskih slikarja Josipa Tomince, Matije Tomca, Gaspara Götzla i Josefa Strus. Peristil, II (1957), 205.
- 14 E. Bénézit, Dictionnaire critique et documentaire etc., II, Paris 1961, 612.
- 15 Mantova. Le Arti. Dalla metà del secolo XVI ai nostri giorni, III, Mantova 1965, 504—5, 615, 635—6.
- 15 K. Rozman, Mladostno delo in življenje slikarja Jožeta Tomince, Srečanja 19, IV (1969), 37—39.
- 17 K. Rozman, Der Maler Josef Tominc, Mitteilungen der Österreichischen Galerie 63—64 (1975—76), 115—117, 128.
- 18 K. Rozman, Gorški slikar Karel Kebar, Gor L 2 (1975), 130.

²⁰ Bibliografija 2, II (1785), 257.

²¹ Bibliografija 6.

²² Viri 4, 255: «... la prelodata Altezza Reale benignamente si degno di far tosto scrivere al Sig. Domenico Conti Bazzani professore di Pittura in Roma. Avuto dallo stesso la risposta fece comparire il giovane avanti di se... e di poi gli consegnò una lettera al Santo Padre, incaricandolo di personalmente consignargliela...».

²³ Bibliografija 8, 50; Bibliografija 10, 84 ss.

²⁴ Nadvojvodinja Marianne cesarju Francu I., datirano »Rome 4. 7. 1801«, SB 39, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj; Viri 4, 255.

We have only scant data on life and work of Domenico Conti Bazzani (Mantua 1732, about 1742? — Rome 1818). According to some sources he was an adopted son of Giuseppe Bazzani. Already during his studies he received several awards. He is known as a painter of graphic art, frescoes, oil, tempera and encaustic technique. Later, during his stay in Mantua he taught at the local Academy at the »Scuola del Nudo«. He became famous for reapplying the art of encaustic technique, which he shared with the painter Luigi Campovecchio.

Bazzani moved to Rome in 1770 and was well received at the papal court. He evaluated works of art that were to be exported from Rome. He taught painting in Rome and perhaps he was really a professor at the Accademia di S. Luca as the old literature indicates it.

One of his pupils was painter Giuseppe Tominz (Gorizia 1790 — Gradišče 1866) whose studies were sponsored by Marianna, Archduchess of Austria. Tominz was living with Domenico Conti Bazzani in the years 1810—1818.

Very little has remained of Domenico Conti Bazzani original work. Only three graphic works, cut after his portraits, survived (Fig. 1—3). An old photograph is kept at the »Kunsthistorisches Institut in Florenz« in Florence, depicting a portrait of Giuseppe Bazzani ascribed by Nicola Ivanoff to Conti Bazzani. There is also a reproduction in the exhibition catalogue (1950, Mantua) of works of Giuseppe Bazzani. — Otherwise he is known too from contemporary descriptions of a painting »Sleeping Amore«.

Domenico Conti Bazzani who, no doubt was influenced by the Roman paintings of late 18th century, will be counted among the skilled painters of his time, as well as a master of encaustic technique.

IL Pittore DOMENICO CONTI BAZZANI (Riassunto)

L'articolo comprende i dati concernenti la vita e l'opera del pittore mantovano Domenico Conti Bazzani (Mantova 1732, ca 1742? — Roma 1818). Esordì dalla scuola di Giuseppe Bazzani e certi autori pensano fosse suo figlio d'adozione. Durante il suo studio a Mantova fu più volte premiato. All'Accademia di Mantova egli insegnò alla Scuola del Nudo.

Fu incisore, ritrattista, pittore d'affreschi e di pitture ad olio, a tempera e a cera. In quest'ultima tecnica cominciò a dipingere dopo il suo arrivo a Roma (1770). Insieme al pittore Luigi Campovecchio, egli fu celebrato come uno dei primi fra i pittori che si esercitavano in questa tecnica.

Fu conosciuto alla corte papale di Roma. Vi fu consigliere in materia d'esportazione delle opere d'arte da Roma. A Roma, egli insegnava la pittura — forse all'Accademia di San Luca, secondo l'antica letteratura.

Uno dei suoi allievi fu il pittore goriziano Giuseppe Tominz (Gorizia 1790 — Gradišče 1866). Gli fu inviato come apprendista dall'arciduchessa Marlanna d'Austria e dei suoi successi scrisse il giornale romano Cracas (1817). Fra il 1810 e 1818, Tominz dimorò presso Domenico Conti Bazzani.

Oggi, tranne tre incisioni eseguite secondo i suoi ritratti (fig. 1—3) e il ritratto di Giuseppe Bazzani attribuitogli da Nicola Ivanoff, non conosciamo nessun'opera originale di Conti Bazzani. Anche il ritratto di Giuseppe Bazzani ci è conosciuto soltanto da una vecchia fotografia conservata al Kunsthistorisches Institut in Firenze, e dalla riproduzione di essa nel catalogo dell'esposizione di Giuseppe Bazzani, Mantova 1950. Le incisioni eseguite secondo i suoi ritratti ci rivelano un pittore di tardo barocco abbastanza abile. La descrizione del quadro »Amore dormente«, le caratteristiche delle sue opere che conosciamo dall'antica letteratura e la citazione secondo la quale egli si sia esercitato nel encausto ci fanno supporre che egli abbia subito influssi della pittura romana della fine del '700.

Marko Vuk, kustos, Goriški muzej

DOPRINOS K OSVETLITVI PIONIRSKEGA ODBOJA MODERNEGA SLIKARSTVA NA PRIMORSKEM

Ob pripravi retrospektivne razstave slikarja in lutkarja Milana Klemenčiča (1875—1957) v Goriškem muzeju leta 1976 so se pokazala v jasnejši luči nekoliko manj znana dejstva v zvezi z delovanjem treh slikarjev v Ajdovščini oziroma Štanjah v letih pred prvo svetovno vojno. To sta bila že omenjeni Klemenčič in njegov priatelj Avgust Schlegel, svojo umetniško pot pa je tedaj začel njun mlajši sodobnik Veno Pilon. Pričajoči članek želi biti skromen doprinos k osvetlitvi pionirskega obdobja modernega slikarstva na Primorskem v začetku našega stoletja.

Pregled Klemenčičeve zapuščine, ki je shranjena v njegovem stanovanju na Zrinskega 7/III v Ljubljani, je poleg njegovih stvaritev prinesel na dan tudi dela drugih dveh ajdovskih slikarjev, Avgusta Schlegla in Vena Pilona. Ne gre sicer za velike in pomembne stvaritve, vendar je dejstvo, da so se dela teh treh slikarjev znašla na istem mestu, dokaz njihove medsebojne povezanosti in sodelovanja, ki je navsezadnje pripeljalo do tako izrazite umetniške osebnosti, kot je bil v času po prvi svetovni vojni domačin Veno Pilon. Življenje in delo Milana Klemenčiča ter Vena Pilona je naši kulturni javnosti znano,¹ slabše pa je pojasnjena — zlasti zaradi pomanjkanja ohranjenih slikarskih del — osebnost Avgusta Schlegla. V svojih spominih se ga bežno spominja pok. Veno Pilon in o njem piše naslednje: »V otroških letih sem ob skrivnostnih in veličastnih razvalinah v Palih srečal občinskega tajnika in slikarja Schlegla, kasneje pa visokega Milana Klemenčiča, ko je iskal slikarskih motivov.²« Ajdovski rojak pisatelj dr. Danilo Lokar se Schlegla spominja še iz otroških let, ko je bil njegov oče župan v Ajdovščini, občinski tajnik pa Avgust Schlegel. Po njegovih besedah je bil po naravi tih in vase zaprt človek (dr. Lokarju se je zdel bolehen oziroma tuberkulozen), spominja se tudi, da se je ukvarjal s slikanjem, vendar iz te svoje dejavnosti ni delal prevelikega zunanjega hrupa. Pisatelj Danilo Lokar ga je označil kot »umetniško dušo«.³

Več podatkov o Schleglu navaja tudi Klemenčičev sin Sašo Klemenčič v članku, posvečenem predvsem lutkarskemu delovanju svojega očeta. Opisuje ga kot slikarja — ljubitelja, ki je s Klemenčičem zahajal na slikarske sprehode v naravo.⁴ Nazoren dokaz tega umetniškega prijateljstva je Klemenčičeva slika iz leta 1905 »Avgust Schlegel slika krajino proti Gorenju«, v Klemenčičevi zapuščini pa je ohranjeno tudi eno Schleglovo delo. Gre za olje, slikano na les, velikosti

¹ Slikar in lutkar Milan Klemenčič [katalog retrospektivne razstave], Nova Gorica 1976, glej zlasti bibliografijo na str. 22—3; Veno Pilon. Retrospektivna razstava slikarskega dela [katalog razstave], Ljubljana 1966, 73—7 [literatura o umetniku].

² Veno Pilon, Na robu, Ljubljana 1965, 47.

³ Pogovor z dr. Lokarjem dne 5. 7. 1976.

⁴ Sašo Klemenčič, Slikarsko in lutkarsko delovanje Milana Klemenčiča, Srečanja 7 (1972), 35—6, s. 63.

17,5 x 28,3 cm, na katerega je Klemenčič zadaj na levi strani zgoraj lastnoročno napisal: »Pokrajina iz Kovka nad Šturmami/Slikal August Schlegel meseca Augusta 1905/V spomin/Klemenčič«. Delo prikazuje pobočje hriba, poraščeno z gozdom, po katerem se vije pot, v ozadju je vidno hribovje, ki je v skladu z zakonitostjo barvne perspektive zamegljeno. Gre za sliko v realističnem stilu, vendar z občutkom za tonske vrednosti, očiten pa je tudi vpliv romantične krajine 19. stoletja. Slika preveva mehkoba, ki jo še povečuje prevladujoča zelena barva, torej značilnost, ki jo srečujemo tudi pri Klemenčičevih slikah. Klemenčič je Schlegla, ki je umrl leta 1908 v starosti 52 let, naslikal tudi na mrtvaškem odru.⁵ Avgust Schlegel se je rodil 24. avgusta 1856 v Šturmah,⁶ umrl pa je zaradi pljučnice 7. maja 1908 v istem kraju.⁷ Bil je župan v Šturmah, v Ajdovščini pa je poleg službe občinskega tajnika opravljal še dolžnost tajnika tamkajšnje Hranilnice in posojilnice.⁸ Pripadal je družini, ki se je v te kraje naselila menda iz Slezije in na levem bregu Hubla nad Šturmami zgradila fužine, ki so bile več časa tudi njihova last.⁹

Nekaj zgodnjih drobnih del Vena Pilonov, hraničenih v Klemenčičevi zapuščini, je nastalo v času Pilonovega šolanja na goriški realki in razodevajo vpliv Klemenčičevega slikarstva, v nekaterih pa že zaslutimo dve od stalnih lastnosti Pilonove umetnosti, občutek za blistveno in sposobnost psihološke poglobitve v duševnost upodobljenca.

Slikar Milan Klemenčič je leta 1910 v Šturmah začel prirejati lutkovne predstave, pri katerih mladi Veno Pilon ni bil soudelezen samo kot gledalec, ampak tudi kot aktiven sodelavec, zlasti z risanjem osnutkov gledaliških vabil.¹⁰ Iz Klemenčičeve zapuščine opozarjam na pet Pilonovih osnutkov za gledališka vabila in en osnutek lutkovnega prizora.¹¹ Prvi, ki ga omenjam, je nedatiran, prikazuje pa skupino marionet, ujetih v mrežo, ki jo je nad njimi razpela alegorična figura. Vse figure so postavljene v dekorativni okvir.¹² Na drugem osnuteku je v okviru elipsaste oblike upodobljena ženska figura. Okvir obdaja na zunanjji strani mehko oblikovan stiliziran rastlinski okras.¹³ Naslednji osnutek prikazuje žensko v dolgem krilu in s pahljačo v roki, v secesijskih črkah izdelan napis pa se glasi takole: »MALO/MARIONETNO/GLEDIŠČE/KRALJ/LAURIN«.¹⁴ Na četrtem osnuteku je upodobljena večja postava hudiča, ki drži na vrvicah marioneto, na nasprotni strani visita na vrvicah še ena moška in ena ženska marioneta. Prizor je postavljen v dekorativni okvir, sestavljen iz dolgih las, ki izhajajo iz dveh ženskih glav. Na spodnjem robu okvira je v secesijskih črkah napisano: »MARIJONETNO · GLEDIŠČE · «.¹⁵ Peti osnutek je sestavljen iz dveh delov. V zgornjem delu sta nad napisom »MARIONETNO. GLEDIŠČE« naslikani moška in ženska marioneta, ujeti v pajčevino, ki jo drži v rokah alegorična figura. Pod napisom sta ob straneh upodobljeni dve podolgovati ženski figuri, ki spodaj neprišljeno prehajata v stiliziran vegetabilni ornament. Obe figuri gledata ena proti

⁵ Avgust Schlegel na mrtvaškem odru, olje, lepenka, 46 x 51,5 cm, sign. d. sp.: »9. 5. 08 MK«, last družine Klemenčič, Zrinskih 7/III, Ljubljana.

⁶ Tauf-Register der Phar Kurazie Sturz vom Jahre 1836—1878, Thom II, 113. Knjiga hrani župni urad v Šturmah pri Ajdovščini.

⁷ Mrtvaška knjiga, III, 94. Knjiga hrani župni urad v Šturmah pri Ajdovščini.

⁸ Soča 56 (9. 5. 1908), osmrtnica na str. (2) in notica o smrti na str. (3).

⁹ Spominski zapis pok. Edmunda Čibeja iz Slokarjev pri Ajdovščini z dne 8. julija 1951 in Vena Baučerja iz Lokavca z dne 11. julija 1951. Obe pričevanja sta v tipkopisu ohranjeni v zapuščini Edmunda Čibeja in Ju Gorški muzej hrani v fotokopijah.

¹⁰ Sava Klemenčič, Prvo slovensko marionetno gledališče Milana Klemenčiča, Dokumenti Slovenskega gledališkega muzeja 17, Ljubljana 1971, 69; Isti, Slikarsko in lutkarsko delovanje Milana Klemenčiča ..., 63.

¹¹ Nenje me je prijezno opozorila Klemenčičeva hčerka Mojca Klemenčič, Zrinskih 7/III, Ljubljana, za kar se ji na tem mestu iskreno zahvaljujem. Vsi osnutek so last družine Klemenčič.

¹² Kolorirana risba s peresom, papir, 14 x 21 cm, sign. d. sp.: »VPILON : .

¹³ Akvarel, papir, 43,7 x 20,3 cm, sign. d. sp.: PV.

¹⁴ Tempura, papir, 19 x 12 cm, sign. d. sp.: PV.

¹⁵ Kolorirana risba s peresom, papir, 21 x 13,8 cm, sign. I. zg.: »VPILON. / 1913«.

drugi, vmes pa je nadaljevanje napisa, ki se v celoti glasi takole: »MARIONETNO. GLEDIŠČE/v/ŠTURIJAH/pod vodstvom:/M. KLEMENČIČ/vabi k:/Predstavi«.¹⁶ Vsi opisani osnutki so pod vplivom takratne mode, ki je obvladala grafično oblikovanje, izdelani v secesijskem slogu. Zarje sta značilni poudarjena risba in mehka linija, pojavlja se poenostavljen rastlinski ornament, secesijsko oblikovane so tudi črke. Secesijski modi je Pilon v dveh primerih podredil tudi svoj monogram PV, ki je postavljen v krožni okvir, pa tudi obe črki sta značilno ločno ukrivljeni.

V popolnoma drugačnem likovnem jeziku je izdelan osnutek lutkovnega prizora iz leta 1914. Vzrok temu je že sama tehnika, gre namreč za lepljenko iz raznobarnega papirja, očitna pa je tudi avtorjeva želja, poudariti samo najbolj bistvene sestavnine prostora in dogajanja. Prizorišče je omejeno z ožjim horizontalnim rumenim pasom, ki ponazarja tla, ozadje pa je nevtralno in modre barve. Na prizorišču stoji ženska figura z rokami v boku, ki se ji s strani priklanja moški v fraku.¹⁷ Pilon je v tem osnuteku z minimalnimi oblikovnimi sredstvi opozoril na telesno in duševno držo obeh akterjev, poenostavil je tudi detajle oblačil, ki so samo nakazani. Scenski osnutek je obdan s črnim robom, ki daje vtis resnične odrske globine. Čeprav je to manjše delo, namenjeno praktični rabi, se nam izkaže kot stvaritev, ki vsebuje važne elemente za razumevanje tudi poznejše Pilonove umetnosti.

POMEMBNO za bodočnost je tudi olje manjšega formata z naslovom »Krajina pri Ajdovščini«,¹⁸ ki je nastalo leta 1912. V ospredju so na blagem pobočju naslikana drevesa in dve stavbi, v ozadju pa je upodobljen venec gora, viden iz okolice Ajdovščine proti planoti Gora. Kot nam pove podpis na hrbtni strani slike, je bila upodobljena v novembru, zato so barve še povsem jesenske s prevladujočo rdečo, poteza čopiča je krepka in razvlečena v dolžino, oblikovanje je trdo brez opisovanja nadrobnosti. Nebo je jasno, tako da sončna svetloba povečuje vtis globine. Soroden trd likovni jezik, ki teži k poenostavljanju, razdeva žal nedatirano in nepodpisano Klemenčičovo delo »Krajina z dimnikom«,¹⁹ ki je prav tako naslikana v jasnem jesenskem oziroma zimskem dnevu. Mehkejše, na impresionizem spominjajoče oblikovanje kaže Pilonova slika »Motiv iz okolice Ajdovščine« (1913).²⁰ V ospredju je naslikana njiva oziroma travnik, za njio po-kopališče s cipresami, v ozadju hribovje. Oblike so rahle in skoraj trepetavne, barvno je slika zadržana, kar se prilega turobnemu vzdušju oblačnega zimskega dne, ko se nebo in pokrajina kar stapljata v slikovito celoto. Podoben pristop h krajini je poznal tudi Klemenčič, kar dokazujeta na primer njegovi deli »Večer pri Ajdovščini — obrnjeno v zrcalu« (1908)²¹ in »Na Gradišču pri Ajdovščini proti večeru« (okr. 1908).²²

Preden opisem še eno Pilonovo delo, najdeno v Klemenčičevi zapuščini, in sicer »Avtoportret« iz leta 1914, naj navedem odstavek iz njegove knjige »Na robu«, kjer piše: »V otroških letih sem redkokdaj videl kako reproducijo portretov. Prvi »na roko« slikani portret sem v začetku šolanja v Gorici gledal v Izložbi knjigarne Trgovskega doma; predstavljal je važnega gospoda z brado, delo dunajskega slikarja, ki je najbrž potoval iz mesta v mesto s priporočili svojih odjemalcev. To je bil poklicni meščanski portretist, ki je svojo obrto dobro poznal in je očitno ustrezal okusu ljudi, s katerimi je imel opravka. Res, takrat sem občudoval to slikarsko tehniko, vendar se mi je zdelo, da nekaj manjka pod

¹⁶ Akvarel, papir, 35 x 22 cm, sign. d. sp.: »V. PILON./XI 13«.

¹⁷ 19,3 x 20,5 cm, sign. d. sp.: »VPILON - 9. I. 14.«.

¹⁸ Lepenka, 19 x 32,5 cm, sign. zadaj na sredini: »Vencelj Pilon/1912«, zadaj d. sp.: »2 XI 912/VPilon«, last Gorškega muzeja iz Nove Gorice, signatura GMK G 321.

¹⁹ Slikar in lutkar Milan Klemenčič (katalog retrospektivne razstave) ..., 19 [podatki o sliki pod št. 42].

²⁰ Olje, lepenka, 19 x 30 cm, sign. I. sp.: »VPilon/1. II. 13.«.

²¹ Slikar in lutkar Milan Klemenčič (katalog retrospektivne razstave) ..., 19 [podatki o sliki pod št. 30].

²² Ib., 19 [podatki o sliki pod št. 37].

zlizanim licem portretiranicev. Čez nekaj let sem hodil k svojemu mentorju Miljanu Klemenčiču v Štanjah, kjer sem med odmori lutkovnih predstav ogledoval njegove portrete in jih primerjal z osebami, ki jih je upodobil, največ člane sosedne družine Casagrande in ajdovske gospode.²³ Citirani odstavek je pomemben iz dveh razlogov: izpričuje nam, da Pilonu ni ugajal »polakiran« meščanski portret, verjetno večji vtis pa so nanj zapustili Klemenčičevi portreti, ki pomenijo korak naprej k svobodnejši izvedbi te slikarske naloge.

V »Avtoportretu« iz leta 1914²⁴ se je Pilon upodobil viden do prsi, z glavo in telesom je nekoliko zasukan v prostoru, obraz je osvetljen z leve strani zgoraj. Glavni poudarek velja izrazu obraza, vse ostalo (prostor, obleka) je le nakazano. Podoba nam razoveda resnega mladeniča, skoraj preresnega za svoja leta (Pilon takrat še ni bil star 18 let), prav takega, kakor se je opisal (podobno tudi svoje šolske vrstnike) v avtobiografskem delu »Na robu«.²⁵ V likovnem pogledu nam avtoportret, ki je izdelan v realističnem stilu in še ne pozna anatomskeih deformacij, razoveda izvrstnega risarja, glede vsebine pa sposobnost globoke psihološke pronicljivosti, kar je že takrat obetalo mnogo.

Z zgornjim prispevkom sem skušal približati ajdovsko okolje v letih pred prvo svetovno vojno, ki se je izkazalo pomembno ne samo kot rojstni kraj izvirnega slovenskega lutkarstva, temveč tudi kot važnejša stopnja v razvoju moderne likovne umetnosti na Primorskem. Impresionistični poskusi Milana Klemenčiča so našli ploden odmev v prvih slikarskih delih Vena Pilon, ohranjeni osnutki gledaliških vabil pa potrjujejo mnenje o Pilonovi vlogi »nadarjenega učenca findešičevske kaligrafije«, kot ga je na osnovi nekaterih del iz časa ujetništva med prvo svetovno vojno v Rusiji označila Ljerka Menáše.²⁶ Manj pomembna se zdi slikarska osebnost Avgusta Schlegla, pri katerem gre za izrazito ljubiteljsko dejavnost brez globljih umetniških stremljenj. Dokončna sodba pa bi bila seveda možna ob analizi večjega števila njegovih slik.²⁷ Delovanje treh slikarjev, predvsem pa medsebojna izmenjava izkušenj, misli in informacij, je dokaz tvornega duhovnega ozračja, zato ni slučaj, da prav v krogu teh kulturnih navdušencev srečamo pojave, ki so za podeželski trg pomenili novost. Tu naj na prvem mestu omenim Klemenčičeve izvirne slovensko lutkovno gledališče, s svojo fotografsko dejavnostjo pa je Klemenčič nedvomno tudi v tem pogledu vplival na mladega Pilon, ki si je že dokaj zgodaj, menda tik pred prvo svetovno vojno oziroma po njej, oskrbel amatersko filmsko kamero.²⁸ Znano je, da zavzema v Pilonovem umetniškem opusu pomembno mesto tudi fotografija. Obravnavana dejstva, gledano v širšem okviru, so le skromni drobci in morda ne pomenijo mnogo, kljub temu pa na svoj način prispevajo k jasnejši podobi razvoja in rasti slovenske kulture polpretekle dobe.

EIN BEITRAG ZUR ERLÄUTERUNG DER PIONIERZEIT DER MODERNEN MALERKUNST IM SLOWENISCHEN KÜSTENLAND (Zusammenfassung)

Der Artikel erörtert einige Bruchstücke aus der Kulturvergangenheit von Ajdovščina bzw. Štanjah in der Zeit vor dem ersten Weltkrieg. Vor allem ist charakteristisch die Malertätigkeit von Milan Klemenčič (1875–1957) der mit seinen impressionistischen

²³ Veno Pilon, o. c., 178—9.

²⁴ Risba s peresom, papir, 28,8 x 19,5 cm, sign. d. sp.: »Pilon Venceslav/5. jun. 1914.«, last Gorjškega muzeja iz Nove Gorice, signatura GMK G 322.

²⁵ Veno Pilon, o. c., 16.

²⁶ Veno Pilon, Retrospektivna . . . , 19.

²⁷ Po izjavi slikarjevega sorodnika Marijana Schlegla iz Fužin (4. prekomorske št. 67) je Avgust Schlegel neslikal nekatere slike za p. c. sv. Antona Padovanskega v Fužinah. Krajevni leksikon Slovenije I (Ljubljana 1968, 197) pa navaja, da so v ž. c. sv. Mihaela v Biljanji slike Avgusta Schlegla. Te podatke bi potrdil le natančen pregled slik v obeh cerkvah, kar bo naloga drugega sestavka.

²⁸ Veno Pilon, o. c., 17.

Versuchen einen starken Einfluss auf den jungen und begabten Veno Pilon (1896–1970) ausübte. Auf dem Gebiet der bildenden Kunst war auch der Zeitgenosse Avgust Schlegel tätig (1856–1908), der aber als Künstler nicht so bedeutsam ist. Milan Klemenčič begann im Jahre 1910 Marionettvorstellungen zu veranstalten und legte damit den Grundstein dem originellen slowenischen Marionettentheater. Veno Pilon war dabei nicht nur ein Zuschauer, sondern er war tätig als aktiver Mitarbeiter, der sich vor allem durch Entwurfeichen der Einladungskarten »als begabter Schüler der Fin de Siècle Kaligraphie« bewährt hatte. Das Miliéu von Ajdovščina wird so als Lebhafter Kulturzentrum bezeichnet, bedeutungsvoll für die Entwicklung des slowenischen Marionettenspiels, sowohl wie auch für den Fortschritt der modernen bildenden Kunst im Slowenischen Küstenland.

(Überzeugt von A. Komavec)

Zoltan Jan, ravnatelj, Goriška knjižnica Franceta Bevka, Nova Gorica

AUTOBIBLIOGRAFIJA AVGUSTA ŽIGONA

1. Stoletnica rojstva našega ajdovskega rojaka.¹ Nerazumevanje, osamljenost, neuspešna karlera. Žgoče kritike strokovnega dela in nato še predčasna, domala kazenska upokojitev po komaj petletnem ravnateljevanju v takratni osrednji slovenski knjižnici. Občutek krivice ga je distanciral od ustanove, v kateri je delal petnajst let, in v oporoki je želel, da njegovo zapuščino hrani Narodni muzej v Ljubljani. Franc Stelè, izvrševalc njegove oporoke, je poskrbel, da je pet velikih zabojev njegovih rokopisov prišlo v omenjeno ustanovo, kjer čakajo do danes na sistematično ureditev, ki bi odkrila marsikatero dragoceno spoznanje o Avgustu Žigonu. Med kopi popisanih listov in lističev, ki nam osvetljujejo dolgo in naporno pot nastajanja Žigonovih razprav, je Tone Pretnar odkril tudi osnutek prešernoslovčeve avtobiografije, ki jo je deloma uporabil Niko Jež v svoji diplomske nalogi,² javnost pa z njo še ni bila seznanjena.

2. Obseg rokopisne avtobiografije Avgusta Žigona

- 2.1. 4+1 list velikosti 17 x 21 cm, stran [1—8], napisani so bili 8. II. 1921, 9. IX. 1925, 21. VII. 1926, 8. IX. 1926;
- 2.2. 4 listi velikosti 11 x 17 cm, stran [9—18], napisani so bili 10. III. 1938;
- 2.3. 12 spetih listov velikosti 17 x 21 cm, stran [19—40], napisani so bili 21. VII. 1926, 7. VIII. 1926, 15. XI. 1935;
- 2.4. 3 s suhancem sešiti listi koledarja ter 1 list velikosti 17 x 21 cm, (osnutki).
- 2.5. Rokopis je pisan s črnilom in svinčnikom ter je mestoma težko čitljiv zaradi kasnejših dopisov, pripomb in popravkov. Listi prvotno niso bili paginirani in sem jo dal dal zaradi lažjega citiranja, zelo natančna pa je datacija.³ Avtobiografija je nastajala postopno in obsega vsaj enajst časovno ločenih zapisov.
- 2.7. Najstarejši zapis (glej 2.1.) je kronološki popis vseh člankov od prve publikacije 1903. (1. Nekoliko stvari izpod Prešernovega in Čopovega peresa)⁴ in sega do 1920, ko je izšla študija: 32. Korytkova pogodba z Blaznikom. Istočasno je nastal list enakega formata in vsebine (glej 2.4.), vendar je pisan manj skrbno s svinčnikom in je torej osnutek za ta del avtobiografije. Kasneje je ta popis

¹ Avgust Žigon se je rodil 8. I. 1877 v Ajdovščini. Gimnazijo je obiskoval v Gorici, 1898–1900 študira pravo na Dunaju, 1900–03 študira in konča v Gradcu slavistiko in umetnostno zgodovino, združeno s klasično filologijo in estetiko. 1903–1905 je suplent na gimnazijah v Gorici in Kranju ter na učiteljišču v Ljubljani. 1905–1909 je sodelavec Stržgowskega na institutu za zgodovino in umetnost v Gradcu. 1909 doseglo doktorsko čast. 1910 postane amamezist na licejki v Ljubljani. 1915 postane vršilec dolžnosti ravnatelja te knjižnice, 1920 pa njen ravnatelj. 1925 je upokojen, 15. julija 1941 ga v Ljubljani ustrelje vojaki Italijanske patrole (povzeto po: F. Stelè, Dr. Avgust Žigon, QMS 22/1941, 141).

² Niko Jež, Literarnozgodovinska metoda Avgusta Žigona, Filozofska fakulteta v Ljubljani 1974 (tiskopis).

³ Domela vsaka beležka, vsak listič Žigonove zapuščine je datiran. Z leti je postal pri tem vse doslednejši in pedantnejši. Začel si je zaipovali tudi uro pisanja, po upokojitvi pa se pojavitvajo celo opombe o vremenu. Pri zapisu v avtobiografijo najdemo npr. takšno datacijo: 10. 3. 1938, »zv[če]r o[koli] 11//maio sočinčno vreme ves dan, // z močnim jugozapadnikom.«

⁴ Stevilka pred naslovom pomeni številko enote v bibliografiji, ki je objavljena v pričujočem prispevku.

nadaljeval na istih listih, vendar pri dveh zapisih ne najdemo datacije. Zadnje enote je zapisal 10. marca 1938 na listih manjšega formata (glej 2.2.), ki so po nastanku najmlajši. Ta kronološki del avtobiografije je tako nastajal domala celo Žigonovo življenje.

2.8. Najobsežnejši del je nastal 21. julija 1926 — kasneje ga je še dopolnjeval (glej 2.3.) — in predstavlja zasnovno za tematsko avtobiografijo, ki jo je skušal napraviti na osnovi starejšega kronološkega popisa. Svoj opus je želel urediti po raziskovalnih področjih, ki pa jih je kasneje dopolnjeval in popravljal, ker mu je ta del avtobiografije delal največ težav in je daleč od tega, da bi bil domišljen, saj ni našel pravega razmerja med makro in mikro grupacijo, poleg tega pa posameznih objav ni mogel uvrstiti samo v eno skupino. Na zadrgo nas opozarja tudi dejstvo, da člankov, napisanih po 1935, ni več tematsko razvrščal.

Gradivo je razdelil na dvanajst skupin, med katerimi je prve štiri združil v večjo skupino, ki jo imenuje: »1. linija — dokumenti«. Nato te skupinje ni povsem jasno izpeljal do kraja, saj je podskupine od IV do XII podnaslavjal in jih ni več združeval, kot je povzeto v četrtem poglavju pričujoče bibliografijske, ki tu spoštuje avtorjev poskus sistematizacije lastnih del po manj običajnih kriterijih.

3.1. Poudariti velja, da so v celi avtobiografiji izredno zanimive avtorjeve opombe, ki nam omogočajo, da dokaj zanesljivo sklepamo o Žigonovih neobjavljenih delih, o njegovih nedokončanih raziskavah, o njegovih načrtih in o nastajanju nekaterih njegovih študij. Te informacije nam odpirajo pogled v nekatera tako pomembna delovna področja, kot je njegovo raziskovanje Matije Čopa, s katerim se je ukvarjal vse od začetka svojih raziskovanj.⁵

3.2. 1914 je Žigon imel zbranega že toliko gradiva, da je nameraval izdati vsaj dve študiji o Prešernovem prijatelju: 50. Čopov zapuščinski akt ter 51. Čopova biblioteko. Posebno druga razprava bi morala biti zelo obsežna, saj bi prinesla kompleten uradni seznam Čopove bibliotike, ki je nastal ob njegovi smrti, sliko pa bi dopolnil s tistimi naslovi, ki so vidni iz Čopovih nakupov ter njegovih beležk. Oba prispevka je nameraval objaviti pri Slovenski matici, kot kaže opomba: »1914 za Slov. Matico — ko bila potem zapečatena« (avtobibl., str. 21).

Prva svetovna vojna in prepoved delovanja Slovenske matice je torej preprečila objavo gradiva, ki bi lahko precej dopolnilo sliko o Čopovem obzorju in njegovih možnostih za vplivanje na sodobnike.

3.3. Čez dve leti pričenja to gradivo objavljati na skromno odmerjenem mu prostoru v Slovanu (15. Čopova biblioteka), tako da so se nadaljevanja vlekla skozi dva letnika, nakar so se naenkrat prekinila pri 939. enoti s priporombijo: »konec španskih del«. V avtobiografiji pa stoji na 3. strani pripomba s svinčnikom »Slovan T : ga Pesek požrl.«

V teh letih se je Žigon zanimal predvsem za Levstika in za njegovo prešernoslovsko delo, vendar je proti koncu 1917. leta objavil tudi članek 25. Nov fragment iz Prešerna, ki je tudi ostal nedokončan in je v njem nameraval opisati še »Čopovo Julijo, Čopovo življenjsko rano, Arhitektoniko elegije« (avtobibl., str. 25). Očitno je prvotni načrt dveh razprav o Čopu sedaj že prerastel v novo fazo, ki je bila spet prekinjena sredi kulturnih zapetljajev v prvi svetovni vojni.

3.4. Spet sta minili dve leti in 1919 prične objavljati članek o Čopu v »Carnioli« (30. Nov prispevek o Čopu). V njem naj bi obdelal učenjakove zapiske in popotovanja, še neobjavljenega pisma ter pregled njegovih personalnih aktov. Prvo nadaljevanje ima datacijo avgust—september 1917, drugo pa prinaša gradivo, ki ga je med raziskovanjem po tem letu še odkril. Žal tudi tokrat ni mogel objaviti vsega, kar je imel pripravljenega, saj je tudi »Carniola« prenehala izhajati.

⁵ Že v prvi razpravi, Nekoliko stvari izpod Čopovega in Prešernovega peresa, je objavil vrsto Čopovih dokumentov.

3.5. V tretjem nadaljevanju svoje **31. Študije**, ki jo je 1919 objavil v »Domu in svetu« skuša analizirati nekatere Čopove poglede na zvrsti verzov v španski dramatiki, opisati nameravano Prešernovo tragedijo ter njegove asonance. O tej temi je mislil napisati vsaj še dve nadaljevanji, kot je razvidno iz 8. strani avtobiografije. Tokrat je poseglo vmes ponovno intenzivno delo za **34. Prešernovo čitanko**, katere izid že tiskanih pol je čakal vse od začetka vojne. V njej je hotel objaviti tudi nekaj gradiva o Čopu (za eno avtorsko polo), vendar je izostalo, ker Mohorjeva družba ni hotela še naprej odlagati izida obeh knjig.⁶ Deloma je ta tekst objavil v razpravi **27. Krst pri Savici** (LZ 1918) ter v prispevku **29. Čopova akademija**, ki je izšel naslednje leto v reviji Književni jug, kot je vidno iz njunih podnaslovov: »Iz nameranega predgovora k Prešernovi čitanki«. Čopov problem je nameščal obdelati tudi v razpravah **57b Kopitar in Slovenci** ter **57c Abecedna pravda**, vendar nobena ni izšla. Fragment o tej temi je sicer napisal tudi še 1935. leta v članku **47. Kastelčeve uradno poročilo o Čopovi smrti**, vendar ni nikoli uspel objaviti celovitejše obravnava tega področja, razen v knjigi **35. France Prešeren, poet in umetnik**.

Znana Žigonova teza o Čopovi akademiji tako kljub številnim poskusom in polemikam pravzaprav ni bila nikoli do kraja formulirana in objavljena, kar je Stelè, Žigonov priatelj in odličen poznavalec njegovega dela, ob njegovi smrti 1941 še posebej obžaloval:

Poleg že omenjenih spiskov je za Čopov problem najpomembnejši »Čopova biblioteka« (Slovan 1916, 1917), katere drugega dela, žal, za življenja ni več objavil.⁷

4.1. V istem nekrologu, ki po pomenu močno presega okvir priložnostne objave, govori Stelè tudi o njegovih raziskavah Levstika:

Predvsem pa je Žigon dolgo pripravljal in v založbi Tiskovne zadruge deloma tudi začel tiskati komentirano izdajo Levstikovega literarnega dela, a knjige ni dovršil. Tudi »Spomini Franje Koširjeve«, ki so z Levstikovim problemom v najtesnejši zvezi, niso dozoreli do tiska in je tako Žigonov Levstik še večja izguba za slovstveno zgodovino, kakor vsaj v bistvenih potezah realizirani Prešeren.⁸

Iz avtobiografije je razvidno, da je to nastajalo v letih 1922—1923, torej neposredno po seriji objav o Levstiku v »Slovanu« (1916—1917) ter »Ljubljanskem zvonu« (1918—1920), kar priča o intenzivnem študiju te problematike.

4.2. O prekinitti izdaje je Žigon 1926 napisal pripombo: »1922/23 Izdaja Levstikovih spiskov. Ukinjena od Tiskovne zadruge z dopisom 24. 3. 1925. | 1921—25 delo za urad in bolehanje.«

Značilne besede, ki nas opozarjajo na dve stvari: na Žigonovo delo v letih, ko praktično ni objavil ničesar; ter na občutljivost našega literarnega zgodovinarja, ki je celo v lastnih zapisih omenjeval svojo delavnost, tako da je postala avtobiografija pravi obračun s samim seboj.

Vsekakor je bila prva polovica dvajsetih let za Žigona izredno kritična. Njegovi knjigi o Prešernu sta sicer zbudili velik odmev, toda tudi zelo ostre kritike. Dolgoletno garanje in nepopisni naporji niso bili cenjeni tako, kot je pričakoval. Javne kritike so Žigona posebno močno bolele, zlasti pa ostri napadi njegovega tekmeца Kidriča, ki je 1925 leta vodil tudi komisijo za revizijo poslovanja »licejske knjižnice«, ob kateri so se pojavljali glasovi, da je neposredni

⁶ F. S. Finžgar, Prešernova čitanka [...]; Mladka 1925, 231—2.

⁷ F. Stelè, I. c., str. 141.

⁸ F. Stelè, I. c., str. 141.

vzrok za Žigonovo predčasno upokojitev, kot sledi iz Kidričevega članka **99. Ob kritikah »Prešerna« (Prešernoslovske arhivalije)** v »Ljubljanskem zvonu« (1937).

4.2. Značilno se zdi, da Žigon ni odgovoril na polemične izjave, pač pa se je umaknil iz arena publicističnega delovanja v poglobljeno delo na razmeroma novem področju. Na žalost tudi pri raziskovanju Levstika ni realiziral svojih delovnih načrtov. Po zapisih sodeč (avtobiogr., str. 21, 33) je imel na razpolago vsaj gradivo o Levstikovem razmerju z Volčičem, načrt (zasnovno?) Levstikovega avtobiografskega romana ter nekaj gradiva o »Juntezu«.

Izdaja Levstikovih spisov je povzročila vrsto zapletov tudi kasnejšim urednikom (prim. Slovenec 28. XII. 1930 ter Jutro 1. I. 1931), Žigona pa je po vsej verjetnosti pokopala še njegova pedantnost, kot bi sklepali tudi iz Kidričevih besed:

Puntar si prisvaja pravico, da urgira mojega Prešerna. Ali ni pogumen prijatelj onega drja Žigona, čigar »Prešernova čitanka« je izšla 1922 s prvotno letnico 1913, »France Prešeren« s prvotno letnico 1914 šele 1925., a to s prisilnim zaključkom. In čigar korektura Levstika se je zavlačevala tako dolgo, da je podjetje raje izgubilo težke tisočake, nego še čakalo dalje?!

4.3. Tri kasnejše razprave o Levstiku, ki so izšle 1925, pričajo, da Žigona neuspeh z nameravano izdajo Levstikovih spisov ni demoraliziral. Obratno: delo je nadaljeval in prav ob tej tematiki premagal osebno krizo ter pričel z novim zagonom pisati o tem problemu (prim. enote 36—38).

Levstik ga je privlačeval tudi še dolgo let po tem in zanimivo je, da se je za Levstikovo stoletnico odzval povabilu dr. Ložarja ter napisal prispevek o našem prvem prešernoslovcu (prim. enote 44; avtobiogr. str. 5), čeprav se tedaj v javnosti ni pojavljal zaradi intenzivnega proučevanja arhiva v Ribnici (September—december 1927, september—november 1928, oktober—november 1930; avtobiogr. str. 5), poleg tega pa je sodeloval pri ureditvi Grebenčeve folkloristične zbirke (1929) ter raziskoval arhiv deželne vlade (1929—1930), ki ga je pomagal tudi seliti v Narodni muzej (poskrbel je za prenos nad 6000 svežnjev gradiva). In seveda, na isti, 5. strani avtobiografije je tudi pripomba, ki priča o Žigonovem snovanju »dokončnega« obračuna s Kidričem in njegovim prešernoslovjem.

5.1. Intenzivno proučevanje arhivov, ki ga je privedlo do študija rodovnikov posameznih rodbin, neverjetna vztrajnost pri iskanju dokumentov o Prešernu ter naravnost množične beležke o Kidriču nas opozarjajo na spremembe v Žigonovi osebnosti, na katere misli tudi Tine Debeljak v svojem nekrologu, ko omenja njeno čudaštvo v zadnjih letih življenja (105. † Dr. Avgust Žigon, DS 1942, 76).

5.2. Grmadenje gradiva je že presegalo Žigonove sposobnosti, da bi ga obvladoval, in tako je 1933 celo pozabil na dokumente, ki jih je sam odkril in prvi objavil, kot je opozoril Kidrič (prim. enote 46 in 97). Spet težak udarec kljub Kidričevi tokratni prizanesljivosti, toda Žigon je še vedno vztrajal pri pripravah na kritiko Kidričevega Prešerna, ki je tedaj šele nastajal.

1936. se počuti dovolj pripravljenega in prične objavljati **48. Nove prispevke**, toda Kidrič je tokrat reagiral na kritiko lastnega dela nadvse ostro v zelo osebnem članku — **99. Ob kritikah »Prešerna«**, kjer si ni pomislil javno spregovoriti o njenem rivalstvu in omeniti celo policijsko izterjatev arhivskih dokumentov, ki mu jih Žigon ni hotel odstopiti. Upokojeni ravnatelj takšnih diskvalifikacij ni prenesel in po tistem ni več objavil nobenega članka, čeprav je Tominšek skušal

⁹ F. Kidrič: Pomenki II, LZ 1928, 563.

1939. nekoliko omiliti storjeno mu krivico, ko je pisal kritiko Kidričevega Prešerna (prim. enoto 102).

5.3. Žigonovo prizadetost bi mogoče bolje osvetlili, če bi povzeli vsaj vse koncepte in »vsled razmer dobe — opuščene načrte«, ki so razvidni v avtobiografiji, še bolje, če bi upoštevali neštete variante vsakega objavljenega stavka in skrbne prepise množice arhivskih dokumentov, ki nam jih ponuja še neraziskana zapisuščina. Vse njegovo delo je nadvse vestno in vedno se je raje odrekel številčnosti objav kot pa kvaliteti. Ko se je ob desetletnici svojega prešernoslovskega dela pri pisanju epiloga k 34. *Prešernovi čitanki*, ozrl na doseženo, je lahko naštel le deset publikacij, toda nobene se mu ni bilo potrebno sramovati. Pri takšni vestnosti je Žigonova razbolelost ob razvrednotenju njegovega življenskega dela vseeno razumljiva, tudi če ne upoštevamo Slodnjakove teze o njegovi pretenziji do stolice na ljubljanski univerzi.¹⁰

6.1. Žigonova rokopisna avtobiografija je nastajala postopno in je polagoma preraščala od privatnega kronološkega popisa del preko poskusa tematske ureditve lastnega opusa vse do prvega obračuna s samim seboj in pregled lastne dejavnosti, uspešnosti; poskus podati zaokroženo podobo svojega dela in neuresničenih načrtov ter vzrokov za takšne rezultate. Prav te pripombe dajejo rokopisu posebno vrednost, saj je po drugi strani bibliografsko komajda uporaben.

Uporabnost zmanjšujejo neenotni in nedosledni bibliografski podatki, saj kratice niso ustaljene, letniki alternatirajo z letnicami, redkokje so navedene strani, ponekod so naslovi netočni in tudi podnaslovi niso dosledno upoštevani. Poleg tega so tudi posamezne enote zelo heterogene in neenakega značaja (rokopisi se prepletajo z načrti, osnutki in objavljenimi deli).

6.2. Gradivo je zelo popolno in ga praktično ni bilo mogoče dopolniti, če ne upoštevamo, da nekaterih področij, ki so vključena v priloženo bibliografijo, Žigon ni beležil. Upoštevati je potrebno tudi, da je naš literarni zgodovinar pisal le v osrednje revije in domala samo obsežne in tehtne prispevke,^{10a} ki so zbudili precej pozornosti, zato so najvažnejši bibliografski priročniki tudi že dosedaj dovolj popolno navajali Žigonova dela; tu je potrebno opozoriti predvsem na Prešernovo bibliografijo Štefke Bulovec (Maribor 1975), ki pa seveda zajema le njegovo prešernoslovsко delo.

7.1. Pričujoča priredba avtobiografije skuša ob spoštovanju Žigonovega osnovnega koncepta posredovati gradivo nekoliko bolj urejeno, izhajajoč iz bibliografskih pravil. Prvič je objavljen nekoliko natančnejši popis rokopisnih del, čeprav prav tu ni bila mogoča popolna eksaktnost. Dodano je poglavje o odmevih Žigonovega dela v javnosti, ki se ne omejuje samo na članke, ki so posvečeni izključno Žigonu. Deloma so zajeti tudi priročniki in splošna dela, čeprav se ni dala upoštevati vsaka omemba, zlasti tam ne, kjer se zgolj sklicujejo na rezultate njegovega dela ali pa so podani le splošni podatki. Vključena so torej samo tista mesta, kjer so vidne značilne ocene njegovega dela ali pa se direktno nanašajo nanj.

¹⁰ A. Slodnjak, Ivan Prijatelj med slovstvenimi zgodovinerji svoje dobe. *Prijateljev zbornik* (Ljubljana 1975), 36.
^{10a} Značilno je tudi, da se je vedno podpisoval s polnim imenom in da ni uporabil pseudonimov. Izjoma je le članek o Simonu Gregorčiču, ki je bil objavljen v Domu in svetu 1915 na 269. strani (enota 12), kjer se je podpisal le z začetnicami. Detajl, ki ga je tu opisal, nas preseneča, saj izpričuje, da je Žigon zelo dobro poznal goriškega slavčka, kar potrjuje tudi nekaj rokopisov oziroma prepisov Gregorčičevih pesmi v njegovih ostalini. To dejstvo pojasnjuje članek *Ostalina Gregorčičeva* (*Učiteljski list* 1920, št. 11, str. 5). Avgust Žigon je bil eden izmed zbirateljev gradiva za Gregorčičev zbornik, ki kljub dolgotrajnim pripravam ni izpeljal.

Članek in njegovo pojasnilo mi je posredoval Marijan Brecelj, za kar se mu najlepše zahvaljujem.

Sestavljena so tudi najosnovnejša kazala, vendar tudi tu ni bilo mogoče zbrati in ekscerpirati vseh potrebnih podatkov. V načrtu je bil tudi indeks analiziranih literarnih del, seznam objavljenih dokumentov ter nekaj drugih pregledov, ki so odpadli zaradi časovne stiske in ker bi izpolnitve takšne naloge presegala okvir pričujočega prispevka, ki bi želel služiti le kot spodbuda za nadaljnje pročevanje Žigonovega dela in njegovega pomena za razvoj slovenske literarne zgodovine.

BIBLIOGRAFIJA dr. AVGUSTA ŽIGONA

I. ŽIGONOVE OBJAVE

- 1903 1. Nekoliko stvari izpod Čopovega in Prešernovega peresa
ZMS 5 (1903) 89—154
V Drežnici, 4. 11. 1903. 66 str. REF. 59. PRIM. 8, 30.
Pregled razprave: »I. Objava Čopovih rokopisov, II. Analiza rokopisov, III. Pot listin Kastelic—Levstik, Prešernovi rokopisi, IV. Manjkoči rokopisi iz tega vira.« Čopova korespondenca, *Prešernovi rokopisi pesmi. Objava dokumentov iz Kastelčeve zbirke*, ki se je ohranila v Levstikovi zapusčini in je bila last Guttmanna.
- 1904 2. Zapusčinski akt Prešernov
Jahresbericht des K. K. Kaiser Franz Joseph — Staatsgymnasiums in Krainburg 1903—4, 3—53.
Tudi ponatis, 51 str. REF. 58, 60, 61.
»Pregled razprave: Poročilo o zavtoritvi, II. Prešernova poslednja volja, III. Odlok, ki določa dr. A. Rudolpha za varuha Prešernovih otrok, IV. Prošnja zastopanih strank za njihove akte, V. Izkaz premoženja, VI. Prijava Prešernovih otrok za dediče, VII. Dolgovi, VIII. Zapusčinska razprava, IX. Račun o zapusčini, X. Posmrtnica pri Blazniku, XI. Avg. Quesier prosi za oprostitev od kuratorstva.«
- 1905 3. »Lél — moj kermar . . .«
DS 18 (1905) 600—611, 673—686, 735—752.
Tudi ponatis. 44 str.
Analiza V spomin Matije Čope ter Jezike vse Evrope je učene . . . O Čopu in Prešernu, pomen in razlaga besede Lél.
- 1906 4. Letnica 1833 v Prešernovih poezijah
(Odlomek iz zgodovine naše umetnosti)
CZN 3 (1906) 113—213
Tudi ponatis. Gradeč, 15. 7. 1906. 100 str. REF. 62, 84, 96, 63a.
»Pregled razprave: I. Venec Iz l. 1833, II. 1. Gazele, 2. Sonet „Strahl! Petorica Izpred Juljine dobe o prvi ljubezni, 3. Že mim . . . (Pèrva ljubézen), 4. Dohtar, III. Venca uvodni sonet sam: letnica 1833, nje pomen. Konec: posnetek rezultatov.«
5. Tercinska arhitektonika v Prešernu
ZMS 8 (1906) 52—128.
Gradec, IX. 1906. 76 str. REF. 63, 64, 65, 66, 96.
»Pregled razprave: Uvod. I. Tercinska arhitektonika 1. in 2. stopnje: Tercine bistvo in ideje arhitektonske; 2. ‚tercinski stavek‘. II. Tercinski stavek v pesniških oblikah: 1. V sonetu [Sonetni venec], 2. Tercina v oktavi. III. ‚Tercinska perioda‘: Dem Andenken des Mat. Zhóp (1835): 1. Dokaz o nji iz vsebine; 2. Teoretična nje dedukcija iz ‚stavka‘: oblika tretjestopinske arhitektonike je ‚perioda‘. IV. Še nova, nadaljnja stopinja tercinske arhitektonike: 1. Slavnostni govor o 25-letnici Hradeckega: 1845, 2. ‚Uvod‘ Kérsta per Savizi: 1836 (1835).«
Sklep: O ‚Novi pisariji‘ (Zbel. II. 1831; a iz I. 1830). Še dvoje, troje dodatkov.

- 1907 6. Donesek o razmerju med Janežičem in Levstikom**
 (Iz arhiva g. svetnika E. Guttmanna)
 CZN 4 (1907) 85—171.
 Gradec, 20. V. 1907. 86 str.
Iz dobe 1858 do 1869: Levstikovo sodelovanje pri Glasniku, Napake in boj za kritiko, Bčolarček, Zbiranje gradiva zoper Koseskega, sodelovanje pri Slovencu, izdaja Prešernova Mladike; biografski podatki in oznaka Levstika. Vloga in pomen njegovih sodobnikov. Pisma Levstiku: Janežič (7), Janez Zorin (1), Fran Cegnar (1), Josip Novak (1), Anton Jeglič (1), Andrej Einspieler (1), Dragotin Rudež (1). Citati o Janežiču iz Novic.
- 7. Tretjinska arhitektonika v Prešernu**
 (I. Gazele. Spisal ~)
 ZMS 9 (1907) 34—76.
 Gradec, 1. V. 1907. 42 str.
Nadaljnje razvijanje teorije o tretjinski arhitektoniki. Sedaj ne analizira več tercin, pač pa Gazele.
- 1910 8. Še nekaj Čopovega**
 Carn. 5 (1910) 214—221.
 7 str. PRIM. 1, 30.
Dopolnитеv objave Čopovih pisem (ZSM 1903, 89—110), ki so bile v Levstikovi zapisuščini, katero je hranič v Gorici Guttmann. Ž. je poskrbel, da so bila pisma vrnjena »licejki«. Čopova pisma (3).
- 1912 9. Izza mladostne dobe Levstikove**
 Carn. 7 (1912) 159—168.
 29. str. REF. 70.
»I. Fran Levstik prvič v tujini, II. Levstik pri grofu Pacetu.« Pisma: Levstik (Stritarju 1), (Blazniku 1), (Pacetu 1); Pacet in Blaznik po eno.
- 1914 10. Levstikovo delo za Prešerna**
 Slovan 12 (1914), 28—288, 317—320, 348—352, 380—384, 13 (1915), 252—254, 300—303, 342—352, 14 (1916), 233—235, 328—330, 15 (1917), 31, 86—88, 141—142, 196—199, 255—256, 321—323.
 Ponatis: Levstikovo delo za Prešerna (Gradivo za komentar o Prešernu: zvez. VII. Priobčuje ~) Ljubljana 1914, 62 str.
»I. Prešernovo življenje, II. Nekoliko težljih stvari o Prešernu.« Komentar in ponatis Levstikovega gradiva: katalogi Preš. sošolcev, Levstikovi komentariji in priedbe Prešernovih pesmi, neobjavljene pesmi. Dve pismi Ferdinanda Pogačnika o Preš. zapisuščini.
- 11. Študija**
 DS 28 (1914) 271—276.
 Ljubljana, 20. VII. 1914. 5 str.
»I. Herrard von Langspurg, opatinja Hohenburška, II. A. W. Schlegel.« Analiza Luna sije.
- 1915 12. Dr. A. Ž.: [Gregorčičeva »Soči« in Charles Nodier]**
 DS 28 (1915) 269—270.
Priložnostni zapis ob jubileju Simona Gregorčiča, brez naslova. Ž. osebni stik s pesnikom. Gregorčič je poznal Nodierjev opis Soče v romanu Jean Sbogar.
- 13. K zgodovini Goethejevega Fausta v slovenskem prevodu**
 Slovan 13 (1915) 265—273, 310—315
 13 str.
»I. Prva roka, II. Druga roka.« Mendeljčev in Cimpermanov prevod Fausta. Odnosi med Cimpermanom in Levstikom. Pisma Levstiku (Mandelc 3, Glontini 1, Cimperman 7). Valentin Mandelc bratu Antonu (1).
- 14. Študija**
 (Drugi del)
 DS 28 (1915), 26—30, 64—66, 171—173, 201—202, 263—266, 358—361.
 Ljubljana, 16. XII. 1915. 14 str. REF. 108. PRIM. 11, 31.
»I. Problem. II. Princip in sistem njegov. (O nastanku decime in gloso. O arhitektoniki okteve in decime pri Prešernu.)«
- 1916 15. Čopova biblioteka**
 Slovan 14 (1916), 31—32, 63—64, 95—96, 127—128, 159—160, 191—192, 239—240, 288, 336, 15 (1917), 88, 142—144, 256, 326.
 18 str. PRIM. 51.
Nedokončano. Seznam knjig, ki so bile v Čopovi biblioteki.
- 16. † Dr. Friedrich Ahn**
 Carn. 11 (1916) 280—281.
Nekrolog. Bibliografija in ocena garškega slavista in bibliotekarja, ki je bil po rodu Celjan.
- 17. Intermezzo iz Levstikovega življenja**
 Slovan 14 (1916) 225—229, 266—274, 324—327.
 PRIM. 22.
»I. Prva biografija Levstikova iz leta 1864. (v Riegerjevem Slovník naučny IV/1258, avtor je Jan Lego). II. Wurzbachov posnetek iz češkega vira: 1865 (v Biographischen Lexikon des Kaiserth. Oesterreich XV/35—6). III. Nekoliko pripombe k gorenjim virom.«
I. Prijatelj je posodil Ž. prepis Klunove kritike SG v praškem Kritische Blätter für Literatur und Kunst (1858, št. 14 in 19). Ž. obljublja konec razprave, ko bo našel še ostale potrebne vire.
- 18. Iz dijaških let Levstikovih**
 Slovan 14 (1916) 123—124, 156—157, 188—190, 282—286, 330—333.
 16 str.
O Levstikovih prvih objavah in literarnih pričetkih.
- 19. Jezna zgodba iz Levstikovega življenja**
 Slovan 14 (1916) 9—13.
Anonimni članek Lovra Leskovca v Oest und West (16. X. 1864), v katerem so napadene Novice, je Bleiweis pripisal Levstiku. Levstikova pisma (Bleiweisu 3), Bleiweisovi pismi (Levstiku 2).
- 21. Prijatelska zgodba iz Levstikovega življenja**
 Slovan 14 (1916) 40—43, 80—83, 112—114, 145—149, 177—180.
 20 str.
»I. Levstikov pristop k Zvonu. II. Stritarjeva zahvala Levstiku. III. Levstikov odhod na Dunaj (5. V. 1870).« Pisma Stritarja (Levstiku 9), Levstika (Stritarju 5), Levca (Levstiku 1), Gregorčiča (Stritarju 1), Frana Erjavca (Levstiku 1), Matije Zvanuta (Levstiku 1), Valentina Zarnika (Levstiku 1).
- 22. Pripomnja k članku »Intermezzo iz Levstikovega življenja«**
 Slovan 14 (1916) 330.
 PRIM. 17.
Levčev izpis iz župnijske rojstne knjige v Velikih laščah o rojstnem datumu Levstika in Stritarja.
- 1917 23. Amor ch' al cor gentil: ratto s'apprende benevolenti**
 Slovan 15 (1917) 287—299.
 12 str. PRIM. 73. Ljubljana, novembra 1917.
S storim verzom Divine commedie Ž. dokazuje strukturo in vrednost endecassilaba pri Prešernu. Polemika z A. Pavlico, ki je v članku Naša metrika v luči hebrejske (Čas 1917, 90—98) poudarjal Prešernova odstopanja od metrične sheme. Odgovor Pavlice v Času 1917, str. 298.

- 24. Bridka zgodba iz Levstikovega življenja**
 Slovan 15 (1917) 8—13, 41—46, 97—102, 154—161, 234—240.
 33 str.
 »Levstikovi cilji in upi v Trstu. Levstik pri Vilharjevem Napreju.« Levstikovo življenje 1858—63. Levstikova pisma (Janezu Kaplenku 1, Jakobu Volčiču 1), Janežič (Levstiku 3), Costa Etbin (Levstiku 1), Ludvig Issleib (Levst. 2), Ludvik Germonik (Levst. 1), Lovro Mahnič (Levst. 1), F. Vilhar [Miroslav ~] (Levst. 1), Dragotin Dežman (Levst. 1).
- 25. Nov fragment iz Prešerna**
 Slovan 15 (1917) 117—119.
Komentar in ponatis črtanih verzov iz Andenken des Mathias Čop. Pripis: »konec prihodnjilč«, vendar ni nadaljevanja.
- 26. Še nenačnjena Prešernova pesem**
 DS 30 (1917) 74.
 Ljubljana, 6. I. 1917.
Polemika s Ks. Meškom, ki je objavil odломek pesmi Janezu N. Hradeckemu kot novo odkritje (LZ 1916, 572), vendar je bil tekst do tedaj že desetkrat objavljen.
- 1918 27. Krst pri Savici**
 (Iz nameravnega predgovora k Prešernovi čitanki)
 LZ 38 (1918) 413—429.
 REF. 75.
Interpretacija.
- 28. Prispevek k petdesetletnici**
 LZ 38 (1918), 542—550, 617—631, 771—784, 39 (1919), 97—102, 160—168, 221—233, 296—303, 365—371, 431—437, 487—493, 558—563, 621—626, 696—722.
 131 str.
Literarnozgodovinski dogodki okrog leta 1868. Vsebinska sorodnost s Prijateljevo razpravo »Leto 1868 v slovenski literaturi« (RZDHV 1930, 76—502), ki pa ž. ne omenja. Ogromno faktografskega gradiva.
- 1919 29. Čopova akademija**
 (Iz nameravnega predgovora k Prešernovi čitanki)
 Književni jug (Zagreb) 1/1919, 193—200.
»Sklep: Kranjska Zbelica skriva in razoveda v svojem naslovu označbo, da je glasilo akademije; slovenske pesniške akademije. [...] Da pa je ta akademija bila — akademija Čopova, o tem pa priča in pripoveduje svetu, nam vnucom, poleg notranjih najjasnejše še vnanje dejstvo, tisti konkretni dokument, tista zadnja posledica njena iz leta 1846: Prešernove — Poezije!«
- 30. Nov prispevek o Čopu**
 Carn. 9 (1919) 12—37, 122—135.
 40 str. PRIM. 1, 8. REF. 74. Ljubljana, avg.—sept. 1917.
Naslovniki Copovih pisem, ki so mu bili v prejšnjih objavah neznani. Kostelčeva zbirka v Levstikovi zapuščini, ki jo je hrانil Guttmann v Gorici. Drugo nadaljevanje: Dostavek, napisan 12. 2. 1919.
- 31. Študija II**
 (III Decima v Čopovi akademiji. Dalje)
 DS 32 (1919) 157—161, 231—234.
 9 str. PRIM. 11, 14. Ljubljana, 16. XII. 1915.
Objava fragmenta Copove poetike o zvrsteh verza v španski drami. O namerovani Prešernovi tragediji in njenih asonancah. Pripis »dalje prihodnjilč«, vendar ni nadaljevanja.
- 1920 32. Kortkova pogodba z Blaznikom**
 (Prispevek k Prešernovi literarni zapuščini.)
- 5. Levstik in Prešern**
 LZ 40 (1920) 264—271, 361—371, 426—432, 460—467, 551—556, 606—619, 665—672, 745—756.
 74 str.
Levstikov odgovor na Bleiweisovo kritiko Pesmi Franceta Prešerna 1866. Usoda Prešernovega rokopisnega zbornika in pregled ohranjenih in izgubljenih dokumentov. Levstik in Prešernova ostalina. Pisma: E. Jelovškove (Levcu 1), Franca Levca (Jelovškovi 1, Luki Pintarju 1, Cimpermanu 1), Janeza Bleiweisa (Cimpermanu 1), Jakoba Razlaga (Ernestini Jelovšek 2), Levstika (Jurčiču 1), Josipa Cimpermana (Franu Levcu 3), Jožefa Poklukarja (Cimpermanu 1), Jakoba Sketa (Cimpermanu 1).
- 1921 33. Ob Langusovi sliki Julije Primičeve**
 DS 34 (1921) 38—45.
 Ljubljana, 28. II. 1921.
»I. Življenjepis Julije, II. O nastanku devetih povenčnih sonetov.«
- 1922 34. Prešernova čitanka**
 (V dveh knjigah: kot komentar k izdaji iz leta 1847: z uporabo vseh ohranjenih rokopisov ~)
 Družba sv. Mohorja, Prevalje 1922, Slovenska knjižnica zvezek 2: IX+(II)+232+96 str. M 8°.
 Ljubljana, 4. 9. 1913. PRIM. 30. 29. REF. 76—79, 82, 85, 87, 96.
 I. knjiga: Uvod (1824). Poezije: 1. Človek — poet. 2. Umetnik — literat slovenski. II. knjiga: Dostavek k Poezijam. 1. Dostavek iz epike, 2. Različne pesmi. Dodano je še: Pregled Prešernovih pesmi, ki niso v tej zbirki (z arhitektoniko). Tabelarni pregled korespondence Prešernove. Dostavek: Tri uradne prošnje Prešernove. Pregled vsega dela. Dosedanji spisi o arhitektoniki v umetnosti poezije. Kronološki pregled: prvotno mišljeno kot posebna knjiga. Vsebina: kronološki pregled prvih tiskov ter glavnih podatkov o razvoju in poteku poetovega dela. Epilog. Tiskano 1914, izšlo 1925.
- 1925 35. France Prešeren**
 (Poet in umetnik. Kot komentar k izdaji iz leta 1847: v proučevanje umetnosti poetovega dela priredil ~)
 Družba sv. Mohorja, Prevalje 1925, Slovstvena knjižnica zvezek I. CXCII+188+12 str. s slikami. M 8°.
 REF. 81—83, 86, 88, 89, 90. Tiskano 1914, izšlo 1925.
»France Prešeren in Čopova akademija: 1. Stik z literarno davnino domačo tja do Akademije. 2. Umetniško stališče akademije Copove. 3. Prešernove poezije: spev o akademiji Čopovi. (Pripombe k 1., 2., 3. razpravi. — Orglar. — Dostavek: Vnanji dogodki Prešernovega življenja.«
- 36. Fr. Levstik in J. Krajec: 7 pisem**
 (4 Levstikova, 3 Krajčeva)
 LZ 45 (1925) 596—603.
Soavtor Janez Krajec.
- 37. Fr. Potočnik iz svojih spominov o Prešernu**
 (Anszug aus meinen Memoiren)
 DS 38 (1925) 277—278.
 Ljubljana, 14. XI. 1925. 2 str.
O nastanku Luna sije. Ponatis iz dnevnika Frana Potočnika z ž. opombami. Ohrenjeno v »Prešernova mapa Fr. Levca«.
- 38. K. Rudež Levstiku: 12 pisem**
 (Iz Levstikove ostaline.)
 LZ 45 (1925) 106—112, 170—175, 237—245.
 22 str.
Rudež kot Levstikov informator o Prešernu.
- 39. Krst pri Savici v cenzuri**
 DS 38 (1925) 278—283.
 Ljubljana, 14. XI. 1925. 6 str.

Dokumenti o cenzurnem postopku in o cenzorjih Andreju Gollmayerju, Juriju Pavšku in Antonu Sterlizchu. O elegiji Dem Andenken des M. Zop, nemškem Sonetu, ter o Anton Laschanovem sonetu An Freund Dr. Prešern.

40. Prešernova Zdravica

DS 38 (1925) 283—285.
Ljubljana, 17. XI. 1925.

Analiza štirih Prešernovih ropokisov Zdravice, faksimile rokopisa v prilogi.

1926 41. Kranjska Zbelica v cenzuri

DS 39 (1926) 154—159, 215—221, 251—254, 281—286.
Ljubljana, 22. XI. 1926. 22 str.
Komentar k objavljenim cenzurnim postopkom vsakega zvezka Čebelice posebej.

1927 42. Lepa Vida

DS 40 (1927) 37—42.
Ljubljana, 8. II. 1927. 5 str.
Prešernova, Vrazova in Smoletova redakcija Lepe Vide, z objavo variant. Lepa Vida je Prešernova samostojna umetnina.

1930 43. Prispevek o dobi

(K Zbelizi IV: 1833.)
DS 43 (1930) 304—308.
Ljubljana, 16. 1930. 5 str.
Copov In Prešernov odnos do janzenizma. Pismo škofa Wolfa baronu Weingartnu o imenovanju prosvetnega referenta v Ljubljani.

1931-2 44. Erjevec Levstiku

DS 44 (1931) 479—505, 45 (1932) 138—149, 231—240.
Drugi del: Ljubljana, (17. 3.), 24. III. 1932. 49 str.
O življenju in delu Levstika in Erjavca. Težišče na letih 1864—1869. Pisma: Erjavčeva (Levstiku 18), Tomšičeva (Levstiku 2), Levstikova (Slovenski matici 2). Levstikovo tajnikovanje pri Matici. Ponatis vrste drugih dokumentov.

45. Levstik o Vodniku

DS 45 (1932) 298—307.
Levstikove priprave za izdajo del Valentina Vodnika.

1933 46. Drobni prispevek

(1. »Sonet Luizi Crobatu« 1844)
DS 46 (1933) 304—312, 503—523.
30 str. REF. 97. Ljubljana, 4. XI. (30. XI.) 1933.
Prešernov sonet An einer jungen Dichterin, ki velja Crobatovi hčerki Luizi Pesjakovi. O Levstikovi razlagi tege soneta, o dnevniku Luize Pesjakove in Petru Petruzziju. Polemika s Petrom Pajkom in njegovo razpravo Novela Ungerha-Sternberga »Die Zerrissenheit« in Prešeren (LZ 1932, 240—245, 309—313, 621—625).

1935 46a Čop Anton Aleks. Auerspergu Grünu

(Leta 1833)
GMS 16 (1935) 131—134.
Ljubljana, 20. XI. 1935.
Copovo pismo v nemščini in francoščini Grünu.

47. Kastelčovo uradno poročilo o Čopovi smrti

GMS 16 (1935) 134—135.
Ljubljana, 30. XI. 1935.
Komentar in ponatis listine.

1936 48. Novi prispevki

DS 49 (1936) 413—429.
Ljubljana, 31. 12. 1936. 17 str. REF. 99.
»Dejstvo iz leta 1829, 2. Beseda o grofu Michaelu: iz leta 1836.«
Dostavki in popravki Kidričevi knjige Prešéren (I., pesnitve, pisma), Ljubljana 1936.
O Prešernovi prošnji za sprejem k prokureturni, o rodbini Coronini in o Laschanih.

II. NEKATERA ŽIGONOVA ROKOPISNA DELA

A. Domala pripravljena ta tisk

49. Disertacija o Leonardovi Madoni v skalah

Vir: avtobiografija in 104. Končana 1908—9.

50. Čopov zapuščinski akt

Vir: avtobib. Končano 1914. Delo je namenil za Slovensko matico, ki pa ji je bilo tedaj prepovedano delovanje.

51. Čopova biblioteka

Vir: avtobib., 104, 15. Nastalo 1914. Končano 1917. Deloma vključeno gradivo iz 50. Neobjavljenega zaradi prenehanka izhajanja Slovana (primerjal 15). Poleg uradnega seznama je nameraval obdelati še nakupe ter dodati dostavke, ki so razvidni iz Čopovih zapiskov.

52. Levstikovi spisi

Vir: avtobib., 92, 104. Nastalo 1922—23. Tiskovna zadruga je prekinila izdajanje, čeprav je bilo nekaj pol že tiskanih, ker je Z. preveč zavlačeval s korekturami.

53. France Prešeren, poet in umetnik, SKLEP

Vir: avtobib., 82. Nastajalo okrog 1925. Obseg: ena avtorska pola.

54. Novi dokumenti o Čopu

Vir: avtobib. Nastajalo okoli 1918. Objava je izostala, ker je prenehala izhajati Carniola; prim. 30. V razpravi naj bi bili obdelani naslednji problemi: pregled personalnih aktov, Čopovi zapiski, Čopova popotovanja, še neobjavljena Čopova pisma.

55. Spomini Franje Koširjeve

Vir: 104, avtobib. Primerjaj tudi Levstikov zbornik (Ljubljana, 1933, 118—9).

56. Poročilo o selitvi gubernijskega in sodnega arhiva v Narodni muzej

Vir: 104. Članek o selitvi okoli 6000 svežnjev arhivskega gradiva, ki ga je Ž. pisal za Glasnik muzejskega društva za Slovenijo.

B. Načrtovana dela, ki so razvidna iz avtobiografije

57a) Sestanek Čopove akademije v Ljubljani

57b) Kopitar in Slovenci

Obdelan bi bil Kopitarjev odnos do Čopa, Prešerna, Metelka, Pavške, Ravnikarja, Vodnika ter Zolsa.

57c) Abecedna pravda

Nihal je med različnimi naslovi: abecedna pravda naša in osebnosti (značaji) njeni; osebe in osebnosti pravde za oslovno senco... Obdelal bi: metelčico, janzeniste, jezik, vsebino in moralo te pravde.

57č) [Prešernovi] cikli

57d) Prešernov »Sonetni venec«

57e) Opombe pod črto

O Prešernovi čitanki in njenih problemih.

57f) Organska sistematika Prešernove arhitektonike

(Proporcija)

Obdelal bi poglavja: verz, strofe, organizmi. Skliceval bi se na Strzyskega, polemiziral z Izidorjem Cankarjem. Prim. 63.

57g) Organska pot od Bleiweisa do Ž.

2. pripombe ob enotih: [1.] Linija Bleiweis—Šušteršič—Žerjav. [2.] Kričavi — žrjavlji — na tuje leta. [3.] Ta človek je zaznamovan in obsojen. «Kasnejše oblikovanje podnaslova (15. XI. 1935): »[1.] in vsega kar mu je sledilo do danes, [2.] Teror materializma v Slovencih, [3.] Pot krivic in zatiranja.«

57h) † Fr. Levstik: Načrt avtobiografskega romana

57i) Boj s Hidro in hidriči

Snoval je vsaj tri članke, v katerih bi zavrnil Kidriča: Poglavlje o metodi, Bleiweisovstvo in slovenstvo, Moje življenje (Doživljaji, izkušnje, spoznanja).

III. ODMEVI ŽIGONOVEGA DELA V JAVNOSTI

1904 58. [Lampe, Evgen] Dr. E. L.; Zapusčinski akt Prešernov

DS 17 (1904) 499.

Notica. PRIM. 2.

Zavrača tezo o uničevanju Prešernove zapusčine. Ostalo le povzetek 2. razprave.

59. Vidic, Fran; Slovenska matica. Zbornik znanstvenih in poučnih spisov LZ 24 (1904) 503—5.

Recenzija. PRIM. 1.

»Zakaj vse, kar je prišločil Ž., je po večini že znano [...]« »Ž. je opremil objavo teh rokopisov z obširnim kritičnim aparatom in pojasnilom, vendar pogrešamo v njegovem spisu jasnosti in v prvi vrsti preglednosti; ne vem ali je kriva tega pisateljeva gostobesednost, ali nepraktična razdelitev, ali morda oboje.«

60. Zbašnik, Fran; Avgust Žigon: Zapusčinski akt Prešernov

(Ponatis iz poročila gimnazije v Kranju [...])

LZ 24 (1904) 507.

PRIM. 2.

Notica. »Prešernovim življenjepiscem in preučevalcem njegovih poezij so odprti zdaj novi viri.«

1905 61. Rešetar, Milan; Avgust Žigon, Zapusčinski akt Prešernov

(Progr. des. k. k. Staatsgymn. in Krainburg 1904, 53 SS)

Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien (Dunaj) 56/1905, 670.

Notica. PRIM. 2.

»... Willkommen ist uns aber noch manch anderes Detail, so die Daten über den anfangs sehr geringen Absatz der Poezije des Dichters (S. 9) und öer den tag, and welchem der Dichter die Redaktion der Ausgabe beendete (S. 8).«

1906 62. ; Žigon Avgust: Letnica 1833 v Prešernovih Poezijah

Slovan 5 (1906—7) 90—91.

Recenzija. PRIM. 4.

»Na 100 tiskanih straneh je Žigon uporabil vse spise o tem predmetu [...] tu je prišel do sledečih sklepov: [...]« »Z zanimanjem smo čitali ta Žigono bojni

klic in — pričakujemo odziva. V bistvenem, t.j. estetskem pogledu nimajo te trudopolne razprave pač nikake vrednosti [...] Glavno je vendarle pesem, ne pa njen objekt. V biografskem oziru pa so seveda Žigona razkritja vsekakor zanimiva za one, ki se toliko živo trudijo, da pojasnijo vseko malenkost v pesnikovem življenju.«

1907 63. [Cankar, Izidor] Franc Bregar; Zbornik

(Na svetlo daje »Slovenska Matica«. Osmi zvezek [...])

DS 29 (1907) 184—185.

Polemična recenzija. PRIM. 5, 92, 99, 102, ...

Domala celoten prostor posvečen Žigonom. »Žigon je največji oboževalec Prešernovega genija in zato je umevno, da njega razprava ni pisana z nevsiljivo tendenco znanstvenika.« »Sploh se opaža pri Žigonom, da mnogokrat prekipeva v njem domišljija, kadar govorji o Prešernu.« »Vendar ne smemo Žigonom delati krivice. Njega je zapeljala velika, spoštovanja vredna ljubezen do Prešerna. Zapeljala ga je tako daleč, da je pozabil resnice.«

63a) Volf, Josef; Za slovanskih literatur

Osveta (Praga) 37 (1907) 553—558.

Kratka recenzija. PRIM. 4.

»[...] psané neobyčejne britkym tonem; jest to prispěvek k chronologii milostnych básní Prešernovych [...] Žigon však dokazuje, že veškery tyto výklydy jsou nesprávny, jelikož básník znal Julii již r. 1831, pročež se snaží vyložiti zmíněny sonet Je od vesél'ga časa těklo léto... prirozenym spusobem v tm smyslu [...]«

»V referátech pojednává štyrskohradecky profesor Murko pochvalně o Niederlo-vých Starožitnostech.«

64. [Ušeničnik, Aleš] A. U.; Knjige »Slovenske Matice« za leto 1906

Čas 1 (1907) 137—138.

Recenzija. PRIM. 5, 66.

»Žigona pri Prešernovih študijah vodi načelo, ki je o slikarstvu neštetokrat izrazil veliki Leonardo da Vinci, namreč da je umetnost znanost.« »Ne verjamemo, da bi bil veliki pesnik tako 'umetničil' — naj nam bo dovoljen ta izraz! — kakor bi bil moral, če so resnične vse Žigono analize.« »Priznati moramo, da je Ž. mojster v logiki; če potem upoštevamo še njegove resne študije o umetnosti, ni dvoma, da bo pokazal v marsičem nova pota [...], četudi ta ali ona njegova misel ostane le problematična.«

1908 65. Tominšek, Josip; Zbornik

(Na svetlo daje Slovenska Matica, VII. Zvezek [...])

LZ 28 (1908) 117—119, 183—185.

Kritika. PRIM. 5, 92, 102.

»Včasih pa more zadobiti tako razpravljanje za celoto in podrobno umevanje kake pesmi, ker se pri tej priliki mora ugotoviti o vsebini in o razvoju dejanja. V tem oziroma gre tudi Ž. resnična zasluga [...]; tudi smo mu hvaležni za točno znašanje raznih podatkov [...]. Sploh je zelo kvarilna stran pri vsem, kar Ž. piše, da ne zna zagospodovati nad snovjo [...]« »[...] važno in često mnogo vredno je gradivo, ki ga pisatelj znaša, in v tem oziru je vesten in popolnoma zanesljiv; nikdar pa se ne smemo zanašeti na njegovo dokaze in skelepe, ker so sami oprti na kako teorijo, ki bi jo tudi bilo treba šele dokazati.«

66. [Ušeničnik, Aleš] A. U.; Zbornik »Slovenske Matice«

(IX. zvezek. Uredil L. Pinter. [...])

Čas 2 (1908) 249.

Poročilo. PRIM. 5, 64.

»Vse zlage je preštel, dognal izvirna ločila, preučil razmerje med posameznimi pesmimi kake skupine in na tej podstavi išče zakonov pesnikove arhitektonike. [...] Le to se nam še vedno zdi, da Ž. preveč vpošteva malenkosti, na katere bogonadarijeni pesnik niti pomisliti ne more, pesnik namreč, ki pesnikuje, a ne pesmi kuje!«

- 1910 66a) Puntar, Josip; Prešeren in romantika**
Slovenec 38 (1910), (21. 6.), št. 138—141, 143.
Podlistek.
»Za Z. razpravami v prešernoslovju med slovenskimi literati ni zagledal svetlega dne noben spis, ki bi se bil lotil težkega Čopovega problema. Da je bil Cop Prešernov mentor in medij, po katerem je prihajala arhitektonika umetniška sila v Prešernove poezije in da je bil Čop učenec šole romantikov Schleglov, s tem dejstvom so se zadovoljili, kot kaže premirje po Z. razpravah, slovenski prešernoslovci. V svojih izvajanjih izhaja iz Z. In ga hvali.«
- 67. Puntar, Josip; Kaj je z arhitektoniko v Prešernu?**
DS 23 (1910) 405—407, 452—453.
Članek.
Razlaga in potrjevanje Z. teorij.
- 1911 68. Puntar, Josip; Prešeren in antika**
Čas 5 (1911) 169—285.
Razprava. PRIM. 91, 93, 95.
Poleg poveljevanja Z. teorije in dela tudi opis Puntarjevega prvega srečanja z Z. teorijo v graškem seminarju.
- 1912 69. Debevec, Josip; »Zlate črke« na posodi Gazel**
(ali problem apolinične lepote v Prešernovi umetnosti)
DS 25 (1912) 152—153.
Recenzija. PRIM. 71.
»Da bomo bolje umeli Puntarjev spis, konstatirajmo najprej, kar je pred njim dognal Z. v Prešernovi liriki. [...] Upam, da ustrezem temu ali onemu, če ob kratkem povzamem poglavitne rezultate dosedanjega raziskovanja.« »Predvsem smo tudi mi mnenja, da te raziskave in sestave niso igracha; znano nam je, da n.pr. na vseučiteljišču v Gradcu germanist prof. B. Seuffert tako razlaga novejšo nemško poezijo.«
- 70. [Opeka, M.] Dr. M. O.; »Izla mladostne dobe Levstikove«**
DS 25 (1912) 314—315.
Poročilo. PRIM. 9.
Predvsem povzetek Levstikovega pisma Stritarju, Levstikove razlage Ježe na Parnas, ter Blaznikovega pisma Levstiku.
- 71. Puntar, Josip; Zlate črke na posodi gazel**
(ali problem apolinične lepote v Prešernovi umetnosti)
PRIM. 69, 93.
I. del je izšel knjižno (Ljubljana 1912); II. del: Gazele (Zlate črke: II .del), Dom in svet 1921. Opira se na teorijo Z.
- 1915 72. Župančič, Oton; Glosa**
LZ 35 (1915) 241—242.
Satirična pesem. PRIM. 108, 83.
Satira na prešernoslovce, še posebej na Z. »Kaj modrost mi tvoja zvita,/ kaj mi akti preležani!/ Buvek prah naj v sebi hrani/ semo pesmi in razcveta?/ Ne natezaj na kopita,/ kar svobodno je brez meje,/ tvoje forme in Ideje,/ o, kako je vse to suho,/ goło, piškavo in gluho—/ ptič na veji se ti smeje.«
- 1917 73. Pavlica, A.; Prepri za ritem in metrum**
Čas 11 (1917) 298—303.
Polemika. PRIM. 23.
Polemika med Pavlico, Župančičem (LZ, 1917) ter Z. o pomenu Prešernovih odstopanj od metrične sheme. Pripomba uredništva [= Aleš Ušenlčnik]: spodbija 2.
- 1919 74. [Steska, Viktor] V. S.; Carniola**
DS 32 (1919) 237—238.
- Notica. PRIM. 30.**
Kratek povzetek razprave 2.
- 1921 75. Prijatelj, Ivan— ; Duševni profili naših preporoditeljev**
LZ 41 (1921) 657—661, 715.
Razprava. PRIM. 27.
Na navedenih mestih obsežneje o Z. interpretaciji Krsta in abecedni vojski. Tolerantno tudi do Puntarja.
- 76. Puntar, Josip; Dante in problem Prešernove »Nove pisarije«**
Dante 1321—1921, Kleinmayr-Bamberg, Ljubljana 1921, 93—260.
Razprava. PRIM. 34, 78.
Polemično do nasprotnikov Z. teorije in njeno nadaljnje razvijanje. Napoved Prešernove čitanke, ki jo je že imel v rokah.
- 1922 77. ——; Prešernova čitanka**
Samouprava 1 (1922), (7. 10.), št. 17, str. 4.
Poročilo. PRIM. 34.
»Izmed prešernoslovcev gre Z. pač prvenstvo.« »To je prvo delo take vrste v slovenski literaturi.«
- 1923 78. Puntar, Josip; Avgust Žigon: Prešernova čitanka**
DS 36 (1923) 219—221, 250—253.
Kritika. PRIM. 34.
Obsežni povzetki in razlage posameznih tez. Superlativi. O vzrokih zapoznelega izida.
- 79. Tesnièr, Lucien; Prešernova čitanka v dveh knjigah**
Revue des Études slaves 3 (1923) 165.
Recenzija. PRIM. 34.
»Ces deux livres sont la première tentation sérieuse faite en Slovénie d'une édition commentée et annotée d'un auteur slovène.«
- 1924 80. Puntar, Josip—; Literarna umetnina**
DS 37 (1924) 22—28.
»Taka točna izjava leta 1923 je najboljši odgovor na kritike Z. razprav o tretjinski in tercinski arhitektoniki v Prešernu. Njegove analize, njegovi iz Prešernovih umetnin izkopani zakoni o odnosih sestavnih delov med seboj in razmerij do celote samo pričajo, da je slovenski znanstvenik dospel do istih rezultatov, ki jih ugotavlja slovita nemška analitična šola šele dobrih 15 let za njim.«
- 1925 82. [Finžgar, Franc, S.] Fr. S. F.; Prešernova čitanka [...] Francè Prešerén, poet in umetnik**
Mladika 6 (1925) 231—232.
Poročilo. PRIM. 35, 52.
»Klub temu je pa vseeno v redu, da je Družba sv. Mohorja omagala in ni več še daje čakala namenjene dodatne pole marveč delo tako kakor je, Izdala. Občinstvo bo družbi hvaležno. — Naš list ni poklican, da bi delo ocenjeval. [...] Mi navajamo tu vsebino: [...]«
- 83. Kidrič, France; Iz delavnice za komentar Prešerna**
LZ 45 (1925) 23—34.
Kritika. PRIM. 35.
Upoštevaj popravek na str. 128.
- 84. Kidrič, France; Prešernov sonet z akrostihom Pavšku in Stelzichu**
(V korekturo komentara Žigonovega v Časopisu za zgodovino in narodopisje, 1906, 195, in Puntarjevega v zborniku »Dante«, slovenska izdaja, 217.)
LZ 45 (1925) 128.
Polemičen članek. PRIM. 4, 76.

- 85. Kidrič, France; Prešernova zabavljica »Novi Pegazmus«, oziroma »Kam je prešel polž iz Višnje gore«**
 (V korekturo komentarja Marnovega v Ježičniku XV, 6, Žigonovega v Prešernovi čitanki 132 itd.)
 LZ 45 (1925) 191.
 PRIM. 34.
- 86. Koblar, France; France Prešeren, poet in umetnik**
 DS 38 (1925) 285—288.
 Obsežno poročilo. PRIM. 35.
 »Knjiga dr. Ž. je zistom, »arhitektonično« zgrajena celota. Neusmiljena doslednost sistema in orjaško delo, ob vsej ogromni stisnjeni snovi, dovolj za eno človeško dobo! Najbrž ne bo našla splošnega priznanja, a vanjo bo hodil brat vsak, kdor bo hotel in skušal v naši besedi priti do prešernovih podlog.«
- 87. Matković, Martin; Jedna knjiga o Fr. Prešernu**
 Jugoslavenska njiva (Zagreb) 9 (1925) 264.
 Recenzija. PRIM. 34.
 Kritizira nepreglednost, odstopanja od Prešernove ureditve poezij, slabo opremo knjige. Najboljši je po njegovem mnenju Kronološki pregled.
- 88. Tesnière, Lucien; [Pregled srbohrvaških in slovenskih publikacij]**
 Revue des études slaves (Paris) 5 (1925) 305—306.
 Notica. PRIM. 35.
- 1926 89. —; Dr. Avgust Žigon: France Prešeren**
 Narodni dnevnik 3 (1926), (14. 2.), št. 40, str. 2—3.
 Poročilo. PRIM. 35.
 »Vendar enkrat! Izšlo je delo, o katerem se je toliko govorilo in šepetalо, toliko prerekalo in oporekalo.« »Zasluga Žigona je, da se je razen dr. Puntarja prvi med nami specijalno bavil s problemom romantike [...]«
- 1927 90. [Koblar, France]: Prešeren**
 DS 40 (1927), št. 1, ovitek.
 Kratek članek. PRIM. 35, 93, 107, 121.
Protest zaredi omalovaževanja Ž. dela ob objavi Smrekarjeve karikature v »Ilustriranem Slovencu«. Ista karikatura je objavljena tudi v »Tovarišu« (1950) ter »Glasu« (1971).
- 1928 91. Bradač, Fran; Arhitektonika in simetrija v stari klasični poeziji**
 RDHV 5 (1928) 254—314.
 Razprava. PRIM. 68, 93.
 »Povod za to razpravico so mi dali spisi o tako zvani sedmorični arhitektoniki Prešernovih pesmi. Ker se nekateri pozivajo na arhitektoniko v antični poeziji, sem imel za primo, da pogledam [...], kako je v stari klasični poeziji 1. s sedmorično kompozicijo, 2. s simetrijo ali celo matematično točno simetrijo.« Za delo ga je nagovoril Kidrič.
- 92. Kidrič, France; Pomenki I.**
 (Nekaj iz zgodovine prerekanj o matematični arhitektoniki v Preš.)
 LZ 48 (1928) 376—279.
 Polemika.
 »[... Ž. je] umetnostnemu načelu, ki je v likovni umetnosti [...] smotreno, upravičeno in v nekaterih dobah posebno upoštevano, dal splošno veljavno in ga začel iskati zlasti tudi v jezikovni umetnosti, ki ima ob svojem organsko-dinamičnem značaju drugačne možnosti, potrebe in meje.«
- 93. Kidrič, France; Pomenki II.**
 (Evropski okvir za arhitektoniko in Puntarjeva bramba.)
 LZ 48 (1928) 563—574.
- Polemika. PRIM. 66a, 68, 91, 96, ...**
 »Hočem dokazati, da je dr. Josip Puntar v brambi teze o zavestni matematični arhitektoniki v Prešernu pred mojimi pomisliki veren učenec dvojnih metod onega dr. Avgusta Žigona, ki je že 1907 [...] izpričal nameru, da misli braniti svojo pozicijo le z osebnimi žalitvami, neosnovanimi podtikanji in doslednim izmikanjem stvarnemu govoru o protidokazih.«
- 94. —; Prešernoslovje**
 LZ 48 (1928) 704.
Epigram na Ž. in Puntarja.
- 95. Puntar, Josip; Pripombe k naši literarni vedi**
 DS 41 (1928) 154—157.
 Polemika s Kidričem ob Izidu Kelemlnove knjigje Literarna veda.
- 1929 95a) Pajk, Peter; Dóktorja Francéta Prešérna zbrano delo**
 (Uredila Avust Pirjevec in Joža Glonar [...])
 LZ 49 (1929) 438—441.
 Recenzija. PRIM. 100.
 Upoštevaj popravek na ovitku št. 8. »Bolj od vsega se je maščevalo, da sta šla urednika mimo Žigona. In vendar pomeni Ž. razdobje v razvoju prešernoslovja in v zgodovini naše literarne vede sploh.« Pripomba uredništva: »Princip znenstvene matematične arhitektonike pri Prešernu nikakor ni tako preprosto neutajljiv, kakor trdi pisec zgornjega poročila. V večini primerov vsaj, [...] ta princip ni izveden, kakor je to dokazal prof. Kidrič.«
- 1934 96. Kidrič, France; Kronologija in oblika prvih Prešernovih sonetov**
 (Opombe k Žigonovim izvajanjem v CZN 1906, ZSM 1906 in Prešernovi čitanki.)
 LZ 54 (1934) 471—475.
 PRIM. 34, 4, 5.
- 97. Kidrič, France; Novi dokazi za sodbo, da je Prešernova »Eine junge Dichterin« iz leta 1844. — Luiza Crobat**
 (Dopolnila k izvajanju drja Žigona v DS-u 1933, 304 do 312, 503 do 525.)
 LZ 54 (1934) 54—57.
 PRIM. 46.
 Ž. je pozabil na stvari, ki jih je sam objavil. Spravljal Kidričev ton: »Dr. Žigon je imel smolo... Čim več kdo dela, tem večkrat utegne imeti smolo. In dr. Žigon je storil že toliko, da tako smola ne more zmanjšati vrednosti njegovega dela.«
- 1936 98. [Debeljak, Tine] td; Kulturni obzornik**
 (Dom in svet, št. 7—8)
 Slovenec 64 (1936), (17. XII.), št. 289, str. 5.
 Notica. PRIM. 48.
 O Ž. dopolnitvah Kidričevemu Prešernu.
- 1937 99. Kidrič, France; Ob kritikah »Prešerna«**
 (Prešernoslovke arhivalije)
 LZ 57 (1937) str. 77—82.
 Polemika. PRIM. 48, 100.
 Najbolj oseben Kidričev članek o Ž., o prilaščanju arhivskih dokumentov, o ozadju Ž. upokojitve.
- 100. Pirjevec, Avgust; En relisant »Prešeren«**
 (5. Od Rošlina in Verjankota)
 Sodobnost 5 (1937) 186—187.
 Polemika. PRIM. 95a, 98.
 Tudi povzetek rezultatov Ž. razprave Lepa Vida.

- 1939 102. Tominšek, Josip; Kidrič France, Prešeren I
ČZN 34 (1939) 214—216.
(Pesnitve, Pisma)
Kritika.
Tudi pregled razvoja prešernoslovja in določitev ž. mesta v njem. Tehtna ocena polemik o ž. metodil. Puntar je pisal o ž. tudi v Berliner philologische Wochenschrift 35/1915.
- 1941 103. —; dr. Avgust Žigon
Spor 1941, (25. 7.), št. 9, str. 1.
PRIM. 107, 109, 120, 121, 125.
Osmotrničica nad uvodnikom.
104. Stelè France; Dr. Avgust Žigon
GMS 22 (1941) 140—142.
Nekrolog.
Eden najtehtnejših člankov o ž.
- 1942 105. [Debeljak Tine] D. T.; † Dr. Avgust Žigon
DS 54 (1942) 76—81.
Nekrolog.
- 1946 106. Prešerniana
(Za stoletnico Poezij)
Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1946, 32—4.
Druga predelana in dopolnjena izdaja kataloga razstave v NUK. Uredil Kidrič.
- 1950 107. [Jarc, Janko] J. J.: Smrt prešernoslovca dr. A. Žigona
(15. julija 1941)
Tovariš 6 (1950), (3. 2.), št. 5, str. 74.
Spominski članek. Ilustracija. PRIM. 90, 103.
108. Župančič, Oton; Zapiski o Žigonovem Prešernu
NOja 3 (1950) 621—622.
Beležke iz Župančičeve zapuščine.
»Odlomki, ki jih tu objavljamo iz Župančičeve ostaline, so nastali I. 1915. Zapisani so v beležnici iz časa prve svetovne vojne, vmes med različnimi drugimi zapiski, tako da si ne sledi zdržema, kakor tudi miselno niso povezani v enoto. [...] Čeprav fragmentarni in neizdelani, so zapiski zanimivi in značilni, tako za Prešerna in Žigona, kakor tudi za Župančiča.«
- 1951 109. —; Avust Žigon
Slovenski poročevalci 1938, 1941 (Ponatis »Slovenskega poročevalca« iz leta: 1938 in 1941, informacijskega vesnika Osvobodilne fronte), Slovenski knjižni zavod, Ljubljana, 1951, str. 87, 284.
PRIM. 103.
Ponatis osmrtnice, v opombah pa komentar Franca Škerla. Dokumentacija iz Karabinijerskega arhiva.
- 1957 110. Bibliografija rasprava, članaka i književnih radova
(I Nauka o književnosti, I/2 Historija jugoslavenskih književnosti L—Ž)
Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb 1957 I/2 enote: 28212, 51157—51186, 51164, 39616, 39605, 31274, 27553, 40704, 39613.
- 1962 111. Boršnik, Marja; Pregled slovenskega slovstva
Marja Boršnik: Studije in fragmenti, Založba Obzorja, Maribor 1962, 249—250, 258.
Kratka oznaka dela.
- 1964 112. Mahnič, Joža; Obdobje moderne
(Umetnost in znanost)
- Zgodovina slovenskega slovstva, Slovenska matica, Ljubljana 1964. V. knjiga, 397—399.
113. Munda, Jože; Bibliografija slovenske matice 1864—1964
(Kronološki pregled in stvarno kazalo)
Slovenska matica, Ljubljana 1964, enote 796—798.
- 1966 114. Pogačnik, Jože; Profesor Anton Slodnjak
Anton Slodnjak: Študije in eseji, Založba obzorja, Maribor 1966, 21, 29, 34, 43.
Odnos Antona Slodnjaka do ž. dela.
- 1968 115. Brecelj, Marijan; Imeli smo jih ...
(Kulturnozgodovinski drobci iz ajdovske občine)
AjdovT 1968. št. 1—2, str. 8.
»Podlistek noče biti sistematičen pregled kulturnega razvoja ali delovanja na tem območju, marveč le zapovrstje slik in zaokroženih podob najvažnejših njenih predstavnikov.« >Avgust Ž. je posvetil svoje delo in življenje slovenstvu. In celo zapečatil s krvjo. Mi, njegovi ožji rojaki, pa nismo niti toliko storili, da bi mu vzidali ploščo in poimenovali ulico ali ustanovo po njem.«
116. Slodnjak, Anton; Slovensko slovstvo
(Ob tisočletnici Bržinskih spomenikov)
Mladinska knjiga, Ljubljana, 1968, 556—558.
Kratka oznaka ž. dela. Enak tekst tudi v celovski izdaji. (Zgodovina slovenskega slovstva, spisal univ. prof. dr. Anton Slodnjak; I, II knjiga, Celovec 1968, str. 556—558).
- 1970 117. Kos, Janko; Prešeren in evropska romantika
Državna založba Slovenije, Ljubljana 1970, 6—9.
Pregled razvoja prešernoslovja.
118. Zadravec, Franc; Slovstvo v dobi nove romantike in mejnih oblikah realizma
(Literarna teorija)
Jože Pogačnik, Franc Zadravec: Zgodovina slovenskega slovstva, Založba Obzorja, Maribor 1970, V. knjiga, 82—3.
- 1971 119. Kmecl, Matjaž; Slovenska literarna zgodovina
Lirika, epika, dramatika, Pomurska založba, Murska Sobota 1971,² 101, 103—104.
120. Smolej, Viktor; Slovstvo v letih vojne 1941—1945
(Pogoji in načini kulturnega in slovstvenega dela)
Zgodovina slovenskega slovstva, Slovenska matica, Ljubljana 1971, 24.
Omembva padlih kulturnih delavcev. Podobno tudi v Slovenskem zborniku 1945 (Ljubljana 1945, str. 278).
121. Zorec Črtomir; Dr. Avgust Žigon
Glas (Kranj) 1971, (4. XII.), št. 93, str. 14.
Spominski članek. PRIM. 103, 90.
- 1972 122. Pogačnik, Jože; Slovstvo v dobi eksistencializma in strukturalizma
(Proučevanje slovstvenih izrazov)
Jože Pogačnik, Franc Zadravec: Zgodovina slovenskega slovstva, Založba Obzorja, Maribor 1972, VII. knjiga, 115.
- 1974 123. Jež, Niko; Literarnozgodovinska metoda Avgusta Žigona
(Filozofska fakulteta v Ljubljani, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Diplomska naloga)
Tipkopis, Ljubljana 1974, 33 str.

- 1975 124. Bulovec, Štefka: *Prešernova bibliografija*
Založba Obzorja, Maribor 1975, enote: 661, 700—709, 712, 714, 738, 739, 743—747,
760, 3592, 4429, 4439—4470.
125. Slodnjak, Anton; Ivan Prijatelj med slovstvenimi zgodovinarji svoje dobe
Prijateljev zbornik (Ob stoletnici rojstva), Slovenska matica, Ljubljana 1975 (1976),
27, 31—32, 34—36, 50, 52—54.
Ena najtehtnejših oznak ž. strokovnega dela.

IV. TEMATSKA RAZDELITEV ŽIGONOVIH DEL (IZ AVTOBIBLIOGRAFIJE)

I. DOKUMENTI

1. Nekoliko stvari izpod Čopovega in Prešernovega peresa
8. Še nekaj Čopovega
30. Nov prispevek o Čopu
41. Kranjska Zbelica v cenzuri
- 57b Kopitar in Slovenci
- 57c Abecedna pravda
43. Prispevek o dobi
45. Drobni prispevki

II. DOKUMENTI

2. Zапуščinski akt Prešernov
15. Copova biblioteka
50. Čopov zapuščinski akt
46. Čop Anton Aleks. Auerspergu Grünu
47. Kastelčeve uradno poročilo o Čopovi smrti
29. Copova akademija

III. DOKUMENTI

10. Levstikovo delo za Prešerna
20. Levstikovo delo za Prešerna do 1870

IV. DOKUMENTI

4. Letnica 1833 v Prešernovih poezijah

V. INTERPRETI

23. Amor ch' al cor gentil
33. Ob Langusovi sliki Julije Primičeve

VI. DRUŽBA MOHORJEVA; & SKLEP, EPILOG

34. Prešernova čitanka
35. France Prešeren

VII. ARHITEKTONIKA

3. »Lel — moj kermar . . .«
5. Tercinska arhitekturica v Prešernu
7. Tretjinska arhitekturica pri Prešernu
11. Študija
14. Studija (Drugi del)
31. Študija II

25. Nov fragment iz Prešerna

27. Krst pri Savici
- 57č Cikli
- 57d Prešernov Sonetni venec
- 57e Opombe pod črto
- 57f Organska zistematička Prešernove arhitektonike
42. Lepa Vida

VII. 125. OBLETNICA PREŠERNOVEGA ROJSTVA

37. Fr. Potočnik iz svojih spominov o Prešernu
39. Krst pri Savici v cenzuri
40. Prešernova Zdravica

VIII. BORBA ZOPER BLEIWEISA

6. Donesek o razmerju med Janežičem in Levstikom
32. Korytkova pogodba z Blaznikom

X. BOJ S HIDRO IN HIDRIČI

- Glej 57i
48. Novi prispevki

XI. FR. LEVSTIK

- (Primerjaj tudi IX. in III.)
19. Jezna zgodba iz Levstikovega življenja
  21. Prijateljska zgodba iz Levstikovega življenja
  17. Intermezzo iz Levstikovega življenja
  24. Bridka zgodba iz Levstikovega življenja
  9. Izza mladostne dobe Levstikove
  18. Iz dijaških let Levstikovih
  28. Prispevek k petdesetletnici
  36. Fr. Levstik in J. Krajec: 7 pisem
  38. K. Rudež Levstiku: 12 pisem
  44. Erjavec Levstiku
  45. Levstik o Vodniku
  22. Pripomnja k članku »Intermezzo iz Levstikovega življenja«

XII. DRUGO PO PRILOŽNOSTIH

49. Disertacija o Leonardovi Madoni v škalah
13. K zgodovini Goethejevega Fausta v slovenskem prevodu
12. Gregorčičeva Soči
16. † Dr. Friedrich Ahn
26. Še nenatisnjena Prešernova pesem

V. KAZALO ČASOPISJA^{II}

- Ajdovski tekstilec 115
- Berliner philologische Wochenschrift (Berlin) 102
- Carniola 8, 9, 16, 30
- Čas 64, 66, 68, 73
- Časopis za zgodovino in narodopisje 4, 6, 102

^{II} Krepko tiskane številke pomenijo Žigonove objave.

Dom in svet 3, 11, 12, 14, 26, 31, 33, 37, 39, 46, 48, 58, 63, 67, 69, 70, 71,
 74, 78, 80, 86, 90, 95, 105
 Glas (Kranj) 121
 Glasnik muzejskega društva za Slovenijo 46a, 47, 104
 Književni jug (Zagreb) 29
 Ljubljanski zvon 27, 28, 32, 36, 38, 59, 60, 65, 72, 75, 83—85, 92—94, 95a, 96, 97, 99
 Mladika 82
 Narodni dnevnik 89
 Niederlovy Starožitnosti 63a
 Nova obzorja 108
 Osvěta (Praga) 63a
 Razprave Znanstvenega društva za humanistične vede 91
 Revue des Études slaves (Paris) 79, 88
 Samouprava 77
 Slovan 10, 13, 15, 17, 18, 19, 31, 22, 23, 24, 25, 62
 Slovenc 66a, 98
 Slovenski poročevalec 103
 Sodobnost 100
 Tovariš 107
 Zbornik Slovenske matice 1, 5, 7
 Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien (Dunaj) 61
 knjižno: 2, 34, 35, 71, 76, 106, 109—114, 116—120, 122—125

VI. IMENSKO KAZALO¹²

Ahn Friedrich	16
Blaznik Jožef	2, 32, 70
Bleiweis Janez	6, 32, 57g, 57i
Boršnik Marja	111
Bradač Fran	91
Brecelj Marijan	115
Bulovec Štefka	124
Cankar Izidor	63, 57f
Cegnar Fran	6
Cimperman Josip	13, 32
Coronini (rodbina)	48
Costa Etbin	24
Crobath Luisa glej Pesjak Luiza	
Čop Anton	46a
Čop Matija	1—5, 7—12, 14—15, 20, 21, 23, 25, 27—48, 50—51, 53, 54, 57a—57g, 58—125
Dante Alighieri	23, 76, 84
Debeljak Tine	98, 105
Debevc Josip	69
Dežman Dragotin	24
Einspieler Andrej	6

Erjavec Fran	21, 44
Finžgar Franc S.	82
Germonik Ludvik	24
Glonar Joža	95a
Goethe Johann W. von	13
Göllmayer Andrej	39
Gregorčič Simon	12, 21
Grün Anastasius (Auersperg Anton)	46a
Guttmann Emil	1, 8, 6, 30
Lansperg Herrard von	11
Hradecki Janez N.	5, 26
Issleib Ludvig	24
Janežič Anton	6, 24
Jarc Janko	107
Jeglič Anton	6
Jež Niko	123
Jurčič Josip	32
Jelovšek Ernestina	2, 32
Kapelnik Janez	24
Kastelic Miha	1, 30, 47
Kelemina Jakob	95
Kidrič France	48, 57i, 83, 84, 85, 92, 93, 94, 95a, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 106
Klun Vincent	17
Koblar France	86, 90
Kopitar Jernej	57b
Korytko Emil	32
Koseski glej Vesel Jovan	
Košir Franja	55
Krajec Janez	36
Lampe Evgen	58
Lamgus Matevž	33
Laschain (rodbina)	48
Lego Jan	17
Leonardo da Vinci	49, 64
Leskovec Lovro	19
Levec Fran	22, 32
Levitik Fran	1, 6, 9, 10, 17, 13, 18, 19, 21, 22, 24, 30, 32, 36, 38, 44, 45, 52, 55, 57h, 70
Mahnič Joža	112
Mahnič Lovro	24
Mandeljc Anton	13
Mandeljc Valentin	13
Marn Josip	85
Matković Martin	87
Munda Jože	113

¹² Kazalo obsega samo v bibliografiji omenjena imena.

Murko Matija	63a
Nodier Charles	12
Novak Josip	6
Opeka Mihael	70
Pajk Peter	46, 95a
Pavlica Andrej	23, 73
Pavšek Jurij	39, 84
Pesjak Luisa	46, 97
Petruzzi Petr	46
Poklukar Jožef	32
Pogačnik Ferdinand	10
Pogačnik Jože	114, 118, 122
Potočnik Fran	37
Pintar Luka	32
Prešeren France	1—12, 14, 20—21, 23—48, 50—51, 53—54, 57a—57g, 58—125
Prijatelj Ivan	17, 28, 75
Primičeva Julija	33
Pirjevec Avgust	85a, 100
Puntar Josip	66a, 67, 68, 71, 75, 76, 78, 80, 84, 95, 93, 102
Quesier Agust	2
Razlag Jakob	32
Rešetar Milan	61
Rudež Dragotin	6
Rudež Karel	38
Rudolf Andrej	2
Seuffert B.	69
Sket Josip	32
Slodnjak Anton	114, 125
Smrekar Hinko	90
Stelè France	104
Sterlizich Anton	39, 84
Steska Viktor	74
Stritar Josip	21, 70
Schlegel August W.	11
Škerl Franc	109
Šušteršič Ivan	57g
Tesnièr Lucien	79, 88
Tominšek Josip	65, 66, 102
Tomšič Anton	44
Ušenlčnik Aleš	64, 66, 73
Vesel Jovan	6
Vidic Fran	59
Vilhar Miroslav	24
Vodnik Valentin	45

Volčič Jakob	24
Volf Josef	63a
Wolf Anton	43
Zarnik Valentin	21
Zbašnik Fran	60
Zorec Črtomir	121
Zorin Janez	6
Zupančič Oton	72, 73, 108
Žvamut Matija	21
VII. AVTORSKO KAZALO	
anonimno	62, 77, 89, 94, 95, 103, 106
A. U.: Ušenlčnik Aleš	
Boršnik Marja	111
Bradač France	91
Brecelj Marijan	115
Bregar Franc: Cankar Izidor	
Bulovec Štefka	124
Cankar Izidor	63
D. T.: Debeljak Tine	
Dr. E. L.: Lampe Evgen	
Dr. A. Ž.: Žigon Avgust	
Dr. M. O.: Opeka Mihael	
Debeljak Tine	98, 105
Debevc Josip	69
Fr. S. F.: Finžgar Franc S.	
Finžgar Franc S.	82
J. J.: Jarc Janko	
Jarc Janko	107
Jež Niko	123
Kidrič France	83—85, 92, 93, 96, 97, 99
Kmecl Matjaž	119
Koblar France	86, 90
Kos Janko	117
Lampe Evgen	58
Mahnič Joža	112
Matkovič Martin	87
Munda Jože	113
Murko Matija	63a
Opeka Mihael	70
Pajk Peter	95a
Pavlica Andrej	73
Pirjevec Avgust	100
Pogačnik Jože	114, 122
Prijatelj Ivan	75
Puntar Josip	66a, 67, 68, 71, 75, 76, 78, 80, 95
Rešetar Milan	61

Smolej Viktor	120
Slodnjak Anton	116, 125
Stelè Franc	104
Steska Viktor	74
Tesniè Lucien	79, 88
Tominšek Josip	65, 102
Ušeničnik Aleš	64, 66
V. S.: Steska Viktor	
Vidic Fran	59
Volf Josef	63a
Zadravec Franc	118
Zbašnik Fran	60
Zorec Črtomir	121
Župančič Oton	72, 108

AUTOBIBLIOGRAPHIE VON DR. AVGUST ŽIGON
(Zusammenfassung)

Obwohl uns die handschriftliche Autobiographie des Literaturhistorikers Avgust Žigon einen Überblick über seine handschriftlichen und veröffentlichten Werken darstellt, ist das Werk unsystematisch und hat nur geringen verwendbaren Wert. Viel kostbarer sind seine Bemerkungen, die uns auf die Schwierigkeiten unseres Literaturhistorikers bei seiner Arbeit aufmerksam machen. Aus diesem Grunde, versucht unser Beitrag, im ersten Teil, neben der Beschreibung der Handschrift auch die Feststellungen über einige Pläne und unvollendeten Werken von Avgust Žigon zu schildern. Etwas mehr Aufmerksamkeit wird gewidmet seinen Forschungen über Matija Čop, Fran Levstik und seinen eigenen Forschungen, die er in den Jahren als er kein Werk veröffentlichte, ausübte.

Im bibliographischen Teil werden die Dokumenten systematisch redigiert und teilweise ergänzt. Dem Werk ist auch das dritte Kapitel und das Inhaltsverzeichnis beigelegt. Die Bibliographie besteht aus folgenden Teilen:

I. Žigons Veröffentlichungen.

II. Einige Žigons handschriftlichen Werke.

a) Fast druckfertig.

b) Die aus der Autobiographie ersichtlichen geplanten Werke.

III. Die Widerhalle Žigons Werke in der Öffentlichkeit.

IV. Die thematische Einteilung der Žigons Werken.

V. Das Inhaltsverzeichnis der Zeitschriften.

VI. Namenverzeichnis.

VII. Autorverzeichnis.

(Überzeugt von A. Komavec)

mag. Ivan Marušič, višji strokovni sodelavec, Biotehniška fakulteta, Ljubljana

METODOLOGIJA KRAJINSKEGA PLANIRANJA NA PRIMERU GORIŠKIH BRD

Poročilo

V letu 1976 je bila pri katedri za krajinsko arhitekturo in vrtnarstvo biotehniške fakultete v Ljubljani zaključena naloga »Metodologija krajinskega planiranja na primeru Goriških Brd«.¹ Naloga, kot je že iz naslova mogoče razbrati, obdeluje prostor Goriških Brd, čeprav je njen glavni doprinos razvoju metodologije planerskega dela v krajinskem prostoru. Ob tem je posebej pomembno, da je bila pri nalogi uporabljena tehnika računalniške kartografije ter da je bila naloga ena prvih aplikacij sistemskega pristopa v prostorskem planiranju pri nas. Celoten planerski postopek je slonel na matematični obdelavi osnovnega podatkovnega gradiva, pri čemer so bili tako cilji kot posamezne prvine postopka postavljeni vnaprej. Algoritmčna oblika je omogočala popoln nadzor nam postopkom.

Posamezne izbrane prostorske značilnosti so bile s pomočjo kodiranja — povezovanja z vnaprej opredeljenimi numeričnimi vrednostmi — prenesene v digitalno ter ustrezno organizirano zalogu podatkov. Ta je služila za vsa nadaljnja izračunavanja. Prostorsko orientacijo posameznih lastnosti prostora, to je podatkov, zagotavlja sistem hranjenja podatkov, ki so na magnetnem traku v dvodimenzionalni sekvenčni obliki, jih je pa vselej mogoče vrniti v tridimenzionalne grafične prikaze — karte.

Postopki zbiranja in kodiranja podatkov, organizacija hranjenja in predstavitev podatkov v obliki računalniških kart so v prostorskem planiranju že dokaj razširjeni ter se postopoma razvijajo ob razvoju računalniških sistemov, bodisi sistemov hranjenja in obdelave podatkov bodisi sistemov računalniške grafike.

Poseben metodološki prispevek naloge »Metodologija krajinskega planiranja na primeru Goriških Brd« je v celoti avtomatiziran planerski postopek, ki ga usmerjajo vnaprej opredeljeni kriteriji na več ravneh. Končni rezultat postopka je krajinski načrt, ki ga izdela računalnik sam. Pomen takega postopka je v njegovi naravnosti na izdelavo neomejenega števila alternativnih rešitev ter na možnost vključevanja ljudi zunaj delovne skupine v vse korake delovnega postopka. S tem je dana možnost podružabljanja planerskega dela, kar je imperativ naših družbenih prizadevanj na področju prostorskega planiranja.

Osnovna zamisel postopka izhaja iz zahtev sodobnega prostorskega planiranja po vključevanju krajinsko-ekoloških parametrov v vrednotenju ustreznosti lokacijskih odločitev. To se sklada tudi s problemom, ki je bil ob začetku naloge opredeljen kot osnovni problem prostorskega razvoja Goriških Brd. Goriška Brda tako kot malokatera vinogradniška regija na Slovenskem doživljajo intenzivno obnovo vinogradov. Uvajanje moderne agrotehnike v prostor nosi s sabo velike spremembe v krajinski sliki.

¹ Naloga je financirala Raziskovalna skupnost Slovenije. Nosilec naloge prof. D. Ogrin.

Kako uskladiti uvajanje intenzivne kmetijske proizvodnje z zahtevo po ohranitvi sedanjih kvalitet v prostoru Goriških Brd?

Predpostavka, da ekološko uravnan sistem rab tal zagotavlja hkrati harmonično in prijetno krajinsko sliko,² daje najzanesljivejšo osnovo prizadevanjem za ohranitev kvalitet v krajinskem prostoru. Spremembam se ni mogoče izogniti, mogoče pa jih je usmerjati tako, da bodo ohranjale prostorske vrednote. Nevarnost degradacije vizualne podobe krajine niti ni edini ali najpomembnejši razlog, zaradi katerega je potrebno vključevati ekološke parametre v planerska premišljevanja. Gre predvsem za splošno zahtevo, da se pri novih posegih v prostor njihove negativne vplive na okolje omeji na najmanjšo možno mero.

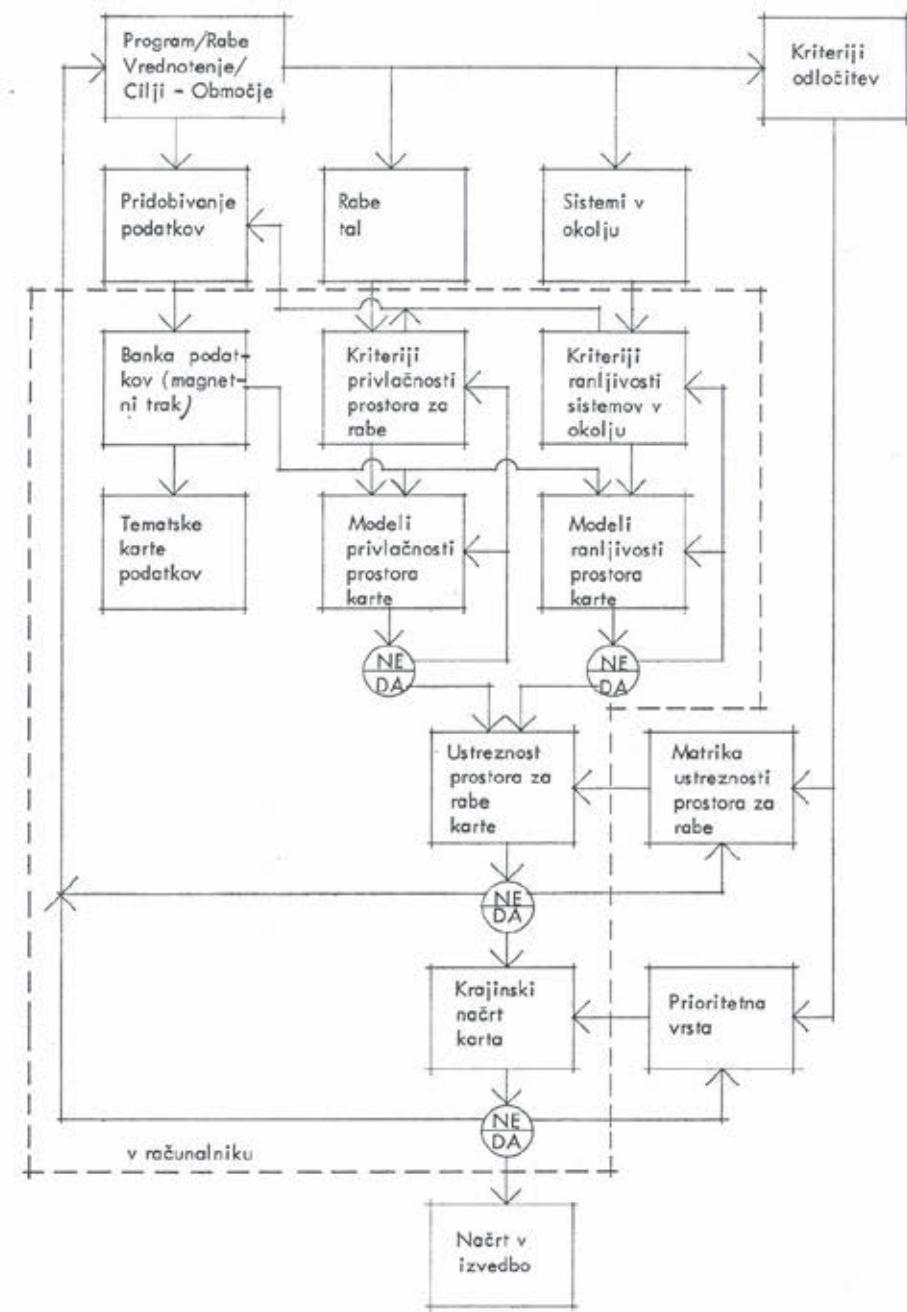
Planerski postopek se pričenja z dvojno analizo prostora, pri čemer prva analiza projicira v prostor izključno razvojne potrebe, vzporedna analiza pa izključno varovalne zahteve. Opraviti imamo z izrazito naravnano analizo prostora, ki ne razkriva stanja krajine samo po sebi. Prostор se analizira posredno prek lokacijskih kriterijev. Ti opredeljujejo bodisi zahtevo, kje naj določeno dejavnost postavimo, da bo od nje največ ekonomski koristi, bodisi da opredeljujejo, kje jo postaviti, da ne bo prizadela krajinskih vrednot.

S tako naravnano analizo je mogoče ugotoviti, kakšne so v prostoru možnosti, da se uresničijo načrtovalske predstave o njegovem skladnem razvoju.

Načrtovalni postopek prikazuje diagram 1.

Diagram 1

Izdelava krajinskega načrta – delovni postopek

² A Planning Classification of Scottish Landscape Resources, CCS, Occasional Paper No 1, Perth, Scotland, 1971, p. 36.

ZAČASNE DEJAVNOSTI OBNOVA	NEGATIVNI VPLVI	SISTEMI V OKOLIU	NEGATIVNI VPLVI	TRAJNE DEJAVNOSTI PROIZVODNJA
rigoljanje terasiranje	površinska erozija, plazjenje tal	TLA	površinska erozija, plazjenje tal	obdelovanje zemlje, teka mehanizacija, megilniki itd.
založno gnojenje, premiki zemlje, planiranje vrapč in površinskem odtoku	onešnaženje voda, plavjenje zemlje, spremembe v površinskem odtoku	VODE	onešnaženje voda, plavjenje zemlje, spremembe v dreniranosti tal	uporaba umetnih gnojil, insekticidov, fungicidov, herbicidov, itd., namakanje obdelovanje
sekanje dreves, živic, odstranjevanje ruše	spremembe v vegetaciji, siromašenje pestrosti	VEGETACIJA rastlinske monokulture, siromašenje pestrosti prostora		odstranjevanje gozda, živic, osamišljenih dreves
hrup strojev, odstranitev hrane, refugijev itd.	preganjanje živali, zmanjševanje prehrabbenih možnosti in zaščite	ZIVALSTVO	zastrupljanje, preganjanje, pomanjkanje hrane, zaščite	uporaba kemičnih sredstev, strašil, odvračal, rastlinske monokulture, odstranitev hrup in refugijev
spremembe kulture, odstranjevanje vegetacije, sprememb topografije	siromašenje priljetne krajinske slike	SOCIALNI SISTEMI	siromašenje prijetnosti in kulturne dediščine, socialni problemi itd.	spremembe krajinske slike, spremembe lastnišva, komunikacij itd.

Diagram 2 Konceptni model negativnih vplivov vinogradništva na okolje.

Ustreznost posameznih lokacijskih odločitev opredeljuje šele uskladitev rezultatov dvojne analize prostora. Tako so na primer tista mesta v prostoru, ki sicer kažejo veliko stopnjo privlačnosti za določeno dejavnost, pa so hkrati na njih možni negativni vplivi te dejavnosti na okolje, izločena iz slike ustreznosti prostora. Predhodno je seveda potrebno opredeliti standarde varstva.

Katera stopnja degradacije nekega prostorskega sistema, naravnega, kulturnega ali socialnega, je še sprejemljiva?

Kakšnim razvojnima programom se je potrebno odpovedati zaradi varovanja kvalitet v okolju?

Na ta vprašanja ni mogoče odgovoriti, ne da bi poznali posledice take ali drugačne opredelitev. Mogoče je razviti več alternativnih kart ustreznosti prostora za posamezne razvojne dejavnosti. V ilustracijo postopka so na slikah 1, 2, 3, 4, 5 in 6 prikazani rezultati posameznih korakov v postopku.

Slika 1 podaja privlačnost prostora za vinogradništvo. Kriterij privlačnosti za vinogradništvo opredeljuje tiste prostorske prvine, ki bodisi vplivajo na stroške obnove vinogradniških površin ali proizvodne stroške pridelovanja grozdja, bodisi na velikost in kakovost pridelka. Kriteriji so bili opredeljeni po strokovni presoji.³

Na sliki 2 je prikazan prostor Goriških Brd glede na pričakovane negativne vplive vinogradništva na okolje. Ti vplivi so prikazani v skupni merski enoti, v stopnjah njih sprejemljivosti ali nesprejemljivosti.

Kateri so ti vplivi?

Diagram 2 prikazuje konceptni model negativnih vplivov vinogradništva na okolje. Analiza skupne ranljivosti prostora — prikaz vseh vplivov na enotni karti zahteva predhodno analizo posameznih potencialnih negativnih vplivov. Združitev v skupni prikaz je mogoča šele potem, ko se potencialni vplivi prevedejo na skupno mersko enoto, ta pa vključuje že prvine vrednotenja. Skupno mersko enoto je namreč mogoče oblikovati zgolj v smislu sprejemljivosti ali nesprejemljivosti negativnega vpliva. Na slikah 3, 4 in 5 so prikazani poskusi uskladitve razvojnih in varovalnih zahtev. Kompromisno rešitev predstavlja slika 5.

Iskanje ustreznosti prostora za določeno dejavnost je v postopku ključni del. S tem se namreč opredeljujejo standardi varstva ter družbena sprejemljivost razvojnih programov. Pod slikami je prikazana statistika rezultatov analiz. Ta omogoča tudi količinsko oceno posameznih odločitev. Primerjava treh prikazov ustreznosti prostora za vinogradništvo jasno kaže, kako poostritev zahtev po varstvu okolja krči razvojne možnosti za vinogradništvo v prostoru Goriških Brd.

Združevanje ustreznosti za posamezne razvojne dejavnosti, ki se v prostoru načrtujejo, je mogoče voditi avtomatsko. Končni načrt namembnosti površin, ki ga je tu mogoče imenovati krajinski načrt, »izračuna« računalnik sam in ga tudi izriše.

Na sliki 6 je prikazan končni rezultat postopka, krajinski načrt v obliki načrta namembnosti površin. Tako kot vse prejšnje korake v postopku je tudi načrt namembnosti površin mogoče izdelati v več inačicah ter z družbenim preverjanjem zastavljenih ciljev izbrati najustreznejšo.

Naloga je bila zaključena z izdelavo več alternativnih načrtov namembnosti površin.

Najpomembnejši rezultat naloge je bil, kot je bilo že poudarjeno, razvit sistematičen postopek izdelave krajinskega načrta. Za sam prostor Goriških Brd naloga ni dala dokončnih planskih dokumentov. Veliko gradiva pa bo nedvomno lahko pomemben prispevek za načrtovanje razvoja Goriških Brd, zlasti

še, če bo vključeno v kmetijske razvojne programe ter ob novelaciji urbanističnega programa občine tudi v ta planerski dokument.

Obširno poročilo o nalogi izide v tiskani obliki v prvi polovici leta 1977.

Nekaj krajinskih značilnosti prostora Goriških Brd

Gradivo, ki je bilo pripravljeno ob nalogi »Metodologija krajinskega planiranja na primeru Goriških Brd«, daje možnosti za vrsto zanimivih interpretacij. V prvem delu postopka, v fazi inventarizacije prostora je za potrebe računalniške obdelave bila pripravljena zaloga podatkov, sicer dokaj skromnejša, kot se običajno pripravlja za podobne naloge,¹ vsega 10 osnovnih podatkovnih spremenljivk, ali kot bi lahko drugače povedali, 10 osnovnih tematskih kart. V tabeli 1 je prikazana členitev zaloge podatkov po temah z numeričnimi oznakami — kodami za notranjo členitev sprejemljivk.

Način zajemanja podatkov je odvisen od narave same prostorske lastnosti in od potrebne oblike podatka. Nadmorska višina je na primer prenašana v magnetni spomin kot realna vrednost središčne točke 1 ha kvadrata ali celice mreže, s katero je prostor razrezan, eksponicija ali strmina s prevladajočo vrednostjo, pri mikroreliefu se na magnetni spomin prenaša samo prisotnost, pri gozdnih površinah pa odstotek gozdnih površin v 1 ha kvadratu.

Odločilnega pomena za kakovost podatkov je razrez — digitalizacija prostora. Razumljivo je, da natačnost zajemanja podatkov narašča z manjšanjem enot — celic, v katere razpade prostor z razrezom. Razrez s pravilno ortogonalno mrežo vnaša v prostor geometrijsko pravilnost, ki je običajno prostoru tuja, nudi pa veliko prednosti pri organizaciji podatkov in njih obdelavi.

Z drobnejšo mrežo za razrez prostora hitro narašča obseg dela pri zbirjanju podatkov. Tako je prav obseg dela glavna opredelilnica natančnosti zajemanja podatkov, čeprav je ta seveda odvisna tudi od kvalitete podlog, s katerih se podatki zajemajo. Pri večjih celicah so potrebne pospolište, podatki se prekrivajo, prevladujoče kategorije prekrivajo ostale kategorije podatkov in podobno. 1 ha velikost celic, ki je bila uporabljena v nalogi, imamo lahko za še zadovoljivo za planerske potrebe. Izhodišče je predpostavka, da bo obnova kmetijskih površin, kot glavna razvojna dejavnost v prostoru, potekala v enotah večjih od 1 ha.

Drobna topografska členjenost briške krajine bi sicer terjala gostejši raster. Zlasti to velja za zajemanje nadmorske višine. Premagovanje te težave služi zajemanje posebnih topografskih pojavov s skupno oznako Mikrorelief.

Slike 7, 8, 9, 10 prikazujejo nekatere od tematskih kart izdelanih s tehniko računalniške kartografije.² Slika 10 kaže oddaljenost posameznih točk prostora od republiških cest³ v Goriških Brdih. Podatek je izračunan v računalniku iz podatka o cestnem omrežju. Tako je mogoče osnovno zalogu podatkov dopolniti z izvedenimi podatki, ki se računajo v računalniku.

Teh nekaj zelo skopih pojasnil o načinu zajemanja podatkov ter o natančnosti in popolnosti podatkov je bilo potrebno predhodno zapisati. Nadaljnje interpretacije podatkov so veljavne le v mejah natančnosti podatkov.

Z odstevanjem gozdnih površin od posameznih celic in s seštevanjem razlik po kategorijah rab tal je mogoče izračunati površine, ki jih zasedajo posamezne rabe tal v območju, ki ga je naloga zajela. Tabela 2 kaže rezultate tega računanja.

¹ Pri katedri za krajinsko arhitekturo in vrtnarstvo biotehniške fakultete je bilo do sedaj pripravljenih vsega 6 različnih zalog podatkov za različna območja Slovenije. Pri teh zalogah podatkov je število osnovnih podatkovnih spremenljivk 35 — 40.

² Program GRID izdelan v Laboratory for Computer Graphics, Harvard University, Cambridge.

³ Kot republiško ceste so tu označene ceste Vrhovlje—Dobrovo—Neblo, Dobrovo—Vipolže in Dobrovo—Medana—državna meja.

Tabela 1

SEZNAM SPREMENLJIVK

1. Nadmorska višina
kodirano na najbližjo 1 m plastnico
2. Eksponicija
1 ravna do 3 % nagiba
2 sever
3 severovzhod
4 severozahod
5 vzhod
6 zahod
7 jugovzhod
8 jugozahod
9 jug
3. Strmina
1 ravna — do 3 % nagiba
2 3 — 6 % nagiba
3 6 — 10 % nagiba
4 10 — 15 % nagiba
5 15 — 25 % nagiba
6 25 — 40 % nagiba
7 40 — 60 % nagiba
8 nad 60 % nagiba
4. Mikrorelief
0 ni pojava
1 peskokopi, glinokopi
2 grape, erozijski jarek — plitve
3 grapa, erozijski jarek — globok
4 usadi, gola stena (podtalje)
5 greben
6 vrh
7 dolina
5. Grajeni objekti
0 ni pojava
1 osamljen gospodarski objekt — lopa, senik
2 osamljena kapelica, znamenje, spomenik, pokopališče
3 osamljena stanovanjska hiša
4 osamljen večji gospodarski objekt (klet, tovarna, zadružni hlevi)
5 osamljena institucija — zadruga, dom, šola, karavla
6 osamljena cerkev, grad
7 skupina hiš
8 zaselek
9 strnjena vas — naselje
6. Površinske vode
0 ni pojava
1 začetek potoka (tudi občasnega)
2 zajet studenec
3 izvir in močan izvir
4 drenažni kanali
5 občasni potok
6 potok (ni risan v merilu)
7 mlaka, jezero
8 večji zbirni potok (Birša, Čubnica, Oblanč, Vedrijanček)
9 reka (Reka, Kozbanjšček)
7. Cestno omrežje
0 ni pojava
1 steza
2 konjska pot (slab kolovoz)
3 kolovoz
4 cesta krajevne skupnosti — makadam
5 občinska cesta — makadam

- 6 cesta krajevne skupnosti — asfalt
 7 občinska cesta — asfalt
 8 republiška cesta
8. Raba tal
 0 100 % gozd (gmajna)
 1 urbanizirano (cesta, hiše, dvorišča)
 2 njiva
 3 sadovnjak
 4 vinograd
 5 mešano travnik — sadovnjak — vinograd
 6 travnik
 7 pašnik
 8 zaraščen pašnik
9. Gozdne površine
 0 ni gozda
 1–25 odstotek gozda v celici po 4 %
10. Naravni in kulturni spomeniki
 0 ni pojava
 1 naravni spomenik nežive narave III. kategorije
 2 hortikulturni spomenik III. kategorije
 3 ambientni spomenik III. kategorije
 4 kulturni in etnografski spomenik III. kategorije
 5 naravni spomenik žive narave II. kategorije
 6 ambientni spomenik II. kategorije
 7 kulturni ali etnografski spomenik II. kategorije
 8 kulturni spomenik I. kategorije
 9 etnografski spomenik I. kategorije
11. Oddaljenost od kulturnih spomenikov
 Oddaljenost računana do razdalje 2 km v stopnjah po 100 m
12. Oddaljenost od republiških cest
 Oddaljenost računana do razdalje 2 km v stopnjah po 100 m
13. Oddaljenost od strnjenskih naselij
 Oddaljenost računana do razdalje 2 km v stopnjah po 100 m
14. Oddaljenost od površinskih voda
 Oddaljenost računana do razdalje 2 km v stopnjah po 100 m
15. Nadmorska višina v plasteh po 50 m
 Računana v plasteh po 50 m od absolutne višine 60 m navzgor
 0 absolutne nadmorske višine pod 60 m
 1 61 — 100 m
 2 100 — 150 m
 3 151 — 200 m
 4 201 — 250 m
 5 251 — 300 m
 6 301 — 350 m
 7 351 — 400 m
 8 401 — 450 m
 9 najvišji odčitek nadmorske višine v območju je 492 m.

Tabela 2

RABA TAL	POVRŠINA V HA
GOZD	1.186
URBANIZIRANO ZEMLJIŠČE	41
NJIVE	278
SADOVNJAK	245
VINOGRAD	1.326
MESANO SADOVNJAK, VINOGRAD, TRAVNIK	412
TRAVNIK	465
PAŠNIK	68
ZARAŠČEN PAŠNIK	58

Kategorizacija rab tal je prilagojena posebnim razmeram v Brdih, dejanskemu stanju v prostoru, kakršno je bilo posneto leta 1973 ob izdelavi osnovne državne karte 1 : 5000. Osnovni vir zbiranja podatkov je bila ravno ta kartografska osnova, čeprav so številne nejasnosti bile odpravljene z interpretacijo avionskih posnetkov. S kategorijo mešano sadovnjak, vinograd, travnik so zajete površine, ki jih zaradi prehajanja travnika v sadovnjak ali vinograd ni mogoče opredeliti za nobeno od ostalih kategorij.

Najpomembnejša dejavnost v območju, ki ga je zajela naloga in ki predstavlja centralni del Brd, je vinogradništvo. Tu izračunana površina se pokriva z oceno lokalnih kmetijskih strokovnjakov, da je vseh za vinogradništvo ugodnih površin okrog 1.400 ha. Iz ekološkega in krajinsko ureditvenega stališča je pomembna ugotovitev o razširjenosti gozdne vegetacije. 1.186 ha je sorazmerno zanesljiva ocena, saj je bila odčitana neposredno iz kart v zaokroževanju na 400 m² velike ploskve. Gozdna vegetacija ima tudi v prostoru Goriških Brd najpomembnejšo ekološko funkcijo. Čeprav je njen odmik od potencialnih gozdnih združb večinoma zelo velik, vendarle predstavlja tisti del krajine, ki je najbliže pravibitnosti. Gozdna vegetacija je pomemben refugij za različne živalske vrste, varuje površine pred erozijo, uravnava vodni režim in najbolj opazno členi prostor.

Gozdna vegetacija se pojavlja sorazmerno enakomerno po vseh višinskih pasovih, razen na najnižjem, pod 60 m (glej tabelo 3). Prav tako se gozdne površine pojavljajo sorazmerno enakomerno na vseh ekspozicijah (tabela 4).

POGOSTNOST POJAVA GOZDNE POVRŠINE
GLEDE NA POJAV NADMORSKA VIŠINA
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA GOZDNE POVRŠINE
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA GOZDNE POVRŠINE
V ODSTOTKIH PO VRSTICAH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
0	89,6	0	6,8	1,7	1,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
1	35,2	4,8	7,0	6,4	6,4	6,1	3,9	3,9	2,1	3,2	2,8	1,4	1,6	1,5	0,8	1,0	0,8	0,9	1,1	0,8	1,2	0,9	0,9	0,9	0,9	0,9	
2	25,0	4,4	5,0	5,2	4,4	3,7	3,4	3,1	3,3	2,8	2,6	2,9	2,5	2,5	2,8	2,4	1,9	1,8	1,8	1,8	2,0	1,8	1,4	1,9	1,5	5,5	
3	30,7	4,4	5,1	3,8	3,0	4,1	4,1	3,6	3,0	2,8	1,8	2,5	1,7	2,4	2,1	2,9	1,3	2,0	1,7	2,1	2,6	1,3	2,0	1,7	1,2	4,8	
4	40,2	3,8	4,3	4,3	4,1	3,3	2,8	2,8	2,8	1,2	2,8	1,0	1,7	3,0	1,5	1,7	1,5	1,2	1,0	0,7	1,7	0,5	1,5	1,2	1,2	6,9	
5	32,9	1,2	4,8	9,7	5,4	4,8	3,0	4,2	3,6	1,8	2,4	1,2	1,8	2,4	0	2,4	0,5	1,2	2,4	1,2	1,2	0,6	3,0	1,8	0,6	4,8	
6	34,2	2,6	0	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	5,2	7,8	0	0	0	5,2	5,2	0	2,6	2,6	0	2,6	0	0	0	0	99,0	
7	7,0	0	0	7,1	0	0	0	7,1	0	0	7,1	0	0	0	7,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	99,2
8	0	0	0	10,0	0	0	0	10,0	0	0	10,0	0	0	0	10,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	99,5
9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	100,0
																										100,0	

Tabela 3

POGOSTNOST POJAVA GOZDNE POVRŠINE
GLEDE NA POJAV EKSPONICIJA
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA GOZDNE POVRŠINE
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA GOZDNE POVRŠINE
V ODSTOTKIH PO STOLPCIH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
0	4,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,5
1	44,6	15,5	13,9	16,4	20,7	14,0	6,2	7,9	6,7	7,5	5,0	5,3	6,3	6,7	5,9	6,3	7,0	6,1	1,3	2,1	0	0	0	0	0	
2	5,1	3,4	6,7	5,9	6,3	7,8	7,5	5,0	5,3	6,4	10,8	8,9	9,1	6,5	10,6	10,6	7,3	10,7	6,6	11,6	1,2	0	0	0	0	
3	5,6	6,3	6,7	6,3	7,9	5,6	8,2	6,5	9,2	10,7	6,4	4,8	13,4	9,1	6,5	14,8	15,1	8,8	10,7	6,6	12,9	1,7	14,7	22,7	7,4	16,9
4	15,2	21,2	12,6	12,7	15,9	15,7	17,2	15,2	20,1	17,8	14,5	21,6	20,2	22,9	14,4	14,8	16,6	19,1	10,7	20,0	16,8	17,8	16,3	24,2	24,0	19,0
5	6,2	4,5	6,7	8,2	9,0	8,9	10,3	10,8	10,9	8,0	11,2	4,8	6,7	11,4	11,8	11,7	9,0	19,1	15,3	13,3	15,5	8,9	9,8	12,1	12,9	11,1
6	12,5	15,5	11,2	9,1	9,0	10,6	15,1	12,3	10,0	14,2	12,9	15,6	11,2	17,2	21,0	11,7	7,5	7,3	6,1	16,6	14,2	12,6	16,3	10,6	3,7	14,2
7	16,6	16,0	17,5	20,5	11,1	9,5	17,9	17,3	14,2	22,3	22,5	18,0	16,8	13,7	21,0	13,8	18,1	20,5	23,0	15,0	9,0	17,8	13,1	6,0	16,6	6,8
8	12,8	9,1	13,0	12,3	10,1	12,3	9,6	16,6	16,8	14,2	10,4	14,4	11,2	10,3	7,8	8,5	12,1	11,7	10,7	11,6	11,6	16,0	4,9	12,1	12,9	8,9
9	10,0	8,0	12,2	8,2	9,5	15,1	7,5	7,9	6,7	6,2	12,0	7,2	10,1	4,5	9,2	11,7	10,6	5,8	12,3	10,0	6,4	7,1	4,9	4,5	5,5	5,8
																										99,6

Tabela 4

Očitno je največ vpliva na izkrčitev gozda imela strmina. Na manj strmih zemljiščih prevladujejo manjše gozdne površine, medtem ko so obsežnejši gozdniki kompleksi — nad 1 ha velikosti na strminah nad 40 % oziroma nad 60 %. Vendar je mogoče dobiti gozdne površine obsega nad 1 ha tudi na strminah 10 % in 40 % (Tabela 5).

Občutno na prisotnost gozda vplivajo pojavi zbrani pod naslovom mikrorelief. Gazdna vegetacija se pojavlja v globokih grapah in dolinah. Vodotoki so večinoma obraščeni. Strnjene večjih gozdnih površin v dolinah ni — tu je mišljeno seveda dno doline, pač pa jih je največ v globokih grapah. (Tabela 6).

Po A. Comelu¹ vladajo v pogledu rabe tal v Goriških Brdih določene zakonitosti, ki jih povezuje s pedološkimi lastnostmi prostora. Žal pedološki podatki niso bili dosegljivi, je pa mogoče slediti njih vpliv s topografijo, vsaj v grobih črtah. A. Comel vendarle omenja tudi socialne in ekonomske razloge, ki pričakovanjo povezavo med temi in rabo tal pačijo. Dejansko se kažejo številne izjeme, ki jih je mogoče razložiti z lastniškimi razmerami.

Gozdne površine, velike nad 1 ha, so prisotne na vseh nadmorskih višinah (Tabela 7). Višine nad 450 m so zastopane z eno samo celico, zato jih ne kaže upoštevati. Nad 1 ha obsežne pozidane površine so na nadmorski višini 60—300 m. Njive so večinoma na nadmorski višini do 100 m — kar 80 % vseh njiv. Sadovnjaki segajo nekoliko više. Vinogradi skoroda niso zastopani na nadmorski višini pod 60 m, so pa v 85 % na višini med 61 in 150 m. Ta visok odstotek prispeva tudi dejstvo, da je na teh nadmorskih višinah največ površin v območju. Upoštevanje odstotka vinogradov glede na vse površine na določeni nadmorski višini (Tabela 8) pokaže, da je od vseh celic na nadmorski višini med 251 do 300 m še vedno 35 % vinogradov. Največji odstotek vinogradniških površin glede na vse površine na posameznih nadmorskih višinah je na nadmorski višini med 100 in 250 m. Mešanje vinogradov, sadovnjakov in travnatih površin je značilno za višje lege. Mogoče je domnevati, da so to predvsem še neobnovljene površine oziroma ostareli vinogradi in sadovnjaki. Travniki se pojavljajo na vseh nadmorskih višinah, vendar v večjem obsegu na višjih nadmorskih višinah. To pa ne velja za pašnike in zarašcene pašnike.

¹ A. Comel, Su alcune correlazioni fra terreno e coltura nei dintorni di Gorizia, StudG 8 (1930) 5—14.

POGOSTNOST POJAVA GOZDNE POVRŠINE
GLEDE NA POJAV STRMINA
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA GOZDNE POVRŠINE
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA STRMINA
V ODSTOTKIH PO STOLPCIH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
0	1,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
1	14,3	15,5	14,4	15,9	21,2	16,2	6,2	7,9	6,7	0,8	1,6	2,4	1,1	1,3	0,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
2	3,6	6,3	2,7	1,8	3,7	3,3	5,5	1,4	0	1,7	0	0	0	0	0	0	1,5	0	0	1,2	0	0	0	0	0	
3	5,9	2,2	7,2	4,5	3,1	3,9	1,3	2,8	1,6	3,5	3,2	3,6	1,1	1,3	0,0	0	2,9	1,5	1,6	1,2	0	0	0	0	0	
4	11,5	9,7	13,5	8,2	6,9	8,4	8,9	8,6	6,7	8,9	3,2	4,8	1,1	1,1	0,0	0	3,0	6,1	1,6	1,2	0	0	0	0	0	
5	38,7	37,9	27,4	26,9	27,6	27,5	36,5	25,3	23,5	33,9	29,0	34,9	41,5	26,4	14,4	22,3	21,2	16,1	13,8	23,3	19,4	14,2	16,3	12,1	11,1	
6	21,9	25,2	30,6	34,7	34,5	34,2	33,1	42,7	52,9	42,8	50,8	36,1	41,5	49,4	55,2	48,9	45,4	52,9	53,8	40,0	49,3	51,7	49,1	50,0	41,2	
7	2,7	2,8	4,0	7,7	2,6	6,1	8,2	10,8	8,4	8,0	12,0	18,0	12,3	20,6	23,6	20,2	28,7	25,0	24,6	31,6	19,4	28,5	31,1	31,8	35,1	32,8
8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,1	1,3	1,0	0	0	1,6	0	0	1,6	0	0	1,5	
9	99,6	99,6	99,8	99,7	99,6	99,6	99,7	99,5	99,8	99,6	99,8	99,8	99,7	99,7	99,7	99,8	99,8	99,8	99,8	99,7	99,7	99,7	99,8	99,7	99,7	
10	99,6	99,6	99,7	99,8	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	

Tabela 5

POGOSTNOST POJAVA GOZDNE POVRŠINE
GLEDE NA POJAV MIKRORELIEF
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA GOZDNE POVRŠINE
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA MIKRORELIEF
V ODSTOTKIH PO STOLPCIH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
0	40,0	39,0	34,2	31,9	26,0	29,2	22,0	19,5	17,6	16,0	16,9	15,6	10,1	17,2	9,2	11,7	6,0	7,3	7,6	11,6	5,1	7,1	8,1	7,5	12,9	
1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1,4	0	0	0	0	0	0	0	
2	24,9	26,4	26,1	28,3	29,7	25,2	31,7	28,2	38,6	33,0	41,9	32,5	35,9	34,4	34,2	34,0	39,3	30,8	38,4	31,6	32,4	30,3	36,0	37,8	27,7	
3	4,8	7,4	4,9	8,2	12,2	11,7	15,1	19,5	17,6	26,7	21,7	22,8	28,0	22,9	18,4	32,9	28,7	42,6	35,3	25,0	37,6	35,7	27,8	34,8	37,0	
4	0	0	0,4	0	0,5	1,1	0,6	0	0,8	0	0	0	1,1	0	1,3	1,0	1,5	0	1,6	0	0	1,6	1,5	1,8	0,5	
5	25,1	16,6	18,0	17,8	19,1	14,6	14,4	18,1	11,7	9,8	8,0	14,4	4,4	11,4	13,1	3,1	6,0	5,8	7,6	5,0	10,3	7,1	8,1	7,5	3,7	
6	2,4	1,1	2,2	1,3	0,5	2,8	0,6	1,4	0,8	2,4	1,2	1,1	2,2	2,6	3,1	1,5	0	0	0	0	0	1,7	1,6	0	1,8	
7	2,4	9,1	13,9	12,3	11,7	15,1	15,1	13,0	12,6	14,2	8,8	13,2	19,1	11,4	21,0	13,8	16,6	11,7	10,7	25,0	14,2	17,8	16,3	10,6	14,8	
8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
9	99,6	99,6	99,7	99,8	99,7	99,7	99,5	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,6	99,6	99,5	99,6	99,6	99,6	99,7	99,7	99,7	
10	99,6	99,6	99,7	99,8	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	

Tabela 6

V ODSTOTKIH PO STOLPCIH

POGOSTNOST POJAVA NADMORSKA VIŠINA

GLEDE NA POJAV RABA TAL
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA NADMORSKA VIŠINA
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA RABA TAL
V ODSTOTKIH PO VRSTICAH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
0	0,3	10,2	45,8	18,0	13,1	3,9	1,4	0,4	0	99,5	0	0	0	0	0	0	0	22,4	2,0	5,7	4,9	6,9	4,8	7,8	0	9	
1	1	0	10,6	38,2	21,2	8,5	0	0	0	99,7	0	0	0	0	0	0	1,0	0,4	1,0	1,3	2,5	2,4	0	0	0		
2	2	7,7	72,4	12,6	3,7	1,1	0,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2,46	24,6	2,6	1,7	1,0	1,2	0	0	0	0	
3	2,5	44,9	34,3	13,0	4,7	0,3	0,3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3,17	13,7	6,5	5,5	3,8	0,6	0	0	0	0	
4	1	21,7	43,1	20,8	10,2	3,5	0,2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4,51	34,8	43,1	45,9	43,3	35,3	10,5	0	0	0	
5	0	11,2	45,4	21,8	13,9	7,3	0,1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6,12	21,1	13,5	8,9	23,7	2,6	0	0	0	0	
6	6	9	23,1	46,0	13,3	4,6	4,8	3,5	1,7	1,1	0,1	99,1	7	0	0	0	4,0	6,1	4,3	4,8	7,8	0	0	0	0	0	
7	0	6,6	44,0	30,6	11,3	5,3	2,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	0	0,2	0,9	5,1	10,0	4,2	0	0	0	
8	0	2,9	15,5	36,8	37,8	6,7	0,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	99,7	99,4	99,6	99,5	99,6	99,6	99,5	99,7	99,7	99,7	
9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	
10	1	0,2	0,7	44,7	23,1	19,2	1,2	10,2	0	0,2	99,5	0	0	0	0	0	1,4	6,3	50,0	28,6	4,5	6,7	0,9	0,9	0,9	0,9	
11	2	10,7	1,6	4,7	8,4	39,3	10,4	17,1	3,7	3,7	99,6	2	15,6	10,6	4,0	7,9	7,1	5,8	6,7	7,3	10,6	0	0	0	0	0	
12	3	8,7	1,2	3,6	5,1	34,3	18,0	20,7	4,8	3,3	99,7	3	14,1	8,5	3,4	5,4	6,9	11,2	9,1	10,6	12,6	11,6	17,5	18,0	16,5	12,6	11,6
13	4	5,3	1,6	6,2	7,0	42,5	14,1	18,4	2,8	1,7	99,6	4	17,5	23,4	12,0	15,2	17,5	18,0	16,5	12,6	11,6	13,5	13,5	13,5	13,5	13,5	
14	5	5,8	1,1	4,7	6,1	38,4	14,8	19,3	5,3	3,9	99,4	5	10,2	8,5	4,8	7,0	8,3	9,9	9,1	12,6	13,5	13,5	13,5	13,5	13,5	13,5	
15	6	5,3	0,5	3,9	5,1	41,5	16,8	22,3	3,5	0,5	99,4	6	13,1	6,3	5,7	8,2	12,7	15,9	14,9	12,0	2,9	0	0	0	0	0	
16	7	2,1	1,0	4,2	5,1	46,4	12,8	19,2	5,3	3,5	99,6	7	6,8	14,8	8,0	10,8	18,5	15,7	16,6	23,3	22,3	6,7	0	0	0	0	0
17	8	3,6	0,8	5,2	6,6	45,6	13,1	19,8	3,4	1,4	99,5	8	8,7	8,5	7,4	10,5	13,7	12,2	12,9	11,3	6,7	0	0	0	0	0	
18	9	2,9	1,6	4,0	5,0	45,7	14,1	17,1	4,0	5,3	99,7	9	5,3	12,7	4,3	6,0	10,4	9,9	9,4	10,0	19,4	99,5	99,6	99,6	99,6	99,7	

Tabela 7

V ODSTOTKIH PO STOLPCIH

POGOSTNOST POJAVA RABA TAL

GLEDE NA POJAV EKPOZICIJA
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA RABA TAL
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA EKPOZICIJA
V ODSTOTKIH PO VRSTICAH

|<th
| |

Vendar je pri tem potrebno ugotoviti, da so kot pašniki ali zaraščeni pašniki bile zajete tudi površine izkrčenega gozda, ki so ob izdelavi kart ali avionskem snemanju bile gole.

Zanimive so tudi primerjave med rabo tal in ekspozicijo (Tabela 9). Od vseh celic v ravnini je le 19,2 % vinograda, prevladujejo njive 44,7 % in sadovjaki 23,1 %. Travnikov je 10,3 %.

Preseneča veliko število celic z vinogradi na severnih ekspozicijah 39,3 %, vendar so tu nekoliko poudarjene še gozdne površine nad 1 ha velikosti ter travnikli in mešane kulture travnikov, vinogradov in sadovnjakov.

Tudi na severovzhodnih legah prevladujejo vinogradi, čeprav je tu veliko tudi travnikov in mešanih kultur. Taka podoba se kaže na vseh ekspozicijah. Vinogradov je več kot 40 % na zahodnih in južnih legah: severozahod 42,5 %, jugozahod 45,6 %, zahod 41,5 %, jugovzhod 46,4 % in jbg 45,7 %.

Od vseh površin vinogradov jih je največ na jugovzhodnih legah 18,5 %, nato na severozahodnih 17,5 %, potem na jugozahodnih, zahodnih in šele nato na južnih legah. Najmanj jih je v ravninskem svetu, nato na severnih in vzhodnih legah (Tabela 10).

Strmine imajo odločilen vpliv na razporeditev kmetijskih kultur v prostoru Goriških Brd (Tabela 11).

Njive in sadovnjaki so, kot je že bilo ugotovljeno, vezani na ravnino, vendar so tudi na strminah od 3 — 6 % še zastopani s 23,1 % oziroma 22,1 %. Na večjih strminah njih delež upada. Sadovnjaki so močneje zastopani zopet na največjih strminah nad 60 % v enakem odstotku kot gozdne površine obsega nad 1 ha. Ti odstotki pa ne omogočajo preveč zanesljivih posplošitev, saj je vseh odčitkov — celic s strminami nad 60 % v območju le 12.

Vinogradov je največ na strminah od 6 % do 25 %, kjer zasedajo več kot 50 % vseh celic na teh strminah. So pa vinogradi tudi še na strminah nad 60 %. Vpliv strmine na pojav gozdnih površin je že bil poudarjen, vpliva pa tudi na večji obseg travnikov in pašnikov ter zaraščenih pašnikov.

Podobna slika se pokaže, če primerjamo odstotek različnih kmetijskih kultur na posameznih strminah glede na vse površine pod kulturo (Tabela 12).

Največ vinogradov je na strminah med 15 — 40 %, če odstotek računamo glede na vse celice s pretežno kulturo vinogradi. Visok odstotek na strminah med 25 — 40 % gre na račun števila celic na teh strminah, ki jih je 1.435 in največ.

Vinogradi so daleč najbolj razširjena kmetijska kultura v Brdih. Iz prikazanih številk je mogoče sklepati, da vinogradi često ležijo na zemljiščih, kjer so mezo-klimatske razmere slabše in kjer so stroški pridelovanja visoki.

Mogoče je tudi pritrdirti A. Comelu, da se raba tal sklada s tipom tal, saj so v ravninskem svetu težja aluvialna tla manj rodovitna,¹ pa zato v manjši meri ustrezajo vinogradom. Neugodnost ravnine za vinogradništvo pa je lahko tudi posledica slabših mezo-klimatskih razmer.

Pomemben vpliv na položaj vinogradov v prostoru imajo tudi pojavi označeni s skupnim nazivom mikrorelief (Tabela 13).

¹ I. Vrišer, Goriška Brda, Gospodarska geografska, Geografski zbornik, 2 (1954) 51—114.

POGOSTNOST POJAVA RABA TAL
GLEDE NA POJAV STRMINA
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA RABA TAL
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA STRMINA
V ODSTOTKIH PO VRSTICAH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0 100,0	0	0	0	0	0	0	0	100,0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1 0	0	0,5	45,2	24,2	18,8	1,0	0,9	0	0,2	99,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,9
2 0	0	4,2	23,1	22,1	33,6	3,1	13,6	0	0	99,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
3 0	0	2,0	17,1	9,5	51,3	4,1	15,7	0	0	99,7	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4 0	3,0	3,0	10,5	7,2	52,7	8,1	14,4	0,6	0,3	99,8	4	4,8	21,2	10,0	7,6	10,6	5,0	6,3	1,3	0,9
5 0	3,0	1,2	4,1	5,6	52,1	15,6	16,1	1,9	0	99,6	5	18,5	31,9	14,6	22,2	39,0	36,0	26,1	16,0	0
6 0	5,4	0,8	2,3	5,2	37,2	17,5	22,5	5,5	3,2	99,6	6	38,0	25,5	9,7	23,8	32,5	47,3	42,8	52,6	45,6
7 0	14,0	0,2	1,3	2,9	24,5	10,4	24,5	10,0	11,8	99,6	7	30,7	2,1	1,7	4,1	6,6	8,8	14,5	30,0	51,4
8 0	25,0	0	25,0	16,6	8,3	16,6	0,0	8,3	0	99,8	8	1,4	0	0	0,9	0,1	0,1	0,2	0	0,9
											99,7	99,7	99,6	99,5	99,6	99,5	99,6	99,6	99,9	99,7

Tabela 11
POGOSTNOST POJAVA RABA TAL
GLEDE NA POJAV STRMINA
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA RABA TAL
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA STRMINA
V ODSTOTKIH PO VRSTICAH

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
0 14,1	0	17,0	54,8	42,9	26,9	18,4	18,2	6,6	1,3	5,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
1 0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2 37,5	6,3	12,3	23,5	30,6	34,5	31,6	39,3	42,7	13,2	18,9	17,3	27,3	29,1	0	0	0	0	0	0	0
3 35,6	6,3	5,1	12,1	4,0	0	0	0,1	0,7	0,6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
4 0,4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
5 3,9	65,9	3,7	8,9	21,3	21,8	12,1	12,6	4,8	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
6 0,9	4,2	0,5	0,9	1,7	1,8	1,8	4,6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
7 7,3	0	23,2	11,4	5,9	3,5	17,9	8,0	9,7	99,7	99,7	99,6	99,5	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7	99,7

Tabela 12
POGOSTNOST POJAVA RABA TAL
GLEDE NA POJAV MIKRORELIEF
V STOLPCIH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA RABA TAL
V VRSTAH POGOSTNOST PO VREDNOSTIH POJAVA MIKRORELIEF
V ODSTOTKIH PO VRSTICAH

Od vseh celic, ki so v celoti zasedene z gozdom, jih hkrati ima plitve ali globoke grape 73,1 %. Zaraščenih pašnikov je tudi tu največ, 71,8 % od vseh 103 celic, v katerih prevladuje ta raba tal.

V celicah z globoko grapo je najmanj vinogradov, medtem ko plitve grape v manjši meri vplivajo na pojav vinogradov. Plitva grapa je po obsegu manjši pojav in je zato bilo mogoče odčitati ta pojav ter vinogradniško rabo kot prevladujočo v isti celici.

Teh nekaj prikazanih tabel ni še izčrpal vseh možnosti, ki jih lahko da interpretacija osnovne podatkovne zaloge naloge »Metodologija krajinskega planiranja na primeru Goriških Brd«. Vendar je hkrati potrebno ugotoviti, da ima osnovna podatkovna zaloga za tovrstno interpretacijo nekaj pomanjkljivosti. Te izvirajo iz načina zbiranja podatkov, predvsem pa iz izbora podatkov samih.

Zbiranje podatkov je bilo usmerjeno v planersko delo, ne pa v raziskovanje sedanjih razmer v prostoru, izbor podatkov pa je bil prilagojen vnaprej opredeljenim kriterijem, ki so opisovali planerske predstave o ustrezrem prostorskem razvoju Goriških Brd. Ob tem je potrebno tudi ugotoviti, da ima raziskovanje sedanjih razmer v prostoru vendarle omejeno uporabnost za planerske potrebe. Zaradi neopredeljivih vzrokov dosedanje lokacijske odločitve močno odstopajo od predstav o optimalnem prostorskem razvoju. Te predstave morajo sicer sloneti na danostih prostora, vendar predstavljajo vgraditev celjev in namenov planiranja, le-ti pa izhajajo iz družbenih potreb. Tako bi bilo mogoče opredeliti proučevanje sedanjih razmer v prostoru kot pomembno začetno orientacijo, posebej še o tistih ekoloških posebnostih prostora, ki jih je težko neposredno zasledovati.

Landscape planning methodology, illustrated in the area of Goriška Brda (Summary)

The first part of the article gives a short description of the methodologically oriented landscape planning study in the region of Goriška Brda. The main goal of the study was to develop systematic and fully automated landscape planning procedure. Source data were collected by means of square grid drawn on the topographical maps of the region. Source data were transferred into the computer memory units, and used for various calculations. For graphic presentation a technique of computer cartography has been used. The final result was landscape plan fully developed and drawn by the machine.

The second part is dealing with some interpretations of the source data collected for the study. There are interesting ecological interrelations in the landscape of the study area. Agriculture particularly vineyards, is the main land use. Fine articulated topography causes quite even distribution of forest vegetation on all topographical elevations. Fields and orchards are mostly located on flat land. The location of vineyards is mainly determined by steepness of slopes, only partly by the exposition. Rapid ecological change, demonstrated by change in land use, is a consequence of the higher topographical elevations.

METODOLOGIA DELLA PIANIFICAZIONE MICROREGIONALE RIFERITA A GORIŠKA BRDA (Collio) (Riassunto)

La prima parte dell'articolo comprende la descrizione della metodologia seguita nella ricerca concernente la pianificazione microregionale riferita a Goriška Brda (Collio). La ricerca si proponeva in primo luogo lo sviluppo del processo del lavoro di pianificazione sistematico ed interamente automatizzato. All'uopo, i dati originali sono stati raccolti con il sussidio della rete quadrettata sovrapposta sulle carte topografiche, trasportati indi nelle rispondenti memorie del calcolatore ed usati per eseguire differenti operazioni di calcolo. Le tabelle cartografiche sono state elaborate con il metodo della

³ Pri opredelitvi kriterijev so sodelovali ing. Zvonimir Simčič, dipl. ing. Milan Sirk, dipl. ing. Hilarij Kosta.

cartografia a base di procedimenti elettronici. Il risultato finale è il piano microregionale allestito nel calcolatore ed elaborato a macchina.

La seconda parte dell'articolo, riporta alcune interessanti interpretazioni dei dati originali, in primo luogo delle correlazioni ecologiche tra i singoli fenomeni che si presentano nel comprensorio in esame. Nella microregione del Collio l'utilizzazione principale del suolo è l'agricoltura, in primo luogo la viticoltura. La topografia, minutamente articolata, influisce sulla relativamente uniforme distribuzione delle superficie boschive. Gli arativi ed i frutteti sono limitati alle superficie piene giganti. Le coltivazioni a vite dipendono soprattutto dalla pendenza delle chine e solo parzialmente dalla loro esposizione. Una netta differenziazione dell'utilizzazione del suolo si ha appena ad altitudini alquanto elevate.

(Tradotto da S. Murovec)

Marija Rutar, vodja Tolminske muzejske zbirke, Tolmin

MEJNIKA ŽIVLJENJA

Rojstvo

Rojstvo in smrt sta dva odločilna mejnika našega življenja, ki objemata začetek, rast, vzpon, višek in počasno drsenje navzdol v noč, v smrt. Njuna pomembnost se očituje v družinskem krogu, v vsaki človeški skupnosti, pri kateremkoli ljudstvu. Rodi se človek — vanj sta položena up in prihodnost, umre človek — z njim premnogokrat izgine v ničnosti.

Podatki v tem zapisu o nekdanjih šegah in navadah ob rojstvu se nanašajo na vas Ljubinj (nm. 348 m), ki je 5 km oddaljena od Tolmina. Leži na sončnem prevalu med Kobalo na severu in Senico na jugu ob cesti iz Tolmina v Podmelec. Lape, zidane hiše z latniki neki gospodar z Ljubinja hčeri, ki se je poročila na Idrijo, na svatbi vsul pehar cekinov obokanimi kletmi in skrivališčem, kjer so se skrivali fantje, da jih niso pobrali k vojakom;

Največ priimkov v vasi je Kavčič; menijo, da je tod nekoč cvetelo tkaštvo (tkauc, kavc, Kavčič). V preteklosti je bilo tu precej vozarjev, ki so prevažali blago v Gorico in Trst, pa tudi v Baško grapo.

Na Mirini nad vasio so ruševine stare cerkve gotskega tipa. Po izročilu pravijo, da je na istem mestu stalno staroslovansko svetišče, obmerno proti soncu. Do danes se je menijo, da je tudi ta običaj starega izvora.

O rojstvu in o vseh navadah v zvezi z njim nam je pripovedovala stara Zavoglarjeva mati Marija Leban (92) iz Ljubinja št. 45, ki ima še vedno dober spomin in pozna mnoge nenapisane zgodbe svoje vasi. Iz njene pripovedi se nam razoveda nekdanje sila skromno življenje, preprosto, a vedro in zaupljivo. Ceprav je bilo kruha malo in so živelni od tega, kar so imeli doma, iskreno notranje veselje ob rojstvu otroka ni bilo nič manjše. Na vsaki svatbi so želeli poročencem zdrav, krepak zarod.

Novo zibelko, živahnost poslikano s cvetličnimi vzorci in žarečimi srci je nevesta že z balo prinesla k hiši. Naročali so jih v Podbrdu. Domnevna napoved rojstva je bila, če se je vino razlilo čez rob kozarca, kar ni šlo mimo brez opažanja, danes pa to velja le za stev, sicer pa, je dostavljal pripovedovalka, so nekoč imeli skoraj vse žene do deset, mati izročila ključ in kuhalnicu, da so bile trde in dostikrat grobe do starih v hiši, kar pa povsod ni držalo.

Do neomoženih deklet, ki so pričakovala nezakonske otroke, so bili ljudje na splošno brezobzirni, malo človeški: brez slehernega spoštovanja so jih javno zmerjali in zasmehovali. To je bilo hudo in krivично.

Le redkomoma je nevesta zanosila pred poroko, kar so pikro označevali: »Ti so že prej rožo snedli!« Ni znano, da bi s kakšnim vrázevornim dejanjem skušale preprečiti katera je šla po pomoč in nasvet k zdravniku. Doma so kuhalne in varile razne čaje iz zdravilnih zelišč, a še to vse le skrivaj. Da bi izprosile rodovitnost, so delale vse mogoče

zaobljube, hodile na božjo pot. Iz naših krajev so hodile zlasti na Višarje, kjer so se priporočale Materi božji. Večkrat sta se podala oba, mož in žena kar peš ter hodila v eno smer na Višarje 14 ur. Nerodovitno ženo so imenovali »jalovka«, zakonski par brez otrok so podcenjevali in je bil deležen prenekaterje zbadljivke. Za nosečnost so rabili izraz, da je v drugem stanju, da bodo kupili, v šaljivem tonu pa so možu namigovali, da se bo peč posula. Po obrazu žene so sklepali, kaj bo prvi otrok: čist in lep je oblubljal dečka, sicer pa deklico. Le tisti, ki so zmogli in imeli, so nosečnici kaj priboljšali. A tedaj so bili težki časi, ni bilo ne blaga ne denarja pri hiši. Delati pa je morala tako rekoč do konca prej in slej. Pri jedi niso posebno pazili nanjo, največ so kuhalni »čiselnici«, kisl repo in polento, priboljšek je že bil, če je imela košček kruha. Pripovedovalka se spominja, kako je stara mati često rekla: »Le kuhanje čez teden bolj redek močnik, da bo v nedeljo polenta.«

Nosečnica je morala paziti na svoje vedenje, dejanja in besede. Morala je biti zmerna v jedi, ni smela pojesti preveč hrani. Domači so ji skušali ugoditi, kolikor so pač zmogli, če si je kaj zaželeta, da ne bi otrok dobil znamenja. Ravno tako so ji morali ponuditi jed, če je kdo kaj slastnega jedel, tudi če je prišla v drugo hišo. Verjeli so tudi, da bo otroku ostalo vidno znamenje na tistem delu obraza, kjer bi se bodoča mati dotaknila svojega obraza tedaj, ko bi si želela kakšne jedi, kakšnega sadeža. Bodoča mati se ni smela jezitl, ni smela krasti. Prizanašali so ji le z najtežjimi deli, ni nosila težkih bremen v mlin in ni smela vzdigovati teže. Če je kdo umrl v hiši, je niso pustili zraven, marsikdaj pa je bila primorana biti zraven, če ni bilo pri roki drugih, ki bi pomagali.

Danes se tudi na vasi ne ozirajo več na vräže, nosečnici posvečajo veliko več skrb in pozornosti, zlasti pri pravilni prehrani, negi in delu.

Porod, poln skrivenostnega pričakovanja, napetosti, skrbi in zaupanja obenem, je bil vznemirljiv za vso družino. Za pomoč pri porodu so poklicali domačo vaško babico, nešolano; pred sedemdesetimi leti je bila to stara Balahovka iz vasi, rekli so ji »komara«. Pogostili so jo s kruhom, sirom in kavo. Domači izraz za porodnico je bil »letuan«, to ime se je držalo še kakih štirinajst dni po porodu. Po tem je življenje spet steklo po starem tiru in spet je opravljala vsa običajna dela kakor prej. Za lažji porod so kuhalni zdravilni zelišča, domači so molili k Materi božji za srečen izid, na ognjišču je v kotlu vreda voda. Le v težkih primerih so klicali zdravnika. Včasih je žena prezgodaj rodila, za kar so krvili, da je kaj pretežkega dvignila ali pa so to imeli za posledico kake bolezni. Znani so bili primeri, ko je žena rodila čisto sama; mnogim je na pomoč prišla le bližnjega soseda, v hribovskih vaseh pa so sploh pomagale le starejše žene.

Kakšno dekle je tudi nekoč napravilo splet, a tega ni smela vedeti živa duša. V veliki tajnosti je pri odpravljanju plodu pomagala kakšna zanesljiva starejša žena, na Kneži, na primer, je skrivoma opravljala ta posel neka žena, ki je pomagala marsikateremu dekletu v stiski.

Zavoglarjeva mati je ob tem povedala zgodbo, ki se je pred osemdesetimi leti dogodila na Humu.

Tisti čas je mlado dekle, njena družina je že izumrla, hodila vsak dan k sosedu se učiti tkati platno. Opazili so, da je noseča, a nihče ji ni upal ničesar reči, imela je tri hude brate, zaupala pa se ni nikomur. Nekega dne pride vsa bleda in slabotna in hoče tkati. Sosedesa pa je tekla po vaško babico in pozneje so morali klicati še zdravnika, le temu je priznala, da je rodila otroka, ki ga je zagrebla pod senikom zavitega v cunjo. Ko je vstala, je morala iti na sodnijo, zaprli so jo in nikoli več se ni vrnila domov. Ljudska domišljija je kazen za zločinsko dejanje še dopolnila. Govorili so, da vsakokrat, ko so jih v ječi prinesli hrano, je bilo na dnu skodele narisanlo ljubko dete.

Danes gredo nosečnice večinoma vse v porodnišnico, edino če jih prehititi, rodijo doma. Prva leta po zadnji vojni so še rodile doma; pozneje, ko so se može zaposlitil in bili zdravstveno zavarovani, so se žene raje zatekle v bolnišnico. Nekoč pa so se tiste žene, ki so živele v strahu in skrbih za svoj porod, zaobljubljale na božjo pot.

Porodna posteljica je morala biti zakopana pod streho hiše in so jo navadno zarebli v tla v hramu, v kleti spodaj pod hišo. Na kmetijti ni bilo navade, da bi mož po rojstvu otroka ženi kaj daroval, danes pa dela že marsikdo. Babico so nagradili v blagu, dalli so malo moke, kruha, kaj masla alljajc, kar so pač premogli.

Po porodu je za porodnico navadno skrbela stara mati ali teta, ki je živelna pri hiši. Letuana, kakor so ji rekli, je morala ležati v temni sobi z zagnjenimi okni, sicer bi ne imela mleka. Ko je bila pri moži, je lahko tudi brela kakšne mašne bukve, ki jih je imela vsaka hiša, čeprav so bile zelo drage, po tri goldinarje pred sedemdesetimi leti, a zelo lepo vezane. Za moč so ji kupili vina, navadno so ga jih prinesle dobre sosedje. Kuhalni so ji prežganco in to je bil njen priboljšek. Oktobra so dojile vse, le če niso imele mleka, so ga hranili z mlekom iz stekleničke na »cuzelj«. Materje so nekoč zelo dolgo dojile, tudi po dve leti in več — včasih je otrok že znal reči »mama, papau«. Sicer so ga odstavile, ko so bile ponovno noseče.

Po tednu dni po porodu je mlada žena že hodila po hiši, od doma pa ni smela nikamor, dokler v teku enega meseca ni šla v cerkev se očiščeval. Oblekla je temno mašnoobleko, si na glavo zavezala ruto ter vzela s seboj svečo. Prisostvovala je maši, opravila še spoved in obhajilo. Nato je prišla s svečo v roki pred oltar in poklepnila ob strani na stopnico. Župnik je prizgal njeni sveči, zmolil posebno obredno molitev ter jo blagoslovil, nakar je krenila s svečo okrog oltarja? K vpeljevanju ali očiščeval so se nekoč hodile vse, toda samo zakonske žene, nezakonske matere niso hodile, niso bile deležne tega blagoslova. Danes ne hodijo več k vpeljevanju, pač pa matere in očetje prejmejo blagoslov ob krstu otroka.

Prihod novorojenca so otroku preprosto razlagali, da so ga kupili. Malemu detetu so rekli »naš ta mičken« ali »ta mičkena« deklici. Mati je že prej pripravila skromno opremo za dojenčka, siromašnim družinam so kaj darovali dobrni vaščani. Neka žena v vasi je živelala samo za otroke, saj so v trgovini malo kupovali, ničesar drugega razen neke blaga na metre. Škufce, podbradnike so pletli iz belega bombaža. Zibelko, novo, so pripeljali že z balo ali pa so jo kupili. Ker so bile nekoč družine številne, so imeli pri hiši tudi po več zibelk. Tistim mladim ženam, ki so imele zibelko doma, »a poba n'koder«, so se norčevali. Posebno na vasi so srčno želeteli, da bi bil prvi otrok deček, da bi rodovina ostala, da bi posest imela gospodarja.

Novorojenčka je prvič okopala babica ali izkušena ženska, ki je prišla na pomoč pri porodu, in šele nato so ga pokazali materi. O kakšnih rojenicah ali sojenicah tu ne pomnilo, pač pa so poznali moro, a na zibelko niso risali »sračje noge« proti mori. Pravili so, da je mora hodila sesat male otroke, kar so sklepali po nabreklih prsih. Da bi jo pregnali in prestrašili, so postavljali pred vrata brezovo metlo, čez posteljo »letuan« so vrgli očetove hlače, pododejo dojenčka pa so križem pritrdili dve šivanki, da bi se naboldila. Rutarjeva z Ljubinjske je o mori povedala tole: »Če je mora ponoči tlačila otroka in je ta neusmiljeno jokal, so pogrnili čez zibelko »lajbeč«, telovnik rajnkega strica in otrok je mirno zaspal. Sračjo nogo — peterokrako zvezdo so risali samo na otekline; da bi bila uspešna, je morala biti zarlsana v eni potezi s tintnim svinčnikom. Mladi ne verjamejo več v vraže in jih niti ne poznavajo.

Vesel dogodek v družini, da se jim je rodil sin ali hči, so najprej oznanili bližnjim sosedom, ni pa bilo v navadi, da bi oče plačal zapitek, niti če se mu je rodil sin. Ime otroku je izbrala mati, še večkrat oba starša skupaj. Prav pogosto so prvemu sinu dali ime po očetu, deklici po materi; upoštevali so tudi ime starega očeta ali matere. Še pred prvo vojno so bila tod razširjena rojstna imena Anton, Andrej, Jožef, Mihael, Luka, Jakob, Ivan ali na kratko Tone, Zef, Miha, Andrejc, Ivanček.

Vsa ena deklica v družini je morala biti Marija. Veliko je bilo Rozalij, Lucij, pogoste so bile tudi Terezije, Neže, Ane, Katarine, Jožefe, klicali pa so jih Mica, Tina, Pepca, Ančka. Med dvema vojnoma so se začela vrnjati nekatera tuja imena, posebno še, ker so na občinskem matičnem uradu zahtevali rojstna imena v italijanščini. Po zadnji vojni so spočetka dajali bolj gospodarska imena, danes pa se spet vračajo k preprostim, domaćim imenom.

Otroka so nekoč krstili že takoj naslednji dan po rojstvu. Prav slabotne otroke je babica krstila takoj sama doma v skribi, da otrok ne bi umrl brez krsta. Od leta 1970 krstijo po več otrok skupaj, enkrat na mesec v nedeljo popoldne, s posebnimi obrednimi molitvami in slovensko krstno mašo v župnijski cerkvi. Razen krsta otrok je zraven še blagoslov za očete in matere, ki so prisotni, in za botre. Sicer so še vedno v rabi trije načini krsta: krst v sili, slovesen krst brez maše in slovesen krst z mašo. Danes vsi ne krstijo več svojih otrok, toda večina se tega še vedno drži. Na Ljubinju je po zadnji vojni 6 nekrščenih oseb. Vas je štela 1. januarja 1976 skupno 163 prebivalcev ali 61 gospodinjstev.

Tisti, ki otrok ne krstijo po verskem obredu, proslavijo prihod novega družinskega člena kako drugače, z večerjo, s povabilom, nimajo pa botrov.

Botra so nekoč izbirali največ med sorodniki in če je bilo potrebno, so šli ponje tudi v bolj oddaljen kraj. Izbirali pa so jih tudi med svojimi dobrimi prijatelji. Prosit jih je šel oče, botro kdaj tudi mati; bodisi za dečka bodisi za deklico sta morala biti dva botra, moški in ženska. Botra so klicali »nunc, botro pa »nuna«. Prošnje za botrstvo nekako niso smeli odbiti, zavnrti — veljal je tih, neizrečen sporazum, biti v pomoč drug drugemu in so se kot botri med seboj izmenjavali. Bili so ponosni na to čast. Dolžnost botrov je bila, skrbeti za otroka, če so mu umrli starši, če je bil hudo bolan in podobno. Družina je svojim botrom izkezovala spoštovanje ter jih upoštevala kakor sorodnike. Botra je ob krstu prinesla na dom »en f'cov« kruha, belih hlebecv, ki ga na kmetih ni bilo takrat, pri mnogih še črnega ne. Po enem tednu je spekla štiri velike pogače, ki jih je naložila v košaro pletenico, zraven je dodala še malo riža, kaj sladkorja ali olja, kakor je pač zmogla. To je bila »botrina«. Rekli pa so: »Ponesemo pogače.« Tudi boter je pozneje prinesel po-

gače in še kaj. Hiša novorojenčka se je botroma oddolžila s čim dobrim, morda s potico »gbanco«, s skledo ocvrtili slastnih šnit. Šnite so vselej ponudili zlasti takrat, ko so v hišo prinesli pogače. Šnite so bile rezine belega kruha, namočene v jajcih, ocvrte na maslu in posute s sladkorjem. Ble so glavna posebnost ob takih priložnostih. Pogače so domači dali pokušat tudi sosedom, da so jo hvallili, kako dobra je.

Ob krstu botri niso dajali kakih daril, pozneje so mu za Novo leto bolj bogato »podkovali konja«; ko jim je prišel voščit, so mu v jabolko, ki ga je nosili s seboj, zapičili kovanec, ki je nekaj veljal. Otroka je nesla h krstu vaška babica, spremljala sta jo boter in botra. Oblekli so mu najlepše, kar so premogli, in ga položili v podolgovato košaro s »povrazom«, ročajem. Košaro je lahko nesla čez roko ali pa na glavi. Tako so nosili h krstu nekaj časa po zadnji vojni. Danes pripeljejo otroka in botre z avtom do cerkve, s svojim ali od znanca. S seboj so nekoč vzeli le denar za prostovoljni dar duhovniku in cerkovniku. Posebnih šeg na poti v cerkev in domov se ne spominjajo. Imeli so navado, da so ga nekje previlli, »premotali«, preden so vstopili v cerkev, to pa zaradi gotovosti, da da ne bi zgrešili, ali je fant ali dekle. Pri krstnem kamnu je bil krst kmalu opravljen; malo so še pomolili v klopi, nato pa zavili v gostilno, da so se okrepčali. Račun je plačal boter, ki je nagradil tudi babico, ki je nesla h krstu, dajali pa so različno, kdo več, kdo manj. Ob vrnitvi domov je otroka vzela v naročji najprej mati in ga prisrčno poljubila. Gostje niso pripeljali. Zadnje čase prihaja v navado, vendar le pri nekaterih, da po krstu pripravijo doma večerjo in povabijo botre. Vsekakor danes krst poteka bolj slovesno, obdan je z večjim zunanjim bliščem; blaginja se kaže v opremi dojenčka, v oblačilih prisotnih, vse nam razodeva današnjo dokaj višjo življenjsko raven, zlasti če se ozremo nazaj v dobo, ki je prešla ali pa tone v preteklost.

Smrt

O nekdanjih običajih ob smrti, kolikor se jih spominjata, sta prijazno pripovedovali Marija Kramar (77 let) iz Poljubinja št. 58 in Pavla Leban, tudi iz Poljubinja št. 84.

Poljubinj (nm. 230 m) je precej velika vas, komaj 2 km oddaljena od Tolminja. Strnjeno gručasto naselje leži ob robu tolminske kotline pod previsnimi stenami Kobale (1067 m) in pobočjem Tolminskega Triglava (980 m). Med njima se prebjija hudourniška Godiča in ob robu vasi teče naprej v Sočo. Nekoč je gnala mlinska kolesa starega mlina v grapi in na svojih vodah prinašala do vasi posekan les in drva z gozdnatih pobočij. Menijo, da so bili prvi naseljenici prav drvarji, ki so postavili v zavetje pod hrib svoje koče in je ob njih najprej rasla vas. Lepo, ravno zemljo so ohranili za njive in nasadili urejene vrste jablan. Cvetajoč poljubinski polje je bilo nekoč prava krasota, ki je tudi pesnika Gradnika prevzela s svojo čisto, tiho lepoto. Za časa Italije so tam zgradili vojašnico (1936); danes stoji na istem mestu velike zgradbe nekaterih podjetij, ki dejajo tudi Poljubinjem dober zasluzek. Tam sedaj ljudje gradijo nove hiše, ne postavljajo jih več v stisnjeni grapi, ampak gredo z njimi ven na odprt prostor, na sonce.

V starem delu vasi stoje značilne zidane kleti v neposredni bližini hiš ali prav pred hišo. Poljubinska posebnost so pirhi, ki jih »pišejo« za praznik »Šempau«, ki ga praznujejo prvo nedeljo v maju.

Kjerkoli klijie življenje je prisotna tudi smrt, nelzprosna, dokončna. Spoštovanje do smrti, do pokojnika, se nam razodeva v šegah in obredih vseh ljudstev sveta. Tudi naše vasi so imeli svoje ustaljene navade, katerih so se držali celi rodovi: današnji čas z drugačnimi družbenimi razmerami marsikdaj opušča, spreminja, a nekaj pristnega, trdoživo ljudskega še vedno obstaja. Neusahljiva tvornost ljudskega življenja dopolnjuje staro, vnaša nove sege, ki so odsev naprednejše sedanjosti.

Ob težki bolezni, ki grozi bolniku, da se mu izteka življenje, postanejo ljudje pozorni na razne »spomine«, ki opozarjajo na bližnjo smrt. Nekoč so verjeli, da jo oznanjajo kriki sove, mirtvaške ptice, nenadni ropot v hiši, škripanje vrat nekje v tišini, presunljivo razično tiktanjanje ure v zidu. Verovali so v hude sanje. Pripovedovalka pravi, da je sosed umrl prav na tisti dan, ki ga mu je stari oče napovedal v sanjah. Starejši ljudje še verujejo v »spomine«, ki opominjajo, da je treba biti pripravljen na bližajoče se nesreče, smrti. »Je pri koncu«, pravijo ljudje, ko bolnik pojema. Vrnli se tolažijo, da se s smrto začne novo, večno življenje, toda bojijo se je vsi. Na obisk prihajajo sorodniki, prijatelji, vzpodbujajo ga s tolažilnimi besedami, nemalokrat pridejo tudi tisti, ki mu niso bili naklonjeni, morda celo sovražni, in si podajo roko v znak sprave.

Predvsem so domači poskrbelli, da so ga prevideli. Če je težko umiral, so domači molili molitve za umirajoče iz molitvenika, pridružil se jim je tudi kakšen sorodnik, so sedje. Umirajočemu so nudili le čaj ali vodo. Kropili so ga z blagoslovljeno vodo, prižgali

mu blagoslovljeno svečo in dali ljubliti križ. Okrog njega so se zbrali svojci in sosedje. Verjeli so, da je takega človeka, ki je kdaj v življenju videl odprto nebo (nebeški si) treba nesti k oknu: ko bo pogledal v nebo, potem šele bo lahko umrl. Ob zadnjem vzdihu se je mrliču solza potocila iz oči — umrl je; vendar so smrt ugotavljali tudi s steklom. Bližnji so spregledali vest z besedami: »Bog mu daj večni mir!« — »Daj mu večni pokoj!« ali »Blagor mu, zdaj je rešen!«

Mrtvemu, mrliču mu rečejo tu, so najprej zatinsili oči, ustavili so uro, obrnili ogledalo ali ga odnesli proč, odpri so okna. Ponoči so zbudili vse odrasle, le otrok ne. Če so zmogli, so ga umili in preoblekl sami, sicer pa sosedje. Navadno so moškega preoblekl moški, žensko pa ženske, otroka svojci. Moža so tudi obrili. Navada je bila, da so ga oblekli v poročno obliko, če te ni več imel, pa v najboljšo, isto tudi ženo, če jo je še ohranila, sicer pa vedno v boljšo, temno obliko; poročenim so sploh nadeli črma, temna oblačila. Dekleta so napravili v belo ali svetlo, jim pustili razpuščene lase ter jim dali na glavo še bel, voščen venček, ki so ga hranila od prvega obhajila ali birme. Roke so sklenili in krog njih ovili rožni venec. Danes položijo roke ob telesu. Pri starem so dali zraven še mašno knjigo in robec. Poročni prstan in uhane so morda že prej komu darovali, sicer so jih sneli po smrti, ker je veljalo mnenje, da zlato ne sme iti v zemljo.

Temeljito so pospravili izbo in začeli pripravljati mrtvaški oder, tu »pare« imenovan. Pare so nekoč postavljali vedno v izbi. Vrh posteljnih končnic so položili dve široki deski, jih pregnili s starim kovtrom, prešito odejo, ob vsaki strani nategnili do tal najlepši par rjuh s čipkami, ki jih je vsaka nevesta imela v bali prav v ta namen, ali pa so ju prekrili s posebnim belim pregrinjalom. Pred odrom so manjšo mizo pregnili z večjim belim prtom, po sredi pa še z manjšim, počez položenim. Na mizi so razporedili v sredo razpelo, ob straneh dva svečnika ali lučke na olje (z barkcami) in blagoslovljeno vodo z oljčno vejico. Zadaj na steno so obesili sveto podobo.

Mrlča so položili na pare brez krste z nogami vedno proti vratom. Le ob določenih boleznih ali nesrečah so ga dali v krsto. Nekoč so kupovali nalašč za smrt namenjene copate, če teh ni bilo, so ga pustili v nogavicah. Če se je mrlič držal na smeh, so menili, da bo kmalu umrl še kdo iz sorodstva.

Vse je obstalo, vsa gospodarska opravila so prekinili, posebno ozračje je zajelo hišo, na polje niso šli, delali so samo najnujnejše, nakrmili so živino. Svečana resnoba je legla na ljudi in na domačijo.

Najprej so sporocili smrt sorodnikom, sosedom, ki so povedali še drugim in novica se je hitro raznesla po vasi. Prav ob smrti je izstopila vrlina naših ljudi: dejavna sosedска pomoč prizadeti družini. Nekoč ni bilo navade, da bi izrekali sožalje, le molče in naglo so pomagali pri vsem, kar je bilo treba opraviti in urediti.

Izbo, kjer je ležal mrlič, so večkrat pokadili z brinjem in dali vmes še malo sladkorja na žareče ogle, oken niso odpirali. Tudi tisti, ki so prihajali kropiti, so večkrat dali brinove jagode v usta.

Kropiti so prihajali ves dan, največ se jih je zbral zvečer, včasih tudi do petdeset ljudi. Skupno so molili rožni venec in zapeli nabožne pesmi. V Poljubinju se je še ohranila ljudska pesem, ki so jo peli ob takih priložnostih. Pesem je napisala Pavla Leban, ki jo je slišala od starega strica Simona Lebana (roj. 1876); zapel jo je, ko so »majli sirk« (ličkali koruzo).

Glasi se:

Edna urca je skrita,
morbit pride nočo,
nobeden prijatu
ne pojde z menoij.

Baš bidu ti pobič
kako ba hadu,
baš delal pakuru
d'b je zgruntat na bluo.

U vicah baš trpu
še bele ki prut,
na svitu si storu
premala dabrut.

Na n'mu kraju baš vidu
angelce lepe,
na te drugjem baš vidu
hudice strašne.

Upije, upije
oj nam na ta sbet
de bi pomagal
te žibim ven z vic.

Ker nuč noj dan
za njim kunejo.

Naslednjo pesem, ki so jo peli ob mrtvaškem odru, je povedala Jožefa Kragelj (75). Poljubinj 73, ki se je v vas primožila iz Zatolmina. Spominja se, da so jo še peli leta 1923.

Snoč okol enajste ure
sem slišala Gospodov glas.
Smrt na okno mi potrka,
mlada Milka si doma?

Smrt, oj pusti mi še živeti,
da učakam dvajset let!

Po zdravnika so mi poslali,
vsa zdravila so mi dajali,
vsa zdravila ne nucajo neč,
moje urce so že preč.

Zbogom, zbogom, očka, mati,
nič preveč ne žalovati,
saj se bomo še videli
pri ljubem bogu nad zvezdami.

Zbogom, zbogom tovarišice,
vam podajam mrzle ročice,
dol na britof me sprejmite,
plave rože mi nasadite.

Kadar truplo bo trohnelo,
plave rože naj cveto.

Zvečer se je zbral veliko mladih. Fantje so »vahitali«, stražili mrlča, dekleta so pletla vence kar v kuhinji ali v veži umrlega. Spletale so jih iz smrečja, iz svežega bršljana ali iz pušpanovih vejic. Pozimi so hkrati še spretno oblikovali suhe rože iz krep papirja ter jih zatikale v venec. Za poročene viljoličaste barve, za mlade bele. Spletile so nekoč le dva venca, enega večjega za na križ, drugega malega za na luč, leterno. Po končanem delu so vsi skupno peli. Pri mrlču so le molili, peli, morda se pogovarjali, toda ni bilo nobenih iger ali šal. Po polnoči so mrlča stražili največ svojci ali prijatelji, le tem so ponudili kakšen kozarček domačega žganja. Pri mrlču niso jedli.

Po vasi so že zvečer poiskali pogrebce, enega za križ, enega za luč, šest za nošnjo krste na posebnih nosilih, imenovane »traje«. Ti zadnji so morali biti približno vsi iste velikosti. Pogrebcem so na rokav pritrtili pentijo iz črnega tila, kakor tudi na križ in na svetilko.

Pogreb je bil ob vsakem vremenu najmanj 48 ur po smrti, iz strahu da bi koga živega ne pokopali.

Krsto so izdelali domači mizarji in jo črno, temno prebarvali za poročene, belo za mlade in neporočene. Pripravili so jo tako: na dno so nastigli oblance, čez pregnili kos rjuhe, ob glavi dali blazino »podglauk« s čedno, lepo, belo prevleko, čez mrlča ničesar.

V krsto so ga položili trije ali širje možje, ne domači, moškemu so ob glavi dodali še klobuk. Žadnji so ga pokopili svojci. Iz hiše so ga nesli z nogami naprej. Duhovnik je le po želji prišel do doma, ali pa je čakal na križišču, pa tudi le pred cerkvijo.

Pogrebni sprevod se je takole razvrstil: spredaj luč (l'minč) z venčkom, nato križ z vencem, duhovnik, krsta (»truga«), za njø sorodniki in nato prijatelji in znanci. Za umrlim moškim so se za sorodniki najprej zvrstili moški in za njimi ženske, za umrlo žensko pa najprej ženske in za njimi moški.

Če je umrl otrok, so otroci šli pred krsto. Zvonili so mu samo z malim zvonom.

odraslim so zvonili s tremi. Pred prvo svetovno vojno je otrokovo krsto nesel sam grobok na ramenu in ga je spremjal samo fantek, ki je nesel luč, in drugi, ki je nesel križ.

Nekoč je sploh pomrlo veliko malih otrok, ker niso bili deležni tolikšne nege in zaščite kakor danes. Menili so, da umrli otrok pride po mater, ko umre in jo spremja v nebesa.

Nekrščenega otroka so pokopali v neblagoslovljeno zemljo, kjer tako pravijo, bo moral čakati rešitve do sodnega dne.

Doma so sosedje razdrli mrtvaški oder, preden so se domači vrnili s pogreba domov, le lučke za olje so pustili, da so dogorele do kraja.

Pogrebni sprevod je moral iti do župnijske cerkve in naprej na tolminsko pokopališče pri sv. Urhu po glavnih cestih in ne po bližnjicah.

Obred v cerkvi je bil kratek, brez maše; preprost in nagel je bil sam pogreb, brez govorov, brez petja. Prvi so svojci vrgli prgišče zemlje na krsto v sveži jami in potem še ostali. Ob povratku so pogrebce povabili, da so kaj popili, vendar teda nič pojedin, sedmine. Pač pa so ob osmini, teden dni po smerti, spekli peč kruha v hlebčkih, ki so ga za »verne duše« razdelili sosedom, zlasti pa revnim v vasi in boračom. Ta navada je obstajala še nekaj let po zadnji vojni.

V zvezi s peko kruha je veljala še ta vraža: ko je gospodinja zjutraj pobirala pepel z ognjišča in ga je morda našla v keph, je menila, da so ga zgnetele verne duše za opomin, da morajo speči kruh zareveže, da bi rešili trpečo dušo.

Črmino za moža so žene nosile eno leto, mnoge še dalj in dolgo. Niso se udeleževali zabav in veselic v dobi žalovanja.

Doma so oprali, prekuhali rjuhe in prte, okna izbe so pustili odprta več dni in nekoč so tudi prebelili izbo in kamro.

Danes so nastale mnoge spremembe, kljub temu, da so temeljne navade ostale.

Se vedno stražijo mrlja, a ne več v tako velikem številu. Ko prihajajo kropit, ponudijo domači različne pijače, ne samo žganja, tudi likerje, vino. Vencev ne izdelujejo več doma, jih kupujejo in jih je veliko več kot včasih. Venec daruje tudi podjetje, kjer je bil pokonnik zaposlen ali Zveza borcev, če je bil član. Pogrebov se udeležuje veliko ljudi. Krsto vozijo z mrljškim vozom. Še vedno je večina pogrebov cerkvenih, so tudi mešani, uveljavljajo se civilni. Na čelu pogrebnega sprevoda nosijo zastavo, nato šele križ, venci in ostali sprevod so v istem redu kakor prej. Cerkveni obred je daljši, z nagovorom in mašo. Pri cerkvenem pogrebu gredo v cerkev samo vermiki. Na pokopalnišču pogosto zapojejo žalostinke in govorje poslovilne besede. Pogrebcem ponudijo v gostilni pijačo in prigrizek. Ob osmini ne pečejo več kruha. Črni oblek ob izgubi družinskega člena ne nosijo več dolgo ali pa sploh ne. Grobove veliko bolj negujejo kakor v preteklosti ter jih pogosto obiskujejo in krasijo s svežim cvetjem, kar je tudi znak blagostanja in kulture.

Dr. Nino Agostinetti, odvetnik, Padova

O STUDIJU DR. KARLA LAVRICA V PADOVI

Ena najstarejših in najbolj uglednih evropskih univerz, univerza v Padovi (ustanovljena leta 1222), je privabljala mnoge tuje študente. Vabilo sta jih resnost študija in motto: Universa Universis Patavina Libertas, ki je veljal in se ohranjeval skozi stoletja. Nikolaj Kopernik, Janez Nepomuk, William Harvey in mnogi drugi so znamenitejša imena študentov padovanske univerze. Po padcu beneške republike so se razmere spremene v škodo ugledu padovanske univerze. Napoleon je izenačil z univerzo v Paviji in Bolonji. Po povratku avstrijske oblasti leta 1813 in z ustanovitvijo lombardijsko-boneškega kraljestva se je padovanska univerza preuredu na štiri fakultete: teološko, politično-pravno, medicinsko-farmacevtsko in filozofsко-matematično; političnoupravna je imela štiriletni študij. Tedaj je vpis tujih študentov znatno upadel, med tujimi pa so bili mnogi sinovi avstrijskih vojaških in upravnih uradnikov na Beneškem. Vladni nadzor nad univerzo je bil težak in natančen, toda med učitelji in študenti je ostal duh svobode neomadeževan: v imenu leta je bila mnogim profesorjem odvzetna katedra in mnogi študentje so imeli težave s sodnimi oblastmi.

V predmarčni dobi — med študenti so bili takrat Rosmini (teolog) in Tommaseo (pravnik) — je bila univerza v Padovi središče, kjer so si znanstveniki in mladina iz različnih dežel lahko izmenjali svoje ideje in o njih razmišljali: izražali so svoja upanja. Bili so še vedno živi pariški revolucionarji dogodki iz leta 1830, reforme v Nemčiji in predvsem poljski upor. V Italiji je slovenski svet vzbujal upanje, zlasti je odmevalo poljsko emigrantsko gibanje.

Cognome e Nome

Padova 18 aprile 1848. Dopo la morte di Carlo

Lauritsch Domenico

Brem - Milano

Carlo 1843.

Data degli atti nascosti, fatti, morti, &c.		Date delle
Primo	Secondo	Suo Quarto Vito Lavra
11 aprile 1844.	16 luglio 1844	14 ottobre 1844

17 aprile 1844 23 luglio 1844

Faksimile registra pedovanske univerze

Tako je bilo ozračje pred revolucionarnim letom 1848, ki so ga lahko mnogi slovenski študentje v Padovi — predvsem Hrvati, pa tudi Srbi in Slovenci — sprejemali med svojim študijskim bivanjem: Anton Mihanovič je sicer kot uradnik objavil v Padovi svoj manifest »Reč domovini«, pesnik Medo Pucić se je dograjeval v književnika in hrvaškega narodnega buditelja prav v Padovi.

V tem okolju je študiral Karel Lavrič, bodoči slovenski politični delavec na Gorliskem, potem ko je del univerzitetnih študijev opravil v Gradišču. V registru »Laureandi e dotorandi dal 1818 al 1877« zgodovinskega arhiva padovanske univerze beremo v zvezi z Lavričevim študijem v Padovi sledeče (glej objavljeni faksimile). Lauritsch Domenico (in ne Karl ali Carlo) iz ilirske dežele je potem, ko je opravil štiri rigorozne (11. aprila, 16. julija in 14. novembra 1844 ter 17. aprila 1845) bil promoviran za doktorja prava 2. maja 1845 (original diplome hrani Goriški muzej, Nova Gorica).

(prevedel Branko Marušič)

Uporabljeni viri in literatura:

Laureandi e dotorandi dal 1818 al 1877, Archivio storico, Università di Padova.

L. Rossetti, L'università di Padova. Profilo storico. Milano 1972

G. Fabris, Gli scolari illustri dell'Università di Padova. Padova 1941.

A. Croni, La conoscenza del mondo slavo in Italia. Padova 1958.

Branko Marušič

SE EN SOVRAŽNIKOV GLAS O GORIŠKI FRONTI

Goriška fronta je zagotovo eden izmed najbolj obravnavanih dogodkov narodno-ovsobodilnega boja na Primorskem. Svoje mesto je našla tudi v slovenski in italijanski historiografiji¹, spominjajo pa se je številni spominski zapisi udeležencev in mnogi publicistični prispevki, tako v slovenskem kot v italijanskem jeziku. Prva publikacija pokrajinskega arhiva v Novi Gorici² jo objavila izvirno besedilo in slovenski prevod sodobnega poročila nemškega vojnega dopisnika »Der Kampf um Görz« kot primer sovražnikovega počakanja o dogodkih goriškega septembra leta 1943. Takih časopisnih poročil je zagotovo več, mednje sodi tudi članek »La verità su Gorizia« (Resnica o Gorici), ki ga je za ve-

¹ Najtemeljnejši deli v obeh jezikih sta: T. Ferenc, Kapitulecija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943 (1967) in G. Fogar, Dalla cospirazione antifascista alla Brigata Proletaria (1973), slovenski prevod Od ilegalnega antifašizma do proletarske brigade (1974).

² L. Bezjak-Krevel, Pred tridesetletnico vsejudske vstaje na Primorskem, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, Publikacije I (1972), 14–20.

ronski časnik »L'Arena« napisal njegov urednik Giuseppe Gastelletti ter ga v naslednjem objavljam v celoti, prevedenega po ponatisu v prvi številki goriškega tednika »La voce di Gorizia«³. Bolj kot vojaški opis dogajanja je članek sodobna politična ocena »goriške fronte«, kot jo je mogel oznanjevati z vsemi spodobnostmi svoje — tedaj predvsem protibadoglievske propagande — novi italijanski republikanski fašizem. Zato članek izveni predvsem kot odsodba sil, ki so 25. julija 1943 povzročile padec fašizma, in ne kot prikaz in kronologija dogodkov.

V okolici Gorice in v mestu samem smo se slučajno znašli v tistih dneh, ko se je to oboževano mesto — prebivalci Gorice zaslužijo zaradi svojega zadržanja hvaležno občudovanje vseh Italijanov — znašlo v zmešnjavi. Gorica, ki so jo dogodki presenetili — bila je blokirana in iz nje ni bilo možnosti izhoda, ker sta bili cesta in železnica proti Tržiču in Trstu prekinjeni, medtem ko je Soča ločevala od povezav z Vidmom in Furlanom — se je soočila z viharjem s silo duh, ki je bil vreden dnevnega povelja vsega Italijanskega naroda (»un ordine del giorno della Nazione«). Matere so preživljale dneve in noči z otroki v naročju, mašile so jim ušesa, da ne bi slišali ali pa, da bi vsaj manj slišali ropotanje strojnici, pokanje bomb, grmenje kanonov in glušljivi krik brezumnih.

O vsem, kar se je dogajalo v Gorici tiste dni, so bile izrečene in natisnjene bolj netočne stvari in se doslej ni dalo sestaviti najbolj zanimivo podobo teh dogodkov. Resnica je, da so partizani, ki so se mesece in mesece šli gverilo po gorah, posluževali vseh oblik ropanja in krutosti ter držali v šahu cele regimete, ki so imeli slab poveljniški kader, bili so brez prizadovnosti, njihovi poveljniki — izrekli so se še pred 25. julijem za Badoglio — pa so jih nora zapustili. Partizani so tistega dne (op. BM) napadli Gorico, jo mirno zasedli, ne da bi storili silo prebivalstvu.

Zakaj tako? Mislimi so, da so Italijani, vojaki in meščani, vdani Badogliu, da jih bodo sprejeli kot zaveznike in da se bodo pogodili za skupno stvar. Partizani so tudi mislili, da bodo Angloameričani ostali zvesti dogovorenemu načrtu, po katerem naj bi hkrati z akcijo partizanov — udeležile naj bi se tudi naše čete — z izkrcanjem svojih čet in s padalci podprtli tako zastavljeno akcijo, da se zasedejo Gorica, Trst, Tržič, Videm in tako dalje, skratka, da se uniči Italija. Ko so, nasprotno, partizani ugotovili, da goriški Italijani niso vdani Badogliu in da se italijanske čete z njimi ne bodo združile, in ker se Angloameričani niso niti izkrcali niti niso poskakali s padali, so se zavedeli, da so izigrani in zavpili so o dvojni izdaji: badoglievski in angloameriški.

Toda tedaj je bilo že prepozno. Prepozno tudi, da bi »kaznovali« goriško prebivalstvo, ki je na partizansko komunistično zmešnjavo reagiralo z junaško najbolj Italijansko (»italianissimo«) protiakcijo. Zdaj pa so prišli Nemci, da osvobode mesto. Z 88 mm topovi in s strojnicami so pričeli streljati proti železniški postaji — to so zasedli Italijanski komunisti iz tržiških ladješčin — in proti središčem partizanskega odpora, ki so bila postavljena na obrobjih mesta.

Akcija nemških oddelkov, ki so jim pomagali italijanski (»izdali« so pričakovana partizanov), je bila tako strahovita, da so se morali partizani umakniti v okoliške kraje Soltan, Šempeter pri Gorici in Štandrež, ne da bi jim preostal očasa, da bi lahko zadostili svojemu besu, kar so gotovo nameravali storiti nad neoboroženim prebivalstvom.

Če tako gledamo dogodke, v resničnosti našega pričevanja, je očiten namen tega našega pojasnjevanja: da dokažemo, če je sploh to potrebno, britansko zahrbtnost. Zelo očitno je, da so Angleži obljudili partizanom hkratno akcijo, se pravi, da jim bodo pomagali z izkrcanimi četami in s padalci.

Ko so se partizanske tolpe umikale proti goram, so v resnici pokazale svoj bes, ker so jih tako grozovito prevarali Angleži. Bile so postavljene pod udar nemškim četam, ki so razmestile topove po zgodovinskem goriškem gradu in sosednjih vzpetinah ter nato zasledovale partizane s tanki, uničevale središča odpora in vrgle preostale takoj globoko v notranjost, da je danes Gorica edino ponoči razsvetljeno mesto in živi v miru bolj kot katerikoli drugi italijanski kraj.

Razmisljiti pa je treba o tem, da to, kar je bilo storjeno sedaj, ni bilo Izvedljivo že prej, ko so cele naše divizije — nič manj oborožene kot uporniki — mesece in mesece trpele vsakodnevne izgube ob zasedah, pri nenadnih napadih, ugrabljajuju ljudi, ropanju, obešanju, ko so se uporniki norčevali iz naših poveljnikov in iz načrtov njihovih čistk, medtem ko so naši vojaki gnili v napadanah prebivališčih in prezebeli v nekoristnih zasedah! Razgovor o vsem tem sodi v splošni okvir izdaje, ki je bila že dolgo časa gotovo dejstvo Badoglievih pristašev, majhnih in velikih tepcov vojaške klike, ki jo označujejo

stremuštvu, nesposobnost, lenoba in nesramnost: ljudje, ki bi zato, da bi nagajali fašizmu, izgubili tudi vso možnost, če bi jo sploh imeli.

Vrnimo se tudi v kroniki goriških dni. Kronika je vedno poučna, kot bomo videli. Tistega dne torej — na dan proglašitve začasnega premirja, ki so ga mnogi slepcii pozdravili kot konec vojne — so partizanske horde, oborožene ženske in može, prisle z gora in zasedle mesto. Pražnčno. Da, tako, ker so mislili, kot že rečeno, da bodo za svojo stvar pridobili ljudstvo; pa tudi Angloameričane, ki naj bi prišli po morju in deževali z nebom. To nečisto »šagro« so pripravljali že prej, to se je namreč dalo sklepati po tem, da so bile na čelu uporniških kolon skupine njihovih žensk, ki so nosile oblike iz treh barv (belo, rdeče, modro) zastave bivše Jugoslavije. Mnoge druge ženske so bile oborožene s puškami in so nosile na trebuhih torbice za naboje. Bil je začetek strašnega kaosa, v katerem bi se znašli, če ne bi posredovalo nemške in Italijanske čete, ki so odrekle poslušnost Badoglievemu proglasu. Toda, kot da ne bi zadostovali partizani, v akcijo so vstopili tudi Italijanski komunisti, ki so zasedli železniško progo in zaustavili potniške vlake. Potnike enega izmed treh vlakov so pridržali kot talce. Pokazali so se obrisi položaja, v katerem je komunistično prevratništvo, ki se je razširjalo proti furlanskim centrom, dobilo ugoden veter. Ni bilo samo premirje — kapitulacija, ne le izdajstvo in sramota, temveč nered in »reši se, kdor se more«, kar se tiče privatne lastnine.

Prisostvovali smo tako pojavu, ko so isti badoglievci, ki so 25. julija vriskali, sedaj trepetali od strahu in kleli Badoglio, pričakujajo, da bodo nemške čete, dasiravno na začetku številčno piče, uspele razkropiti partizane in jih pregnati s Soče in iz Gorice, čim dalj mogoče.

To se je tudi zgodilo. Pouk je vsaj tistim predelom dobro služil.

³ 30. 10. 1943. List je izhajal kot tedensko glasilo »Federazione Fascista Repubblicana di Gorizia«. V kratkem napotniku k ponatisu je bilo zapisano, da gre za »sočen članek« o dneh, ko je Gorica preživljala »utrudljivo stisko«.

DOKUMENTI

Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku (31. decembra 1944)

V zapuščini Antona Vuka (danes jo hrani družina Vuk v Mirnu pri Gorici) se nahaja tudi original pisma — da je original sodimo po rokopisnih opombah tipkopisa (pismo je namreč napisano s pisalnim strojem) ter po podpisu, ki je sicer psevdonim — in ga je na silvestrovo leto 1944 (31. decembra) pisal iz Beograda dr. Engelbert Besednjak, bivši poslanec rimskega parlamenta duhovniku Virgilu Ščeku iz Lokve pri Sežani, ki jo bil prav tako bivši član rimskega parlamenta. Obširno pismo, ki ga je dr. Besednjak pisal iz tedaj že osvobojenega Beograda, je zanimiva slika razmer predvsem v tistem delu katoliškega tabora imenovanim »primorska sredina« (in ki je prehajal na pozicije Osvobodilne fronte).

Objavljeno pismo ni prvi poseg dr. Besednjaka v primorske razmere med drugo svetovno vojno. Pismo je zgovorno pričevanje dr. Besednjakovega odklanjanja antikomunizma in kontrarevolucionarne dejavnosti dr. Janka Kralja. Dr. Besednjak poziva svoj idejni krog, da se pridruži narodnoosvobodilnemu boju, potem ko je spočetka okleval. Dr. Kralj, čigar dejavnost je pisec pisma povsem primerno opredelil, je še novembra 1943 o Besednjakovih skupinah zapisal: »Sredina drvi po drči navzdol, igra na levo in desno vleče za sabo del ljudstva v prepad« (Meddobje, 10/1967, 9). Problematika usode nekdanjih meščanskih strank na Primorskem med drugo svetovno vojno, predvsem pa njihov odnos do narodnoosvobodilnega boja, historiografsko še ni povsem obdelana tematika. Nekatera vprašanja je v obliki osebnih spominov objavil dr. Ivo Juvančič v »Primorski Narodni svet — Goriska sredina in OF — NOB« (Primorski dnevnik, št. 172—5, 177—180, 182—6, 188—190).

Pismo je objavljeno v celoti. Imena, ki se psevdonimno navajajo so po vrstnem redu pojavljanja v pismu naslednja: Žerjal (Virgil Šček, 1889—1948), Zagor (dr. Janko Kralj, 1898—1944), Reuter (dr. Stanko Vuk, 1912—1944), Medved (dr. Josip Bitičnik, 1891—1960) in Jež (dr. Engelbert Besednjak, 1894—1968). Edina oseba, ki se v pismu navaja s pravim imenom je Ivan Bric (1898—1943). Ni bilo mogoče ugotoviti zakaj in kdaj je prišlo pismo v roke Antonu Vuku (1883—1967), ki je sicer pripadal nazorsko Besednjakovu skupini.

Dragi Žerjal!

Po več kot enem letu se mi zopet nudi prilika, da Ti pišem. Med tem so se izvršile v naši domačiji in v državi velike, važne spremembe.

Kakor sklepam iz par številki »Slovenca«, ki so mi slučajno prišle v roke, so v našo domačijo prodrl Domobranci. Na svojo žalost ugotavljam, da so se ponekad od glavnih cest pomaknili tudi v notranjosti dežele. S tem so porušili slogo in edinstvo, ki sta do tedaj vladali v pokrajini, ter zanesli bratomorno borbo med naše ljudstvo.

Kar se Zagorjevin in njihovim ljubljanskim pomagačem ni posrečilo za časa Belo garde, to jim je uspelo po zlому fašizma s pomočjo Nemcev in Domobrancev.

Cilj naše politike je bil, kakor vsi vemo, povsem jasen in preprost: vse sile domačije je treba strniti v složnem, enotnem odporu proti tujcu, narod mora biti prežet samo z mislijo na osvobajanje in ujedinjenje. Temu cilju, smo rekli, se morejmo podrediti vse osebne koristi in vsi strankarski oziri in računi. Iz tega našega gledanja sta izhajala dva načelna zaključka: 1. odklanjali smo sleherno sodelovanje z okupatorjem in 2. obsojali bratomorski klanje doma, v Sloveniji in v državi. Mi smo z drugimi besedami hoteli, da bi se naš narod nasproti okupatorju ravnal tako kakor ostali zrelejši narodi v Evropi.

Ker smo bili prepričani, da je naše gledanje absolutno pravilno, smo se trudili, da bi prodrl tudi preko mej naše domačije. V Sloveniji smo od vsega početka obsojali sodelovanje z okupatorjem, v katero so se spustile vse historične stranke že aprila 1941. Ko se je osnovala Bela garda, smo se odločno uprli njenemu širjenju na Primorsko. Naš duhovni prelom z vsemi strankami na Kranjskem je bil popoln in očiten.

Klub temu smo pa ohranili osebne stike z obema nasprotnima taboroma. Naša politična zamisel nam je namreč nalagala imperativno dolžnost, da delamo za sporazum in poudarjamo potrebo složnega nastopa celotnega naroda proti tujcu. Vi vsi se spominjate, kako smo v tem smislu skušali vplivati na predstavnike ljubljanskih strank.

Naši naporji so bili na žalost brezuspešni. Mesto da bi naše iz najčistejših nagibov stavljene predlage resno pretresli, so skušali zanesti v naše vrste razkol, pooblastili Zagorja, naj osnuje za našim hrbotom podružnico njihovega Narodnega sveta, ustanovi za našim hrbotom svojo strendo in pozneje celo Belo gardo.

Teh spletki in trikov se mi nismo balli. Mirno in samozavestno smo gospodom pro-rokovali, da so vsi njihovi naporji obsojeni vnaprej na popoln neuspeh. Med našim ljudstvom — smo dejali — ne bodo našli poštenega človeka, ki bi vzel od tuja denar in orožje, da se bori proti lastnemu narodu. In tako je, hvala Bogu, tudi bilo.

Ko smo videli, da je moč našega prepričevanja izčrpana in da ljubljanskih gospodov ni mogoče pridobiti za našo zamisel, si nam Ti pred več ko dvema letoma poslal nov predlog. Če je sporazum nemogoč na terenu, si dejal, je treba napeti vse sile, da se ustavi bratomorna borba s pomočjo akcije od zunaj. Dal si pobudo, naj poščemo, če le moremo stik z Londonom. Odgovornim gospodom naj sporočimo, da je sporazum imperativna narodna potreba! Če so oni sami prešibki, da ga ostvarijo, naj pokličejo v pomoč velike zaveznike, ki imajo tudi sami interes, da se v borbi proti okupatorju ne cepijo naše silo.

In res se nam je posrečilo, da sporočimo svoje mišljjenje kamor treba. Minuli so meseci in meseci, minulo je leto, a mi smo zaman čakali praktičnih uspehov našega predloga. Sodelovanje s tujci se je nadaljevalo in stopnjevalo, nadaljevala se je bratomorna borba. Medtem smo stremeli za tem, da bi vsaj naša pokrajina ostala složna, da bi bila vsaj njej prihranjena nesreča, ki je zadela ostalo Jugoslovansko ozemlje. V ta namen smo se posluževali dveh sredstev: 1. Ko se je Narodno-osvobodilno gibanje razširilo v našo deželo in našlo tu enodušno podporo ljudstva v vseh njegovih slojih, smo smatrali, da je treba vzeti to dejstvo brez vsakega oklevanja k znjanju. Ti si nam tedaj pisali, da so duhovniki sklenili ostati za vsako ceno z ljudstvom in podpirali njegove težnje. Tako se je edinost naroda ohranila in utrdila v okviru Narodno-osvobodilne pokrete. 2. Toda mi se nismo s tem zadovoljili. Mi smo istočasno gledali na to, da se ta edinost ne poruši s kakovo akcijo od zunaj. Ko se je začela snovati in širiti Bela garda na Kranjskem, smo se z brezkompromisno odločnostjo uprli, da bi se ta organizacija prenesla v našo domačijo. Če se za nas dvajset let niste brigali, smo rekli Kranjem, pustite nas tudi sedaj v miru in ne mešajte se v naše razmere. O svoji politiki bodo Primorci sami odločili!

Naše stališče je naletelo, kakor sem že omenil, v Ljubljani na polno nerazumevanje. Na vse načine so se trudili, da s pomočjo Zagorja razkolijo naše vrste in organizirajo proti naši volji Belo gardo na Primorskem. Njihovi uspehi so pa bili, kakor smo pričakovali, več kot klavrnji. S ponosom smo lahko ugotavljali, kako se njihovi naporji razbijajo ob narodni zavesti dežele, in tako je bila Julijska Krajina skoraj edini košček jugoslovanske zemlje, kjer ni bilo bratomorskega klanja.

Toda navzlic vsej nejalnosti, ki so nam jo izkazovali Kranjci, in kljub njihovi italofilski politiki, ki je vzbujala pri nas vseobči odpor, mi nismo pretrgali z njimi osebnih stikov. Se vedno smo upali, da jim od zunaj končno vendarle prispejo toliko zaželenega navodila in točni ukazi, ki jih bodo izpametovali. Potreba po združitvi vseh narodnih sil v borbi za osvobojenje se nam je zdela tako imperativna, da se ideji sporazuma nismo mogli in smeli odpovedati vse dotlej, dokler niso bile vse možnosti njene otvaritve izčrpane. To našo politiko so pozneje označevali za politiko srednje linije, nas pa nazivali sredince.

Mi vsl smo se od vsega početka zavedali, da v vrvežu strastnih, nasilnih strankarskih borb taka politika ni lahka in hvaležna stvar. Eni so nas sumničili, da smo prijatelji Belo garde, drugi nas označevali za podpornike komunizma, izloženi smo bili napadom od desne in napadom od leve. V prepričanju, da smo na pravilni in pošteni poti, sem vas pozival, da novzlic vsemu vztrajate do kraja. Vztrajati je treba tudi za ceno trenutno popolne osamljenosti! — sem tedaj pisal. Kdo naj razdvojeni in razklani narod po kravli meščanski vojni spet pomiri in zediní? — smo se spraševali. To delo duhovnega zedinjanja izvrši lahko le pokrajina, ki ni bila vdeležena v bratomorskih borbah te vojne. Zato je bila naša politika, kakor smo čvrsto verjeli, ne samo v službi naše domačije, temveč tudi v službi narodne celote in njene bodočnosti.

Tako je bilo stanje do poloma fašizma in kapitulacije Italije. Tedaj je po našem mnenju nastopal trenutek, ko bi se bili dali popraviti skoro vse pogreški preteklosti. Saj so še vse spominjate, kako so ljubljanske stranke opravicevale svojo neopravilivo politiko sodelovanja z Italijo in fašizmom. Trdile so, da je ljubljanska pokrajina edino in poslednje zatočišče slovenskega naroda pred zverinsko politiko hitlerizma. Nemci Slovence izseljujejo in uničujejo, Italijani jih kolikor toliko ščitijo. Zakon samoohrane torej zahteva, da Slovenci sodelujejo z Italijo. Ko je Italija kapitulirala in so Nemci vpadi v ljubljensko pokrajino, bi bil moral po tej logiki odpasti edini vzrok ali edino opravičilo za sodelovanje z okupatorjem. Bela garda bi se bila — po isti logiki — morala nemudoma in brez pogojno priključiti Narodno-osvobodilni vojski, da se sedaj započne združena borba proti skupnemu nemškemu sovražniku. Da so voditelji kranjskih strank doma in v inozemstvu imeli zrno politične razsodnosti, bi bili dalli brez vsakega odloka tak ukaz Beli gardi.

Mesto tega so oni zgodovinsko priliko zamudili in tako se je zgordilo, da je sodelovanje z okupatorjem postalo pod Nemci še tesnejše in borbenejše, kakor je bilo pod Italijani. Sele sedaj se je osnovala in organizirala prava, dobra oborožena slovenska vojska. Toda ti slovenski vojaki so oblekli nemško uniformo, prisegli, da se hočejo zvesto boriti skupno z nacističnimi S.S. oddelki, z nacistično policijo in redno nemško vojsko pod vodstvom Adolfa Hitlerja zoper komuniste in njihove zaveznike, to se pravi proti Jugoslaviji, proti Rusiji, Veliki Britaniji in Združenim državam Severne Amerike. S slovenskega, jugoslovanskega in državnega stališča to ni mogoče označiti drugače kakor za velezidajo. S pravnega vidika je bila to vojska izdajalcev.

S prihodom Nemcov so se razmere spremene tudi na Primorskem. Izkazalo se je, da so bili Nemci sposobnejši in prepredenojši od Italijanov. Brez pomisla so začeli uvažati slovenski jezik v urad in šole, imenovali na celo naših občin slovenske župane, uvedli v tržaški radio slovenske oddaje, dovolili našim ljudem celo to, da govorite o dvajsetletnem suženjstvu pod fašizmom. Domobranci so se pojavili v deželi s slovensko zastavo in slovensko pesmijo, ustavljali takoj slovenska prosvetna društva in prirejali tu slovenske kulturne manifestacije. Preprosti in neukl ljudje so imeli vtis, da nam Nemci in Domobranci prinašajo to, za kar smo se skoro četrt stoletja zmanjšali borili v Italiji.

Ali cena, ki so jo Nemci za to terjali, je bila strašna. Zahtevali so, da se naši ljudje priključijo Domobrancem in se z njimi skupno borijo. To je izgledalo na prvi pogled nedolžno, ali je pomenilo v bistvu dvoje: prvič, da se z nemškim orožjem vojujemo proti slovenskemu ljudstvu, organiziranem v Narodno-osvobodilnem pokretu. Spustiti bi se bili morali v bratomorsko klanje, ki smo ga od vsega početka najostreje obsojali, porušili bi bili morali temelj, na katerem je sponela naša politika. Druga zahteva je bila, da stopi naše ljudstvo v Hitlerjev tabor, to se pravi na stran ljudi, ki so uničili in razkosali slovensko in jugoslovansko zemljo. Obenem naj bi se uvrstilo v krog sovražnikov Rusije, Velike Britanije in Združenih držav, to se pravi nastopilo proti narodom in državam, od katerih edino lahko pričakujemo osvobojenje in zedinjenje. Od nas so z drugimi besedami pričakovali, da se borimo proti lastni svobodi. To so bili razlogi, radi katerih sem smatral, da so koncesije, ki so nam jih nudili Nemci, pogubnejše in nevarnejše kakor vse dotedanje narodno zatiranje Italijanov in fašistov.

Opasnost nemško-domobranske akcije v Julijski Krajini je postala kmalu očitna vsem politično mislečim ljudem. Domobrancem se sicer kljub slovenskim zastavam ni posrečilo, pridobiti primorskega ljudstva, uspeli so pa vendarle, da osnujejo v različnih krajih dežele svoje posadke in pritegnejo v svoje vrsto nekaj domačih zaselepencev. Čital sem v »Slovencu«, da so se Domobranci usidrali v Črnom vrhu, Tolminu, Senožečah, Ilirske Bistrici in drugod. Doživel smo sramoto, da je izšlo slovensko domobransko gospodstvo v Trstu, da se je prikradel na svetlo »Goriški list« v Gorici. Vse to je moralo nujno izvzeti odpor, krvavi spopadi med Narodno-osvobodilno vojsko in Domobranci so postali neizogibni. Bratomorna borba je vzplamela tudi u naši domačiji. Črni vrh je bil požgan in razdejan, stotine fantov in družinskih ocetov je padlo pod slovensko roko. Brica, ki se je priključil Žagarjevi akciji, so ubili, ista usoda grozi drugim Žagarjevim pristašem.

Spričo vseh teh dalekosežnih sprememb, ki so nastopile v domačiji, nastane vprašanje, ali je naša politika srednje linije danes še koristna, ali je ona še smisel in vobče mogoča. Da nisem že več kot leto dni od vas popolnoma odrezan, bi vam bil že zdavnaj sporočil, da nam ne samo spremenjene razmere, temveč lastna načela nalagajo revizijo našega zadržanja.

Eden izmed osnovnih nagibov, ki je narekoval našo politiko, je bila misel, da moramo na tej prekretnici slovenske zgodovine zagovarjati odločno in dosledno potrebo zdržanja vseh narodov sil v boju proti tujcu. Zato smo se tako uporno in krčevito oklepali ideje sporazuma! Ko smo pri ljubljanskih gospodih naleteli na zakrnjeno nerazume-

vanje, smo se odločili, kakor sem že poudaril, za poslednji poizkus: navzlic sumničenjem in napadom od leve in desne, navzlic našim več ko upravičenim dvomom v uvidevnost in sposobnost emigracije smo ji poslali dva nujna poziva. Uspeh je bil nad vse pričakovanje klavr. Predvsem nam gospodje niti odgovorili niso. Sploh se mi zdi značilno, da nam za trajanja vojne niso poslali niti enega pisma, na sniti enkrat o čemerkoli informirali, nas niti enkrat vprašali za mnenje. Če se jim je že zdelo potrebno oropati nas možnosti, da zunaj sami branimo težnje in interese lastne pokrajine, potem so nas morali vsaj informirati, kaj so za Julijsko Krajino oni mesto nas naredili in dosegli. Toda mi bi jim bili celo to odpustili, da so se odzvali našemu pozivu ter spamerovali Belo gardo, v kateri so njih pristaši imeli veliko besedo. Razklani narod bi se bil zedinil, bratomorne borbe bi bilo za vsej konec.

Mesto dejanj smo pa doživel slodeč: najprej so se gospodje omejili na ganljive govore o potrebi narodne slego, ki niso imeli najmanjšega vpliva na položaj v domovini. In drugače tudi ni moglo biti! Zakaj istočasno so pošljali, kakor smo pozneje doznavali, svojim ljudem povsem napačna in deloma naivna poročila o mednarodnem položaju, iz katerega so voditelji Bele garde morali sklepati, da so več ali manj na prav poti.

Ob polomu italijanskega fašizma smo pričakovali, da se jim je sedaj končno zasvetalo. Za emigracijo je napočil čas odločilnih in odrešilnih dejanj. Belogardistične vrste so bile zbegane in iskale izhoda iz zagete. Da so bili gospodje zunaj resnični voditelji, bi bil ineutegoma ukazali Belli gardi, naj se združi z Narodno-osvobodilno vojsko, ter potegnili s silovitim sunkom svoj voz iz blata. Vendar tudi to pot so gospodje celoma odpovedali! Stali so zmedeni in nemočni ob strani in moralni gledati, kako se šele po kapitulaciji Italije začenja pravo in tesno sodelovanje z okupatorjem.

Ko so po skoru enoletnem premišljevanju in oklevanju poslali končno Kuharja na radio, je bilo že vse zamujeno in zavoženo. Njegove besede so zvenele sicer zelo odločno, a so pomenile v stvari brez pogojno kapitulacijo in zgodovinsko priznanje popolnega poloma njihove politike. Povrhu so doživeli še to, da jih v domovini nitri njih lastni ljudje niso hoteli več poslušati. Iz par številk »Slovenca« in »Slovenskega doma«, ki so mi prišle v roke, sem spoznal, da v Ljubljani sleherno misel na sporazum z največjo odločnostjo in surovostjo odklanjajo. Bratomorno klanje do popolnega iztrebljenja nasprotnika so proglašili za narodno dolžnost. Kdor dela za sporazum, in med te smo spadali tudi mi, vrši zločin nad domovino.

Kako naj v takih okolnostih še zagovarjam idejo zedinjenja vseh narodov sil proti tujcu? Kdo nas bo poslušal? Kdo resno jemelj? Samo politični Donkihoti so mogli še upati in verjeti, da morejo s politiko posredovanja in zedinjevanja še uspevati. Za tretze in stvarne ljudi je bil vsak nadaljnji trud brezpredmeten in nezmiseln. In tako je odpadel eden glavnih nagibov, ki nam je narekoval našo politiko srednje linije; podrl se je eden od temeljev, na katerem smo gradili svojo politično zgradbo.

Drugo, še važnejše načelo, ki je prevevalo in vodilo naše ravnanje, je bilo spoznanje, da se mora bratomorna borba vsaj v naši pokrajini za vsako ceno preprečiti. Ko se je primorsko ljudstvo kot celota priključilo Narodno-osvobodilnemu pokretu, smo smatrali, da je razvoj zgodovinskih dogodkov sam določil obliko, v kateri naj se ta cilj ostvari. Ker v deželi ni bilo sporov, smo morali gledati odslej le na to, da nam edinstvo ne porušijo z kajo akcijo od zunaj. Od tod naši dosledni in vztrajni pozivi na ljubljanske gospode, naj se ne vtikajo v naše razmere, od tod odločno in nepopustno poudarjanje samostojnosti in neodvisnosti naše primorske politike.

Omenil sem že, kako so Kranjci kljub našemu nasprotovanju skušali razširiti Belo gardo na Primorsko in se za izvajanje svojih načrtov posluževali Žagarja. Dobro vedoč, da bodo vsi njih napori ostali jalovi, smo jih ravnuodno puščali, naj delajo, kar hočejo. Saj smo znali, da more biti njih uspeh samo v tem, da vzbude v ljudstvu nevoljo, da Žagarja kompromitirajo in končno onemogočijo. Čemu naj bi se mi razburjali? Brez škode smo lahko vzdrževali z njimi osebne stike in čakali, kadar se naveličajo nositi vodo v morje. Izkušnja jih bo sama naučila, smo jim dejali, kako je vse njih delo brezplodno in le njim posamim škodljivo. In tako je tudi bilo. Edinstvo naroda je bila navzlic njihovim spletkom, potezom in naporem neporušna. Naša politična linija se je izkazala za pravilno in zmagovalno.

Po kapitulaciji Italije in vpodu Nemcov v deželo je pa nastal povsem nov položaj. Novi gospodarji so vpeljali nove, nevarne metode dela, vrgli med ljudstvo gesla, ki naj prikažejo Nemce in Domobrance kot osvoboditelje izpod dvajsetletnega narodnega zatiranja. Dočim je dotedanje delovanje Bele garde bilo v bistvu nekako brezpomembno tiranje, so Domobranci s pomočjo Nemcov razvili v deželi živo dejavnost, ki je vsakega odgovornega človeka prisilila, da se jasno, nedvoumno in brez omahovanja opredeli zanj ali proti njim. Ko so na primer nudili Slovencem različna upravna mesta in jih tako vabili, naj delijo odgovornost za novi kurz v pokrajini, je bilo popolnoma nemogoče, da ostane človek na katerikoli vrsti srednje linije. Našim ljudem je bilo treba jasno in bistro reči,

naj sodelujejo, ali jim povedati, da morajo sodelovanje odkloniti. Tretjo možnosti ni bilo. Isto velja za velenjavno vprašanje slovenskega tiska v Trstu in Gorici. Ko so na primer Domobranci snovali »Goriški list«, so prav gotovo iskali med domačimi urednike in sotrudnike, iskali naročnikov in se trudili, da bi se njihov list čim bolj razširil. Spet smo bili stavljeni pred jasno in nedvoumno odločitev: trebalo je ljudem odkrito povedati, naj sodelujejo, ali pa sodelovanje odbijejo; ljudstvu list priporočati ali list sabotirati. Politika srednje linije je bila v teh stvareh nemogoča. Naša načela in vsa naša preteklost nas je tirala brez pomisla k enemu samemu zaključku: sodelovanje pri nacistično-domobranskem listu je bilo treba najstrože zabraniti, vsakega človeka, ki vanj dopisuje, proglašiti za odpadnika in izdajalca. Če bi ravnali drugače, bi bili sokrivi sramote, da se naša več ko dvajsetletna borba proti fašizmu zaključi v sodelovanju s Hitlerjem in Mussolinijem, to se pravi v sabotiranju in zavlačevanju naše lastne osvoboditve. Dogodki sami so torej našo osrednjo linijo zlomili in vsakega izmed nas prisilili, da se odloči. Kdor je sprejel sodelovanje, je zdrknih nehotih v protinarodni hitlerovsko-domobranski tabor, kdor je izvlekel logične zaključke iz naših načel, se je znašel praktično na isti liniji kakor Narodnoosvobodilno gibanje Primorske.

Toda novo stanje v Julijski Krajini nam je odkrilo s časom že druge, bolj kravne in tragične poteze. Bela garda se je do kapitulacije Italije omejevala v naši pokrajini več ali manj na propagando. V bojnih skupinah se ni pojavljala v deželi. S prihodom Nemcev se je tudi v tem pogledu položaj celoma izpremenil. Domobranci so pripeljali čez mejo oborožene kranjske oddelke, prepredli znatne predele pokrajine s svojimi posadkami in sillili tudi domačine v svojo vojsko. Domobranci so prešli od jalove propagande Bele garde k oboroženi akciji ter zanetili s pomočjo Nemvec tudi pri nas bratomorno klanje med Slovenci. Res je sicer, da se tudi Domobrancem ni posrečilo sprožiti v pokrajini najmanjši ljudski pokret v svoj prilog. Kar je prestopilo k njim, so bili brezpomembni in neznamni borci, so bili ljudje, ki so se ustrašili pritiska all se dali zapeljati po osamljencih Zagorjevega kova. Toda čeprav bi nova hitlerovsko-domobranska akcija ogražala obstanek ene same vasi in življenje samo sto ljudi v deželi, bi noben odgovoren in vesten naš človek ne smel in mogel ostati ravnodušen.

Kako naj bi v takih razmerah vzdrževali politiko srednje linije? Ko so Domobranci in Nemci hoteli prisiliti naše ljudi, da vstopijo v njih vojsko, se je trebalo takoj in čisto jasno odločiti. Ljudem si moral svetovati, naj gredo k Domobrancem ali pa beže v šum in se priključijo Narodno-osvobodilni vojski. Vsaka druga odločitev je bila nemogoča. Po naših načelih je bilo izven vsakega dvoma, za kaj se moramo odločiti.

Za vsakega mislečega človeka je bilo nadalje jasno, da mora vsak tudi najmanjši uspeh domobransko-zagarske akcije prinašati smrt posameznikom in nesrečo na cele vasi. Neovržna je namreč resnica, da bi bil Bric še danes živ, da se ni izneveril našim smernicam in se priključil žagarsko-domobranski politiki. Ravno tako je izven vsakega dvoma, da bi Crni vrh še danes stal in živel v miru, da se ni dal zapeljati in omamiti po lažnarodnih geslih Domobrancov. Naša človeška in narodna dolžnost je torej bila, da zaježimo vsako nadaljnje napredovanje žagarsko-domobranskega gibanja v pokrajini ter tako preprečimo nove uboje in požige. Kdo naj bi to dosegli? S politiko prepričevanja in posredovanja bi se bili v danem položaju samo smešili. »Slovenski dom« je žigosal sredince in posredovalce za sovražnike lastnega naroda. Ljubljana je pogrešala potrebo meščanske vojne do uničenja nasprotnikov. Kdor je drugače misli, je bil v njih očeh sojen in obsojen.

Nam ni preostajalo drugo, kakor da se brez omahovanja postavimo javno na stran naših primorskih mož in fantov, ki so se branili pred hitlerovsko-domobranskimi vpadi iz Kranjske, to se pravil, da se brez odloga priključimo Narodno-osvobodilnemu gibanju. Narodno zaveden in vesten človek ni mogel mirno, gledati, kako se v naši lastni deželi hitlerovski mezdni zaganjajo v hrbot našemu ljudstvu, borečemu se za osvobodenje rodne zemlje. Ker je bila misel na ustanovitev ločenih brambnih oddelkov fantastična in politično nerazumna, smo bili dolžni se priključiti brez odlašanja Narodno-osvobodilnemu gibanju. Poglavlje iz najlemenitejših nagibov porojene politike srednje linije je bilo zaključeno. Našo politično zamisel, radi katere se niti najmanj ne plašimo, kakšno sodbo bo o njej izrekla zgodovina, so pokopali Domobranci in njih ljubljanski zavezniki. Pokopali so jo prav za prav v trenutku, ko so z obroženimi oddelki prešli našo mejo, da bi se mesto proti tuju borili z nemškim orožjem proti primorskim Slovencem.

Politiko srednje linije so Domobranci in njih podporniki odslej uvaževali samo še v toliko, v kolikor so jo skušali zlorabiti kot orožje proti nam samim. Kjer Domobranci, Nemci in Italijani navz�ic vsemu pritisku niso mogli pridobiti zase naše ljudi, so jim često svetovali, naj ostanejo vsaj nevtrelni. Teko je nadškof Margotti pozval duhovnike, naj se ne priključijo niti enemu niti drugemu taboru. Namen naših nasprotnikov je bil, da s pomočjo te svoje »srednje linije« naše od vseh strani ogrožene može in fante čim bolj osamijo

ter jih oropajo podpore ljudstva, za čigar osvobodenje so se borili in kri prelivali. Za nas vse je jasno, da Margottijeve smernice predstavljajo negacijo vsega, kar smo mi hoteli in zagovarjali. Naša politika ni bila nikdar politika neutralnosti med slovenskim ljudstvom in njegovimi italijanskimi in nemškimi tlačitelji. Niti ni bila politika posredovanja med okupatorjem in našim narodom, temveč sporazuma med razprtimi Slovenci, da bi združili vse svoje sile za skupni boj proti tujcu. Še manj je pa mogla biti naša politika orodje moralnega in stvarnega osamljevanja naših borcev. Saj ljudstvo ni dajalo skoraj v nobeni pokrajini svojim sinovom tako enodušne in iskrene podpore kakor v Julijski Krajini. Kar so Margotti, Nemci in Domobranci našim ljudem tu in tam svetovali, je bila torej njihova, to se pravi nemško-italijansko-domobranska, ne pa naša srednja linija. Proti taki očitni zlorabi in potvorbi naših načel smo se morali odločno in brez pomisla upreti.

Tak je bil položaj, ko so Reuterja izpustili iz zapora. Fant je takoj spregledal spremenjene razmere in kot blster in pošten človek izvedel iz njih edino mogoče zaključke. Tukaj mi pravijo, da se Ti z njimi nisi povsem strinjal; da sta različno sodila o razmerah. Mogoče in verjetno je, da se vajini pogledi niso v vsem popolnoma skladali. Vendar v kolikor poznam Tebe in sem poznal njega in vajino tesno, zares srčno prijateljstvo, si niti zamišljati ne morem, da bi se Reuter odločil za tako važen korak brez tvojega pristanka in brez soglasja naših prijateljev. Njegova odločitev je bila zame dokaz, da ste se vsi skupaj opredelili za novo linijo, h kateri nas je, kakor sem prikazal, gnala logika dogodkov in dosledna zvestoba našim lastnim ciljem in načelom.

Kako potrebna in neizbežna je bila ta sprememba v našem zadržanju, nam najzgornje dokazuje postopanje Domobrancev z Reuterjem in njegovo ženo. Ko se je Reuter uprl hitlerovsko-domobranskemu kurzu v deželi, je bilo za vsakega političnega človeka seveda jasno, da se bodo Domobranci postavili v bran. Toda ravno tako neovrženo je, da so mogli doseči svoj cilj brez prelivanja krvi. Po neprevidnosti ali izdajstvu kakega domačina je Reuter padel v njihove roke. S pomočjo nemške in italijanske policije so ga spet zapreti ali poslati v Dachau, kakor so storili z drugimi Slovenci. Katera politična nujnost jih je primoralna, da Reuterja zakoljijo in njegovo nedolžno ženo umore? Kar so Domobranci storili z Reuterjem, ne moremo več označevati za politiko, temveč za krivoštvo; to je bil zločin. Izvršen nad katoliškim gibanjem primorskih Jugoslovjan. In to se je zgodilo v imenu krščanske omike, ki jo je treba braniti pred brezbožnim komunizmom, v imenu gibanja, ki stoji pod duhovno zaščito katoliškega škofa. Kako naj spričo zločinstva vzdržemo politiko srednje linije? Kako naj posredujemo med morilci in njihovimi žrtvami? Nasproti organizaciji, ki — mesto da bi se borila proti okupatorju — prihaja v deželo morit naše najboljše ljudi, je mogoča samo odločna, brezkompromisna borba.

K reviziji našega zadržanja nas razen tega, kar sem navedel, silijo še mnogočtevili drugi tehtni razlogi, ki jih ne morem v enem pismu izčrpno obrazložiti. Omeniti hočem na kratko le nekatere:

1. Mi vsi imamo tukaj vtiš, da je voditelj Narodnoosvobodilnega pokreta rešil našo državo. Kdor je za časa te vojne živel tu, kakor smo mi, in od blizu opazoval psihološke učinkov strahovitega ustaškega klanja na Hrvatskem, je bil v stalni zaskrbljenosti, da se je državno edinstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev za vselej razsulo. Bili so trenutki, ko si mogel, tu na prstih ene roke našteti ljudi, ki so še hoteli Jugoslavijo. Tukajšnja javnost je živila samo še eni misli: maščevanju nad Hrvati, Muslimani in Katoliško Cerkvijo. Ta vojna, ki bi bila moralna biti po našem vojna osvoboditve izpod tujege jermi in končnega zedinjenja razkosanega naroda, je bila na tem, da se konča v razdrobitvi celo one državne zedinosti, ki nam jo je prineslo 1918. leta. Zasluga Titovega pokreta je, da se je od vsega početka odločno postavil po robu vsem tem sredobežnim silam ter sredi največjih strahot neumorno oznanjal idejo edinstva in bratstva, idejo obnovljene in povečane Jugoslavije. Njegova zmaga pomeni zato zmago jugoslovanske državne misli. Kdor hoče skupno državo, je dolžen podpirati pokret, ki je to državo rešil in jo brani proti vsem njenim nasprotnikom.

2. Res je sicer, da so se v zadnjem času pojavljale tudi druge skupine, ki so čedelje bolj uvidevale in pouderjale potrebo obnovitve jugoslovanske države. Toda način, kakor so si te skupine in stranke zamišljale ureditev nove Jugoslavije, je bil za resničnega Jugoslovana nesprejemljiv. Eni so govorili o Veliki Srbiji kot jedru in nositeljici nove države, kateri naj bi se priključila kaznovana in kolikor se da zmanjšana Hrvatska, Slovenija in Velika Srbija bi bili neposredno vezani po pasu ozemlja ali kordorju. Drugi so nasprotno sanjali o Veliki Hrvatski. Če bi prepustili predvojni strankam in njihovim voditeljem, naj se v svobodnih, demokratiskih razgovorih sporazumejo glede ureditve države, bi mi dolgo čakali na sporazum. Saj so se njihove težnje in zahteve v bistvu medsebojno izključevali! Preden bi predvojni voditelji složno rešili vprašanje Macedonije, vprašanje Bosne in Hercegovine in sploh vprašanje razmejitve Srbije in Hrvatske, bi

po mojen nastopil čas drugega vesojnega potopa. Saj smo bili vsi priče, kako so se merodajni predstavniki naših zgodovinskih strank sporazumevali v emigraciji. Tri leta in pol so se pogajali o ureditvi države in uspeh je bil, da so se samo kregali in prepričali, izvili krizo za krizo ter se končno tako krvavo sprli, da niso več mogli sedeti v skupni vladni. Izročiti usodo države predstavnikom teh strank bi pomenilo položiti v temelje nove Jugoslavije kljice razpadu, izvati v državnem ustroju neprimerno hujše in težje krize in potrese kakor po letu 1918.

Mi Primorci, ki stopamo še sedaj v svojo državo, ne moremo biti ravnodušni spričo teh nevarnosti. Nam ne more biti vse eno, ali bo dom, v katerem nam je bivati, zidan na zdravem ali trhlem temelju. Zgodovinski vzrok politične neplodnosti starih Jugoslovenskih voditeljev je v tem, da oni niso nikdar bili in tudi danes niso resnični Jugoslovani. Po svoji vzgoji in miselnosti so občitali v ozkogrudnosti svojega plemena ali naroda. Samo novo, vseh plemenskih, verskih in krajevnih predstodkov osvobojeno pokolenje je sposobno ustvariti resnično Jugoslavijo. Vsak stvaren in trezen opazovalec razmer mora ugotoviti, da je ogromna večina tega pokolenja organizirana v Titovem pokretu. Vse to je prirodno, če upoštevamo, da so skoro vse ostale stranke zadnjih 25 let mladino domala povsem zanemarjale. O podrobnostih državne ureditve, ki se sedaj tu ostvarja, se dà sicer diskutirati, ali dve stvari sta neizpodbitni: Tito je uničil velikosrbstvo, velikohrvatsvo in vse ostale separatizme, ki so izpodkopavali doslej Jugoslavijo; in drugič uvedel federacijo, ki naj jamči vsem pokrajinam, veram in narodom polno enakopravnost. Kdor hoče pravo Jugoslavijo, ne more drugo nego vse to celoma odobrati ter novi pokret odločno podpreti.

3. K temu nas pa izrazito silijo tudi posebni interesi naše pokrajine. Osvoboditev domačije je bila najvišji cilj in gonična sila naših dvajsetletnih borb. Temu cilju so služile vse naše organizacije in posamezniki doma in v inozemstvu. Njemu smo posvetili svoje življenje. Prirodno je bilo torej, da smo kakor vse ostale pokrete tako tudi Narodno-osvobodilno gibanje motrili in ocenjevali v luči naših vrhovnih ciljev. Vse dotlej dokler nismo bili neomajno uverjeni, da so v vprašanju naše domačije njihovi in naši cilji celoma krijejo, mi se nismo smeli predati brez pomislekov in pridržkov novemu pokretu.

Ker so Tito in njegovi najožji sodelavci k vprašanju novih meja leta in leta molčali, si neobveščen opazovalec dolgo ni mogel stvoriti pravilne sodbe o njihovih zunanje-političnih načrtih. Bile so pri njih, kakor veš, stvari, ki so nas hudo motile in vznemirjale. Motila nas je pred vsem njih tesna politična povezanost z italijanskimi in avstrijskimi njih tovarisi iz internacionale. Saj smo mi na lastni koži izkusili, kako kvarmo vplivajo ne izvestne ljudi internacionale vezanosti in odvisnosti. Samo močni in svoljni ljudje umejo tudi v težkih in spornih položajih izkoristiti svojo pripadnost k internacionall kot orodje v dobrobit in napredek lastnega malega naroda. Sicer se godi tako, da kjer prihajajo v navzkrije interesi velikih in malih, skoro redoma veliki in močni zmagujejo šibke. Da se Narodno-osvobodilni pokret bori za zedinjenje našega naroda, nam je bilo jasno, ali navzlio temu nas je neprestano vznemirjalo vprašanje Trsta. Kdo nam je jamčil, da niso v internacionali pridrli pogledi močnejših Italijanov in Trst ne postane drugi Danzig? Kdo jamčil, da se naši niso podvrgli disciplini in sprejeli rešitev, ki bi bila iztrgala Trst iz telesa Slovenije in zaprla našemu narodu dostop do morja? Pregloboko smo se zavedali, kaj pomeni Trst za položaj Slovencev na Balkanu in v mednarodnemu svetu, da bi se mogli pomiriti s tako rešitvijo. Od časa do časa se je pojavil v radiju glas, da je med Italijanskimi in jugoslovenskimi komunisti dosežen sporazum glede naših mej. Ker je vsebina sporazuma bila nepoznana, mi nismo imeli razloga, da opustimo svoje sume in dvome.

Ti so se nasprotno s časom še povečali! Po kapitulaciji Italije so se močni italijanski oddelki priključili s celokupnim orožjem Narodno-osvobodilni vojski in postali del njenega sestava. Dosedanji okupatorji in tlačitelji našega ljudstva so se pretvorili v zaveznike in sobojevnike. Nastal je kaj čuden in paradoksalen položaj. Kako se morejo — smo se spraševali — boriti Italijani v slovenski Narodno-osvobodilni vojski skupno z našimi fanti za osvobodenje Slovencev izpod italijanskega jarja? Še bolj sumljivo se nam je zdelo, da so se v pokrajini pojavile pozneje cele divizije partizanov iz severne Italije. Kaj iščejo — smo umovali — ti Italijani v naših krajih? Zekaj se ne bore proti okupatorju in fašistom v lastni deželi? Ce so mesto tega prišli pomagat Narodno-osvobodilni vojski, morajo imeti pri tem svoje posebne načrte in račune. Zastonj ne bodo prelivali krvi za Slovence. Za vsakega politično razsodnega človeka je bilo jasno, da bi katerokoli plačilo, ki bi ga bilo treba odšteti Italijanom, šlo v očitno škodo našega naroda. Najmanj, kar bi mogli Italijani zahtevati, bi bil Trst ali vsaj, da postane mesto neodvisna državica.

Naši sumi in dvomi so se pričeli pršiti šele koncem septembra tega leta. Tedaj je Tito otvoril uradno razpravo o naših mejah. Mi smo se mu tedaj zahvalili, da je

pokrenil vprašanje naše domačije, ali naše sporočilo ga na žalost ni moglo več doseči. Ko je njegova vojska mesec dni kasneje osvobodila prestolnico in smo stopili v stik z njegovimi najožjimi sodelavci, so se v naše zadovoljstvo in veselje vsi še ostali dvomi razpršili. V dolgih in zelo izčrpnih razgovorih, ki sva jih Medved in jaz imela z njimi, sva najprej ugotovila, da se oni kljub pripadnosti k internacionali in navzlc vsemu sodelovanju z Italijanskimi vojaškimi oddelki niso niti za ped oddaljili od našega narodnega programa. Prisotnost laških oddelkov v slovenski Narodno-osvobodilni vojski jih prav nič ne ovira, da zahtevajo pred našo in mednarodno javnostjo brezpogojno priključitev Trsta Sloveniji in Jugoslaviji. Ta naša zahteva se v časopisu in na zborovanjih tako glasno in tako pogostoma ponavlja kakor še nikoli za časa stare Jugoslavije. Poverjenik za zunanje zadeve dr. Smolaka je v posebnih brošurah, ki je izšla tudi v tujih jezikih, uradno utelejil naš zahtevo po Julijski Krajini in Trstu.

Izkušnja nas je naučila, da so Titovi ljudje v zasledovanju naših narodnih ciljev spretnejši in odločnejši kakor predstavniki tako zvanih nacionalnih strank v inozemstvu. To se je jasno pokazalo za časa pogajan med Titom in zastopniki naše londonske vlade. Eden od londonskih gospodov je tedaj dokazoval, da je priključitev Trsta Sloveniji neizvedljiva. Mesto ima nesporno italijansko večino in največ, kar lahko dosežemo, je njegova internacionačizacija. Titovci so to zamisel pobijali, trdeč povsem pravilno, da internacionalizacija Trsta ne more predstavljati za Slovence uspeha, temveč nevarnost, proti kateri se je treba odločno boriti.

Iz tega mora vsak razseden človek izvesti spoznanje, da pripadnost Titovih ljudi k internacionali ni bila in ni niti najmanj v škodo našemu narodnemu programu. Nasprotno! To je bilo našemu narodu v neoporečno korist in v zgodovinsko važno pomoč. K temu prepričanju so me privredila nastopna neovrnja dejstva.

V razgovorih, ki sva jih tukaj vodila Medved in jaz, sva spoznala, kako so Titovi ljudje svojo povezanost z internacionalo umeli izkoristiti v prilog vseh naših narodnih teženj. Po dolgih razpravah, ki so jih imeli s tovariši iz internacionale, je bil dosežen sporazum med jugoslovenskimi in italijanskimi komunisti, glasom katerega ima vsa Julijska Krajina z Beneško Slovenijo in Trstom pripasti Sloveniji, odnosno Jugoslaviji. Sličen, čeprav manj določen, ali ravno tako važen in koristen sporazum so sklenili tudi s svojimi avstrijskimi tovariši. V njem je rečeno, da se bodo Sloveniji priključili vsi oni kraji Koroške, ki so še danes etnički slovenski, povrhu pa še oni predeli, ki jih je nemški imperializem v toku minulih desetletij germaniziral.

V luži teh za nas doslej čisto nepoznanih dejstev in novih spoznanj mora vsak pošten človek svojo sodbo o njihovem sodelovanju z Italijani in avstrijskimi Nemci iz temelja revidirati. Zakaj in kako naj bi nam skupna vojaška akcija z Lah in Avstriji škodovala, če so nam na jugu in na severu obljudljene meje, ki so cilj stoletnih teženj in borb našega naroda in za katere prelivajo kri naši fantje? Postaviti se dà in postaviti se mora, nasprotno trditev: sodelovanje Titovih ljudi z njih italijanskimi in avstrijskimi tovariši bodisi na političnem bodisi na vojaškem polju je koristno in potrebno, ker nam je, če dobro premislimo, v neposredno pomoč pri uresničevanju našega narodnega programa. Ne gre le za dejansko vojaško oporo v borbi proti okupatorju, temveč še za nekaj drugega. Kdo — se jaz vprašam — je v stanju pridobiti italijanski tržaški proletarijat, kdo nemško avstrijsko delavstvo, da se izjavlja za priključitev k Sloveniji in Jugoslaviji? S kakšnimi idejami, gesli in programi se da to drugorodno marksistično delavstvo pridobiti? Prav gotovo ne z našim krščansko-socialističnim, še manj pa z liberalno-narodnim programom naših tržaških edinjavašev. Edina duhovna spona, ki zamore vezati tržaško italijansko in koroško nemško marksistično delavstvo s Slovenijo, je očividno le marksistična ideologija Titovcev. Zato mora vsak zares naroden človek, vsak politik, ki mu interesi njegove stranke niso važnejši od interesov narodne celote, brez omahovanja priznati, da gre v tem pogledu nesporno prvenstvo Titovim ljudem. Živimo pač v zgodovinskem času, ko je narodna, resnično narodna zavest vsake stranke in vsakega posameznika postavljena na nepreklicno, odločilno preizkušnjo.

Kdor noče samega sebe in drugih slepit, mora priznati, da so nam Tito in njegovi ljudje dali in prinesli to, kar smo leta in leta zameni pričakovali, zameni zahtevali od naše emigracije. Ko je izbruhnila vojna, smo pričakovali, da bo vlada nemudoma proglašila, da je osvoboditev Julijske Krajine, Koroške in drugih podjavljenih delov naše zemlje vojni cilj Jugoslavije. To bi bil moral kralj proglašil pred celim svetom, to bi bil moral brez ozira na morebitne zamere ob primernih prilikah ponoviti, to bi bili morali neprestano podpirati njegovi diplomatski predstavniki vse dotlej, dokler bi najširša mednarodna javnost znala, da je Jugoslavija država, ki se bori za dovršitev svojega narodnega zedinjenja. Pričakovali smo, da bo vlada napela vse sile in izrabila ves svoj vpliv, da podpiše v tem smislu sporazum z zavezniški.

Mesto tega smo doživelji, da ni kralj do današnjega dne v nobenem svojih govorov z besedico omenil niti Trsta niti Koroške niti Izjavil, da se Jugoslavija bori za dokončanje našega narodnega in državnega edinstva. Več ali manj zasebna propaganda, ki so jo vršili posamezni emigrantski politiki po radiju in z brošurami ni mogla nadomestiti pre-mišljeno zasnovane in sistematski izvajane državne politike. Za široke množice mednarodnega sveta je bila Jugoslavija država brez vojnih ciljev. Poznana je bila po svojih krizah in skrbsko-hrvatskih sporih. Londonske vlade niso uspele, da bi sklenile z zavezniški sporazum o naših bodočih mejah. Gleda Julijsko Krajino in Koroško smo bili leta 1944. tam, kjer smo stali 6. aprila 1941. Toda to ni bilo še dovolj! Plemenski in verski separativni, ki so divjali v domovini, so pognali korenine tudi v emigraciji in našli izraza v strastnih, nepomirljivih spopadih v okvirju same vlade. Bili so trenutki, ko so celo izkušeni in resni politiki začeli dvomiti, da je obnovitev Jugoslavije še mogoča. Državna skupnost naših narodov je bila na tem, da se razbije, vojna je zgubljela za nas svoj zgodovinski cilj in smisel. Kdo je v takih razmerah še utegnil misliti na Trst in Koroško?

V tem duščem, obupnem mrtvili se je izvršil po kapitulaciji Italije prelom. Čete Narodno-osvobodilne vojske so jele razoreževati okupatorja in osvobodile z njegovim orožjem znatne predelne naše pokrajine. Začele so se težke, krvave borbe za zavzetje Gorice, oddelek slovenske vojske so se pojavili na ulicah samega Trsta. Pozornost vsega omikanega sveta je bila čez noč osredotočena na Julijsko Krajino in Trst, na junaške boje, ki jih vodi naš malo narod za osvoboditev te svoje zemlje. Kar so bile londonske vlade in emigracija v treh letih na naši domačiji zanemarile in zagrešile, je bilo s krvjo naših fantov v enem odločnem zamahu popravljeno. Cena je bila sicer težka, toda politični in moralni uspeh neoporečno prodoren.

Nato je Tito, kakor sem že omenil, otvoril septembra t.i. tudi politično vojno v prilog naše pokrajine. Od tedaj njegov tisk, njegova radio-postaja in vsi njegovi ljudje proglašajo zahteve našega ljudstva za svoje, tolmačenje sveta, da stoji za našimi zahtevami odločna volja in moč vseh jugoslovanskih narodov. To je ono, kar smo zaman pričakovali in terjali od londonskih vlad. Gospodje iz emigracije so se branili, češ da jim Angleži ne dovolijo javne razprave o našem vprašanju: Angleži smatrajo, da se mora razprava o mojah odločilih do kraja vojne, to se pravi do prihodnje mirovne konference. Kdor se ni strinjal z molkom vlade, tega so smatrali, da je nepoučen in da ni politik. Danes se mora vsak misleč človek vprašati, kako je to, da vsi ti razlogi in zadržki niso veljati za Tita. Veljali niso radi tega, ker je bil Tito sposobnejši in pogumnojši kakor gospodje iz emigracije, in samo temu se imamo zahvaliti, da je vprašanje naše domačije postavljeno danes v razpravo pred mednarodno javnostjo.

Naše ljudstvo je razen tega pričakovalo, da si bo Jugoslavija, preden stopi v vojno, izgovorila od zaveznikov Julijsko Krajino in Koroško, skloh nove, pravičnejše meje. Za to se je nudila prilika 27. marca 1941., ko so zavezniški pritisnili, da stopimo na njih stran. Tedaj, ko so nas potrebovali, bi nam bili obljudili in podpisali vse, kar bi bili zahtevali. Ko se je pozneje v borih 12 dneh zrušil odpor naše države, ko smo pred Nemci kapitulirali in jo vladu s kraljem pribegala v London, Jugoslavija ni bila več važna in zanimiva za Angleže. Velika zgodovinska prilika je bila dokončno zamujena.

Usodnega pogreška sicer tudi Tito ni mogel celoma popraviti; ali dosegel je vsekakor dve veliki, dragoceni stvari. Med jugoslovanskimi komunisti in njih somišljeniki iz Italije in Avstrije sta bila sklenjena dva sporazuma o naših novih mejah, ki ju mora vsak zavedni Slovenec in Jugosloven iskreno pozdraviti. S svojimi vojaškimi in političnimi uspehi si je Tito razen tega pridobil izredno močan položaj v Moskvi. Titu se imamo zahvaliti, da je Rusija v vprašanju Julijsko Krajine in Trsta danes odločno na naši strani. Ko se je nedavno tega jugoslovansko odposlanstvo mudilo v Rusiji, je bila prva stvar, za katero se je Stalin zanimal, Trst. Za politično mislečega človeka je jasno, kakšnega pomena je to za Slovence. Če vpoštavamo položaj, ki ga bo zavzemala zmagovalta Sovjetska Rusija na bodočem mirovnem zborovanju, in si predočimo, da bo Rusija po tej vojni najmočnejša in najvplivnejša država na evropski celini, moramo priznati, da nam utegne že sama pomoč Rusije zadostovati, da ostvarimo svoj narodni program v Julijski Krajini in na Koroškem.

Iz vsega izloženega izhaja, da se je Tito v toku svoje akcije uspešno trudil popraviti tudi diplomatske zamude in pogreške londonskih vlad. V triinpolletni borbi je obnovil Izgubljeni vojaški ugled Jugoslavije, rešil ogroženo duhovno edinstvo Srbov, Hrvatov in Slovencev, del državi novo federativno ureditev, ki naj zajamči njenim narodom in pokrajnam dejansko ravnopravnost, proglašil, da se Jugoslovani bore v tej vojni za osvobodenje in ujedinjenje svojih podjavljenih bratov izven meja stare države. Toda Tito se ne poteguje samo za osvoboditev Julijsko Krajine in Koroške, temveč vodi svoj pokret proti dalekosežnejšim političnim ciljem. Tito dela, kakor se iz svega vidi, na to, da vključi v novo Jugoslavijo tudi Bolgare. Ustanoviti hoče veliko, mogočno državo,

segajočo od Trsta do Črnega morja ter tako zadostiti stoletnim težnjam balkanskih Slovanov. Na ta način je ta vojna dobila za nas spet svoj zgodovinski cilj in so vse neizrečne žrtve naših narodov dobile svoj smisel.

Kdor vestno in pošteno razmisli vsa izložena dejstva, mora priti neizbežno samo do enega zaključka: interesi naše domačije in naša načela nam nalagajo imperativno dolžnost, da se brez pomislekov in pridržkov pridružimo Narodno-osvobodilnemu pokretu. Če bi ravnali drugače, bi zatajili lastno preteklost in se izneverili vsem vrednotam, za katere se je naš ljudstvo borilo in trpelo četrto stoletje pod fašizmom.

Pri tem nas ne sme prav nič motiti, da nas od Titovih ljudi loči naše krščansko svetovno naziranje. Saj boj se vrši danes v prvi vrsti za to, da vrnemo našemu ljudstvu domovino, da mu damo lastno državo. Najprej mora narod imeti zagotovljen obstanek, nato pride vse ostalo. V vprašanju lastne državnosti smo pa z Narodno-osvobodilnim pokretom ene duše in ene volje. V razgovorih, ki sva jih Medved in Jaz tu vodila s Titovimi sodelavci, sva se v ostalem prepričala, da gledajo oni danes na verske probleme drugače, kakor so v prejšnjih časih. Pri njih se vrši neka revizija. Uverila sva se, da so odločeni naše nazore spoštovali, in to je vse, kar od njih zahtevamo. Med značajnimi in poštenimi ljudmi se dà tudi to vprašanje, kakor verujeva, zadovoljivo in pošteno rešiti. O tem ne morem danes izčrpno razpravljati, ker bi se sicer moje pismo razraslo v brošuro. Naj vam zadostuje, da sva Medved in Jaz tudi ta problem vsestransko razmisliła in da nam on ne zadaje resnih skrbi.

Naprošam Te, da moje poročilo dostaviš vsem našim prijateljem in da iz njega izvedete vse potrebne praktične politične zaključke.

Sporoči, prosim Te, našim, da smo tu vsi zdravi in vse srčno pozdravljamo.
Odgovori mi po isti poti in bodi zdrav!

Tvoj:
Jež

Beograd, Silvestrovo, 1944.

OCENE IN Poročila

D. Krmel-Umek, **VAS KOT SKUPNOST NA KRASU**. Magistrska naloga (Ljubljana 1976), 118 ciklostiranih strani, 83 strani prilog (od tega 111 fotografij, 2 načrta naselja, 8 tabel, 25 fotokopij dokumentov iz hišnih arhivov prebivalcev), izvirnik hrani knjižnica PZE za etnologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani.

Sodobna etnološka misel v praksi čedalje bolj teži k sintetiziranim prikazom načina življenja nekega območja ali etnosa. Detajlna obravnavava posameznih kulturnih sestavin se je umaknila prikazu celote, ki jo le-te sestavljajo s svojimi medsebojnimi odnosi. Tak koncept etnološke vede je določen na eni strani z novim opredeljevanjem predmeta raziskave (poenostavljeno rečeno: ljudska kultura ni enako kmečka kultura, in dalje, poudarek se premakne od kulturnih sestavin na njihove nosilce ali na odnos med ljudmi in njihovim kulturnim okoljem), na drugi strani pa s težnjo po čim bolj jasni predstavi bistvenih strukturnih zakonitosti ljudske kulture in njenega razvoja v času in prostoru. Če prenesemo to načelo v prakso pomeni, da tudi že poznane in raziskane kulturne sestavine z novo postavljivo lahko drugače osvetlimo ali pa še ne dovolj obdelane izvirno različimo. Z nивeliranjem kulturnih sestavin etnolog razbira strukture, ki so lahko vertikalne (diaphrone), horizontalne (sinhrone) ali obojne hkrati. Ne zanima ga kulturna sestavina sama na sebi, ampak njena lega in pomen (vloga) v mozaiku ljudske kulture. »Pojni in predmeti so tako v bistvu le sredstvo, le medij za razkrivanje načina življenja ali življenjskega stila« (S. Kremenšek, *Obča etnologija*, 1973, 123).

Ko v tem kratkem poročilu predstavljamo magistrsko nalogo Duše Krmelove, se zdi najpomembnejšo to, da je njena naloga pravi vzorec zgoraj omenjenih tendenc sodobne etnološke vede.

Z velikim posluhom za ločevanje pomembnih (odločujočih) od odvečnih informacij in podrobnosti, je avtorica stekala fino podobo Kobeglave, kot jo določajo tiste kulturne sestavine, ki vežejo vas v organsko skupnost. Pri tem se je v največji meri posluževala doganj lastnega terenskega dela, kajti že v uvodu ugotavlja, da je dosedanja etnološka praksa zoževala družbeno kulturo pretežno na področje šeg. Poleg izvirnega koncepta naloge, ki se na zunanj kaže v smiseln in dosledni, vedno k jedru težeči disciplini, prinaša avtorica v prostor slovenske etnologije programsko novost, že znano etnološki misli, toda redko realizirano v praksi, ki jo najbolje označuje naslednji citat iz uvodnih razmišljanj: »Iskanje in poudarjanje zgodlj pozitivnih sestavin v vaški skupnosti in negativnih v mestni družbi je bilo pogosto v etnoloških delih. Pri tem pa so bile prezerte številne sestavine, kot so družbeno razlikovanje na vasi ali povezanost glede na interes v mestu, ki zanikajo obstoj takih nasprotij« (14).

Nalogo sestavlja 10 poglavij in uvod. Vsako poglavje prikazuje razvoj ene od kulturnih sestavin v treh etapah, ki raziskavo časovno omejujejo. To so: čas Avstro-ogradske do leta 1919, italijanska zasedba med obema vojnami in nova Jugoslavija po drugi svetovni vojni. Oglejmo si posamezna poglavja.

Dosedanje raziskovanje

V tem poglavju avtorica zbere in oceni domača in tuja prizadevanja programskega in praktičnega značaja, ki so ji služila ali jih je spoznavala in primerjala ob ustvarjanju koncepta svoje naloge. Sele ko preberemo delo v celoti je tudi nam vidna razlika med dosedanjimi parcialnimi prizadevanji na področju družbene kulture in med uspešnim inovacijskim postopkom, ki ga naloga v obliki strukturiranja kulturnih sestavin postavi pred nas.

Naselje, Prebivalstvo, Gospodarstvo

Tri poglavja z zgornjimi naslovi so še vedno predpriprava na jedro naloge. Podatki, ki jih ta poglavja prinašajo, so podlaga vsaki monografski obdelavi, saj iz dane materialne osnove izhaja nadgradnja družbene kulture, ki z obratnim delovanjem vpliva na soodvisnost ene in druge sfere. Zato obravnavanje naselja, prebivalstva in gospodarstva v nalogi ni nikdar samo sebi namen, ampak so povsod nakazani poudarki v smeri splošnega koncepta naloge, zlasti že omenjene usmeritve o pretehanem dojemanju družbenega razslojevanja in v smeri tematske orientacije.

Jedro naloge predstavljajo poglavja: Družbeno politična skupnost, Verska skupnost, Fantovska skupnost, Družbene organizacije in Družinsko sorodstvena skupnost.

To so kulturne sestavine, ki po avtoričinem mnenju povezujejo vas v skupnost. Njihov pregled po že omenjeni shemi treh časovnih pasov nam omogoča, da v vsakem sinhronem prerezu ugotovimo katera od omenjenih kulturnih sestavin je v določenem času najznačilnejša, oziroma na kakšni stopnji razvoja je v primerjavi z drugimi.

V teh poglavjih se najbolj kaže ustvarjalna svežina naloge. Večinoma gre za še nedotaknjena poglavja slovenske ljudske kulture, kar lahko razberemo tudi iz navedene uporabljene literature. V ospredju je večja ali manjša kvalitetna teža posameznih kulturnih sestavin, ne pa njihova nadrobna razčlenba. Podrobnosti so dane s tem, da se citira razpoložljiva literatura, katere namen je predstavitev tistih kulturnih sestavin v okviru slovenskega etničnega prostora, ki so najbliže obravnavanemu področju. Tu pride do izraza racionalnost raziskovalnega postopka, ki kaže do neke mere na nujen (in možen) začetek sintetiziranja dosedanjih etnoloških ugotovitev, torej prenos na novo kvalitetno raven.

Vas kot skupnost

To poglavje (GorLtk 3, 92—96) strnjeno prikazuje konice naloge, zlasti njenega osrednjega dela in je v skladu s konceptom avtoričnega etnološkega pristopa. Po njem zaključno poglavje ne more biti smetana dognanih resnic, saj vsako poglavje zase organizira takó predstavitev kot interpretacijo gradiva.

Če še enkrat zberemo pozitivne vtise o obravnavani nalogi lahko rečemo, da je naloge vzorec take etnologije, ki s svojim jasnim konceptom zna zbrati in urediti gradivo do stopnje, ko lahko operira s končnim številom elementov in jih povezuje v zaključeno strukturo, kar je osnovni pogoj za čitljivost ljudske kulture. Naloga, taka kot je pred nami, je gotovo spodbuda za nastajanje novih monografskih in topografskih etnoloških študij, ki se odmikajo tradicionalnim pogledom na ljudsko kulturo.

Naško Križnar, kustos, Goriški Muzej

ARCHEOGRAFO TRIESTINO, ser. IV, 34 (1974), Trieste, 188+(IV) str.

»Archeografo Triestino«, ki ga izdaja tržaška »Società di Minerva«, je znanstvena periodična publikacija s častitljivo starostjo. Prvič je izšla že leta 1829 (izdajatelj Domenico Rossetti) in je že od vseh začetkov odigrala posebno vlogo v Italijanskem znanstvenem ter tudi političnem življenju Trsta. Revija ni redno izhajala saj je v kmalu stopetdesetih letih njenega življenja izšlo le 83 številk. »Archeografo Triestino« ima svoj sedež pri tržaški mestni knjižnici (Biblioteca Civica), urednika sta Giuseppe Secoli in Cesare Pagnini (slednji je tudi odgovorni urednik), tajnik revije je Saurio Pesante; izhaja letno v zelo različnem obsegu.

34. letnik četrte serije za leto 1974 ni obsežen, ima 190 strani. Člankom in razpravam je pravzaprav odmerjeno še manj prostora, če v njih sploh ne uvrstimo obsežnega bibliografskega pregleda S. Pesantega »Bollettino bibliografico Triestino per gli anni 1970 e 1971« (121—188), ki redno izhaja od leta 1952 (bibliografija za 1951). V celoti je v reviji objavljenih šest člankov (eden od teh je krajski nekrolog tržaškemu domoznancu Antonu Ciana, 1893—1974). Prvi po vrstnem redu Luigi Parentina »Cenni sulla peste in Istria e sulla difesa sanitaria« (7—18) na poljubnejši način obravnava problem kužnih bolezni v Istri skozi zgodovino. Kužne bolezni, ki so odločilno posegale tudi v gospodarski položaj (pa tudi demografski) pototoka, so od srednjega veka dalje pestile tudi slovenske dežele. Temeljite študije o kužnih boleznih v Istri poznata tudi hrvatska historiografija. Iz načina ljubiteljskega podajanja se tudi ni prebil članek Leone Veronesega »Fortificazioni austriache dell'ottocento« (19—77), ki podaja topografski pregled vojaških utrd v Trstu v 19. stoletju; utrjevanje Trsta v tistem času je bilo povezano z zaščito njegovega trgovskega značaja. Razprava Fiorella de Farolfi »L'arciduca Lodovico Salvatore di Toscana e

Triceste« (79—104) govori o življenju in delu nadvojvode toskanskega Ludvika Salvatoreja (1847—1915); po propadu velikega vovodstva toskanskega je živel tudi v Avstriji. Bogati odčinkni se je predajal študiju zgodovine, zemljepisa, naravoslovnih ved itd. Avtor članka se zaustavlja pri nadvojvodovem delu v francoščini »Excursions artistiques dans la Vénétie e le Littoral« (Praga 1868). Iz tega redkega dela je objavljen v članku odlomek (7. poglavje), ki govorji o Trstu.

Preostala članka sta pregledala izdaje zgodovinskih del ter beletristike. Giuseppe Rossi-Sabatinija »Notiziario di storia« (105—111) komentira lokalne zgodovinske spise, ki so izšli v letih 1973/4; med te uvršča tudi izdajo slovenskega raziskovalnega inštituta v Trstu »Passato e presente degli Sloveni in Italia« (1974). Giuseppe Secoli se v »Notiziario di letteratura« (113—9) razgleduje po književnosti, kjer na prvem mestu omenja delo F. Tomizze.

Pesantejev tržaški bibliografski seznam smo že uvodoma omenili. Upošteva tudi prispevke v slovenskem jeziku, tudi take, ki izhajajo v jugoslovanskem tisku (vendar seznam teh ni popoln) in se tako razlikuje od podobne bibliografije v goriški »Studi Goriziani« (vsebuje le slovenske prispevke, izdane v zamejstvu).

ARCHEOGRAFO TRIESTINO, ser. IV, 35 (1975), Trieste, 179 + (V) str.

Obseg tega letnika je za deset strani manjši od predhodnega. »Archeografo Triestino« v zadnjih letnikih ne dosega obsega predhodnih številk, zlasti pa ne tistih izpred desetletja, ki je imel na svojem področju (Trst, Istra, deloma Goriška in Furlanija) prvenstvo med znanstveno periodiko.

Nad petdeset strani obsega Pasantejeva tržaška bibliografija za leti 1972 in 1973 (125—179), je najobsežnejši prispevek. Tudi ta številka ohranja rubriki »Notiziario di letteratura« (109—114) avtorja G. Secolija in »Notiziario di storia« (115—123) G. Rossi Sabatinija. Med preostalimi petimi članki omenimo na prvem mestu Gabriele Pross Gabrielli »Il tempio del dio Mitra al Timavo« (3—34). Obravnava mitrej pri Štivanu, na slovenskem etničnem ozemlju in skuša iz bore malo ohranjene dokazov rekonstruirati njegov izgled in logo. Maria Linda Cammarata v razpravi »La chiesa di Muggia vecchia« (35—55) predstavlja zanimiv umetnostnozgodovinski spomenik Marijino cerkev v starih Miljah, ki ima svoj začetek v 10. stoletju; iz 13. stoletja pa so freske, od katerih je danes le malo ohranjene. Luigi Parentin v »Pergamene capodistriane« (57—67) objavlja 6 dokumentov iz 13.—16. stoletja, ki so bili slučajno odkriti; gradivo ima važnost prav za lokalno koprsko zgodovino. Tržaško mestno zgodovino obravnava Roberta Pavanella »Una mancata riforma dei tribunali triestini nella seconda metà del secolo XVII« (69—86); avtor pokaže na poskuse državne oblasti, da bi mestno sodno oblast predugrašila po zgledih nemških mest. Članek C. Pagninija »Diciannove lettere di Domenico Rossetti a Pier Alessandro Paravia« (87—107) prinaša 19 pisem, ki jih je utemeljitelj revije »Archeografo Triestino« napisal med leti 1831—8 literarnemu zgodovinarju P. A. Paraviji (1797—1857).

»Archeografo Triestino« obdeluje izključno tržaške teme, posega pa tudi v tista področja, ki imajo le omejen obseg zanimanja. Raven objavljenih prispevkov je tudi različna. Ne le po obsegu (kar je na začetku tega poročila ugotovljeno), tudi po kakovosti objavljenega se ne morejo enakovredno primerjati sedanji letniki s predhodnimi, zlasti tja do časa pred prvo svetovno vojno.

Branko Marušič

ATTI E MEMORIE della Società Istriana di archeologia e storia patria, NS 22 (1974), Trieste, 304 str.

22. zvezek revije »Atti e memorie«, ali 74. zvezek, kolikor jih je izšlo od ustanovitve Società Istriana di archeologia e storia patria leta 1884 v Poreču, je posvečen 80-letnici Brune Forlati Tamaro, predsednici Società Istriana in odgovorni urednici društvenega časopisa. Njeno obsežno raziskovalno, muzeološko in publicistično delo je povezano tudi z našim prostorom, predvsem z Istro, velja pa omeniti tudi njena izkopavanja na Mostu na Soči leta 1927.

V prispevku o Pietru Kandlerju (G. Cervani, Pietro Kandler storico di Trieste e dell'Istria) poizkuša avtor vrnilti P. Kandlerju pomen, ki mu je bil, po njegovem ne povsem upravičeno, zmanjšan v ocenah nekaterih proučevalcev njegovega dela, predvsem A. Tamara. Stržen te negativne ocene Kandlerja — politika in zgodovinarja — je bilo njegovo avstro-filstvo, torej neprivrženost italijanski lreditvi. G. Cervani sicer priznava Kandlerjevo priladnost avstroogrski monarhiji in tudi njegovo prepričanje, da mora Trst in Primorje ostati povezana z njo, vendar pa ugotavlja, da je imelo vse njegovo delo natančen cilj in

namen, to je odkriti vse tisto, kar je v stoletjih izoblikovalo Istru in Trstu romanski in italski obraz. Opora taki trditvi je v članku podrobno obdelano Kandlerjevo raziskovanje Istre.

Dejal bi, da je osrednji prispevek v tem zvezku revije razprava L. Bosia »L'Istria nella descrizione della Tabula Peuntingeriana«. Napisana je prepričljivo, z upoštevanjem številnih antičnih virov in je operta na dosedanja spoznaja o rimski in deloma predrimski Istri. Prav Istra je na Tabuli Peuntingeriani upodobljena dokaj realistično in veljavno. Ceprav je upodobitev simbolična in dokeh splošna, kar je za to karto, ki upodablja vse tedaj znani svet, značilno in se motivno ponavlja. Vendar pa si je L. Bosio, s skrbnim študijem karte, kljub monotoniosti in netočnostim, ustvaril sprejemljivo podobo pokrajine. Izhodišče sta mu bila segmenta III in IV originala Tabule, ki je v dunajski Österreichische Nationalbibliothek, časovno pa avgustejska delitev Italije, ko je bila Istra del regio X. V uvodnem poglavju razpravlja o mejah Istre v antiki in o izvoru imena, nato pa je v prvem delu obdelal obalo, otoke, gorske sisteme in vodovje. Drugi del razprave je posvečen interpretaciji posameznih vinjet ter oznakam krajev in cestam. Še posebej slednjim. Zaključek je namenjen razmišljaju o pomenu in kvaliteti Tabule in izpovednosti vinjet na njej. Škoda le, da avtor ne upošteva tudi izvirnih, domačih krajevnih imen, kar vsekakor ni v prid razumevanju skrbno napisane razprave. Rezultati študije Istre na Tabuli Peuntingeriani so prikazani tudi na sodobni karti Istre, prav tako pa sta barvno reproducirana oba upoštevana segmenta ter šest povečav vinjet.

Tretji obširnejši prispevek je kataloška obdelava dela numizmatične zbirke, ki jo hrani Società Istriana (G. Gorini, La collezione di monete d'oro della Società Istriana di archeologia e storia patria). Obravnavana zbirka zlatnikov obsega 77 kosov, ki segajo od Tiberija do Franca Jožefa. Po mnenju avtorja moremo iz te novčne zbirke presojati različna obdobja denarništva v Istri — upoštevaje tudi novčne najdbe, navedene v dodatku, t.j. seznamu novcev, ki so bili darovani poreškemu muzeju in so objavljeni v različnih zvezkih »Atti e memorie« ali v drugih revijah. Katalogu in kratki oceni je dodana karta Istre z označenimi novčnimi najdbami ter razpredejnica, ki je v blistvu grafično prikazan katalog. Vsekakor je s tem predstavljena numizmatična zbirka Società Istriana, oziroma njen najvredejši del, za popolnejšo podobo denarnih tokov v Istri pa bi avtor moral vsaj za antiko, upoštevati tudi nova odkritja in strokovna dela (npr. A. Jeločnik, Centurska zakladna najdba, Situla 12, 1973).

Med prispevki v tem zvezku naj omenim še zapis o slikarju Biagiu di Luca iz Zadra (L. Olivato, Un'ipotesi su Biagio di Luca da Zara), dalje prispevek o ekonomsko-socialni organizaciji v Miljah, še posebej v luči cerkevnih posesti (F. Colombo, Il «Liber reddituum Capituli collegiatae ecclesiae Sanctae Marie de Castro Muglae» 1393—1423), ter kratko notico F. de Farolfi, Nota allo studio di Giovanni Ramilli »Gli agri centuriati di Padova e di Pola nell'interpretazione di Pietro Kandler«. Zvezek zaključujejo recenzije, bibliografija, zapisi v spomin umrlim članom Società Istriana, društvene novice in seznam članov.

ATTI E MEMORIE della Società Istriana di archeologia e storia patria, NS 23 (1975), Trieste, 348 str.

Prebiranje tega zvezka, pa ne le tega, s sicer zanimivo in pestro vsebino motijo nestrpnost, vseskozi prisoten ireditizem ter hoteno nerazumevanje in odklanjanje stvarnosti. V to vrstz pisanja sodita predvsem uvodna prispevka, tisti o osimskem sporazumu in daljši uvodnik, posvečen nadškofu A. Santinu. Pa tudi v komemorativnem zapisu F. Crosara »In ricordo di Giovanni de Vergottini« moremo prisluhniti in upoštevati le biografskim in bibliografskim dejstvom, ne pa tudi oceni razmer, posebej povožnjih. Očito pa je tudi to, da pisci pri obravnavi posameznih problemov ne upoštevajo spoznaja sodobnega jugoslovanskega, predvsem slovenskega in hrvatskega zgodovinopisja in arheologije in s tem sami zmanjšujejo vrednost svojih del. Podrobnejše se velja ustaviti pri tehtni razpravi o gojenju olj in pridelovanju olja v antični Italiji (F. Ghinatti, Olivocultura Italica), ki temelji predvsem na historičnih in manj na arheoloških virih. Avtor je, kot pravi, upošteval vire in dosedanja dognanja ter raziskave na različnih področjih Italije, kamor prišteva tudi Istro. Prav Istra je bila pomembna proizvajalka olja, ki je bilo po kvaliteti v samem vrhu antičnih olj, rame ob rami z oljem iz Venafra ali iz Španije, poleg tega pa je proizvodnja olja v Istri zadovoljevala domače potrebe in »zunanji« trgi. Avtor obdeluje podrobnejše še problem upadanja gojenja olj in vzroke slabjenja italskega poljedelstva nasloih v 2. stol. n. št., za kar so mu pomembno pričevanje tudi amfore za shranjevanje in transport olja, med njimi t.i. istrške. Prav zanje pa meni, da poimenovanje »istrški« ne ustreza povsem, kolikor upoštevamo nove tipološke delitve severno-

italskih amfor (Dressel 6 A in 6 B). Pomudi se tudi ob tehnički gojenja oljke, organizaciji nasadov, klimi ter pripravi zemlje, širjenju oljk, rodnosti in obiranju pridelka ter orodju. Gotovo pa bi bila razprava popolnejša ob upoštevanju rezultatov sodobnih arheoloških raziskovanj, ki so rezultat sistematično zastavljenega dela Arheološkega muzeja Istre iz Pule.

G. Cusito je prispeval v ta zvezek »Atti e memorie« tri sestavke. Kritično pretresa bibliografske podatke o poreškem škofu Evfraziju v članku »Fonti e studi sul vescovo Eufrasio e sulla chiesa parentina del sec. VI«, v prispevku »Sinodi e riforma cattolica nella diocesi di Parenzo« analizira tri škofovske sinode, ki so bile v Poreču v letih 1650, 1675 in 1733, v krajšem zapisu (La recente scoperta di un pluteo altomedievale a Muggia) pa poroča o najdbi dela kamnite pregrade prezbititerija iz cerkve sv. Martina v Miljah, ki je okrašen s pleteninastim ornamentom, značilnim za 8.—9. stol., iz predelane baze kasnoantičnega sarkofaga.

O popisu v Istri leta 1766 piše G. Netto (L'Istria Veneta nell'anagrafe del 1766), o izvoru in odnosu zemljevida Istre z opisom Istre v delu Lodovica Vergeria iz Kopra, objavljena v »Cosmografij« Sebastijana Münstra, pa E. Schwarzenberg.

Kot je v navadi, tudi ta zvezek Atti e memorie zaključujejo knjižna poročila in ocene, tokrat so še posebej številne, društvene novice, In memoriam in seznam članstva.

Drago Svoljsak

CE FAS TU? Rivista della Società Filologica Friulana, 50/51 (1974—5), 216 str.

Najstarejša periodična publikacija S. F. F. nosi naslov »Ce fas tu?« (Kaj delaš ti?): to furlansko zapisano vprašalnico najdemo že pri Danteju, ko nekje oponaša govor Furlanov. »Ce fas tu?« je revija (v našem pomenu pravzaprav letni zbornik), ki zadnja leta izhaja za dve leti skupaj v enem samem zvezku. Od ostalih publikacij S. F. F. se odlikuje po strokovnosti, saj je na pomembni znanstveni ravni. Nekateri sodelavci so isti kot v »Sot la nape«, vendar pa tu objavljajo ponavadi svoje daljše in bolj dokumentirane ter dodelane stvari. Odgovorni urednik (direktor) je prof. Gaetano Perusini, urednik pa dr. Gianpaolo Gril.

Pričujoči zadnji letnik začenja Giuseppe Bergamini, ki objavlja razpravo o renesančnem slikarju Sebastiano Florigerju oziroma o njegovem poliptihu v San Bovu (Il polittico di San Bovo di Sebastiano Florigerio, 5—15). Sledi mu Giulio Bernardi s prispevkom »Ripostigli di monete patriarcali aquileiesi« (16—19), ki se nanaša na hranišča oglejskih patriarhovskih novcev; objavljen je tudi zemljevid, po katerem se vidi, da so te novice našli tudi v Istri, v Sloveniji, na Koroškem in vse tja gor do Češke.

Novella Cantarutti, ki je sicer znana kot furlanska besedna umetnica, uvaja nekaj značilnih furlanskih spisov šolskih otrok s širokoga ozemlja Furlanije. Zlasti so zanimiva njena opažanja in sodbe o mestu, ki ga ima furlanščina danes. Njen težki položaj je v tem, ker ta ladinski jezik živi predvsem kot pogovorni jezik preprostih nešolanih ljudi na deželi. Furlani so seveda tudi veči ne najbolj pravilne italijsčine, poleg tega pa se pri njih uveljavlja italijsko beneško narečje (veneto), ki je največkrat prehodna stopnja v italijsčino. Iz njenega prispevka, ki ima naslov »Scrivere in friulano oggi« (19—37), tudi zvemo, da je bil v pravilih kmetijskih šole v Pozzuolu iz leta 1920 člen, ki je zahteval, da morajo gojenci »zmeraj uporabljati italijski jezik«. In da (to sicer v pravilih ni bilo zapisano) so v tež Šoli uporabljali prehodni sramotilni železni prstan, ki ga je dobil, kdor je spregovoril furlansko; kdor ga je moral imeti na roki v času kosila, ni dobil vina!

Iz prispevka Laure Casarsa (Una scuola poetica latina nel Friuli del cinquecento, 38—61), pa zvemo, da je v šestnajstem stoletju živahno delovala (ustanovljena že mnogo prej) neka latinska gramatična šola v furlanskem San Danielu, k je mnogo priporogla k humanistični zavesti svojih dijakov, med katerimi so mnogi pesnili v latinskem jeziku.

Giuseppe Francescato objavlja poročilo, ki ga je imel na XIV. mednarodnem kongresu o romanski lingvistiki in filologiji v Neaplju leta 1974. Naslov »Per una indagine sociolinguistica del friulano nel mondo« (62—71) nam pove, da se avtor fotova vprašanja sot sociolog raziskovalcem in v resnici v njem najdemo podobno tematiko, ki jo je že nakazala Laura Casarsa, le da tu gre za širšo obdelavo socioloških dejavnikov, ki pogojujejo spremenjanje ali tudi odmiranje furlanščine v številnih furlanskih kolonijah po svetu.

Kot zgledna etnološka raziskava se nam kaže prispevek Gian Paola Gria o pogrebnih navadah v neki stranski dolini Tilmenta (Lo scenario funebre in Val d'Arzino, 72—91).

Bogato literarno bero v pripovedništvu (v italijsčini) preteklega petletja razgrinja in razčlenjuje Elio Guagnini (Narrativa Italiana in Friuli tra il 1971 e il 1975, 92—109). Gre za dela, ki so jih napisali Elio Bartolini, Alcide Paolini, Luigi Bongiorno, Licio Damiani (doma z Malega Lošinja, živi v Vidmu), Francesco Amato (doma iz Kalabrije, poučuje v

Čedadu), Tito Maniacco (videmski pesnik, pisatelj in kritik, prijatelj Beneške Slovenije) in Carlo Sgorlon, najboljši furlanski pripovednik, ki je pred leti napisal roman »Prime sere« v furlanščini, njegov roman »Leseni prestol« (Il trono di legno) pa je leta 1975 izšel tudi v slovenščini.

Odprtje revije-zbornika »Ce fas tu?« slovenski strani pomeni prispevek Milka Matičetova o starih in novih živalskih pravljicah iz Rezije (Vecchie e nuove fiabe d'animali dalla Val Resia, 110—118). To je poročilo, ki ga je imel Matičetov na VI. kongresu Mednaravnega društva za raziskavo ljudskega pripovedništva v Helsinkih leta 1974 in mu ga je iz nemščine prevedla Maria Luisa Piussi. Prispevek je pisan sočno in je opremljen z mnogimi podatki, zanimiv pa je tudi konec, v katerem Matičetov zavrača nekatere neznanstvene in špekulative trditve o izvoru Reziljanov in njihovega govora.

V spisu o gledaliških stvaritvah pesnika Teobaldo Ciconija (rojen v kraju San Daniele del Friuli leta 1824) Silvana Monti Orel skuša na nepristranski način osvetliti Ciconijev ne sicer genialni, a tudi ne zanemarljiv delež, ki ga je prispeval italijanskemu gledališču svojega časa (Il teatro di Teobaldo Ciconi, 119—125).

Antonella Nicoletti objavlja študijo o nekem »vrezanem kamnu«, ki je iz nekega križa v zakladnici čedajške stolnice Izginil v tridesetih letih. Po odisu, ki ga imajo sedaj namesto originala, avtorica ugotavlja, da gre za majhen doprsni relief Marije, katere prototip naj bi bila ikona tako imenovane Device Hagiosorisse v Carigradu. Čedajski »kamen« je moč datirati na prelom XI in XII. stoletja.

Urednik velikega dela ASLEF (Atlante storico linguistico etnografico friulano) G. B. Pellegrini se kot lingvist in etimolog razpiše o različnih polimenovanjih v ljudskem poznavanju tako zanimive rastline kot je ťaški kačnik v študiji z naslovom »I nomi dei «gigaro» (Arum italicum MILL.) in friulano« (136—143).

Urednik revije »Ce fas tu?« je za zadnji dvojni letnik napisal edini furlanski prispevek. Gre za pripoved, kako je sin nekega furlanskega emigranta, rojen v Celovcu, med prvo vojsko rešil gumiški občinski arhiv, da ga avstrijski vojaki niso uničili (Cemut che 'l fi di un emigrant furlan al a salvat l'archivi dal comun di Glemone, 144—147).

Bruno G. Sanzin odkriva bralcem futurista Michela Leskovica, ki je bil rojen v Vidmu leta 1905 in se je kot zelo mlad navdušeno priključil futuristom (bil je tesen sodelavec Marinettija); pisal je moderne pesmi in kot deklamator nastopal po gledališčih ter se podpisoval s pesniškim imenom Escodamè, nato pa je v sredini štiridesetih let utihnil (Escodamè — poeta futurista friulano, 148—153).

Obsežno razpravo »Proposte per una rilettura dell'opera di Ludovico Leporeo« (154—199) je napisal Mario Turello, v želji, da se dá pravično priznanje temu pesniku iz Furlanije, ki se je po šolanju v Porci, Pordenonu in študiju v Padovi podal na dvor papeža Klementa VIII, kjer se je moral poniževati, da se je lahko preživiljal. Bil je renesančni človek z burno mladostjo in mu je tudi kot zagrenjenemu starcu ostalo še polno iskrive duhovitosti.

Ivonne Zenarola Pastore v krajšem članku predstavlja neko bratovščino iz začetka 19. stoletja, ki je bila pri videmski stolnici in je svojim članom omogočala zdravniško in zdravstveno pomoč (Un esempio di assistenza medico-sanitaria agli inizi dell'800, 200—203).

Dvojni letnik revije zaključuje Novella Cantarutti z lepimi mislimi, ki jih posveča nekaterim umrlim rojakom in prijateljem. Kot poseben prispevek najprej objavlja nekaj pisem, ki jih ji je pisal Pier Paolo Pasolini (Lettere friulane di Pier Paolo Pasolini, 204—211), in prevod občutnega mekrologa, ki ga je Pasoliniju posvetila angleška revija »The Economist«. Pod furlanskim naslovom »Int che je lade« (212—215), pa se spominja pokojnih Carla Someda de Marca, Ludovica Zaninija in Giuseppe Perusini Antonini.

Tomaž Pavšič, kustos, Gorški muzej

HISTRIA ARCHAEOLOGICA 1 (1970), zv. 1, 2, Pula.

Arheološki muzej Istre v Pulju je leta 1970 začel izdajati lastno glasilo, od katerega je do sedaj izšlo pet zvezkov. Revija »Histria archaeologica« izhaja dvakrat letno in je poglavitični glasnik arheološke raziskovalne dejavnosti muzejev iz Pulja in Poreča. V njej je vrsta prispevkov s področja rimske zgodovine in srednjega veka. Najstevnejše so zastopani članki o starokrščanski arhitekturi in zgodnjesrednjeveških grobiščih.

Prvi zvezek (46+XVIII str.) obsegata članek B. Marušića »Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje kaštelja Dvograda«, v katerem podaja izsledke arheoloških izkopavanj, ki so bila leta 1975 na Kacavancu, JV od Dvograda. Grobišče je zelo pomembno, saj

nam dopolnjuje sliko o pogrebnih običajih prebivalcev iz zaledja JZ istrske obale, od zatona antike do visokega srednjega veka. V času izkopavanj je bila raziskana cerkev sv. Petra in petdeset skeletnih grobov. Kratkemu urodu, v katerem podaja avtor geografski položaj grobišča, sledi opis grobiščne cerkve sv. Petra, nato opis grobišča, grobne arhitekture in pogrebnih običajev ter pridatkov v grobovih. Na koncu obravnavana na kratko tudi tipološko stran najdb, njihovo kronologijo in etnično pripadnost. Poročilo je opremljeno s shemo grobne arhitekture, pogrebnih običajev in pridatkov, s številnimi fotografijami grobov in cerkve sv. Petra, s 4 tabelami materiala in presekom grobov 8, 9, 20 ter prilogo tlorisa grobišča. S tem je nazorno podan prikaz grobišča, ki spada k tipu grobišč »na vrste«. V glavnem pravilno orientirani grobovi (t. j. od Z proti V) se nizajo v istem redu od S proti J. Na podlagi grobnih pridatkov postavlja avtor grobišče v čas od konca 4. stol. do konca 12. stol. Ker so bili vsi kasnoantični in bizantinski predmeti najdeni na področju grobov z J orientacijo in okrog njega, moramo po mnenju B. Marušića smatrati ta del grobišča za najstarejši. Pripadalo pa naj bi antičnemu poganskemu prebivalstvu, ki je v grobni arhitekturi — grobovi obloženi s ploščami in dvokapno streho — posnemalo kasnoantične sarkofage z dvokapno streho. Okrog tega jedra se je izoblikovalo grobišče kaštelirja Dvograd. Raziskave so pokazale, da je bila cerkev sv. Petra, na V strani grobišča, zgrajena v dveh gradbenih fazah. Kamnitih ostankov je bala zelo malo in še ti so brez izrazitih elementov za točno časovno ugotavljanje njenega nastanka. Na osnovi pomembnih zgodovinskih dogodkov v Istri, naj bi po avtorjevem mnenju nastala prva gradbena faza že v 2. pol. V. stol. Druga gradbena faza pa kmalu po letu 800 oziroma najkasneje do konca X. stol., ker ima podobne značilnosti kot cerkev iz Belera pri Loberiki, katero datira pleternast okras v čas malo pred letom 800. Pokopališka cerkev in progresivno sprejemanje krščanskih pogrebnih običajev sta pomembna vira za ugotavljanje zgodovinskih dogodkov na tleh Istre. Za pojasnjevanje etničnih sprememb, do katerih je prišlo na področju Dvograda in okrog njega za časa frankovske okupacije Istre (l. 788), ko je nova politična oblast široko odprla vrata slovanski naselitvi, pa so najbolj pomembni pridatki iz grobov okrog cerkve — ketlaški uhani, tipični za Slovane IX. In X. stol. Čeprav ima avtor na razpolago malo gradiva in le okvirno načenja problem infiltracije Slovanov v Dvograd, se bolj nagiba k predpostavki, da gre v materialni kulturi za posreden vpliv novega prebivalstva iz neposrednega zaledja Dvograda.

Drugi zvezek (82 + VI strani) prvega letnika vsebuje tri članke. Š. Mlakar poroča v članku »Nalaz pepeonih grobov na Bulevaru Borisa Kidriča« o zaščitnih izkopavanjih v Pulju leta 1957. Strokovna sta bila izkopana dva grobova, pred tem pa so delovali uničili že 11 grobov. Najdba je pomemben prispevek k tipologiji in topografiji žganih grobov antičnega Pulja. Ti grobovi naj bi pripadali avtohtonim, že romaniziranim prebivalcem, ki so pri pogrebnih običajih ohranili določene domače elemente — seziganje umrlih in dajanje posmrtnih ostankov pokojnika v grobne lame brez žar. Na podlagi grobnega inventarja datira avtor grobišče v čas od sredine do konca 1. stol. n. št.

V naslednjem članku »Meduze na reliefima arheološkog muzeja Istre« obravnavata V. Jurkić-Girardi vse primere antičnih reliefno upodobljenih meduz, ki so v puljskem muzeju. Teh likov je relativno majhno število in do sedaj še niso bili znanstveno obdelani. Avtorica daje več poudarka analizi nekaterih osnovnih ikonografskih značilnosti Meduze skozi stoletja, vse do pojava rimske premoči, kot pa domaćim Izdelkom. Obravnavata jih bolj kataloško in v kratkem zaključku ugotavlja, da so to tipični primerki klasične rimske realistične umetnosti I. in II. stol.

V tretjem članku »Novi nalazi starokrščanske in ranosrednjovjekovne arhitekture u Porečini« podaja A. Šonja poročilo o zaščitnih izkopavanjih, ki jih je opravil muzej iz Poreča s pomočjo spomeniškega varstva na področju okrog Poreča v letih od 1953 do 1961. Spomeniki, ki jih deli v dve skupini, na starokrščanske in zgodnjesrednjoveške, so važen vir za študij arhitekture srednjega veka v Istri. Poročilo je opremljeno s fotografijami ruševin cerkvic in kamnitih ostankov, s tlorisi in zemljevidom najdišč.

HISTRIA ARCHAEOLOGICA 2 (1971), zv. 1, 2, Pula.

Prvi zvezek (25 + XI strani) drugega letnika sestavlja samo članek R. Matejčič »Istraživanje dijela starohrvatske nekropole u Velom Dolu kod Krljišča u Vinodolu« in zajema 14 grobov, ki so bili izkopani leta 1959. Avtorica je na podlagi le delno raziskanega grobišča prišla do zaključka, da so grobovi del večje starohrvatske nekropole, za katero je značilen pokop v vrstah in smer Z—V. Grobni pridatki niso pomembni samo za časovno opredelitev nekropole v čas od VIII.—X. stol., ampak pojasnju-

jejo tudi kulturne vplive v Vinodolu: vpliv iz Karantanije in Dalmatinske Hrvatske, poleg domače antične kulturne podlage. Tekst dopolnjujejo fotografije grobov, tabele z grobnimi pridatki, na prilogah pa so zrisani profili in tlorisi grobišča.

Drugi zvezek (90 + L strani) je študija B. Marušića »Kompleks bazilike Sv. Sofije u Dvogradu«, ki je nastala na osnovi sondažnih izkopavanj leta 1962 in 1964 ter konservacije ter delne obnove v letih od 1965 do 1971. V začetku razprave je kratek pregled zgodovine raziskovanj cerkve Sv. Sofije, ki je pritegnila pozornost ljubiteljev starin že v XVII. stol. Sledi opis izkopavanj, najdb ter kronološka in tipološka analiza. Najobširnejše je poglavje o najdbah spomenikov, ki jih deli v več grup: spomeniki zidnega slikarstva, kamnitni spomeniki (obdelani kronološko) ter ostali kamnitni spomeniki, keramične najdbe, kovinske najdbe, steklene najdbe in ostale najdbe. Z njihovo pomočjo je proučil vse gradbene faze od starokrščanskega objekta iz druge polovice V. stol., predromanske cerkve iz konca VIII. stol. in romanske bazilike verjetno iz druge četrtine XIII. stol. Razprava je dopolnjena s številnimi fotografijami ruševin cerkve in najdb, z risbami ter s prilogo načrta mesta, tlorisa cerkve in posameznih detajlov.

HISTRIA ARCHAEOLOGICA 3 (1972), zv. 1, Pula. 05

V njem objavlja Š. Mlakar prispevek k topografiji in tipologiji antičnih žganih grobov v Pulju »Nalaz rimskih pepeonih grobov u Koparskoj ulici«. Leta 1972 je bilo odkritih 17 grobov in sledi večjega števila gradbenih objektov, ki pripadajo periferiji rimske nekropole, ki je bila postavljena ob cesti v smeri proti Nezakciju. Na osnovi grobnih pridatkov uvršča avtor grobove v čas od Avgustove vladavine do konca I. stol. n. št.

V članku »Raspšstranjenost kulta Magnae Matris na području Istre u rimsko doba« obravnavata V. Jurkić-Girardi problem orientalnega kulta, ki so ga k nam prinesli iz maloazijskih pokrajin vojaki, trgovci, sužnji in gladiatori.

Z zadnjim člankom »Tri spomenika crkvene arhitekture s upisanim apsidama u Istri«, v katerega vključuje kapelo Male Gospe in Sv. Crvarja pri Balu ter kapelo Sv. Križa pri Kočurju, dopolnjuje B. Marušić vrzeli v poznavanju crkvene arhitekture Istre iz VII. do XII. stoletja.

Beatrice Žbona-Trkman,
kustos, Goriški muzej

JADRANSKI ZBORNIK. Prilozi za povijest Istre. Rijeka, Hrvatsko Primorje i Gorski Kotora, 9 (1973—5), Pula—Rijeka 1975, 612 + (XVI) str.

»Jadranski zbornik«, ki izhaja od leta 1956 dalje (je ena izmed številnih publikacij na kvarnersko-istrskem področju, ki pridno objavlja gradivo o zgodovinski podobi najsevernejših predelov Hrvatske ob Jadranskem morju (kopno in otoki v Kvarnerju, Istra ter Gorski Kotar). Namenoma sem omenil, da probleme rešujejo številne publikacije kot puljska revija »Istra« (naslednik »Istarskega mozaika«), reški »Dometi« in »Riječka revija«, potem močno razvijena založniška dejavnost »Čakavskoga sabora« (poleg nekaterih krajevnih zbornikov še vsakoletna edicija gradiva s »Pazinskego memorijala« itd.), pa »Krčki zbornik« (glasilo Povijesnog društva otoka Krka, »Otoški ljetopisi« (izdaja otoka Cres in Lošinj) itd. Vsaki izmed navedenih (pa tudi tistim, ki tu niso navedene) bi bilo potrebno izkazati še posebno pozornost, saj prinašajo tudi gradivo, ki zanimalo slovensko zgodovino, zlasti krajevno zgodovino Primorske. »Jadranski zbornik« izdajata Povijesno društvo Istre iz Pulja in Povijesno društvo Rijeke z Reke, ki delujejo pravzaprav kot podružnici Povijesnog društva Hrvatske. Prve zvezke zbornika je izdalo Društvo za povijesna i kulturna pitanja Istre, predhodnik današnjih Izdajateljev.

Zvezek, o katerem poročam, je obširen, saj velja kot triletnik (1973/5). Poročilo se omejuje le na izbor objavljenega (65 naslosov, sem so vključeni tudi zapiski in knjižna poročila). Zbornik, ki obsega 620 strani je razdeljen na 6 rubrik. Najobširnejši je prvi »Radovi — Rasprave«, sledita »Arheološki prilozi« in »Povijesni prilozi«. Rubrika »Prikazi — osvrti — bilješke« ima poleg poročil o domačih izdajah v posebnem podpoglavlju združena poročila o tujih publikacij ter o znanstvenih zborovanjih. Peti in šesti razdelek »Jadranskega zbornika« poročata o delovanju nekaterih istrskih znanstvenih in kulturnih ustanov ter o delovanju Povijesnog društva Istre.

Iz najboljobješirnega in temeljnega dela zbornika omenimo, da od devetih pet razprav govori o delavskem gibanju in o problemih iz NOB v Istri, preostale pa obravnavajo starejšo zgodovino. Mario Mikolić (Neka pitanja iz odnosa ZAVNOH-a prema Istri, rujan 1943 — svibanj 1944; 1—24) in Petar Strčić (ZAVNOH i gospodarske prilike u

Hrvatskom primorju u prvoj polovini 1944. godine; 25—46) v svojih razpravah podajata pregled odnosa političnoupravnega vodstva hrvatske NOB do Istre in hrvatskega Primorja. Mikolić je še prispeval članek »Partiskska savjetovanja u Istri u prosincu 1943. godine« (91—107). Mladen Plovančić pa »Prilog istraživanja ustaških i italijanskih represivnih mjeru u Vinodolu 1941. godine« (47—89). Avtorja »Značajne ekonomske krize i položaja radnika u Hrvatskom Primorju 1929—1934. godine« (109—137) sta Bosiljka Janjanović in Petar Stričić. Vjekoslav Bratulić piše o življenju in delu istrskega rojaka iz 16. stoletja Simuna Bratulija, ki je deloval v kulturnem in političnem življenju tedanje Hrvatske države (197—237). Zanimiva je razprava Miroslava Bertoša »Uskočki rat i slos istarskog gospodarstva« (239—286), ki se dotika razmer tudi na slovenskih ozemljih (slovenska Istra, Furlanija) v začetku 17. stoletja. Marko Peloza je prispeval »Arhitekt in kartograf Ivan Klobučarić« (287—294); Klobučarić je risal tudi slovenske kraje. Kot zadnjo omenimo še razpravo Bogdana Krizmana »Vjekoslav Spinčić na pariški mirovni konferenci (1919)« (139—186), ki dopoljuje pišeče dosedanje razprave o diplomatskem boju za meje države SHS.

V razdelku »Arheološki prilozi« govori Mirko Malez o odkritju najstarejšega kamnitega orodja v južni Istri (Sandalja pri Pulju), Vesna Jurkič o antičnih nagrobnih spomenikih kot enem izmed meril za lociranje antičnih nekropola mesta Pulja in okolice ter Branko Marušić o problematiki poznoantične in bizantske Istre, ki se kažejo skozi arheološke najdbe. »Povijesni prilozi« imajo sedem člankov. Izmed teh omenimo Vlada Oštira »Napomene o historiografiji jugoslavensko-italijanskih odnosa poslije drugog svjetskog rata« (413—427), ki upošteva tudi delež slovenskih avtorjev.

Poročila (in recenzije) o različnih publikacijah obsegajo tudi slovenske izdaje. Za spoznavanje prav izjemnega delovanja istrskih (in kvarnerskih) zgodovinskih ustanov pa so zgovorna poročila o različnih znanstvenih zborovanjih, ki so bila med leti 1973/75 v raznih istrskih krajih. Poročila o delovanju znanstvenih in kulturnih ustanov pa govore o centru za znanstveno delo JAZU na Reki (bivši Sjeverojadranski institut), centru za zgodovino delavskega gibanja in NOB Istre, Hrvatskega Primorja, Gorskega Kotarja in Reke na Reki, centru za zgodovinske raziskave italijanske unije za Istro in Reko v Rovinju, o zgodovinskih arhivih na Reki in v Pazinu, o študijskih knjižicah na Reki in v Pulju ter o muzeju revolucije v Pulju. Poročilo o delu Povijesnog društva Istre za obdobje 1971/75 izkazuje pomembno delo enega izmed ustvarjalcev bogatega tovrstnega dela Istranov in Kvarnercev.

Branko Marušić

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI. Giornale della deputazione di storia patria per il Friuli, 54 (1974), Udine, 275 str.

Casopis »Memorie storiche forogivliesi« odposlanstva za furlansko krajevno zgodovino (Deputazione di storia patria per il Friuli) je z izdajo za leto 1974 dosegel svojo 54. številko. Prvič je izšel leta 1905 pod naslovom »Memorie storiche cividalesi«, izhajal je s presledki. Od prvega letnika dalje ohranja vzorno raven znanstvene publikacije, ki je seveda posvečena predvsem furlanski problematiki. Izdajatelj je redno delujoče društvo furlanskih zgodovinarjev, ki se že od leta 1911 sestajajo na letnih zborovanjih; za Slovence bo zanimivo, da je bilo 16. zborovanje tega društva leta 1932 v Tolminu. Uredništvo revije sestavlja Carlo Guido Mor, Mario Brozzi, Gian Carlo Menis in Gaetano Perusini; prvi je glavni, zadnji pa odgovorni urednik.

Številka, o kateri poročamo, je porazdeljena na pet rubrik. Prva, osrednja in najobsežnejša so »Memorie« (članki in razprave), sledijo po vrstnem redu »Appunti e notizie« (zapiski), »Recensioni« (recenzije), »Rassegna bibliografica« (bibliografski pregled) in kot zadnja »Atti«, ki govori o dejavnosti izdajatelja ter obsega nekrologe za umrli člani.

Sedanjih ravnatelj čedajskega muzeja Mario Brozzi (je tudi sodelavec našega »Goriškega letnika«) je v okviru svojih zgodnjesrednjeveških raziskav podal nekaj novih ugotovitev o zgodnjih cerkvah v Cedadu v razpravi »Nuove ricerche su alcune chiese altomedioevali di Cividale« (11—38); poleg listinskega uporablja tudi arheološko gradivo. Tudi sledeči dve razpravi segata v srednji vek. Antonella Nicoletti je analizirala zunanjost vezave evangeliarja iz S. Pietro di Zuglio v Karniji (sedaj se hrani v muzeju cerkvene umetnosti v Vidmu) v članku »La legatura di evangeliario di Zuglio« (39—49); po primerjalni metodi je ugotovila približno starost vezave (sredina 11. stoletja). Razprava Carla Guida Mora »I feudi di abitanza in Friuli« (50—106) sega v srednjeveško pravno zgodovino Furlanije z razpravljanjem o »feudum habitantiae«; razprava se mestoma dotika tudi slovenskih krajev. V »La breve 'Contea della Carnia'« (107—131) je Giulia Ventura obdelala statusni problem področja Tolmeza (Tolmesso) v 17. stoletju. Ravnatelj goriškega državnega arhiva Mario Stanisci je na podlagi listin iz tega goriškega arhiva obdelal kupoprodajno

pogodbo iz 17. stoletja fevdalne posesti grofov Thurn (della Torre) v kraju Mariano v Furlaniji (La compravendita d'una giurisdizione friulana, 138—151). V 19. stoletje posega Pietra Zovatta »La diocesi di Concordia—Pordenone e il Vescovo Rossi« (152—181), v čas druge svetovne vojne pa Marie Palumbo članek »La propaganda nazista in Friuli« (182—204). Članarica ne pozna niti enega slovenskega dela o problematiki, omejila se je predvsem na Furlanijo. Osnovni vir ji je bilo tedanje furlansko časopisje (dnevnik »Il popolo del Friuli«), ki bi zagotovo po skrbnem pregledu, poleg tržaškega in goriškega, verjetno prineslo tudi marsikater koristen podatek o razmerah pri Slovencih in NOB.

V razdelku »Appunti e notizie« je objavljen prispevek o arheoloških najdbah (antičnih) pri Malnisiu (Montereale Valcellina) in Perusinije krajša razpravljanje o furlanskem denarističnu v gospodarstvu v zvezi z Bernardijevim knjigo o kovanju oglejskih novcev. Rubrika »Rassegna bibliografica« prinaša krajša poročila (daljšim je namenjen poseben razdelek) o tujih in domaćih izdajah, ki zadevajo furlansko problematiko. Mario Brozzi je napisal več daljših in krajevih poročil o slovenskih in hrvatskih izdajah s področja arheologije in zgodovine zgodnjega srednjega veka. V tem razdelku je najdaljša predstavitev »Goriškega letnika« (1974), ki jo je napisal prav tako Brozzi. Poročilo na uvodnem mestu poudarja »obmejni« značaj letnika, pozdravlja njegov izid in zagotavlja, da bodo »furlanski« znanstveniki odgovorili na povabilo jugoslovenskih kolegov. Poročevalca zanimajo le nekateri objavljeni prispevki.

Nekrološki del publikacije se spominja tudi Guida Manzini, ravnatelja goriške državne knjižnice, krajši povzetki predstavljajo aktivnost društva za furlansko krajevno zgodovino v letu 1974.

»Memorie« so znanstvena publikacija na visoki ravni, vsebuje veliko gradiva, ki je važno tudi za slovensko znanost. Revijo želimo v bodoče stalno spremljati.

MEMORIE STORICHE FOROGIVLIESI. Giornale della deputazione di storia patria per il Friuli, 55 (1975), Udine, 341 str.

Tudi petinpetdeseta številka te videmske znanstvene periodike znova dokazuje, da je gotovo med najboljšimi če že ne najboljša znanstvena izdaja s področja zgodovinskih ved, ki izhaja v deželi Furlanija—Julijnske krajine. Razporeditev objavljenega gradiva sledi predhodnim številкам, tudi tematsko se veže na že ustaljeni vzorec (arheologija, zgodovina umetnosti, zgodovina). Dve razpravi sta vezani za srednjeveški Ćedad. V prvih »Note di Topografia medioevale« (sec. XI—XIII, str. 11—28) ugotavlja Mario Brozzi (ravnatelj čedajskega državnega muzeja, sodelavec »Goriškega letnika«) elemente urbanizma srednjeeveškega Ćedada. V drugi Martin Blindheim razpravlja o dataciji kipa Križanega v čedajski stolnici (Il Crocifisso nel Duomo di Cividale, str. 44—45) s primerjalno analizo, ki sega v evropski prostor. Od uveljavljene datacije (okoli 1200) je avtor pomaknil starost kipa v konec prvega tisočletja. V zgodovino umetnosti sodi razprava Marie Linde Cammarata »Gli affreschi di S. Maria di Muggia Vecchia« (str. 29—43) o čemer je deloma pisala že v »Archeografo Triestino« (35/1975). Freske v znameniti srednjeveški cerkvi v starih Miljah pri Trstu sodijo v 12. oziroma 13. stoletje. V novejšo zgodovino posega daljši članek Giovanni Battista Passone »Note storiche sulla istorzione classica pubblica a Udine. Il liceo ginnasio 'Jacopo Stellini'« (str. 55—126), ki s pregledom šolstva v Ćedadu skozi zgodovino končuje z zgodovino klasičnega liceja v Ćedadu do današnjih dni. Dve razpravi sta posvečeni gospodarskim razmeram. V prvih »Stuttura economica del convento di S. Francesco di Cividale del Friuli agli inizi del settecento« (str. 127—138) Amelio Tagliaferri podaja gospodarsko sliko frančiškanskega samostana v Ćedadu. V drugi pa Giovanni Panlek (Per la storia dell'agricoltura friulana in età napoleonica. Note e documenti. Str. 139—154) govori o furlanskem kmetijstvu v času francoske okupacije.

Za zaključek osrednjega dela publikacije sledita še dva biografska doneska in sicer o znanem italijanskem starinoslovcu Giuseppe Marchiju (Contributo alla biografia di Giuseppe Marchi, str. 155—194) avtorice Alessandre Frondini in o teologu Danielu Concinu (La morale religiosa di Daniele Concinu, str. 195—266) avtorja Pietra G. Nonisa. Marchi je živel med leti 1795 (rojen v Tolmezzu) in 1860. Concinu pa je bil rojen 1687. v Clauzettu, umrl leta 1756. Med zapisniki in poročili ter recenzijami nas bo med drugim gradivom bolj zanimalo A. Tagliaferrija (str. 269—272) poročilo o objavah poročil beneških upraviteljev; poročila so zanimiva, ker se nanašajo tudi na Beneško Slovenijo. Bibliografski znamki omenjajo izid druge številke »Goriškega letnika« (str. 316—7) in B. Maruščevega članka o zdravniku Muzniku v »Studi Goriziani« (str. 319) ter A. Valičevega poročila o dvajsetletnem raziskovanju grobišča v Kranju (iz Kranjskega zbornika, 1975).

Branko Marušić

»Sot la nape« je trimesečna revija Furlanskega jezikoslovnega društva (Società filologica friulana, S. F. F.), ki ima svoj glavni sedež v Vidmu in v istem okviru je tudi uredništvo. Revija izhaja štirikrat letno, vendar včasih izideta dve številki skupaj v enem zvezku. Podnaslov revije, ki nekako najavlja vsebino, je sledeč: Lingua/Litteratura/Arte e tradizioni popolari/Atti della Società/Libri e riviste. Strani šteje vsak zvezek zase, vendar se mi zdi primernejše, da v tem zapisu govorimo o celotnem letniku skupaj.

Za to revijo je značilno, da objavlja razprave o vseh vidikih Furlanije in furlanstva v raznih dobah. Skoraj vse razprave, ki imajo tako imenovani znanstveni aparat, so pisane v italijanščini, medtem ko je leposlovno in folklorno ali etnološko gradivo objavljeno v furlanščini. Večinoma v italijanščini je pisano tudi gradivo, ki se tiče delovanje Filologice. Revija ne ločuje ostro člankov, ki so sed dolgega študija in vsebujejo mnogo dokumentacije, od prispevkov, ki so se slučajno porodili in obravnavajo kako zelo ozko vprašanje ali opisujejo kako zgodovinsko ali drugo drobno zanimivost. Tudi med leposlovnimi prispevki je mnogo takega, kar bi le z veliko mero dobrohotnosti smeli imenovati »kratko prozo«. Sicer pa je res, da furlansko ljudsko slovstvo ljubi kratke oblike. Revija je pač namenjena najširši javnosti.

Od zgodovinskih prispevkov v letniku 26/1974 naj predvsem omenimo razpravo Manlia Michelutti z naslovom »Di un avventuroso Illuminista veneto e dei suoi contatti con il Friuli« (2, 11–8). Avtor predstavlja znamenitega beneškega prosvetljence Alberta Fortisa, ki se je rodil v Padovi 1741, in umrl v Bologni leta 1803, je pri Južnih Slovanih zlasti znan zaradi svojega najpomembnejšega dela »Vlaggio in Dalmazia«, ki je izšlo v Benetkah leta 1774 in je Evropi in svetu posredovalo lepoto južnoslovenske narodne pesmi. Drugi prispevki s področja zgodovine so dosti krajši in obravnavajo razne etimologije, poročajo o kakih vojnih dogodkih, knjižnih raritetah, arhivskih najdbah ter govorijo o heraldiki in še o čem drugem.

Bogata umetniška preteklosť Furlanije je dobila precej strani v vseh štirih številkah. Carlo Gaberscek (priimek zveni čisto slovensko, tolminško!) je zbral mnogo podatkov o čedadjskem draguljarstvu v zgodnjem srednjem veku ter lepo število tovrstnih predmetov (gre predvsem za lengobardske ostaline in najdbe) umetnostno zgodovinsko predstavljal v razpravi »Oreficeria altomedioevale a Cividale« (1, s. 39–52). Isti avtor je v 2. št. (72–80) objavil razpravo o kiparstvu 9. stoletja v Gradežu (La scultura del IX secolo a Grado). Oba Gaberscekovih prispevkov sta opremljena s široko dokumentacijo.

Umetnostno zgodovinska vprašanja obravnavata tudi Giuseppe Bergamini in Rodolfo Saltarin. Bergamini v prvem članku (2, s. 31–7) poroča o novoodkritih freskah iz konca 15. stoletja slikarja Gianfrancesca da Tolmezzo v nekem znamenju v kraju Socchieve v Karniji, v drugem pa s svojimi prispevki o kiparstvu v kamnu na Furlanskem (Appunti sulle sculture in pietra in Friuli, 3–4, s. 21–31) predstavlja renesančno kiparstvo, ki so ga v Furlanijo zanesli mojstri lombardske šole. Rodolfo Saltarin v sicer kratkem prispevku zgodovinsko umetniško prikaže in opisce štiri tako imenovane »digitrijske Madone« ali Marije, ki romarju kažejo pot iz Čedada na Staro goro. To so v kamen vklešane Marijine podobe ali relifci, od katerih je na svojem prvotnem mestu samo še ena (Le quattro Madonne odigitrie di Castelmonte; 3–4, s. 39–47).

S. F. F. je precej usmerjena v ohranjanje furlanskih običajev, furlanske folklore, zato ni čudno, da je v njeni reviji precej prispevkov s tega področja. V širši krog tega bi sicer lahko šteli skoraj vse, kar je v »Sot la nape« objavljeno v furlanščini, medtem ko je pravih etnoloških razprav bolj malo. V obravnavanem letniku moramo kot etnološki prispevki še tisti zapis avtorja Osiride Secco Dai Juris »Lis antigis sagris di Tarcint« (1, s. 5–12), ki govoriti o starih žegnanjih (šagrah) v Centi (ali Tarcentu) in okolici. Šagre so opisane koledarsko po svetnikih. Zapis zajame tudi nekatere kraje, ki so bili v preteklosti vsač še deloma slovenski, danes pa so že furlanski. Podobno temo obravnavata zapis z naslovom »Sagris di Viarte par Tresèsin« s podpisom A. B. (1, s. 70–71). V ta sklop lahko prištejemo še izbor furlanskih pesmi iz Priole z notami, ki sta ga pripravila Carlo Quaglia in Claudio Nolian (Motivi priolani; z. s. 55–61). Andreina Ciceri uvaja in komentira nekaj drobnih etnoloških prispevkov, obenem pa tudi predstavlja pesniško zbirkko Biagie Marina »El vento de l'Etero se fa teso«; Marin piše v gradeškem narečju, ki pa ni furlanščina, temveč spada k italijanski beneški narečni skupini (1, s. 71–3). Manlio Michelutti se zaustavlja ob furlanskem opevanju pijače kot je videmska grončica (l'Amaro di Udine) in v zvezi s tem odkriva sociološki položaj furlanščine v preteklosti (La »dolce« pubblicità di un Amaro; 1, s. 15–24).

Lucio Peressi je stalen sodelavec revije »Sot la nape« in obravnavata razna kulturna vprašanja Furlanije. V prvi številki letnika 1974 (s. 59–68) se vbada z vprašanjem, kako ohraniti vsaj nekaj tipičnih hiš v raznih predelih Furlanije in kako novogradnje prilagajati

okolju (Il problema delle case tipiche). V drugi številki (85–88) v članku »La cultura friulana in periferia« razmišlja o obrobnosti furlanskega kulturnega gibanja, ki kot tudi druge lokalne kulture ni organsko vključeno v deželne načrte. V zadnji dvojni številki (3–4, s. 13–8) v članku »Puntualizzazione della friulanità del Goriziano« govoriti o furlanstvu na Goriškem, v tako imenovani vzhodni Furlaniji.

Goriški preteklost z vidika furlanskega meščana, ki je živiljenjsko navezan na gorško slovensko okolico, prijetno nostalgično in s simpatijo do sorokov slovenske krvi opisuje v goriški furlanščini (lengaz di Gurizze) Uclano Spangher v dveh sestavkih in sicer »Il zir da l'Alsoviza (1, s. 84–92) in »I slet del palaz d'Attems« (2, s. 62–8). O prvem je poročal Tomaž Pavšič (Il zir da l'Alsoviza, Primorske novice 40/27. 9. 1974).

Z jezikoslovnimi zadavami v zvezi s furlanščino se ukvarja Lelio Cjanton. Revija »Sot la nape« je v svoji 1. št. (s. 74–82) objavila njegovo v Italijanščini napisano predavanje o izvoru in razvoju furlanščine, ki ga je imel v Milenu. Uredniki so dali predavanju furlanski naslov »Il furlan viodrit di un scrittore (1, s. 74–8). O podobnih temah piše tudi Rizieri Valdevit (Attualità e »friulanità« dell'Ascoli; 3–4, s. 53–58).

Leposlovni del je v vseh številkah, z izjemo objave prispevka pisatelja Carla Sgoriona, ki je v italijanščini, vedno v furlanščini. Objavljena sta tudi dva kratka prevoda iz Italijanščine, prevajal je Meni, gre pa za neko Leopardijev pesem in za odlomek iz Janezovega evangelija. V vsakem zvezku je objavljena po ena dramatizirana, oziroma dialogizirana furlanska pravljica, ki jih pripravljata Alviero Negro in Riedo Puppo. Doslej so bile objavljene Tres sùrs, Le sentenze de regine in Blancie come la nèf. To seveda spada pravzaprav že k etnologiji. Med avtorji kratke proze in pesmi najpogosteje beremo imena Alan Brusini, Franco Franco, Lucia Scoziero, Luigi Ciceri, Novella Cantarutti, Sandri Dal Juris, Pieri Menis. Revija se je na prvih straneh zadnje številke hvaležno spomnila dolgoletnega predsednika S. F. F. dr. Guglielma Pelizza, ki je umrl leta 1974.

SOT LA NAPE, 27 (1975), Udine

Letnik 1975 ne kaže kakih večjih sprememb v zasnovi in namenih, pač pa je opaziti nekoliko večjo naslonitev na furlanščino. Tako je sedaj tudi podnaslov revije v furlanščini: Lenghe/Literature/Tradizioni popolari/Vite de società/Recensions/Notiziari. Stalen krog sodelavcev se zvrsti tudi v tem letniku, pojavi pa se še nekaj novih imen. Splošna karakteristika: veliko pesniških prispevkov v furlanščini spod peresa avtorjev kot so Umberto Valentini, Novella Cantarutti, Alan Brusini, Mario Argante, Luigi Mandfrin, Baltassar Antonio Pit, Maria Forte, Siro Angeli, Lionello Fioretti, Pier Paolo Pasolini, Giso Fiori, Arrigo Sedran in Francesco Ursella, ter objavljanje leksikalnega gradiva slovenskih beneških govorov.

Temeljnih prispevkov s področja zgodovinskih ved v letniku ni zaslediti, pač pa je več drobnih zapisov z zgodovinsko tematiko. Tako Luigi Ciceri objavlja tri zemljevidev Marcusa Franzena iz leta 1726 o meji med Benečani in Cesarskimi (Beneška republika — Avstrija) ob zgornji Nadizi oziroma v Breginjskem kotu (2 zemlj.) in ob reki Idriji (1 zemlj.); naslov prispevka je »I confini tra imperiali e veneti« (3, s. 55–57). Vico Bressan raziskuje rojstne podatke Uga Pellisa, Zuan Marie Dal Bas predstavlja duhovnika Antonija Azarina iz 16. stoletja, ki ima več spominskih plošč v Čedadu, o raznih starih napisih na opekah in v kamnu piše tudi Luigi Ciceri. Tito Pasqualis obravnavata osebnost don Matia Pasqualisa (1708–1797), Furlana, ki je bil rektor seminišča v Portogruaru. In to je tudi vse, kar se tiče zgodovinske tematike.

O umetnosti pišejo Giuseppe Bergamini (1, s. 13–22; 2, s. 13–20) ter Zuan Marie Dal Bas v 4. št. (38–39) in Domenico Tempo prav tako v št. (21–43). V ta sklop (če ne hkrati tudi v etnologijo) bi lahko šteli tudi prispevek Rodolfa Saltarina (ki je v prejšnjem letniku pisal o kažipotnih Marijah na Staro goro) (Le tre casette o »casere« del santuario di Castelmonte; 2, s. 22–8). Članek se nanaša na ostanke hišic za odpočitek in zavetišče romarjev, ki so pešačili na Staro goro.

Socialno zgodovino furlanskega ljudstva v preteklosti ter pozabljene popevke zadeva etnološki prispevek Claudia Nolian in Carla Quaglie »Memorie di un vecchio emigrante« (3, s. 27–33); sorodno snov obravnavata tudi kratka objava nekega dokumenta iz let 1851–2, v katerem je beseda o vajenški dobi zidarja kamnoseka (3, s. 53–4). Prav tako je Andreina Ciceri (podp. A. Ci) s Fabiom Cadettom pripravila razne furlanske molitve in pesmi, zbrane v raziskavah po solah (Preghiere e canzoni da una »ricerca« scolastica; 1, s. 29–39). Nekaj furlanskih pesmi z notami vred je zapisal oziroma zbral tudi Claudio Nolian (Canti che scompiono; 2, s. 9–12). Manlio Michelutti navaja nekatere furlanske ljudske izraze za obutev (Linguaggio di una calzatura; 2, s. 32–5). Andreina Ciceri je zapisa-

sala pripoved štirih lovcev na prepelice iz Tržizma (Tricesimo, fur. Tresesin), zapisom je dodala slovarček in slike njihovega lovnega orodja (Quaatars di Tresesin; 4, s. 29–37).

Jezikoslovnih vprašanj (v strogem pomenu besede) se v tem letniku loteva samo Giovanni Frau z zelo preglednim in jedrnatim dopolnjenim člankom (ki je bil že prej objavljen v Corriere del Friuli in je tudi izšel kot samostojna brošura): L'individualità linguistica del friulano (1, s. 43–8).

Pravzaprav pa se »jezikoslovja« tiče tudi objava slovarčka domačih slovenskih besed terškega narečja v Podbrdu (Cesaris) in Muzcu (Musi). Besedišče prvega je skupaj z možem zbrala že pokojna učiteljica Alessandra Molaro Ferrari (Vocabolarietto della parlata dell'Alta Val Torre; 1, s. 54–66; 2, s. 46–57), nekoliko manj številno besedno gradivo pa sta, vzpodbujena po objavi prvega slovarčka, zbrala še Adriana Caselli in Dani Pagnucco. In sicer sta svoje beseda nabraila v vasi Muzez zgornji Terski dolini. Kakor bi se sicer Slovenci lahko tega veselili, pa nam čisto veselje hudo kalita dve stvari: prvič, uvodne besede k slovarčku v 1. št., ki jih je napisal Luigi Ciceri, in tudi besede, ki jih je le-temu v pismu pisala Molaro-Ferrarijeva, so navdahnjene z nekim abotnim nacionalizmom in razdevojo nepoznavanje jezikoslovnih in dialektoloških vprašanj, in drugič, pristop k zbiranju je neznanstven in zavajajoč. Da bi uredništvo podkrepilo svoje zgrešene in pristranske sodbe, je v 3. št. (s. 68–9) za »primerjanje« objavilo 118 besed v italijsčini, terškem narečju in knjižni slovensčini po Bajec-Kelanovem slovarju iz leta 1960 (La parlata slava di Cesaris e lo sloveno). Pisane terških domačih besed, ki se le v narečnem glasovanju malenkostno razlikujejo od knjižno zapisanih (in morda v nekaterih prav lepih sinonimih), v nedoslednem italijskem slušnem zapisu, na drugi strani pa natančen prepis besed iz slovenskega slovarja, ustvarjata optično prevaro, ki nepoučnega bralca lahko zavede do napačnih sklepov, in ker je revija »Sot la nape« predvsem namenjena furlanskim ljudem, ki vsi poznajo italijsčino, nekateri furlansčino, skoraj ničče pa ne pozna ne knjižne slovensčine ne katerega njenih narečij, smemo tako pisanje v imenu znanosti, pravice in dobrega sosedstva odločno odklanjati. O tem je podpisani že pisal (Terska slovenčina in jezikovno igralkanje, PDk 218/19. 9. 1976, 224/26. 9. 1976).

Ze iz prejšnjega letnika znani Luciano Spangher tudi v letniku 1975 nadaljuje s svojimi spominskimi zapisi o Gorici iz komaj pretekle dobe. V 3. št. opisuje poletja ob Soči pod Pevmo (La stagion de l'isunz; s. 16–23), v 4. št. (s. 48–57) pa v daljšem članku »Il Ghet« na živ način piše o zgodovini goriškega judovstva vse od začetkov pred stoletji do danes, ko v goriškem ghettu, kjer še stoji sinagoga, ni več Judov.

Revija več strani posveča leta 1975 umrlemu književniku in filmskemu ustvarjalcu Pier Paolu Passoliniju, ki je bil zavenjen Furlan iz Casarse; objavljene so štiri njegove pesmi v furlansčini, v italijskih pesmih se ga spominjajo David Maria Turolde in Biagio Marin (ta v gradeškem narečju), Novella Cantarutti in Maria Forte pa v furlanskih. Carlo Sgorlon v 2. št. v italijsčini predstavlja svoj furlansko pisani roman »Prime sere«. Tudi v letniku 1975 se nadaljuje objavljanje dialogiziranih furlanskih pravljic Negra in Puppa in sicer v 2. št. »Il re ciazadòr«, v 3. pa »Maletegne«. Za furlanske prozne sestavke so poskrbeli Novella Cantaruti, Alan Brusini, Renato Appi, Lucia Scoziero, Giovanni Pillinini; pesnike smo navedli že v začetku. Zadnji del številki tega kakor tudi prejšnjega letnika »Sot la nape« zapolnjujejo poročila in zapisniki o delovanju S. F. F., knjižna poročila, bibliografije društvenih izdaj ter knjig v društveni knjižnici ter seznam članstva.

Tomaž Pavšič

STUDI GORIZIANI. Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 42 (1975), 17 + (III) str.

42. številka revije »Studi Goriziani« je posvečena spominu pok. dr. Guida Manzinija (1921–1975), nekdanjega ravnatelja goriške Državne posoške knjižnice. V tem duhu je zato že na uvodnem mestu objavljen lesorezni portret dr. Manzinija, delo furlanskega umetnika Tranquilla Marangonija. Otello Silvestri je za revijo prispeval krajši življenjepis tega zaslужnega goriškega knjižničarja in proučevalca goriške preteklosti, Francesco Posi pa je objavil njegovo bibliografijo, ki se začne z letom 1943 in zaključi z letom 1974. Na koncu tega seznama je dodan še seznam nekrologov ob njegovi smrti, ki upošteva tudi tiste v slovenskem tisku. Različne aspekte življenja in dela dr. Manzinija obravnavajo nato goriški župan Pasquale De Simone, Stelio Crise, Giovanni Comelli, Celso Macor, Fulvio Monai in Sergio Tavano. Ze iz objavljene bibliografije, pa tudi iz teh prispevkov, spoznamo izredno razgibano in raznoliko kulturno delo pokojnika, ki obsegata knjižničarstvo, zgodovino, zgodovino umetnosti, umetnostno kritiko, literarno zgodovino, zgodovino tiskarstva, poleg vsega tega pa še uredniško delo zlasti pri reviji »Studi Goriziani«. Njegova pozornost je še posebej veljala goriški zgodovini 18. in 19. stoletja, pri čemer je mnogo

pripomogel, da se je do nedavnega vase zaproto italijansko goriško zgodovinopisje otreslo nacionalističnih spon in začelo z nekoliko manj mitologije razlagati preteklost. Dr. Manzini je stalno opozarjal, da je Gorica stičišče treh kultur, romanske, slovanske in germaniske, zato izvirajo iz njenega geografskega položaja posebne naloge, ki jim ne bo kos, če se ne bo tudi v kulturnem pogledu odprla navzen, zlasti še proti vzhodnemu sosedu. V organizacijskem pogledu je potrebno podprtati njegovo prizadevanje po vzpostaviti mreže občinskih knjižnic v goriški pokrajini, ki delujejo pod pokroviteljstvom Državne posoške knjižnice. V tem sklopu sta dobili stalni knjižnici tudi slovenski občini Doberdò in Sovodnje, za kar ima posebne zasluge dr. Manzini, ki je to goriško ustanovo skušal približati tudi slovenskemu občinstvu. 42. številka revije »Studi Goriziani« objavlja med ostalim gradivom tudi ponatisa člankov pok. Guida Manzinija, »Il Settecento a Gorizia nelle lettere e nelle scienze« (Književnost in znanost v Gorici v 18. stoletju) in »I disegni di Francesco Caucig nel Museo Provinciale di Gorizia« (Risbe Franca Kavčiča v Pokrajinskem muzeju v Gorici).

Giuseppe Bergamini je napisal krajšo razpravo »Scultori in pietra nel Friuli Isontino« (Kamnoseki v posoški Furlaniji), v kateri obravnava nekatere primere kiparstva lombardskih mojstrov v tej pokrajini, ki so nastali v drugi polovici 15. stoletja. V članku že uvodoma pove, da v deželi Furlaniji — Julijski krajini v zadnjih letih ne izvajajo sistematičnega študija renesančnega kiparstva v kamnu, vendar ne mine dan, da ne bi bil v različnih revijah in knjigah zabeležen kakšen nov primer. Problematika je gotovo zanimiva za našo umetnostno zgodovino, saj je tudi na ozemlju republike Slovenije, točneje v njenem obalnem ištrškem pasu, precej kvalitetnih primerov tovrstnega kiparstva. Mario Brozzi piše o dveh zgodnjesrednjeveških grobiščih v bližini hriba Monte Fortin (Farrà d'Isonzo). Naslov njegovega prispevka je »Due sepoltrei del VI—VII secolo appartenenti al sottostato indigeno«. Branko Marušič je objavil članek »Il protomedico goriziano Antonio Muznik (1726–1803). Contributi alla biografia«, v katerem je s skrbnimi podatkov, raztrenesih v številni literaturi, bistveno dopolnil živiljenjsko pot tega zdravnika, rojaka z Mosta na Soči, ob tem pa osvetlil zdravstvene razmere na Goriško—Gradiščanskem v drugi polovici 18. stoletja, zlasti pa še Muznikove odnose z Goriško akademijo arkadijev in goriško Kmetijsko družbo. Marušič opozarja še na potrebo po preučitvi arhivskega građiva, ki bi v mnogočem dopolnilo dosedanje poznavanje Muznikove osebnosti. Carlo Guido Mor piše o gradovih, ki jih je oglejšal patriarh v srednjem veku postavljal v obrambo proti goriškim grofom (članek nosi naslov »Castelli patriarcali a difesa contro i Conti di Gorizia«) in s svojim razpravljanjem sega na ozemlje SR Slovenije, zato bi si slovenski bralec želel nekoliko več reda v pisavi slovenskih krajevnih in spletih zemljepisnih imen. Antonio Niero je napisal razpravo »Osservazioni iconografiche sulle formelle della cattedra marciana«. V njej je s pomočjo ikonografske analize prizorov na slonokoščenih stranicah tim. katedre sv. Marka, ki izvira iz Gradeža in je sedaj razstavljena v Castello Sforzesco v Miljanu, skušal dokazati njen nastanek v Aleksandriji in postaviti pravilno dатacijo. Revijo zaključuje razmišljanje Otella Silvestrija »La biblioteca oggi«, v katerem piše o vlogi javne knjižnice v sodobni stvarnosti.

STUDI GORIZIANI. Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 43 (1976) 158 + (II) str.

43. številka revije »Studi Goriziani« je izšla že po katastrofalnem majskem potresu, ki je močno prizadel kulturno dediščino tudi na zemljepisnem področju, ki ga obdelauje ta publikacija, na kar opozarja uredništvo v uvodnem zapisu. Sledi obširen prispevek »Le vicende delle tombe dei Reali di Francia alla Castagnavizza« (Usoda grobov francoske kraljevske družine na Kostanjevici), ki ga je napisal Luigi Bader. V njem pojasnjuje okoliščine nastanka te grobnice pod sedanjo frančiškansko cerkvijo na Kostanjevici nad Novo Gorico, ki je povezan z bivanjem francoske kraljevske družine Bourbonov v Gorici po izgonu iz domovine. V članku zelo obširno piše o začasnem prenosu posmrtnih ostankov Bourbonov na Dunaj leta 1917 med prvo svetovno vojno, v kateri je bila hudo poškodovana tudi omenjena cerkev, in o njihovi vrniltvji v Gorico, do katere je prišlo po mnogih zapletljajih leta 1932. Tudi za zgodovino slovenskega protestantizma je zelo važen članek Silvana Cavazze »Inquisizione e libri proibiti in Friuli e a Gorizia tra Cinquecento e Seicento« (Inkvizičija in prepovedane knjige v Furlaniji in Gorici med 16. in 17. stoletjem). Vrednost članka močno povečuje dejstvo, da je avtor v veliki meri uporabil arhivsko gradivo, s citiranjem Mirka Rupla pa je pokazal, da mu niso neznana prizadevanja slovenskega zgodovinopisja pri preučevanju protestantizma. V razpravi se dotakne tudi Trubarjevega bivanja v Gorici leta 1563. Avtor navaja med drugim primer reformacijsko usmerjenega župnika Stefana Arbense iz Vipave, ki je bil dvakrat, leta 1579 in 1593,

podvržen disciplinskemu postopku. Leta 1593 so mu poleg ostalega očitali, da deli obhajilo pod obema podobama in da uporablja slovenski jezik med bogoslužjem. Na koncu zanimivega in izčrpano dokumentiranega članka je objavljenih v izvirni obliki 9 dokumen-tov iz nadškofovskega arhiva v Vidmu, ki so nastali v preiskavi Svetega oficija proti raznim osebam, ki so hranile v svojih knjižnicah od katoliške Cerkve prepovedane knjige. Maria Palumbo objavljena v komentira dokument s konca 17. stoletja, ki je nastal v kraju San Daniele v zvezi z zdravstveno službo. Giuseppe Maria Pilo v članku »Il ritratto della famiglia Petich; e qualche considerazione sui rapporti fra il Grigoletti e il Tominz« (Portret družine Petich; nekaj razmišljaj o odnosu med Grigolettim in Tomincem) razpravlja o sorodnostih in razlikah v portretnem slikarstvu obeh umetnikov, ki sta si bila sodobnika in sta oba ustvarjala za novonastajajočo aristokracijo meščanskega kova. Priložnostni zapis »Omaggio ad Ervino Pocare (Oddolžitev Ervinu Pocarju), ki ga je napisal Celso Macor, je posvečen zaslužnemu prevajalcu številnih nemških del v italijanščino. Prevajalec Pocar, tezen priatelj umetnostnega zgodovinarja Antonia Morassija, gorškega rojaka, se je rodil leta 1892 v Piranu, v Gorici je obiskoval gimnazijo — licej, univerzo pa na Dunaju. Po končnem študiju se je vrnil v Gorico, kjer je do leta 1921 poučeval na liceju, nato pa je odšel iz tega mesta, vendar je ostal tudi pozneje navezan na te kraje, zlasti še na lepote Julijskih Alp. Tako ni čudno, da najdemo med njegovimi prevodi iz nemščine tudi več Kugyjevih knjig. Macorjevemu članku sledi seznam prevodov od leta 1920 do 1975, ki ga je sestavil sam Ervino Pocar in napisal tudi uvodno pojasnilo, mestoma avtobiografsko obarvano. Seznam obsega 300 enot s področja pesništva, dramatike, pripovedništva, filozofije, zgodovine, literarne zgodovine, glasbe, slikarstva itd. Na koncu revije je koristen pregled rubrike »Segnalazioni bibliografiche«, kjer najdemo tudi oceno 2. številke Goriziane (recenzent M. Rener), sledi kratko poročilo o dejavnosti Državne posoške knjižnice v Gorici in bibliografski pregled knjižnih novosti deželnega pomena, ki jih je v prvem in drugem semestru leta 1975 sprejela ta knjižnica.

STUDI GORIZIANI. Rivista della Biblioteca Statale Isontina di Gorizia, 44 (1976), 151 + (V) str.

Stirje zvezki revije »Studi goriziani« v dveh letih (letnik 1975 in 1976) dokazujo jeno redno izhajanje in potrjujejo, da je premagala večletno krizo, ko je nekaj časa popolnoma prenehala izhajati. Tudi zadnja, 44. številka, se na uvodnem mestu na žalost ponovno spominja potresa, tokrat septembarskega, ki je zadal odločilne in marsikje nepopravljive rane kulturnemu bogastvu Furlanije, prav tako tudi bližnje Beneške Slovenije.

Prvi del revije je posvečen trem zaslužnim možem, ki so po svojem šolanju oziroma rojstvu povezani z Gorico. To so narečni pesnik Biagio Marin iz Gradeža (roj. 1891), umetnostni zgodovinar in kritik Antonio Morassi (roj. 1892, umrl pa je prav v času tiskanja pričujoče številke revije, 1. decembra 1976) in znani Italijanski prevajalec Iz nemščine Ervino Pocar (roj. 1893). Vsi trije so obiskovali licej v Gorici in je torej tudi to mesto vplivalo na njihovo duhovno izoblikovanje, zato se je gorška občina odločila, da jim podeli častno meščanstvo. Slovesnost je bila 2. oktobra 1976 v dvorani deželnih stanov na gorškem gradu. Na njej jo najprej govoril gorški župan Pasquale De Simone, v imenu slavljencev se je zahvalil Biagio Marin, pomen vseh treh osebnosti pa so osvetili Elvio Guanini, Sergio Tavano in Ourivoro Principe. Revija je vse slavnostne govore tudi objavila.

Andrej Bratuž, ravnatelj slovenskega učiteljišča v Gorici, je za »Studi goriziani« prispeval članek »Musica sacra slovena nel Goriziano« (Slovenska nabožna glasba na Gorškem). Gre za predavanje, ki ga je avtor prebral na 11. srednjeevropskem kulturnem srečanju v Gorici jeseni 1976. Zborovanje je bilo posvečeno glasbeni ustvarjalnosti v srednji Evropi med leti 1900 in 1930. Bratuž v članku najprej podaja kratek zgodovinski pregled razvoja slovenske glasbe in poudarja njen srednjeevropski značaj, ki velja seveda tudi za ustvarjalce na Gorškem. Njihovo število se je pomnožilo zlasti ob koncu 19. in v prvi polovici 20. stoletja, s svojim delom pa so dali značilen prispevek celotni slovenski glasbi. Avtor poudarja tudi, da so tisti slovenski glasbeniki, ki so ustvarjali v času med obema vojnoma, s skladanjem nabožnih pesmi odigrali pomembno vlogo v obrambi slovenskega zborovskega petja sploh, saj je znano, da je bila slovenska zborovska pesem na Primorskem takrat dovoljena edinole v cerkvah. V stilnem pogledu so se gorški slovenski skladatelji naslanjali na ljudsko tradicijo, vidni pa so tudi vplivi romantične, neoromantične, ponekod tudi impresionizma in ekspressionizma. V naslednjem članku predstavlja Silvio Cumpeta pesnika Silvia Dominija, ki ustvarja pesmi v bizjškem narečju, to je v različici italijanskega beneškega govora, ki jo govorijo v okolici Tržiča (Monfalcone) in je zanjo med drugim značilno, da je prevzela precej vplivov slovenskega jezika. Giovanni Netto objavlja v izvirniku

dokumente iz leta 1796, ki so nastali v zvezi s potovanjem gorških odpolancev v Italijo. Takrat se je francoska nevarnost z nadaljnjam prodiranjem Napoleonove vojske močno približala tudi Gorici, ki je svoje odpolance poslala prav do Verone in ti so si skrbno zapisovali vse izdatke. G. Netto je te dokumente odkril v tržaškem arhivu. Naslov njegovega prispevka je »Una missione goriziana nel Veneto. Alla ricerca delle avanguardie giacobine nel giugno 1796« (Gorško odpolanstvo na Beneškem). Prispevek k raziskavi Jakobinskih predhodnic v juniju 1796. Giovan Battista Pellegrini komentira furlanska imena rastlin v publikaciji ASLEF III (Atlante storico — linguistico — etnografico friulano). Slovenski rojak Marco Pozzetto, univerzitetni profesor v Turinu, je objavil krajši prispevek »Max Fabiani — marginalia« (Max Fabiani — marginalije), v katerem odkriva nekatere manj znane dejstva iz časa njegovega poučevanja na dunajski Politehniki in v zvezi s tem citira odlomka iz pisem, ki sta jih leta 1967 napisala arhitektka Ivan Vurnik in Walter Sobotka, oba nekdanja študenta na Dunaju. Pozzetto domnevata, da je v načinu Fabienijevega poučevanja na Politehniki iskati izvor klasične manire v delih dunajskih puristov, to je pri generaciji arhitektov, ki so nastopili po Hoffmannu, Gessnerju in Loosu. Dopolnilo prispevku M. Pozzetta pomeni članek Tineta Kurenta in Jožeta Marinka iz Ljubljane »Proportioni spaziali nelle architetture di Max Fabiani« (Prostorska razmerja v stavbah Maksa Fabiani). S pomočjo analize Jakopičevega paviljona, ki je nekoč stal v ljubljanskem Tiroliju in je Fabianijevo delo, avtorja domnevata, da je Fabiani skušal oživiti tiste načine oblikovanja prostora, kakor so jih razvili grški arhitekti in matematiki. To dejstvo dokazuje važno vlogo, ki jo je imela klasična arhitektura pri Fabianijevem arhitekturnem ustvarjanju. Fulvio Salimbeni je objavil članek »Un documento inedito sulle condizioni del clero friulano nel 1584« (Neobjavljen dokument v zvezi s položajem furlanske duhovščine v letu 1584). Tega leta je Cesare De Nores, škof v Poreču, bil imenovan za vizitatorja nekaterih škofij v severovzhodni Italiji, med njimi tudi oglejske. Generalni vikar oglejskega patriarha Paolo Bisanti je malo pred obiskom napisal za De Noresa informacijo, ki obravnava cerkvene razmere v Ogleju, Vidmu, Čedadu, Huminu, Tolmeču, Cadore, Gradisču in v Gorici. Dokument je dodan na koncu seznam takratne duhovščine, ki je glede na svoje obnašanje, moralne vrline in izpolnjevanje poklicnih dolžnosti razdeljena na tri razrede. Zanimljiv dokument, ki se deloma dotika tudi slovenskih krajev, je bil najden v okviru širše raziskave verskega stanja v Furlaniji v obdobju od tridentinskega koncila do začetka 17. stoletja, ki jo izvaja skupina sodelavcev Inštituta za srednjeveško in moderno zgodovino tržaške univerze pod vodstvom prof. G. Miccolija. Rezultati raziskave bodo objavljeni v publikaciji »Thesaurus ecclesiarum Italiae«.

Na koncu revije je vredna natančnejšega pregleda rubrika »Segnalazioni bibliografiche«, v kateri najdemo ocene knjižnih novosti na območju dežele Furlanije—Julijške krajine, Otello Silvestri pa poroča o razstavi knjig iz porušenih furlanskih mest Humina in Osoppe, ki je bila decembra 1976 v Državni posoški knjižnici v Gorici.

Marko Vuk

VJESNIK HISTORIJSKIH ARHIVA U RIJECI I PAZINU, 19 (1974), Rijeka, 496 + (II) str.

Z zakasnitvijo je izšel na Reki zbornik reških in pazinskih arhivov, saj nosi na naslovni strani letnico 1974. Posvečen je tridesetletnici združitve Istre, Slovenskega primorja, Reke, Cresa, Lošinja, Zadra in Lastova k Jugoslaviji. To je že 19. zvezek teh arhivov in priznat moram, da so na tem področju Hrvatje znatno prehiteli prizadevanja slovenskih arhivarjev. Reški arhiv je bil ustanovljen že med Italijansko okupacijo leta 1928 in je zgoraj omenjeno serijo publikacij začel izdajati že leta 1953, mlajši je pazinski arhiv, ki je bil ustanovljen pred petnajstimi leti.

Zadnji zbornik je dokaj obsežna publikacija (blizu 500 strani) in je vsebinsko razdeljen na dva dela: na objavo zapisnikov sej okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Hrvatsko primorje v letih 1943 do 1945 (Zapisnici sjednica okrožnog narodnooslobodilnega odbora za Hrvatsko primorje 1943—1945, godine) in pregled arhivskega gradiva o Istri od leta 1918 do 1943 (Arhivska gradja o Istri 1918—1943).

V obsežnem prvem delu zbornika (9—440) podaja Petar Strčić pregled razvoja ljudske oblasti v Hrvatskem primorju, točneje na delu SR Hrvatske, ki se širi od Reke do otoka Paga. V uvodu je opisan razvoj organov ljudske oblasti od leta 1941, torej od snovanja in dela krajevnih, občinskih in okrajnih narodnoosvobodilnih odborov do formiranja okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Hrvatsko primorje in Gorski kotar v začetku leta 1943. Nadaljnjo krepitev ljudske oblasti do leta 1945 pa ponazarja štirindvajset (s prilogami trinajstdeset) objavljenih izvirnih listin. Razvoj ljudskega gibanja za osvoboditev Hrvatskega primorja je dosegel stopnjo, ki je terjala postavitev posebnega vrhovnega organa civilne oblasti. Ta je vodil vso upravo od leta 1943 do osvoboditve, ko se je

njegova dejavnost usmerila v vsestransko obnovo dežele. Ustanovitev in delo okrožnega narodnoosvobodilnega odbora za Hrvatsko primorje, v čigar pristojnosti je bila tudi Istra, tega področja v zadnjih dveh letih bojev in socialistične revolucije.

Arhivsko gradivo, ki ga je avtor zbral in objavil, hranijo v zgodovinskih arhivih Reke in Pazina, in Arhivu Hrvatske in arhivu inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Zagrebu, najdemo tudi nekatere, doslej še neznanne podatke o razvoju ljudske oblasti v Hrvatskem primorju v letih od 1943 do 1945.

V drugem delu pa najdemo na straneh od 441 do 492 vrsto člankov osmih avtorjev, ki poročajo o gradivu, pomembnem za zgodovino Istre v letih od 1918 do 1943. Tako zvemo, katero gradivo hrani Arhiv Hrvatske, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Zagrebu, Arhiv Jugoslavije v Beogradu, Pokrajinski arhiv v Kopru, reški in pažinski zgodovinski arhiv, reški muzej narodne revolucije ter narodna in univerzitetna knjižnica v Zagrebu. Prispevek Zore Brečević iz reškega arhiva zajema širše obdobje, saj obravnava istrski deželni zbor od leta 1861 vse do dokumentacije o njegovi dokončni likvidaciji leta 1942. Večji del naštetege gradiva se ne nanaša samo na hrvatski del od Italije okupiranih krajev, ampak tudi na slovenskega. Zato bo ta pregled gradiva s pridom uporabil vsak zgodovinar pri zbiranju podrobnih podatkov iz obdobja med obema vojnoma in narodno-primorja. Lokalni zgodovinar pa bo našel v reškem arhivu številne in bogate podatke za Zagreb.

Seveda je večji del tega gradiva ohranjen le fragmentarno, od gradiva, ki je nastajalo pri delu upravnih in drugih organov oblasti do dokumentov, ki so nastajali ob delu vidnih javnih, političnih in kulturnih delavcev ter memoarskih zapisov. To so različne listine in odredbe okupacijskih oblasti, ki se nanašajo na raznaročovanje, poštaljančevanje priimkov, poimonovanje občin, zaselkov in ulic, kolonizacijo Italijanov v novo pridobljeno pokrajino, peganjanje učiteljev slovenskih narodnost, emigracijo prebivalstva v kraljevino Jugoslavijo ter odpravljanje slovenskega in hrvaškega jezika v šolah in cerkvah in zadrževanje učiteljskega in klera do teh doganjaj. Čeprav so ti arhivski fondi nepopolni, pa najdemo v njih dragocene podatke za spoznavanje gospodarskega in socialnega položaja v novo zavzetih pokrajinah; tako političnih razmer v deželi, aktivnosti KPI, razmejitve, demografskih sprememb, konfisciranja imovine in konfinacij, kontrole nad rekruti, jugoslovanske propagande, udejstvovanja v španski revoluciji, zdravstva, stališč jugoslovenskih oblasti do ukrepov italijanske vlade proti slovenski in hrvatski manjšini in stavkovnega gibanja. Iz pregleda zvemo, da je ohranjenih tudi kar precej dokumentov o delovanju in ukinitvi raznih društev in združenj od kulturno-prosvetnih in športnih do tajnih antifašističnih organizacij in združenj posameznih emigrantskih skupin v Jugoslaviji.

Redkokdaj dobimo pred oči zbornik razprav s tako načrtno programirano vsebinou. Zato bo zbornik odličen strokovni pripomoček vsakomur, ki raziskuje katerokoli vprašanje zgodovine italijanske okupacije na tem ozemlju.

Ljudmila Bezljaj-Krevel, ravnatelj,
Pokrajinski arhiv, Nova Gorica

Seznam bibliografskih kratic:

AjdovT	— Ajdovski tekstilec
ANSI	— Arheološka karta Slovenije (1975)
AV	— Arheološki vestnik
Boll. Soc. Adr.	— Bollettino della Società adriatica di scienze naturali in Trieste
Carn	— Carniola
CIL	— Corpus inscriptionum Latinarum
ČZN	— Časopis za zgodovino in narodopisje
DS	— Dom in svet
Gabršček	— Andrej Gabršček, Goriški Slovenci. I—II (1932—4)
Glaser	— Karel Glaser, Zgodovina slovenskega slovstva. I—IV (1894—8)
Glasnik SED	— Glasnik Slovenskega etnološkega društva
GMS	— Glasnik muzejskega društva za Slovenijo
GorLtk	— Goriški letnik
IMK	— Izvestja muzejskega društva za Kranjsko
JKol	— Jedrinski koledar
Klinec, GMD	— Rudolf Klinec, Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe (1967)
KMD	— Koledar družbe sv. Mohorja
Kron	— Kronika
LMS	— Letopis Matice slovenske
LZ	— Ljubljanski zvon
MAGW	— Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft in Wien
Marchesetti, Castellieri	— Carlo Marchesetti, I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia (1903)
MZK	— Mittheilungen der k. k. Central- Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale
NOja	— Nova obzora
PDK	— Primorski dnevnik
PSBL	— Primorski slovenski biografski leksikon
PV	— Planinski vestnik
RDHV	— Razprave znanstvenega društva za humanistične vede
Rutar, Dnevnik	— Riman Rutar, Dnevnik (1869—1974). 1972
Rutar, Tolm	— Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega (1882, 1972)
SBL	— Slovenski biografski leksikon
SN	— Slovenski narod
SPor	— Slovenski poročevalci
StudG	— Studi Goriziani
SV	— Slovenske večernice
TolmZb	— Tolminski zbornik
UT	— Učiteljski tovariš
VIG	— Vojno istorijski glasnik
VS	— Varstvo spomenikov
Z	— Zvon
ZbGMD	— Zbornik ob 50-letnici Goriške Mohorjeve družbe (1974)
ZČ	— Zgodovinski časopis
ZMS	— Zbornik Slovenske Matice
ZUZ	— Zbornik za umetnostno zgodovino

Kratice uporabljajo »Slovenski biografski leksikon«,
»Primorski slovenski biografski leksikon« in
»Arheološka karta Slovenije«.

KAZALO

B. Marušič, Goriški letnik 3 (1976)	3
Proslava 125-letnice rojstva Simona Rutarja	
Kronika proslave	
B. Grafenauer, Mesto Simona Rutarja v slovenskem zgodovinopisu	5
V. Bohinc, Simon Rutar kot geograf	9
J. Šašel, Simon Rutar kot arheolog	20
Z. Rapanić, Simon Rutar u splitskom arheološkom muzeju	27
B. Marušič, Tolminska v delih Simona Rutarja	31
Diskusija: J. Dolenc, Kaj pomeni Simon Rutar slavistom?	36
	42
Razprave	
S. Gabrovec, Železnodobna nekropola v Kobaridu	44
D. Svoljšak, Utrinki o gospodarstvu v Posočju v starejši železni dobi	65
N. Osmuk, Nove antične najdbe v Povirju	70
A. Bianchetti, Novejša proučevanja rimske meje na področju Trbiža	88
D. Krmel-Umek, Fantovska skupnost v Kobeglavi na Krasu	92
M. Pahor, Kraška vas Povir, primer simbole med kopnim in morjem	97
A. Cremonesi, Zadnji turški vpad v Furlanijo (1499)	124
F. Skerl, Ustanovitev Gregorčičeve brigade	130
I. Juvančič, Goriški nadškof Margotti in narodnoosvobodilni boj	152
D. Pahor, Kdo je izdal Lujija Frausina?	182
K. Rozman, Slikar Domenico Conti Bazzani	192
M. Vuk, Doprinos k osvetlitvi pionirskega obdobja modernega slikarstva na Primorskem	199
Z. Jan, Avtobiografija dr. Avgusta Žigona	204
I. Marušič, Metodologija krajinskega planiranja na primeru Gorilskih Brd	231
Zapiski	
M. Rutar, Mejnika življenja	248
N. Agostinetti, O študiju dr. Karla Lavriča v Padovi	254
B. Marušič, Še en sovražnikov glas o Goriški fronti	255
Dokumenti	
Pismo dr. Engelberta Besednjaka Virgilu Ščeku (31. 12. 1944)	258
Ocene in poročila	
D. Krmel-Umek, Vas kot skupnost na Krasu (N. Križnar)	268
Archeografo Triestino 34/1974, 35/1975 (B. Marušič)	269
Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria NS 22/1974, 23/1975, (D. Svoljšak)	270
Ce fas tu? 50—51/1974—5 (T. Pavšič)	272
Histria archeologica 1/1970, 2/1971, 3/1972 (B. Žbona-Trkman)	273
Jadranski zbornik 9/1973—5 (B. Marušič)	275
Memorie storiche forogliiesi 54/1974, 55/1975 (B. Marušič)	276
Sot la nape 26/1974, 27/1975 (T. Pavšič)	278
Studi goriziani 42/1975, 43 in 44/1976 (M. Vuk)	280
Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu 19/1974 (L. Bezljaj-Krevet)	283
Seznam bibliografskih kratic	285
Slikovne priloge	

GORIŠKI LETNIK
3 (1976)

Zbornik Goriškega muzeja

Ovitok: Ana Širk

Izdal Goriški muzej, Nova Gorica (predstavnik Branko Marušič)
Tisk: GP »Soča« Šempeter pri Gorici — 1977

Naklada 800 Izvodov

Po mnenju republiškega sekretariata za prosveto in kulturo
je knjiga oprločena temeljnega članka od prometa proizvodov

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji

Ijubljanska banka

podružnica Nova Gorica

opravlja v svojih poslovnih enotah vse vrste bančnih poslov:

- dinarske hranične vloge,
- devizne račune,
- tekoče in žiro račune,
- potrošniška posojila vseh vrst,
- zbiranje sredstev za kreditiranje stanovanjske gradnje na podlagi vezave sredstev

Soške elektrarne Nova Gorica n. sol. o.

Podjetje za proizvodnjo in prenos električne energije
s TOZD

proizvajajo in prenašajo električno energijo za industrijo
in široko potrošnjo.

tekština

Izdelujemo:

- Modne tiskane in pestro tkane tkanine za ženska poletna oblačila in moške srajce iz diolenja in bombaža.
- Raznovrstno prejo.

Sodelujemo z zahodnonemško firmo Glanzstoff iz Wuppertala, ki kontrolira kvaliteto naših izdelkov.

Pazite na zaščitni znak diolen, ki je garancija za kvaliteto!

PRIMORJE GORICA

proizvodnja trgovina in storitve
n. sol. o. Šempeter pri Gorici
ŠEMPETER PRI GORICI, Nikole Tesle 10
SE PRIPOROČAMO

Izdajo so še podprli:

VOĆE Zagreb
TOZD ŠEMPETER

SGP „PRIMORJE“ Ajdovščina

Autopromet Gorica

---

*Cestno podjetje
Nova Gorica, p.o.*

PROJEKT Nova Gorica

SLIKOVNE PRILOGE K ČLANKU

METODOLOGIJA KRAJINSKEGA PLANIRANJA

NA PRIMERU GORIŠKIH BRD

I. MARUŠIČ

SLIKA 1 ATRAKTIVNOST PROSTORA ZA VINOGRADNIŠTVO

SLIKA 2 ZORUŽENA KARTA NAJVĒŽIJH VPLIVOV VINOGRADNIŠTVA NA PROSTOR

SLIKA 3 ZORUŽENA KARTA USTREZNOSTI PROSTORA ZA VINOGRADNIŠTVO
NAJVĒŽJE ZAHTEVE ZA VARSTVO OKOLJA

SLIKA 4 ZORUŽENA KARTA USTREZNOSTI PROSTORA ZA VINOGRADNIŠTVO
NAJVĒŽJE ZAHTEVE RAZVUJA

SLIKA 5 ZORUŽENA KARTA USTREZNOSTI PROSTORA ZA VINOGRADNIŠTVO
POSKUS USKLADITVE ZAHTEV

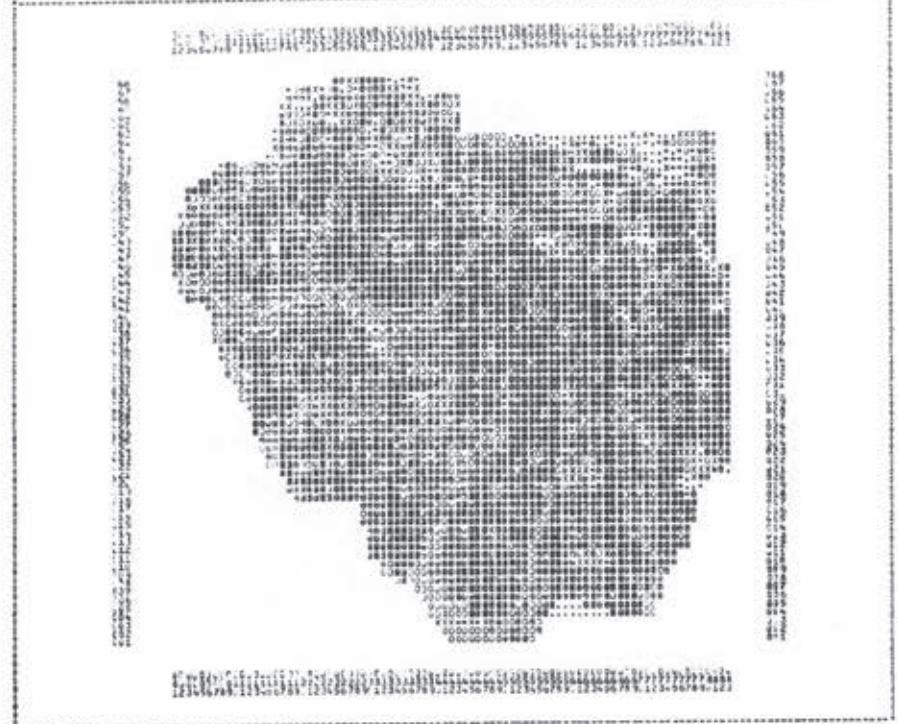
SLIKA 6 NAERT VAMENBNOSTI POKRŠIN

SLIKA 7 NAOMORSKE VIŠINE

SLIKA 8 EKSPONICIJA

SLIKA 9 STRMINE

SLIKA 10 ODDALJENOST OD REPUBLIŠKIM CEST

ATRaktivnosti za vizualizacije

grafiskek načini opisiva jeva

naredba za grafički arhitekturu: ATTRACTIONEKA FONOLISTI

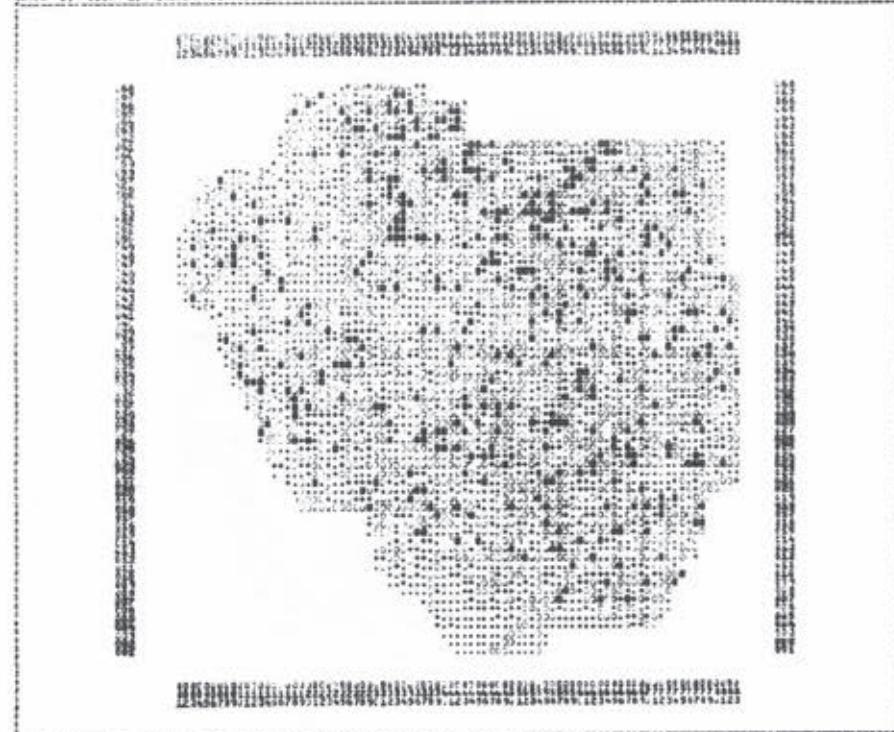
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400	401	402	403	404	405	406	407	408	409	410	411	412	413	414	415	416	417	418	419	420	421	422	423	424	425	426	427	428	429	430	431	432	433	434	435	436	437	438	439	440	441	442	443	444	445	446	447	448	449	450	451	452	453	454	455	456	457	458	459	460	461	462	463	464	465	466	467	468	469	470	471	472	473	474	475	476	477	478	479	480	481	482	483	484	485	486	487	488	489	490	491	492	493	494	495	496	497	498	499	500
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211	212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224	225	226	227	228	229	230	231	232	233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245	246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	271	272	273	274	275	276	277	278	279	280	281	282	283	284	285	286	287	288	289	290	291	292	293	294	295	296	297	298	299	300	301	302	303	304	305	306	307	308	309	310	311	312	313	314	315	316	317	318	319	320	321	322	323	324	325	326	327	328	329	330	331	332	333	334	335	336	337	338	339	340	341	342	343	344	345	346	347	348	349	350	351	352	353	354	355	356	357	358	359	360	361	362	363	364	365	366	367	368	369	370	371	372	373	374	375	376	377	378	379	380	381	382	383	384	385	386	387	388	389	390	391	392	393	394	395	396	397	398	399	400
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140	141	142	143	144	145	146	147	148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	160	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172	173	174	175	176	177	178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	10
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

ZUMIČNA KARTA JAVNOSTI VPLIVIV VIZUALNIH

KRAJINSKI NAJET SORITKA SRBIJE MAG. NALOGA Č. 1040/02

KATEGORIJA ZA KRAJINSKO ARHITEKTURU: SISTEMNIČKA FAKULTETA

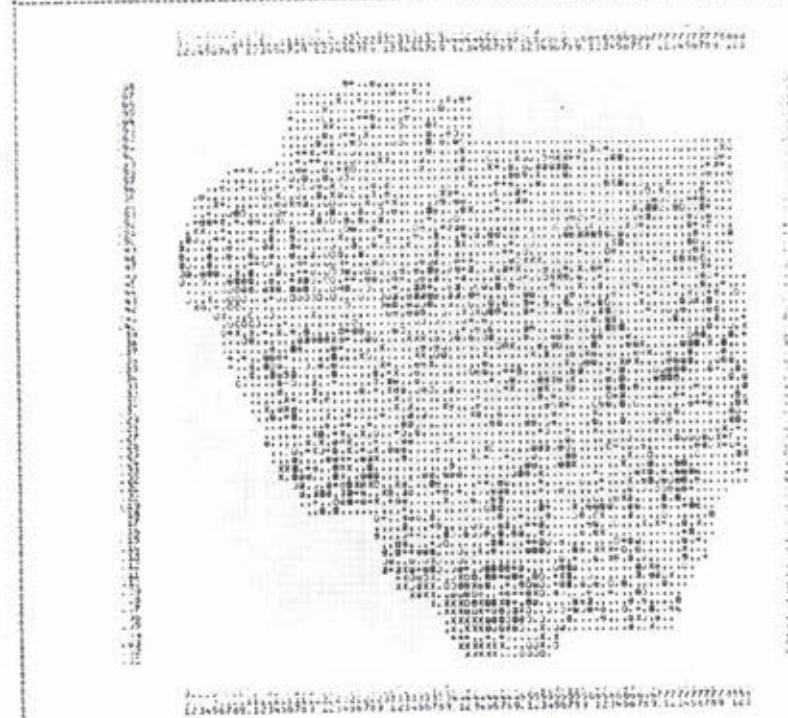
NEARAVNI SISTEM STOPNJA VPLIVA

PÔVRZIENSKA EROZIA	x 3
NÈVARVUST USIDRY	x 3
KVALITETA PÔV. VODA	x 3
VPLIV NA DIVOČINU	x 2
AFOLIJA PÔV. PROSTORA	x 2
VIZUALNA RAHĽIVKOSŤ	x 2

LEGENDA:

STOPNJE	VPLIV							
	1	2	3	4	5	6	7	8
ZNAKU	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████
POGOSETVSTV	100%	88%	77%	66%	55%	44%	33%	22%

SLIKA 2

PRUŽENA KARTA USTREZNOSTI POGOSTVA ZA VINOGRADITEV

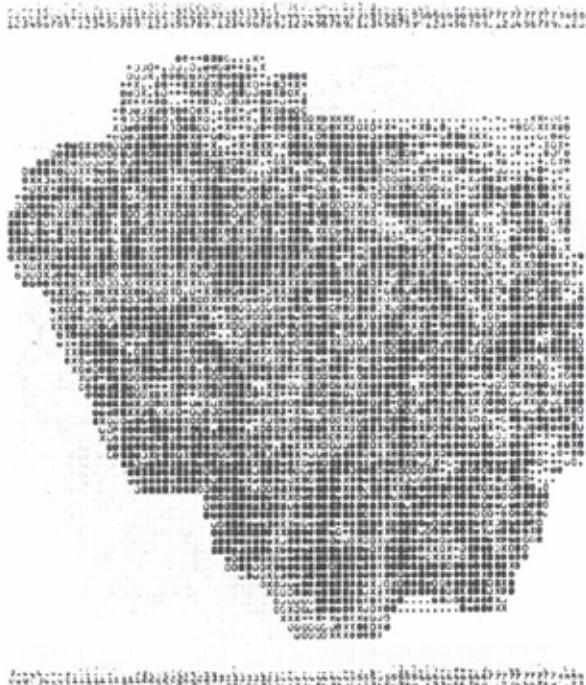
KRAJINSKI NAJET SORITKA SRBIJE

KATEGORIJA ZA KRAJINSKO ARHITEKTURU: SISTEMNIČKA FAKULTETA LJUBLJANA

SLIKA 3

JAVNOST ZAHTEVE ZA VARSTVO OKOLJE
USTREZNOST JE POKAZANA V STOPNJAH OD 1 DO 9

STOPNJE	1	2	3	4	5	6	7	8	9
ZNAKU	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████	██████████
POGOSTVSTV	100%	117%	136%	155%	174%	193%	212%	231%	250%

PROUČENA KARTA USTREZNOSTI PROSTORA ZA VENOSTRADNITVO

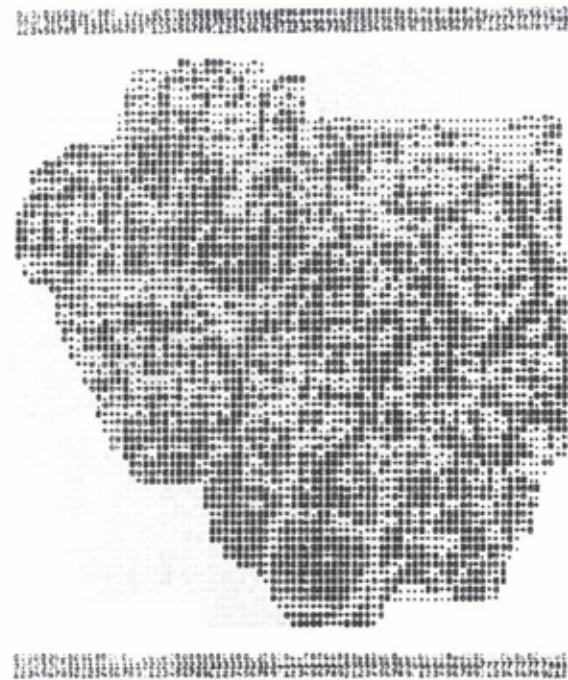
KRAJINSKI NAČRT GORIČKE BRODE

KATEDRA ZA KRAJINSKO ARHITEKTURO BIOTEHNIČKEGA FAKULTETA LJUBLJANA

SLIKA 4

NAJVEĆE PANTVEV RAZPODJA
USTREZNOST JE PREDSTAVLJENA V STOPNJAH OD 0 DO 100%

STOPNJE	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ZNAKI	.....	....	..	.							
POGOSTNOST	47	50	182	210	408	740	1012	427	432	110	

ZARUČENA KARTA USTREZNOSTI PROSTORA ZA VENOSTRADNITVO

KRAJINSKI NAČRT GORIČKE BRODE KAG, MARUŠEC

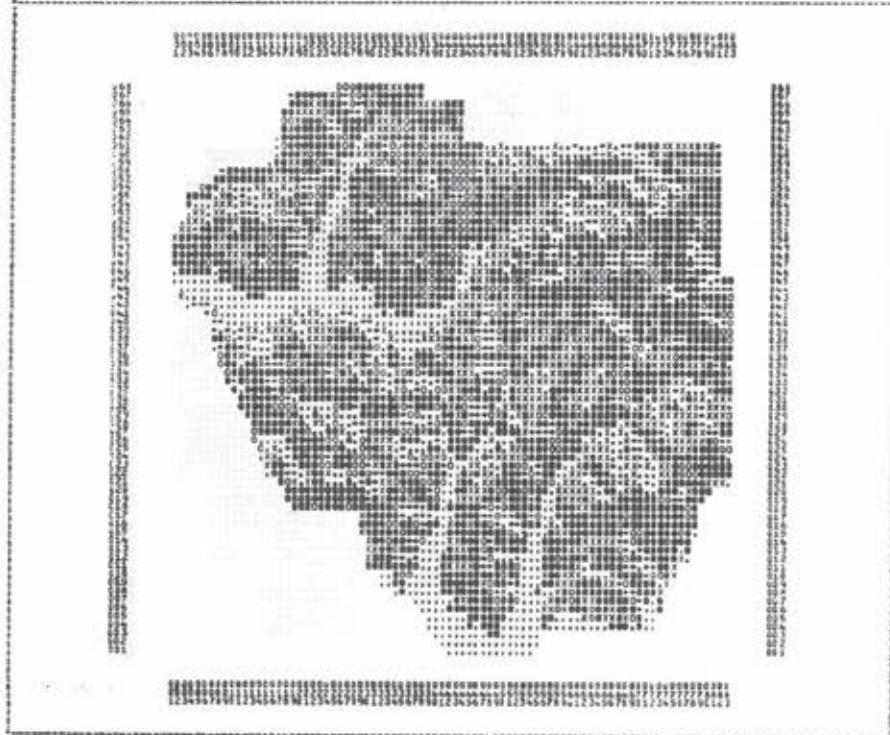
KATEDRA ZA KRAJINSKO ARHITEKTURO BIOTEHNIČKEGA FAKULTETA

STOPNJE	PREGLED USTREZNOSTI ZAHTEV VENOSTRADNITVE IN ZAHTEV KRALJODA PREKONANJE PREKZAMALIH STROGATIH STOPNIJ											
	1	2	2	4	5	6	7	8	9	10	11	12
ZNAKI	.....	....	..	.								
POGOSTNOST	741	—	—	912	8	5	1575	—	—	851	—	—

SLIKA 5

KARTA 2. LIST 1a SKUPIN PODATKOV 1

I STRUKCIJA

STROTEHNIČKA FAKULTETA KATEGORIJA ZA KRAJINSKE ARHITEKTURE

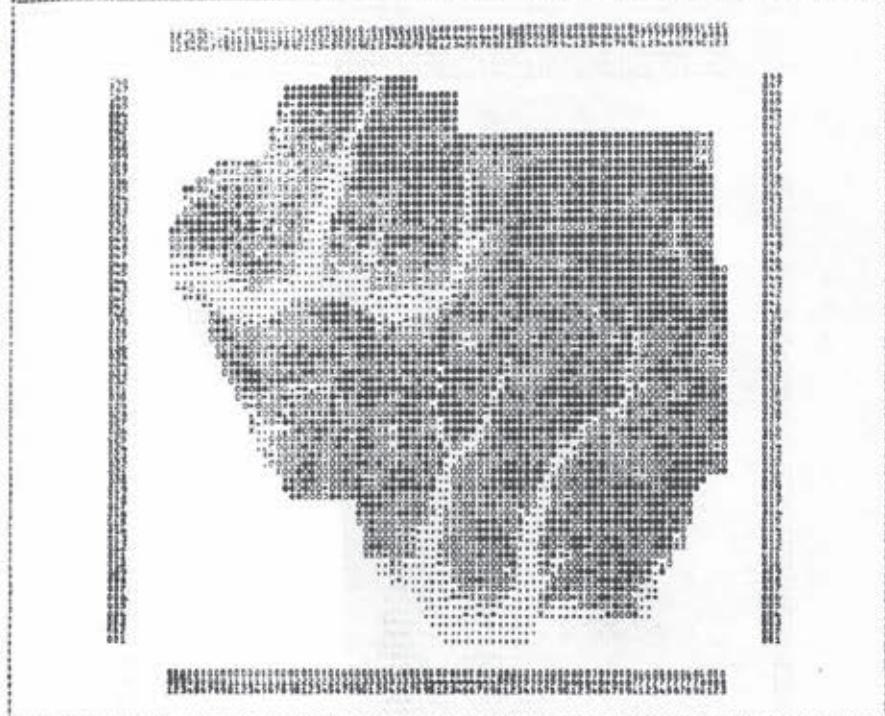
KRAJINSKI NARAVNI SORTEVI SRDA

LEGENDA
1. SLOVENSKA DO JE NADLEŽNA
2. SLOVENSKA
3. NE SLOVENSKA
4. NE SLOVENSKE
5. NE SLOVENSKE
6. NE SLOVENSKE
7. NE SLOVENSKE
8. NE SLOVENSKE
9. NE SLOVENSKE
10. NE SLOVENSKE

STOPNJE	MIN. VREDN.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	VISI. SREDN.
ZNAKI												
POGOŠTOST	1	18	399	297	322	677	396	569	656	492	276	5

SLOV. 8

KARTA 3. LIST 1a SKUPIN PODATKOV 1

I STRUKCIJA

STROTEHNIČKA FAKULTETA KATEGORIJA ZA KRAJINSKE ARHITEKTURE

KRAJINSKI NARAVNI SORTEVI SRDA

LEGENDA
1. SLOVENSKA DO JE NADLEŽNA
2. SLOVENSKA
3. NE SLOVENSKA
4. NE SLOVENSKE
5. NE SLOVENSKE
6. NE SLOVENSKE
7. NE SLOVENSKE
8. NE SLOVENSKE
9. NE SLOVENSKE
10. NE SLOVENSKE

STOPNJE	MIN. VREDN.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	VISI. SREDN.
ZNAKI												
POGOŠTOST	1	13	383	15	145	392	1223	1435	448	12	8	5

SLOV. 9

KARTA 12. LIST I. SKUPIN PODATKOW

12. GOOD-DEEDS Do METHODS TESTS COUNT

WHAU-251 NAME = 20230804_0024

MATEMATIKA ZA NEKLJUČNO ADMINISTRATIVNO MISTERIJALNE FAKULTETE

LEHENKAR
ANDEL JURIST JE REPUBLIKA DO 20
V KTOROMUJ PO 15 KM
PRIZKAZANA V STOPNJIACI DO 100 KM
DO OSADZENOSTI 13 KM